

श्रीस्तारिलेनमः॥

द्वितीयः सर्गः
टीका ७६२
श्रुत ११८
११०

आशा मरुदाधि

153

ADNA ARCH.

श्रीगणेशायनमः॥ अथास्मिन्सर्गे मंत्रवर्णनाय बीजमावयति॥ यियक्ष्माणेनेति॥ अथेन्द्रसंदेशश्च वणानंतरं यियक्ष्मा
माणेन यद्युमिद्वताय जतेः संनंतान्तरः शान्तज्ञादेशः॥ पार्वेति पृथा पुत्रेण युधिष्ठिरेण॥ तस्येदमित्यण॥ अन्यथा स्त्रीभ्यो रुक्
म्यात्॥ आहूतः आकारितः॥ हूयतेः कर्मणि क्तः॥ संप्रसारणदीर्घो तथा अभिवैद्यं शिशुपालं प्रति लक्षणेनाभिप्रति आभिमुखो
इत्यवयवीभावः॥ अभिरभागे इति कर्मप्रवचनीयत्वे तद्योगे द्वितीयावा॥ प्रतिष्ठासुः प्रतिष्ठानुमिद्वः तिष्ठतेः संनंता उपत्ययः मुरं
द्विषन्मुरारिः द्विषो मित्र इति शतप्रत्ययेन लोकेत्यत्र द्विषः शतुर्वीचयनमिति वैकल्पिकः षष्ठीप्रतिषेधः कार्यद्वयेन सुरकार्य
यियक्ष्माणेनाहूतः पार्वेति पृथा द्विषन्मुरं॥ अभिवैद्यं प्रतिष्ठासुरासीत्कार्यद्वयाकुलः॥ १॥

गुरुकाव्यानुगां विभ्रवांश्चीमभिनमः श्रियं ॥ सार्द्धमुद्रवसीरिभ्यामथासावासदत्सदः ॥ २ ॥

सुहृत्कार्यहपेण कुलो विप्रतिषेधादावश्यकत्वाच्च ह्योः संदिहान आसीत् । अतो मंत्रस्यायमवसर इति भावः ॥ १ ॥ एवं मंत्रवीजं
संदेहमुपन्यस्य मंत्रोचितदेशगमनमारु ॥ गुरुकाव्येति । अथ संदेहानंतरं असौ हरिरभिनभः आकाशं प्रति पूर्ववदव्ययी भावः ।
कर्मप्रवर्त्तनीयत्वे द्वितीयाच्चा । गुरुकाव्यो वृहस्पतिशुक्रौ अनुगावनुयायिनौ यस्यांतां । गोष्पतिर्विषणो गुरुरित्यमरः । शुक्रौ दैत्य
गुरुः काव्य इत्यमरः । चंद्रस्येतां चंद्रांश्चि यं विभ्रत अत्र श्रीतु आंश्चि यमिति निर्देशनादभेदः उद्धवसीरिभ्यां सरु उद्धव रामाभ्यां
सारु सदः सभां समा सदत् अगमत् राजसदसः प्रासादत्वादिति भावः । सदेर्लुङि पुषादित्वाच्चेरङादेशः । अत्र मनुः । गिरिपृष्ठं

समाहस्य प्राप्ता देवारक्षणेन
तः अरह्येतिः शलाके गोमंजयेभ्यः वभावितां २ ॥

जाज्वल्यमानेति॥ जगतः शांतये अनुषड्वायसमुपेयुषी मिलिता जाज्वमाना भृशं ज्वलन्ती धातोरेका बोद्धलादेः क्रियास
मभिहारेयड् अतालटः शानजादेशः टाप्। असौ नराः पुरुषा एव विश्विनोऽग्नयस्तेषां त्रयी द्वित्रिभ्यां तयस्या यजादेशो टि
ट्टाणाजित्यादिना डीप्। सभा आस्थानी सैव वेदिः। वेदिः परिस्कृता भूमिरित्यमरः। तस्यां सभावेद्यां व्यद्योतिष्ठ दीप्यते स्म।
धुभ्योलुङीतिलुङ् ह्यकालंकारः॥ ३॥ रत्नेति॥ रत्नानां संभा इति षष्ठी समासः। विशेषपर्यवसानाद्विकारार्थत्वं तेषु

जाज्वल्यमाना जगतः शांतये समुपेयुषी॥ व्यद्योतिष्ठ सभावेद्यामसौ नर विश्वित्रयी॥ ३॥
रत्नसंभेषु संक्रांत प्रतिमास्ते च काशिरे॥ एकाकिनोपि परितः पौरुषेयवृता इव॥ ४॥

संक्रांतं प्रतिमा संक्रांतं प्रतिविंबाः। प्रतिमानं प्रतिविंबं प्रतिमेत्यमरः। ते त्रय एकाकिनोऽसहाया अपि। एकादाकिनिच्चासहाये
इत्याकिनिच्चाप्रत्ययः परितोऽभितः सर्वतः पर्यभिभ्यां चेति तसि प्रत्ययः। स च सर्वोभया र्थे वर्त्तमानाभ्यामिष्यते। पौरुषेयेण प्र
तिविंबभूयस्त्वात् पुरुषसमूहेन वृता इवेत्युत्प्रेक्षा च काशिरे। पुरुषा ह्यध्वं धविकारसमूहेन कृते स्थिति वक्तव्यमिति टञ्प्रत्य
यः एतेन विज्ञतत्वं मुक्तं। यद्यपि निस्तंभे निर्गवाक्षेयनिर्मितं तत्संश्रये प्रासादाग्रेत्वरण्ये वा मंत्रये भूविभावितमिति कामंद
कीये मंत्रभूमेः तंभप्राचुर्यनिषेधो दृश्यते तथापि तस्यापि विज्ञतत्वं पलक्षणत्वात् अदोष इति भावः॥ ४॥ ६॥

मा.टी.२

२

अध्यासमिति॥ अमीत्रयो यान्युत्तुंगान्यपि हेमपीठानि आसनानि अध्यासमासुः। अधितस्युः येषु यविष्ठा इत्यर्थः। अधिशीङ्गस्या
 सांकेतिकर्मत्वं आस उपवेशनेति। दयाया सञ्चेत्याम्यन्ययः। कुञ्जवानुप्रयुज्यते लिटीत्यस्यैरनुप्रयोगः। आम्यन्ययवत्कुञ्जेने
 प्रयोगस्येति कुञ्ज एवेति नियमादस्तेर्नात्मनेपदं। तेः पीठैः केसरिभिः सिंहैः कान्तानां त्रिकूटस्थ त्रिकूटादेः शिखराणामुपमा
 सादृश्यं। उहे ऊढा। वहेः कर्मणि लिट् संप्रसारणं त्रीणि कूटान्यस्येत्यन्वर्थसंज्ञा। कूटोऽस्त्री शिखरं ऋगमित्यमरः। उपमा

अध्यासमासु रूत्तुंगहेमपीठानियान्यमी॥ तै हहे केसरि कान्त त्रिकूट शिखरोपमा॥ ५ ॥

गुरुद्वयाय गुरुणो रूभयोरथ कार्ययोः॥ हरिर्विप्रतिषेधं तमावचक्षे विवक्षणे॥ ६ ॥

लंकारः॥ ५ ॥ गुर्विति॥ अथोपवेशनंतरं विवक्ष इति विवक्षणे वक्ता। कर्तरित्युदिति न्यासकारः। अनयोश्च प्रतिषेधो व
 क्तव्य इति वक्षिउः रव्या न इति रव्याज्ञादेशाभावः। हरिः गुर्वो रूभयोरथ मयोः पितृव्यं ज्येष्ठभ्रात्रोर्द्वया यद्वाभ्यां गुरुभ्यामित्यर्थः
 गुरुणोर्महतो रूभयोः कार्ययोः पूर्वोक्तयोः तं विप्रतिषेधं विरोधमावचक्षे आख्यातवान् न तुल्यवत् विरोधो विप्रतिषेधः ६॥

गुरुः

२

द्योतितेति॥कुंदंमाद्यभवःपुष्पविशेषःमाद्यांकुंदमित्यमरः॥कुंदकुड्मलाग्राणीवदंतायस्यतस्यकुंदकुड्मलाग्रदतः
अग्रांतशुद्धशुभ्रवृषवरहेभ्यश्चेतिअग्रांतपूर्वपदवकुव्रीहिःसमासांतोवैभाषिकोदत्तादेशः।तस्यहरेःसरस्वती
अंतःप्रधानासमांतःसमासमाभ्यंतरमित्यर्थः।सद्योतिताप्रकाशितायेःतैःस्मितैःस्त्रयितेवक्षालितेवस्नातेः

॥ द्योतितांतःसमेःकुंदकुड्मलाग्रदतःस्मितैः॥स्त्रयि
॥ तेवाभवन्नस्यशुद्धवर्णसरस्वती॥ ७ ॥ ६॥

एवंतात्कःअतिस्तीत्यादिनायुगागमःमितांद्रुत्वः॥शुद्धवर्णस्फुटाक्षरास्वच्छकांतिश्चाभवत्।स्वाभाविक्यावर्ण
शुद्धेःस्नानहेतुत्वमुत्प्रेक्षते।स्मितपूर्वभिभाषीहरिरितिभावः॥ ७ ॥ ६॥श्रीसरस्वत्येनमः॥ ० ॥

मा. टी. २
३

कार्यविप्रतिषेधं निवेद्य तत्र स्वमतमावेदयिष्यन् पंडितमानित्वं तावत्परिहरति ॥ भवदिति ॥ भवद्विरां युष्माद्वाचां अवसर
प्रदानाय प्रसंजनायेत्यर्थः ॥ नोऽस्माकं वचांसि सिद्धांतोत्थाय नार्थमुच्यते न तु सिद्धांतत्वेनेत्यर्थः ॥ तथा हि ॥ पूर्व रज्यते अस्मि
न्निति पूर्व रंगो नाद्यशालातत्कर्मणि पूर्व रंग इति शब्दे रूपके ॥ अतः ॥ अथ पूर्व रंग इति रंग प्रधानाख्यो रंगविद्युशान्तिकारी
रानां दीपाटगीतवादि जाघनेकांगशेषो नाद्यादौ कर्तव्यः कर्मविशेषः ॥ तदुक्तं वसंतराजीये ॥ यनाद्यवस्तुनः पूर्व रंगो वि

भवद्विरा मवसर प्रदानाय वचांसिनः ॥ पूर्व रंगः प्रसंगा यनाटकीयस्य वस्तुनः ॥ ८ ॥

घोषशान्तये ॥ कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्व रंगः प्रकीर्तितः इति स पूर्व रंगः नाटके भवं नाटकीयं तत्र वर्णयित्वा ॥ वृक्षाद्वृक्षः ॥ तस्य
आयने नीयादेशः ॥ तस्य वस्तुन इति प्रवृत्तस्य प्रसंगा य प्रसंजनाय प्रवर्तनायेति यावत् ॥ अतः प्रथमवादनदोषायेति भावः पूर्व
रंगः प्रस्तावनेति रंगराजः ॥ तच्चिंत्यं पूर्व रंगं विधायोदोऽसूत्रधारे विनिर्गते ॥ प्रविश्य तद्दूषरः काव्यमाख्याययन्नदः प्रथमं
पूर्वरंगश्च ततः प्रस्तावनेति च ॥ आरंभे सर्वनाद्यानायेतत्सामान्यमिष्यत इति दशरूपकोक्ते भेदविरोधादिति ॥ अत्र हरि
वाका पूर्व रंगयोः प्रसंजनकत्वस्य रूपसामान्यस्य वाक्यद्वयेशब्दांतरेण पृथग्निर्देशात्प्रतिवस्तूपमातंकारः लक्षणतूक्तं ॥ ८ ॥

गुरुः
३

संप्रतिस्वमतमाह॥करदीकृतेति॥दिशांजित्वरेःजयतशीलेःइएनशजिसर्तिभ्यःकरपू।कृद्योगात्कर्मणिषष्ठीभातुमि
भीमादिभिर्हेतुभिःकरदाःषष्ठभागप्रदाःभागधेवोठलिःकरइत्यमरः।ततःत्रिः।दुर्यादिद्विडावश्चेतिगतिसंज्ञायांकुग
तिप्रादयइतिनित्यसमासः।अकरदाःकरदाःसंपद्यमानाःकृताःकरदीकृताःभूपाताःयेनसतथोक्तोवशीकृतराजसं

करदीकृतभूपातोभातुमिजित्वरेर्दिशामू॥विनायस्यदलंभूषुरिज्यायेतयसःसुतः॥ ८ ॥

उलइत्यर्थः।अमृततद्भावेसंपद्यमानेकर्त्तरिद्विः।तयसःसुतोधर्मपुत्रः।तयश्चांद्रायणादौस्याद्धर्मेलोकांतरेपिवेतिविश्वः
अस्मादिनापिअस्माभिर्विनापीत्यर्थः।पथग्वितेत्यादिनातृतीयाविकल्पात्पक्षेपंवमी।इज्यायेयागायबुज्यजोर्भावेक्य
प्रावविस्वपीत्यादिनासंप्रसारणं।स्वस्तीत्यादिनाचतुर्थीअलंसमर्थोभूषुर्भवनशीलः।भूषुर्भविषुर्भवितेत्यमरः।ग्ला
जिस्थश्चगुसुरितिचकारातूभुवस्तुप्रत्ययःगित्वाङ्गुणभावःअतो जैत्रयात्रैवकार्यातयज्ञयात्रेतिभावः॥ ८ ॥

मा. टी. २
४

ननु यज्ञांते जैत्रयात्रायामुभयानुसरणं स्थानत्राह ॥ उत्तिष्ठमान इति ॥ उत्तिष्ठमानो वर्द्धमानः उदो नूर्द्ध कर्मणी त्यात्माने पदं
परैः शत्रुस्तपथो यनयनं पथं हितमारोग्यं वेदतापुंसेति शेषः नोपेक्ष्यो नो दासीत्येन द्रष्टव्यः कुतः हियस्मात् वर्द्ध्यंतो वर्द्धि
ष्यमाणौ लटः सहेतिसदादेशे वृद्धः स्वसनोरिति विभाषा परस्मैपदं न वृद्धश्चतुर्थ इति इडभावः ॥ आसयो व्याधिः रोगव्या
धिगदामया इत्यमरः ॥ सशत्रुश्च शिष्टैः नीतिज्ञैः समौ तुल्यवृत्ती आत्मा तावाख्यातौ अल्पीयसोप्यरे वर्द्धिः महानर्थयिरो
गवत् अतस्तस्यानुपेक्ष्यत्वादुभयानुवृत्तिः वृत्ता इति भावः उपमालंकारः ॥ १० ॥ नन्वेवं स्वार्थपरत्वं दोषः स्यादिति चेन्न लोका

उत्तिष्ठमानस्तु यरो नोपेक्ष्यः पथमिच्छता ॥ समौ हि शिष्टैरास्मात्तौ वर्द्ध्यतावामयः स वा ॥ १० ॥
नदूये सात्वती सूनुर्यन्मह्यमपराधति ॥ यत्तु दंदह्यते लोकमदो दुःखाकरोति माम् ॥ ११ ॥

नुग्रहार्थत्वादस्याः प्रवृत्तेरित्याशयेनाह ॥ नेति ॥ सात्वती इत्यं स्त्री सात्वती नाम हरेः पितृष्वसा उत्सादिभ्यो जूतस्याः सूनुर्यैद्यो =
बंधुरपि खलेन मृष्यते इति भावः ॥ समह्यमपराधति दुह्यतीति यत्तु क्रुधदुहेत्यादिना चतुर्थीतदिति शेषः ॥ यत्तदोर्तित्वं संबंधा
त् ॥ नदूयेन परितप्येदूजो देवादिकात्कर्तरिलदुत्तमपुरुषैकवचनं ॥ किंतु लोकं दंदह्यते गर्हितं दहति यत्तु लुपसदवरजयज
भद्रदृशगृभ्यो भावगोर्ह्यामिति यङ्जयजभद्रदृशभंजयशांवेत्येभ्यो सस्यनुगागमः ॥ अदोलोकदहनं मां दुःखाकरोति ॥
दुःखमेतुभावयतीत्यर्थः दुःखात्प्रातिलोम्ये इति डाप्रत्ययः ॥ अतश्चैव एवाभियातव्यः पार्थस्तु प्रार्थनयापि पश्चात्समाधेय इति

उरुः
४

स्वमतं निगमयन् परमतं श्रुत्वाः पृच्छति ॥ ममेति ॥ तावद्भवन्मतं श्रवणं पर्यंतमित्यर्थः ॥ मम मतमिदं ॥ अंगेत्यासंज्ञोऽवयवः ॥
अथ संबोधनार्थकाः स्युर्थाट्पादुंगद्वेहेभो इत्यमरः ॥ वां युवयोरपि युष्मादस्मदोः षष्ठीवतुर्थी द्वितीयास्थयोर्वाच्चावविति
वामादेशः मतं श्रूयतां विधौ लोट् ॥ तदपि मया श्रोतव्यं अन्यथा संदेहानिवृत्तेरिति भावः ॥ विदुषस्ते कुतः संदेहस्तत्राह ॥
ज्ञातसारे ज्ञाततत्त्वार्थोपेकः कार्यवस्तुनिकर्तव्यार्थे संदिग्धे संशेते अतो ममापि संदेह इत्यर्थः ॥ दिह उपवये कर्तारिहट्

मम तावन्मतमदः श्रूयतामंगवामपि ॥ ज्ञातसारे पिरवत्वेकः संदिग्धे कार्यवस्तुनि ॥ १२ ॥

यावदर्थं यदां वाचमेवमादाय साधवः ॥ विरराममहीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः ॥ १३ ॥

घत्वंघत्वं ॥ सामान्येन विशेषसमर्पनरूपोर्थोतरन्यासः ॥ १२ ॥ यावदिति ॥ साधवो हरिर्यो वानर्थो यावदर्थं यावदवधा
रण इत्यवयवीभावः ॥ यावदर्थं यदानियस्यास्तामभिधेयसंमिताक्षरमित्यर्थः ॥ वाचमादाय गृहीत्वा उक्तेत्यर्थः ॥ विरराम
तूष्णीमास ॥ व्याकुपरिभ्योरम इति परस्मैपदं ॥ तथा हि ॥ महीयांसः उन्नताः प्रकृत्या स्वभावेन मितभाषिणो भवन्तीति शो
षः वृथात्वापनिषेधादिति भावः ॥ पूर्ववदलंकारः ॥ १३ ॥ ७ ॥

मा. टी. ३
५

अथाष्टभिः कुलकेन रामं वर्णयन्त द्वाक्यमवतारयति ॥ तत इति ॥ ततो रामो जगादेत्पुनरेणान्वयः । स यत्नो रिपुः । रिपुर्वै
रिसयत्नारीत्यमरः । तस्यायतयः अपकारस्तस्य स्मरणेन योऽनुशयः पश्चात्तापः । भवेदनुशयो द्वेषे पश्चात्तापानुबंध
योरिति विश्वः । तेन स्फुरतीति स्पूस्तेन स्फुरा ओष्ठो विंबमिवेत्पुष्पमितसमासः । रामाया ओष्ठविंबस्य चुंबनेन विन्नो रामोष्ठ

ततः सपत्न्या यनयस्मरणा नुशयस्फुरा ॥ ओष्ठेन रामो रामोष्ठं विवचुं वनचुं चुना ॥ २४ ॥ ~ ॥

विवक्षितामर्थविदस्तत्क्षणप्रतिसंहतां ॥ प्रापयन्त्यवनवाधेर्गिरिमुत्तरपक्षताम् ॥ १५ ॥

विस्वचुंबनचुंबुसेनविन्नश्चुंबुपूषणपादितिचुंबुपूषत्ययः। ओत्वोष्ठयोः समासेवापररूपं वक्तव्यं तेनोष्टेनोपलक्षितः।
समरसुरतयोः समरस इत्यर्थः। उपमानुप्रासयोः संस्पृष्टिः॥ १४ ॥ विवक्षितामिति॥ विवक्षितां वृद्धत्वाभिमानत्वादग्रेवकु
मिष्ठांवयौवूनो वा सन्नतात्कर्मणि क्तः। तत्क्षणे विवक्षाक्षणे एवेत्यविलम्बेनोक्तिः प्रतिसंहतां रामानुरोधान्निरुद्धां अर्थविदः
कार्यज्ञस्याते एव पवनबाधेरुद्भवस्यागिरं उत्तरपक्षतांसिद्धांतपक्षतांप्रापयन् स्वयमसत्यश्चावलंबित्वादिति भावः अने

नरामस्यव्यग्रतोक्ताः॥१५॥

गुरुः
५

धूर्णयन्निति॥ पुनः मदिरास्वादमद्यपानेन यो मदस्तेन पाटलितारक्तीकृताद्युतिर्ययोस्तेरेव त्पादेव्यावदने यदुद्धिष्टं मध्य
लेपतां वृत्तादि अक्षिचुंबनसंक्रांतमिति भावः तेन परिपूते शुद्धे पुटे ययोस्ते दृशो धूर्णयन् भ्रामयन्निति मद्यविकारोक्तिः।
उद्धिष्टपरिपूतेत्यत्र रतिकोहे मुखं स्त्रीणां शुद्धमारेवटके शुभमिति स्मरणं त्। उद्धिष्टपानवत्त्वविरोधस्याभासत्वाद्विरो

धूर्णयन्नादिरास्वादमद्यपाटलितद्युती॥ रेवतीवदनोद्धिष्टपरिपूतपुटे दृशो॥ १६ ॥ ८ ॥
आश्लेषलोलुपवधूस्तनकार्कश्यसाक्षिणी॥ म्लाययन्नभिमानो ह्यैर्वनमालां मुखानिलैः॥ १७ ॥
धाभासोलंकारः॥ आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास उच्यते इति लक्षणं त्॥ १६ ॥ आश्लेषेति॥ पुनः आश्लेषे लोलुपायाः।
आलिंगनलुब्धायाः वधाः स्तनयोः कार्कश्यस्य काठिन्यस्य साक्षिणी उपद्रुष्टुं नित्यं पीडमानतयेति भावः साक्षादुद्धि
संज्ञायामितिसाक्षादुद्धादिनिप्रत्ययः। वनमालामभिमानो ह्यैरुहंकारतप्रेर्मुखानिलैर्निश्वासमारुते म्लाययन्नं पयन्
म्लाययन्तेर्ण्यता ह्यटः शत्रादेशः आदेव इत्यात्वे पुगागमश्चाने स्नानसंबंधाभिधानादतिशयोक्तिः॥ १७ ॥ ९ ॥

मा.टी.२
६

दधदिति॥पुनःसंध्यायामरुणेव्योमिस्फुरंतीस्ताराअनुकुर्वतीतितथोक्ताःकुतोद्विषतःशत्रोर्द्वेषणरोषेणोपरक्तेअंगेवपुषि
संगिनीःसक्ताःस्वेदविपुषःस्वेदविंदून्।पृथंतिविंदुपृषतःपुमांसोविपुषःस्त्रियामित्यमरः।दधदधानःनाभ्यस्ताद्यतु
रितिनुमभावःउपमालंकारः॥ १८ ॥प्रोक्षसदिति॥पुनःप्रकर्षेणोक्षसतोःकुंडलयोःप्रोतानांस्पृतानांपद्मरागदलानांमा

दधत्संध्यारुणव्योमस्फुरन्तारानुकारिणीः॥द्विषद्वेषोपरक्तांगसंगिनीःस्वेदविपुषः॥ १८ ॥
प्रोक्षसत्कुंडलप्रोतपद्मरागदलविषा॥कृष्णोत्तरासंगरुचंविषेदेवोतपद्मवीम्॥ १९ ॥

णिक्यशकलानांविषाकांत्याप्रोतेतिप्रपूर्वादेशःकर्मणिक्तेयजादित्वात्संप्रसारणंकृष्णोत्तरासंगोनीलोत्तरीयं।ह्येवावा
रोत्तरासंगौसभौवृत्तिकातथा।संध्यानमुत्तरीयंवेत्यमरः।तस्यरुचंवृतपद्मवस्येमांवीतपद्मवीविदधत्।लोहितमि
श्रणाञ्जुतपद्मववदधूमांकुर्वन्तित्यर्थः।धूमधूमलोकृष्णलोहितावित्यमरः।वचनीतम्रत्राप्यन्यरुचोऽन्यदीयत्वारोषात्
सादृश्यादीषान्निदर्शनालंकारः॥ १९ ॥

गुरुः
६

ककुभीति॥ पुनः ककुभिकन्यायाः रेवत्या वक्रं स्यांत अम्यंत रे वासेन स्थित्या लब्धो धिवासो वासनायया सा तस्यांतमुरवसो
रभवासितयेत्यर्थः। संस्कारो गंधमात्माद्ये रधिवासनमुच्यते। मदिरया कृतानुवाधं कृतं संसर्गप्रिया गंधूषगंधिनमि
त्यर्थः। व्यधजपोरनुपसर्ग इत्यनुपसृष्टादप्रत्ययविधानमुपसृष्टाव्यवधेऽन्यत्रत्ययः। मुरवामोदं स्वमुखगंधावशेषं आ
मोदः सोतिनिर्हारीत्यमरः। उद्धमनू उद्धिरनू। अत्र मदिरा राममुखयोः स्वगंधतिरोधानेन रामा मुखगंधगंधूषमद्यगंध

ककुभिकन्या वक्रांतर्वासलब्धो धिवासया॥ मुरवामोदं मदिरया कृतानुवाधमुद्धमनू॥ २०॥

जगादवदनं हृद्मधुपयं तयातिनः॥ नयनमधुलिहः श्वेत्यमुदग्रदशानां शुभिः॥ २१॥

स्वीकारान्नङ्गुणयोस्तत्रोत्तरस्यात्मविशेषकत्वेन पूर्वसाधे क्षत्वा दंगंगिभावेन संकरः तङ्गुणः स्वगुणात्यागादन्योपकारा
पदूवसाधेक्षकृतगुणाहतिरिति॥ २०॥ जगादेति॥ वदनमिति हृद्मधुपयं तयातिनः प्रांतवारिणो मधुनिलिहतीति मधुलिहः मधुपस्य
लादिशब्देनासत्यत्वं प्रतिपादनं हृदयोऽपदूवः तस्य पर्यंतयातिनः प्रांतवारिणो मधुनिलिहतीति मधुलिहः मधुपस्य
लिहतेः क्विप्। उदग्रे हृदि तैर्दशानां शुभिः श्वेत्यं वा वल्यं नयनं इति जगाद तङ्गुणलंकारः तस्य मधुपस्य सन्निधापकारा

२१॥
मधुपस्य सन्निधापकारा

मा. टी. २

७

समोजगादेत्युक्तं किं तदित्याकांक्षाया माह ॥ कुलकं ॥ यदिति ॥ वासुदेवेन नदी नमित्यदी नमकातरं ॥ ना ३३ दीनवो दोषो
इत्येत्यनादी नवं निर्दोषं दोष आदी नवो मत इत्यमरः ॥ यद्वचनमीरितं ॥ उत्तिष्ठमानस्तप इत्यादिनायानपक्षमाश्रि
त्ययदुक्तमित्यर्थः ॥ तस्य वचसः सपदि क्रिया केवलं सद्यो हनुषानमेवोत्तरं सिद्धांतस्यैवोक्तत्वादिति भावः ॥ २२ ॥
अथ तदेव प्रतिपादयिष्यन्नन्यातिशयतयोपस्करोति ॥ नैतदिति ॥ लघुसंक्षिप्तमपि एतद्वचोभूयस्यावहुतरया

अष्टश्लोकांस्तु कुलकं यद्वासुदेवेनादी नमनादी नवमीरितं ॥ वचसस्तस्य सपदि क्रिया केवलमुत्तरं ॥ २२ ॥

नैतल्लघुपि भूयस्यावचोवाचातिशयते ॥ इंधनौघधगप्यग्निस्त्विषानात्येति पूषणं ॥ २३ ॥ ॥

विस्तृतयापीतियावत् द्विवचनविभज्येत्यादिना ईयसु निवहोर्लोपो भूववहोरिति रकारलोपो वहोश्च भूरादेशः ॥ वाचा
नातिशयते नातिरीत्याते गुर्वर्थत्वादिति भावः ॥ शीघ्रः कर्मणि लटि यक् ॥ अयङ् यि कृतीत्ययङादेशः ॥ तथा हि इंध
नौघान् दहतीति ॥ इंधनौघधक्काष्ठराशिदाहकः भूयानपीत्यर्थः ॥ किंपिद्यत्वं नष्टभावः ॥ अग्निस्त्विषा प्रभया पूषणं
सूर्यं अल्पीयसमपीति भावः ॥ नात्येति नातिक्रामति ॥ तेजसः प्रभावत्वमिदं ॥ वचसोऽर्थवत्त्वमलंघ्यहेतुरित्यर्थः ॥ अस

मानधर्म विंवतयादृष्टांतालंकारः ॥ २३ ॥

गुरुः
७

यदि हरिवचोनातिशयते अलं तर्हि तवापि वागारं भैरित्यत आह ॥ संक्षिप्तस्येति ॥ अतो हरिवचसो नातिशयनीयत्वादेव सुविस्तर
तरः प्रयंचतराः प्रथमे वाचवाद् इति च अतिषेधः ॥ अतो रपुमे वाचः संक्षिप्तस्याल्पाक्षरस्याप्यर्थे न गरीयसः सूत्रकल्पस्येत्यर्थः ॥
अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवद्धि श्रुतो मुखं ॥ अतो भमनवशं च सूत्रं सूत्रविदो विदुरितिलक्षणात् ॥ अस्यैवाकाशपदानां स्य भाष्यभू
ताः भाष्यैः समाः नित्यसमासः स्वादेव तौ च भूतं वल्लीवं समेचिते त्रिस्थितिवेजं यंती ॥ भवंतु व्याख्यानरूपा भवंतित्यर्थः ॥ सूत्रव्याख्यान
विशेषो भाष्यं ॥ सूत्रस्य पदमादाय वाक्यैः सूत्रानुकारिभिः स्वपदानि च वर्ण्यते भाष्यं भाष्यविदो विदुरिति मया तु तदेव विशेषप्रका
संक्षिप्तस्याप्यतोस्यैव वाक्यस्यार्थगरीयसः ॥ सुविस्तरतएवायो भाष्यभूता भवंतु मे ॥ २४ ॥ ० ॥

विरोधिवचसो मूकान् वागीशानपि कुर्वते ॥ जडानप्यनुलोमार्थाप्रवाचः कृतिनांगिरः ॥ २५ ॥

शानाय व्याख्यायते न त्वतिशयाय प्रत्याख्यायत इत्यदोष इत्यर्थः ॥ उपमालंकारः ॥ २४ ॥ इत्थं यानं सिद्धांतं पितृत्वान्नो ह्यव प्रतिरोधं
हृदि निधाय त्रिभिः प्रत्याचष्टे ॥ विरोधीति ॥ कृतिनां कुशलानांगिरः कर्म्मः विरोधिवचसः प्रतिकूलवादिनो वागीशान् वल्लून् पिब
दो वदा वदो वक्ता वागीशो वाक्यतिः समा इत्यमरः ॥ मूकान् निर्वाचः कुर्वते भजंतीत्यर्थः ॥ अनुलोमोऽनुकूलोऽर्थे मिथेयो ये वांतेऽनुलोमा
र्थाऽनुकूलवादिनस्तान् जडान् मंदान् अपि प्रवाचः प्रगल्भवाचः कुर्वते अतो नास्मद्गिरः प्रतिवाच्या इति भावः ॥ अत्र वागीशानां मू
कीकरणं जडानां प्रवाचकरणं वा शक्यं वस्तुचरणं रूपो विशेषो लंकारः भेदो संबंधरूपातिशयोक्तिप्रतिनोपित इति संकरः ॥ २५ ॥

मा. टी. २
८

नन्वात्मनीतेन स्वामिना बुद्धेः फलमनाग्र इति न्यायेन शास्त्रज्ञवचनं प्रतिकूलमपि ग्राह्यमेवेत्याशंकाह ॥ घटिति ॥ दुष्टमेधायेषां
ते दुर्मेधसो मंदबुद्धयोऽपि नित्यमसिद्धप्रज्ञामेधमोरिति समासांतोऽसिद्धप्रत्ययः ॥ ग्रंथानोसनसादीनधीत्यपठित्वा गुणाः सं
धिविग्रहयानासनं द्वेधीभावसमाश्रयाख्याः षट् ॥ शक्तयः प्रभुमंत्रोत्साहाख्यास्तिस्रः सिद्धयः पूर्वोक्तशक्तित्रयसाधाः पुरुषा
र्थलाभार्थकामात्मकाश्चेति स्त्रः प्रभावसिद्धिमंत्रसिद्धिरुत्साहासिद्धिश्चेति ॥ उदयाः बुद्धिक्षयस्थानानि ह्युत्तिन्यायेनोदया उवां
ते ॥ तत्र बुद्धिक्षयोऽस्वशक्तिसिद्धोः पूर्ववस्था तदुपवस्था पवयोऽस्थानं तेन वत्रयः इति इत्येतानि सर्वाणि व्याकर्तुं व्याख्यातुमलं स
षड्गुणाः शक्तयस्तिस्रः सिद्धयश्चोदयास्तयः ॥ ग्रंथानधीत्यव्याकर्तुमिति दुर्मेधसोऽप्यलं ॥ २६ ॥

मर्थाः पथापिवचनेऽलमर्थेऽपि नित्यमुत्पद्यः ॥ पंथांगनिर्णयशक्तिविकलानां संख्यादिस्वरूपसंख्यामात्रपाठकानामशा
स्त्रज्ञत्वादुक्तवादयो न ग्राह्यवचना इत्यभिसंधिः ॥ अत्रामरः ॥ संधिर्नाविग्रहोऽयानमासनं द्वेधमाश्रयः ॥ षड्गुणाः शक्तयस्तिस्रः
प्रभावोत्साहमंत्रज्ञाः ॥ क्षयस्थानं च बुद्धिश्च त्रिवर्गे नीतिवेदिनामिति ॥ तत्रारिवीजिगीषोर्व्यवस्थाकरणमैक्यसंधिः विरोधो विग्र
हः ॥ विजिगीषोरिंप्रतियात्रायानंतयोर्मिथः प्रतिबंधशक्त्योः कालप्रतीक्षार्थं तूह्नीमवस्थानमासनं ॥ दुर्वलस्य प्रवलविद्धि
षोवाविकमात्मसमर्पणं द्वेधीभावः ॥ अरिणा पीड्यमानस्य वलवदाश्रयणं संश्रयः ॥ कोशदंडोत्थं तेजः प्रभावः ॥ कर्तव्यार्थेषु स्थे
यान्प्रयत्नउत्साहः ॥ षड्गुणवित्तनं मंत्रः गतमन्यदितिसंक्षेपः ॥ २६ ॥

ग्रहः
८

तनुशास्त्रोक्तार्थव्याख्यानेनेवशास्त्रज्ञः स एव ग्राह्यवचनश्चेत्याशङ्कनेत्याह ॥ अनिलोदितेति ॥ अनिलोक्तिं त
मनालोकितां कार्ययेन तस्य कार्यकार्यमिजानत इत्यर्थः । वावोऽस्य संतीति वाग्मी वावद्वक् । वावो युक्तियदुर्वाग्मी
वावद्वक्श्च वक्तरि त्वमरः । वावो ग्मिनिरिति मिनिप्रत्ययः । तस्य वाग्जालं वागाडं वरः । निमित्ताज्ञेक्ष्यात्वेक्ष्यं लक्ष्यं

अनिलोदितकार्यस्य वाग्जालं वाग्मिनो वृथा ॥

निमित्तादपराद्धेषोर्ध्वानुष्कस्येव वलितां ॥ २७ ॥

शरव्यं च निमित्तं वसमं विदुरिति वेजयंती ॥ अपराद्धेषोः स्वलितवाणस्य धनुः प्रहरणमस्यास्तीति धानुको धन्वी तद
स्य प्रहरणमिति ठक् । इसुसुक्तां तातूकः । अपराद्धपृष्ठतो लक्ष्यापश्रुतसायकः धन्वी धनुष्मान् धानुष्क इत्यमरः ।
तस्य वलितां मि वृथानिः फलं । कार्यज्ञस्य ववोग्राह्यं न तु वावाटस्येति भावः ॥ २७ ॥ शुभं शुभं भवतु सदा ॥

इत्थं षड्गुणदिपाठमात्रं नर्मत्र इति सिद्धे संप्रति स्वयं मंत्रस्वरूपमाह ॥ सर्वेति सर्वाणि कार्याणि संध्यादीनि तानि शरीराणि
वेत्तुं यमिति समासः व्यासे सौगतानामिवेति लिङ्गात् ॥ तेषु सर्वेषु कार्यशरीरेषु सर्वेषु शरीरेष्विव सर्वकार्येषु इत्यर्थः ॥ अं
गानि स्कंधा इवेति पूर्ववत् समासः ॥ तेषां पंचकं मुक्ता स्कंधपंचकमिवांगपंचकं हित्वेति त्वर्थः ॥ पंचपरिमाणमस्येति पंचकः
संघः संख्यायाः संज्ञायाः संघस्येति धायायने धितिक न्यत्ययः ॥ सुगतो भक्तिर्भजनीय एवामस्तीति सौगताः बोद्धाः भक्तिरि
त्यण् ॥ तेषामन्यत्रात्मैवमहीभूता मन्यो मंत्रो नास्ति ॥ कर्मणामारंभोपायः पुरुषद्रव्यसंपत्तिः देशकालविभागो विनियोगः
सर्वकार्यशरीरेषु मुक्तांगस्कंधपंचकं ॥ सौगतानामिवात्मानो नास्ति मंत्रो महीभूतां ॥ २८ ॥

प्रतीकारः ॥ कार्यसिद्धिश्चेति पंचांगानि ॥ यथा ह्युक्तं मंदकः ॥ सहायाः साधनोपायाः विभागो देशकालयोः ॥ विषयश्च प्रती
कारः सिद्धिः पंचांग इष्यते इति ॥ रूपवेदना विज्ञानसंज्ञा संस्काराः पंचस्कंधाः ॥ तत्र विषयप्रपंचो रूपस्कंधः ॥ तत्तु ज्ञानप्रपंच
वो वेदनास्कंधः ॥ आलम्ब्य विज्ञानसंतानो विज्ञानस्कंधः ॥ नामप्रपंचः संज्ञास्कंधः ॥ वासनाप्रपंचः संस्कारस्कंधः ॥ एवं पंच
धापरिवर्तमानो ज्ञानसंतान एवात्मेति बोद्धाः ॥ एवं च यथा च बोद्धानां सर्वेषु शरीरेषु स्कंधपंचकातिरिक्त आत्मानास्ति
तथाराज्ञामुक्तांगपंचकातिरिक्तो मंत्रो नास्तीत्युपमालंकारः ॥ तच्चास्माकं समग्रमेवेत्ययमेव यात्राकाल इति भावः ॥ २९ ॥

अथमंत्रितार्थक्रियाविलंबे दोषमाह ॥ मंत्र इति ॥ संवृत्ते गुप्तेः सर्वगैः पूर्वैर्नैरुपायादिभिरुः स्थलादिभिश्चोपलक्षितोपि सर्वो
 गसंवृतोपीत्यर्थः ॥ मंत्रो विचारः अधीरो भीरुर्युधत इति यो धो भट इव पवाश्व ॥ परेभ्यो इत्येभ्यो इति भ्यश्च ॥ परो न्यश्च ॥ मुखेषु परोरि
 परमात्मनोरिति वैजयंती ॥ भेदो विदारणं तृतीयगामित्वं च ॥ तस्य शंकया चिरं स्थातुं विलंबं नुमित्यर्थः ॥ न सहते न क्षमत इत्यर्थः ॥ श
 कधृषेत्यादिना तु मुनू अतो न विलंबं वितवां ॥ अन्यथा मंत्रभेदे कार्यहानिः स्यादिति भावः ॥ २९ ॥ किंच नीति सर्वस्वरूपययलोचन
 यापिन विलंबः कार्य इत्यभिप्रेत्याह ॥ आत्मनो दय इति ॥ आत्मन उदयो वृद्धिः परस्य शत्रोर्ज्यानिः हानिः ह्याज्या हातृरिभ्यो निरि

मंत्रो यो ध इवाधीरः सर्वगैः संवृत्तैरपि ॥ चिरं न सहते स्थातुं परेभ्यो भेद शंकया ॥ २९ ॥

आत्मोदयः परज्या निर्दयं नीतिरितीयती ॥ तदुरीकृत्य कृतिमिर्वचस्पत्यं प्रतायते ॥ ३० ॥

लौणादिको निप्रत्ययः ॥ इति ह्यमिदं परिमाणमस्यास्तीति इयती एतावती किमिदं भ्यां बोध इति वतु पू उ गितश्चेति डि-पू इति नीति
 संग्रहः एतदह्यातिरिक्तो न कश्चिन्नीतिपदार्थोस्तीति अर्थः यदन्यत्प्रादुणादिवर्णनं सर्वोपस्यैव प्रयं च इत्याह ॥ तदिति तद्वय
 मुरीकृत्यांगीकृत्य ॥ उरीकृतमुररीकृत्यमंगीकृतमित्यमरः ॥ उर्यादित्रिडाचश्चेति गतिसंज्ञायां कु गतिप्रारय इति समासे लो
 ल्यवादेशः कृतिभिः कुशलैः कृती कुशल इत्यमरः ॥ वावस्पत्यं वाक्यतित्वं वाग्नित्वं कस्कादित्वादल्लुक् ॥ सत्वे घट्टाः पतिपुत्रेत्यादि
 नासत्त्वमिति स्वामी तन्न दू दो विषयत्वात् ॥ आहणादित्वात् ॥ अत्ययः ॥ प्रतायते विसार्यते कर्मणि लट् ॥ तनोते र्यकीत्यात्वं तस्मादा

सिद्ध्याधिभिरविलंबाच्च नुरुक्तं नवमं ज्ञातं
 प्रतायतेत्येति भावः ॥ ३० ॥

मा.टी.२
१०

ननु लब्धोदयस्य किं परोहितीत्यत्राह ॥ तद्विप्रयोग इति ॥ महीयसां महात्मनां परेणापि प्रभूतेनापि महिम्ना ऐश्वर्येण तद्वि-
प्रयोगः संतोषलाभो नात्र तद्विप्रभावे पूर्णः सन्तुष्टोदयाकांक्षीवृत्त्यर्थमिति भावः । महार्णवो दृष्टान्तो निश्चयो यस्मिन् दृष्टान्तो निद-
र्शनमुपमानमिति यावत् । नराणां वृद्धावलंबुद्धिः कार्या । असंतुष्टा हि जानन्याः संतुष्टा इव पार्थिवे इति ग्रायादिति भावः । नायं
दृष्टान्तालंकारः । विंवप्रतिविंवभावेनोपमस्य गम्यत्वे तस्योत्थानात् । किंतु दृष्टान्तशब्देन तस्याभिधानादुपमालंकारः । अतए

तद्विप्रयोगः परेणापि न महिम्ना महीयसाम् ॥ पूर्णश्चंद्रोदयाकांक्षी दृष्टान्तो न महार्णवः ॥ ३१ ॥

संपदा सुस्थिरं मन्यो भवति स्वल्पयापियः ॥ कृतकृत्यो विधिर्मन्येन वर्ज्ययति तस्य ताम् ॥ ३२ ॥

वदृष्टान्तो दाहुरण निदर्शनरूपाः शयानप्रयोक्तव्याः यो न रूक्तापने रित्येकावलीकारः ॥ ३१ ॥ तथापि संतोषे दोषमाह ।
संपदेति ॥ यः स्वल्पयापि संपदो सुस्थिरमात्मानं मन्यत इति सुस्थिरं मन्यः स्वस्य मानी भवति आत्ममाने रवश्चेति रवशप्रत्यये मु-
मागमः । तस्याल्पसंतुष्टस्यातां स्वल्पसंपदं कृतकृत्यस्तावतैव कृतार्थो विधिर्देवमपि न वर्ज्ययति । इत्यहं मन्यो पौरुषहीना देव-
मपि जुगुप्सते तत्प्रवृत्तेः परार्थादिति भावः ॥ ३२ ॥

गुरुः
१०

किंच पराक्रमलक्षणे बोदयोनान्यलक्षणाह ॥ समूलेति ॥ मानिनोऽभिमानवन्तः परानुशत्रून् समूलं हत्वा इति समूलघात
मद्युंतोऽनुमूलयन्तः इत्यर्थः ॥ समूलाकृतजीवेषु रुतकृजग्रह इति एमुलप्रत्ययः ॥ कर्षादिषु यथाविश्वानुप्रयोग इति हन्ते
रनुप्रयोगः नोद्यति किंतु हत्वे बोध्यंतीत्यर्थः ॥ तत्र हत्वे बोदये अंभयतीत्यंभगादं यत्तमोऽधतमसं ॥ धांते गाढं धतमसमित्य

समूलघातमद्युंतः परानोद्यतिमानिनः ॥ प्रधंसितांधतमसस्तत्रोदाहरणं रविः ॥ ३३ ॥

विषक्षमखिलीकृत्य प्रतिष्ठाखलु दुर्लभा ॥ अनीत्वायं कतां धूलिमुदकं नावतिष्ठते ॥ ३४ ॥

मरः ॥ अवसमं धेभ्यस्तमस इत्युत्पयः प्रधंसितमंधतमसं येन स उदयात् प्रागिति भावः रविहृदाहरणं दृष्टान्तः ॥ अतापि दृष्टां
तोत्रमहार्णव इति पूर्ववदुपमा लंकारेन दृष्टान्त इति दृष्टव्यं ॥ ३३ ॥ किंचानुद्धिन्नशत्रोः प्रतिष्ठेव दुर्घटा इत्याह ॥ विषक्षमिति
विषक्षं शत्रुमखिलीकृत्या खिलमुद्धिन्नमकृत्वा अनुमूलेत्यर्थः ॥ प्रतिष्ठा दुर्लभा खलु ॥ तथाहि उदकं कर्तुं धूलिं स्वपरि
भाविनीमिति भावः ॥ पंकतामनीत्वाऽनधः कृत्वेत्यर्थः नावतिष्ठते किंतु नीत्वे वतिष्ठतीत्यर्थः ॥ समवप्रविभ्यः स्पृष्टान्मते
पदं ॥ वाक्यभेदेन प्रतिविंशनापेक्षा ॥ दृष्टान्तालंकारः ॥ ३४ ॥

मा.टी.२
११

जन्वयेमेकाकीशिशुश्रुयात्तः किमस्काकंकरिष्यतीत्याशंक्याह॥ ध्रियतइति॥ एकोपिरिपुर्णवत् ध्रियते इव तिष्ठते धञ्
अवस्थाने इति धातोस्तौदादिकात्कर्तरि लट्। रिङ् शयस्तिङ् श्रु इति रिङ् देशः तावन्नदवधिसुखं कुतः यावन्तावन्नसाक
ल्येश्वधावित्यमरः। तथा हि। सिंहिकाया अपत्यं पुमान् सैंहिकेयः राहुः। तमस्तुराहुः स्वर्भानुः सैंहिकेयो विधुंतुदइ

ध्रियते यावदेकोपिरिपुस्तावत्कुतः सुखं॥ पुरः क्लिप्नाति सोमं हि सैंहिकेयो सुरद्विषाम्॥ ३५॥

त्यमरः॥ स्त्रीभ्यो टक् असुर इहां देवानां पुरो ग्रे सोमं क्लिप्ताति वाधते हि। प्राचुर्यं सोमग्रहणं सूर्यं वेति भावः। तस्मादेको
पिशत्रुः छेतव्यः इति भावः। अग्नेः शेषमृणात् शेषं शत्रोः शेषं न शेषयेदिति तात्पर्यं। विशेषणं सामान्यं समर्थनं ह्ये
वंतिरन्यासः॥ ३५॥

पुरः
११

तनुक्षुद्रोपेयैः किन्नः करिष्यतीत्याशंक्यतस्य बलवत्तां वक्तुं मित्रमित्रवत्तावलविवेकं तावत्कथयति ॥ सखेति ॥ क्रियया उ
पकारा उपकारात्तरूपयानिर्वृत्तः कृत्रिमः कृतः क्रिः क्रेर्ममित्रित्यं । सखा सुहृत् गरीयान् च लवान् एवं शत्रुश्च कृत्रिमो गरी
यान् कुतो हि यस्मान्नो कृत्रिम मित्रशत्रू कार्यत उपकारा उपकाररूप कार्यवशा निर्वृत्ताविति शेषः । उक्तं कार्योपाधेर्यावज्जी
वमनयाया दनयोर्मित्रमित्रभावोपपत्तिगरीयस्त्वमिति भावः । सहजं प्राकृतौ तु नैव मित्याह । स्यातामिति सहजातः सह

सखा गरीयान् शत्रुश्च कृत्रिमस्तो हि कार्यतः ॥ स्याताम मित्रौ मित्रे च सहजं प्राकृतावपि ॥ ३६ ॥

जः एकशरीरावयववान् तत्र सहजं मित्रं मातृसूत्रेयपेतसूत्रेयादिः सहजशत्रुश्च पितृवत्तत्पुत्रादिः प्रकृत्या सिद्धः प्राकृ
तः पूर्वोक्तसहजकृत्रिमलक्षणरहितः इत्यर्थः तत्र विषयानंतरः प्राकृतशत्रुः तदनंतरः प्राकृतमित्रं अपि स्त्वर्थेन सहज
प्राकृतौ तु शत्रुमित्रे वा मित्रौ मित्रे च स्यातां तावपि कार्यवशा दनियमेनोभयं रूपतामापद्येते । न तु कृत्रिमशत्रुमित्रे कृत्रिमशत्रुः
शत्रुरेव मित्रं मित्रमेवेति कृत्रिमावेव मित्रमित्रौ गरीयां सो न तु सहजौ नापि प्राकृतावित्यर्थः एतेन कृत्रिमत्वं सर्वं पवादीति सिद्धं ॥ ३७ ॥

मा.टी.२

१२

एवंचेदस्माकं येन तृप्तेयः शिशुपालः सहजमित्रत्वात्संधातव्योननुयातव्य इत्याशंक्याह ॥ उपकर्त्रेति ॥ उपकर्त्रा उपकार
कारिणाः रिणपिसहजेन प्राकृतेन वेति शेषः संधिः कार्यः अरित्वापवादेन कृत्रिमशत्रुमित्रतायावलीयस्याः यावज्जीवभा
विन्यास्तत्रोत्पन्नत्वादिति भावः एवमपकारिणामित्रेणपिसहजेन प्राकृतेन वेति भावः संधिर्नकार्यः मित्रत्वापवादेन कृत्रिम
शत्रुतायाः वलीयस्याः यावज्जीवभाविन्यास्तत्रोत्पन्नत्वादिति भावः ननु साक्षादरिणकथं संध्यामित्रेण वा कथं विहयादि

उपकर्त्रारिणसंधिर्नमित्रेणऽपकारिणः ॥ उपकारापकारौ हितक्षयं लक्षणमेतयोः ॥ ३७ ॥
त्वया विप्रकृतश्चेद्यो ह किं रणी हरता हरे ॥ बद्धमूलस्य मूलं हि महद्देरतरोः स्त्रियः ॥ ३८ ॥

त्याशंक्यक्रियया तयोर्वैपरित्याददोष इत्याह ॥ हियस्मादुपकारापकारौ वेतयोर्मित्रमित्रयोर्लक्षणं स्वरूपं लक्ष्यं दृष्टव्यं ।
उपकर्त्रैव मित्रे अपकर्त्रैव शत्रुरित्यर्थः । तस्मात्सहजमित्रत्वेपि वैद्यः क्रियया शत्रुत्वात्तदातव्य एवेति भावः ॥ ३७ ॥ अथ वैद्यस्य
कृत्रिमशत्रुत्वं चतुर्भिर्नाह ॥ त्वयेति ॥ हे हरे ह किं रणी हरता बंधुभिस्तस्मै दत्तां राक्षसधर्मणे हृतेत्यर्थः । राक्षसो युद्धहरणादि
नित्याज्ञवल्काः । गंधर्वो राक्षसश्चैव धर्मो क्षत्रस्य तोष्मताविति मनुः । त्वया चैद्यो विप्रकृतो विप्रियं प्रापितः । तथा हि । बद्धमूलस्य
बद्धमूलस्य वैरतरोः स्त्रियो महत्प्रधानं मूलं हि रूपकसंस्पृष्टो यमर्थतिरन्यासः सामान्येन विशेषणसमर्थति ह्योर्थतिरन्यासः

गुहः

१२

अथ तेनापि त्वं विप्रकृत इत्याह ॥ त्वयीति ॥ त्वयि भूमे रयत्वं पुमांसं भौमं नरकासुरं जेतुं गते सति सवैद्य इमां पुरीं द्वारकां प्रोषि
तो र्यमा सूर्यो यस्य सा मे रोस्तटी सा तुं अंधकार इवा रोत्सीत रूक्षवान् रूधेरनिटी लुकि सिधिवृद्धिः ॥ ३९ ॥ अपकारं तर
माह ॥ आलयेति ॥ सवैद्यो वभ्रोर्यादव मे दस्पदारा नूभार्याः ॥ भार्या जाया यपुं भूमि दाराः स्यान्नुकुटुंबिनीत्यमरः ॥ अथाहरत
इति यदि दं दारा पहरणमालपोच्चार्या लं नालापनीयमित्यर्थः ॥ अलं खल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां केति त्वाप्रत्यये समासे

त्वयि भौमं गते जेतुं मे रोत्सीत् पुरीमिमां ॥ प्रोषितार्यमणं मे रो रंधकारस्तटीमिव ॥ ३९ ॥ ० ॥
आलप्यालमिदं वभ्रोर्यात्स दारानपाहरत ॥ कथापि खलु पापानामलमश्रेयसे यतः ॥ ४० ॥

त्यवादेशः यतः पापानां पापानां कथा कथनमुच्चारणमपि ॥ चिंति पूजि कुचि कुंभि वचश्चेत्यङ् प्रत्ययः ॥ अश्रेयसे इत्यर्थं यालं
समर्थः सक्तः खलु नतः स्वस्तीत्यादिना चतुर्थी अत्र निषिध्यमानो लयनकार्यमश्रेयः प्राप्तिः तन्मुखेनैतत्कारणालय
ननिषेधसमर्थनात् कार्येण कारणसमर्थनरूपोऽर्थोतिरन्यासः ॥ ४० ॥

मा.टी. २
१३

फलितमाह॥विराड् इति॥एवंभवताविराडोविप्रकृतःशबेरतिरःकर्मणिक्तःबहुधातोःस्माकंचविरोधाविप्रकर्ताश्रुत
श्रवानामहरेःपितृश्रुतातस्याःसुतःपैतृष्टस्त्रेयत्वात्सहजमित्रमपीतिभावः॥सर्वेशःक्रिययापूर्वोक्तान्यायक्रियया
रिर्निर्वर्त्यतेकृत्रिमःशत्रुःक्रियतइत्यर्थः॥अतोवलीयस्त्वादनुपेत्यइतिभावः॥ ४१॥अथाप्युपेक्षायांदोषमाह॥वि
धायेति॥येनरःपुमांसःस्युःपंचजनापूरुषाःपुरुषानरइत्यमरः॥सामर्थेप्रागेवसरोषेःशैवेरंअपकारंविधायस्वयं

विराड्एवंभवताविरोधाबहुधावनः॥निर्वर्त्यतेःश्रिःक्रिययासश्रुतश्रवसःसुतः॥ ४१ ॥
विधायवैरंसामर्थेनरोःशैयउदासते॥प्रक्षिप्योदर्चिषंकक्षेशोरतेतेभिमाहृतं॥ ४२ ॥ ॐ॥

वायंवापकृत्यउदासतेउपेक्षंतेतेनराःकक्षेगुल्मे॥कक्षस्तुगुल्मेजरापर्यास्यदेतृणइतिवैजयंती॥उदर्चिषमग्नितंप्रक्षिप्या
भिमारुतंआभिमुख्येऽव्ययीभावः॥शोरतेस्वयंतितद्वृत्ताशुहेतुमित्यर्थः॥शीडोहडितिहडागमः॥अत्रयेउदासतेशोरत
इतिविशिष्टोदासीन्यशयनयोर्वाक्यार्थयोर्निर्दिष्टेकत्वासंभवोत्सादृश्यलक्षणायामसंभाव्यवद्वस्तुसंबंधेवाक्यार्थनिर्वृ
त्तिरितिनिदर्शनाभेदःनययंदृष्टांतोवाक्यार्थवाच्यभेदेनप्रतिविंबकरणाक्षेयेतस्योपानादत्रनुवाक्यार्थेवाक्यार्थसमाशे

सर्वस्वकारः॥ ४२ ॥

गुरुः
१३

तथापि वंधुत्वात्सोऽव्य इत्याशङ्क्याह ॥ मनागिति ॥ यः क्षमी सहनशीलः क्षमिष्य कृष्णोद्युतः क्षमिष्यः स सोऽहं
मनागत्यंवा अभ्यावृत्तावपीति भावः ॥ अनभ्यावृत्ता सकृत्सकृद्वा अनल्पत्वेपीति भावः ॥ विराध्यंत स पकुर्वारं भृशं क्षा
म्यतु क्षमतां ॥ संभावनायां लोऽहं ॥ क्षमा मष्टानां दीर्घः श्यतीति दीर्घः क्रियासमभिहारेण भृशं पौनःपुन्येन वेत्यर्थः ॥ न च पुं

मनागतभ्यावृत्तावा कामं क्षाम्यतु यः क्षमी ॥ क्रियासमभिहारेण विराध्यंतं क्षमेतकः ॥ ४३ ॥

अन्यदा भूषणं पुंसः क्षमो लज्जेव योषितः ॥ पराक्रमः परिभवे वैयात्यं सुरतेष्विव ॥ ४४ ॥

वाक्ये घने कार्यत्वं दोषाय विराध्यंतं कः क्षमेत स हेतुसोऽहं शकुनकोपीत्यर्थः ॥ शकिलिङ्गेति शक्यार्थे लिङ् ॥ क्षम सह
ने देवादि कोभो वादिकश्च ॥ ४३ ॥ ननु सर्वदा क्षमैव पुंसो भूषणमते ॥ पराधेयि क्षंतव्यमत आह ॥ अन्यदेति ॥ अन्यदा सु
रतव्यतिरिक्ते काले योषितो लज्जेव पुंसो इत्यदा ॥ परिभवे क्षमो भूषणं परिभवे तु योषितः सुरतेषु वैयात्यं धार्यमिव
धृष्टे धृष्टुर्वियातः स्यादित्यमरः ॥ पराक्रमः योऽरुषं भूषते ॥ नेनेति भूषणमा मरणं ॥ एवं या क्रिया वचनत्वान्नि यतलिंग
त्वाद्धिरोध इति वक्ष्ये भोक्तं प्रत्युक्तम् ॥ ४४ ॥

मा. टी. २
१४

अथपरिभवेप्यपराक्रमेतिभिर्निर्दिष्टमाह॥माजीवन्निति॥परस्यापकर्तुंरवज्ञयापमानेनयदुःखंतेनदग्धस्तप्नोपत
एवमाजीवन्नितिगहितजीविवसन्माआक्रोशेइतिलटाशत्रादेशःजीवतिप्राणानुधारयतिजनन्याःक्लेशकारि
णोगर्भधारणप्रसवादिवेदनाकारिणःतत्त्वतिरिक्तेर्चेक्रियाहीनस्येत्यर्थःतस्याजननिरजननमनुत्यतिरेवास्त

माजीवन्मःपरावज्ञादुःखदग्धोपिजीवति॥तस्याजननिरैवास्त^नजीनीक्लेशकारिणः॥ ४५ ॥
पादाहतंयदुत्थायमूर्च्छनमधिरोहति॥स्वस्थादेवापमानेपिदेहिनस्तद्वरंरजः॥ ४६ ॥

जननीक्लेशनिवृत्त्यर्थमितिभावः॥आक्रोशेनअनिरितिनमूर्वाञ्जनिधातोरतिप्रत्ययः॥ ४५ ॥पादेति॥यत्
रजःपादेनाहतंसतमूर्च्छनमाहंतुरेवशिरोरुधिरोहति तद्रजःअवेतनमपीतिभावः॥अपमानेसत्यपिस्वस्थात्सं
तुष्टादेहिनश्चेतनात्वरंश्रेष्ठंव्यतिरेकः॥ ४६ ॥

उरः
१४

असंघादयत इति ॥ किं व जातिव्रीहणत्वादिः क्रिया इत्याद्ययनादिः गुणः शौर्यादिः तेः साधनैः करणोत्तीया किं विदर्थमुत्त
मकीर्त्यादिषो ह्यर्थमन्यत्र गोत्वगमनपाकशोक्त्वादिभिः स्वाभिधेयभूतैः करणैः किं विदर्थसंज्ञानादि व्यवहाररूपं प्रयो
जनमसंघादयतः उभयत्र तादृज्जात्याद्यसंभवादिति भावः ॥ पुंसे जन्मसत्तालाभो यदृक्काशवद्विच्छापेरिकल्पितस्य जा
त्यादिप्रवृत्तिनिमित्तभूतस्य डिस्थादिशब्दस्यैव तत्र तस्यैवेति वतिप्रत्ययः ॥ स्वेच्छयदृक्स्वच्छंदः स्वेरितारैरिताः समा इति के

असंघादयतः किं विदर्थं जाति क्रिया गुणैः ॥ यदृक्काशवत्पुंसः संज्ञायै जन्मकेवलं ॥ ४७ ॥
तुंगत्वमितरा नाडौ नेदं सिंधावगाधता ॥ अलंघनीयता हेतु रत्नयंत मनस्विनि ॥ ४८ ॥

शब्दः संज्ञायै केवलं संज्ञार्थमेव एकत्रयारिभाषिकं किं चिन्नाममात्रमनुभवितुमन्यत्र तादृक्नामभवितुमिति ॥ ४७ ॥ एवमप्ये
रुषं ह्ययित्वा षो ह्यं भूषयति ॥ तुंगत्वमिति ॥ अडौ तुंगत्वमौ न त्वमस्तीति शेषः अस्ति भवति परे प्रयोज्यमानोऽपि अस्तीत्यादि
भाष्याभेदवतीति पूर्ववार्थाणां लटः संज्ञा इतरा वा गाधता नास्ति सिधौ समुद्रे गाधता गंभीरता स्ति इदं तुंगत्वं नास्ति ॥ मनस्विनि
वीरे तु अलंघनीयता हेतु रत्नयंतं चकारणं तदुभयं तुंगत्वमगाधता वा स्ति तस्मादडि सिंधुभ्यामधिको मनस्वीति भावः व्यतिरेका

॥ ४७ ॥ ४८ ॥

मा. टी. २
१५

संप्रति शत्रो मा र्दवमनर्थायेत्याह ॥ तुल्य इति ॥ स्वर्मानुः रादुर पराधेऽपकारे तुल्ये भानुमंतं सूर्यविरेण ग्रसते हिमांशुमाश्रुग्रसते
पुनः पुनर्वाधत इति यत्तु ग्रसते गीर्ण वित्यभिधानात् ॥ तन्मृदिमो मा र्दवस्य फलं स्फुटं तस्माद्विपक्षे तीव्रेण भवितव्यमन्यथा मृदुः
सर्वत्र बाधत इति भावः ॥ एतच्च प्रस्तुतार्के दुकथने न साहचर्यात् प्रतीयते इत्यप्रस्तुतप्रशंसाभेदोऽयं ॥ अप्रस्तुतस्य कथनात् प्रस्तुतं
यत्र गम्यते ॥ अप्रस्तुत इति प्रशंसेयं साहचर्याद्विनियंत्रितेति लक्षणात् ॥ ४८ ॥ एतदेव व्यायांतरेण ह ॥ स्वयमिति ॥ असाशरणं दु
र्वलानां तिदर्शनं दृष्टांतः ॥ अतएव ईषदसमाप्तं तृणं वहुतृणं तृणकल्प इत्यर्थः ॥ ईषदर्थे कल्पयूपत्ययः ॥ विभाषासु यो वहुच्युरस्ता

तुल्ये पराधे स्वर्मानुर्भानुमंतं विरेण यत् ॥ हिमांशुमाश्रुग्रसते तन्मृदिमः स्फुटं फलम् ॥ ४८ ॥
स्वयंप्रणमतेत्येपि परवायावुपेयुषि ॥ तिदर्शनं मसाशरणं लेघुर्वहुतृणं नरः ॥ ५० ॥ ॐ ॥

दिति वहुच्युत्ययः प्रकृतेः पूर्वव भवति ॥ स्यादीषदसमाप्तो वहुवृषकृतिलिंगता इति वचनात् प्रकृतिलिंगता लघुर्निःपौरुषो नरोऽल्पे
पिपरो वायुरिवेत्युपमितसमासः वहुतृणमिति स्पष्टोपमासाहचर्यात् कल्पदेश्यदेशीयरदेश्यादीनि दंडितो कल्पवादिनामोष
स्य वाचकेऽभिधानात् तस्मिन्नेपेयुषि प्राप्ते सति स्वयंप्रणमते ॥ स्वयमेव प्रह्वी भवति कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रिया इति कर्मवाची ॥ यथा
ह कामंदकः यदा समस्तं प्रसभं निहतुं पराक्रमाद्वर्जितमप्यमित्रं तदाभियायादहितानि कुर्वन्नुयांततः कश्चिन्पीडनानीति ॥ भावक
र्मणोरित्यात्मनेपदे दुहस्तनमायकृतिणा वितियकृतिषेधः वायुना तृणमिवाल्पीयसापिरिपुणालघुत्वेन परिभूयत इत्यर्थः ॥

५० ॥
गुरुः
१५

पुनः पौरोषे गुणमाह। ते जस्वीति॥ दवीयान् अति दूरस्योपि स्थूलदूरेत्यादिना पूर्वगुणयणादिपरलोपो। ते जस्वि मध्ये ते जस्विनां
मध्ये ते जस्वी गण्येते संख्यायते। तथा हि। पंचाग्निभिः साध्यं तपो यस्य तस्य पंचतयसः पंचाग्निमध्ये तपस्य तप्तपनोः कीं जातवेद
सामग्रीनां पंचमः पंचानां पूरणः पंचमो जातवेदाभवतीत्यर्थः। विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोर्थांतरन्यासः॥ ५१ ॥ गुणांत
रं वयतिरेकेण ह॥ अकृतेति॥ उच्चैर्हन्तेषु विद्विषां मूर्धसु हेतुयापादमकृत्वा इति धाय। अनत्र पूर्व इति निषेधात् समासे

ते जस्वि मध्ये ते जस्वी दवीयानपि गण्येते॥ पंचमः पंचतयसस्तपनो जातवेदसाम्॥ ५१ ॥
अकृत्वा हेतुयापादमुच्चैर्मूर्धसु विद्विषां॥ कथंकारमनालं वा कीर्तिर्धामधिरोहति॥ ५२ ॥

यिनत्यवादेशः। कीर्तिः कथंकारं कथमित्यर्थः। अन्यथैवं कमित्यं सुसिद्धाप्रयोगश्चेदित्यनर्थकादेव करोतेः कथं पूर्वात्
णमुत्तु। अनालं वा निराधाराद्यां दिवमधिरोहति न कथं विदित्यर्थः किं च निश्रेण्यादिकमनाक्रमोपरि सोधस्य दुरारोहत्वा
दिति भावः। तस्मात्कीर्तिमिदुतापोरुषमेवाश्रयनीयमिति श्लोकतात्पर्यं। कीर्तिते ह्यतो रने दोषवारात् समानकर्तृकतानि
वाहः अत्र प्रस्तुतायाः कीर्तेर्विषयमहिम्ना प्रस्तुतप्रासादरोहकस्त्री व्यवहारप्रतीतेः समासोक्तिः॥ ५२ ॥ ॥ ४ ॥

मा. टी. २
१६

पौरुषमेव श्रेय इत्यन्वयव्यतिरेकदृष्टान्तावाचये ॥ अंकेति ॥ अंकमुत्संगमधिरोपितो मृगो येन स वंदुमामृगलांकुनो मृगां को
निष्ठुरं यथा तथा क्षिप्रो हतो मृगयूषो मृगसमूहो येन सः केसरी सिंहो मृगाधिपः उभयत्रापि व्याख्यायत इति शेषः तस्माच्च
त्रौ सोर्द्वंदुः कीर्तये पौरुषं तु कीर्तये इति भावः । अत्राप्युक्तं कथनादप्रकृतार्थपूनीयतेरप्रकृतप्रशंसाः ॥ ५३ ॥ अनुसाम
दानादि सुकरोपायमुपेक्ष्य किं पाक्षिकसिद्धिना दंडेन यथा ह मनुः साम्राज्यानेन भेदेन समस्तैरुत वा पृथक् । विजेतुं प्रयतेता

अंकाधिरोपितमृगश्चंद्रमामृगलांकुनः ॥ केसरी निष्ठुरक्षिप्रमृगयूषो मृगाधिपः ॥ ५३ ॥

चतुर्थोपायसाध्येतुरिषोसांत्वमपक्रिया ॥ स्वेद्यमामज्वरं प्राज्ञः कोभसापरिधिंचति ॥ ५४ ॥

नीतूनयुद्धेन कदाचनेति ॥ तस्मात्सांत्वमेव युक्तमित्याशंक्य द्वाभ्यां निराचये ॥ चतुर्थेति ॥ चतुर्थोपायसाध्येदंडसाध्येरिषोसां
त्वंसामसांत्वमुभे सम इत्यमरः । अपक्रिया इषकारः । तथा हि । स्वेद्यं स्वेदाहं स्वेदेन प्रतिकार्यमित्यर्थः । स्वेदस्तु स्वेदने घर्म
इति विश्वः । आमज्वरं अपक्रज्वरं प्राप्य । आमो रोगो गभेदे आमोपक्रेतुवाक्यवदिति विश्वः । कोभसा परिधिंचति न कोपीत्य
र्थः । ज्वरितस्यांभः सेकवतृकुक्ष्यसांत्वमुद्दीपकरं स्यात् । अतो दंड एवेति भावः । वाक्यभेदेन प्रतिविंवकरणापेक्षा । दृष्टान्तालं
कारः ॥ ५४ ॥

उरुः
१६

सामेति॥सकोपस्यरुटवैरस्यतस्यवैद्यस्यसामवादाःप्रियोक्तयःसरुसाश्रकस्मात्प्रतप्तस्यकथितस्यसर्पिषोद्युतस्यतोयवि
दवइवप्रत्युतवैपरीत्येनदीपकाःप्रज्वलनकारिणःतनुशांकरा इतिभावःतस्माद्दृश्यमनुवचनंत्वप्ररुटवैरिविषयं॥५५॥
एवंस्थितेयुद्धेकेविदुर्बुवाद्यःप्रत्यावक्षीरन्नात्पुत्याह॥गुणानामिति॥गुणानांसंध्यादीनामायथातथात्तु।यथात्वमन
तिरूपवर्ततेइतियथातथं।यथातथंयथायोग्यमिति यावत्।यथार्थंतेतथातथमित्यव्ययेषित्यमरः।अथार्थेव्ययीभा
वःसनपुंसकमिति नपुंसकत्वंरुस्वनपुंसकेप्रातिपदिकस्येति नपुंसकरूपत्वंततो नत्समासेनायथातथं तस्यभावोऽत्र

सामवादाःसकोपस्यतस्यप्रत्युतदीपकाः॥प्रतप्तस्येवसरुसासर्पिषस्तोयविंदवः॥ ५५ ॥
गुणानामायथातथादर्थेविज्ञावयंतिमे॥अमात्यव्यंजनाराज्ञांदूष्यात्तेशत्रुसंज्ञिताः॥५६॥

यथातथंवाह्निरादित्वात्प्रतप्त।यथातथापरयोःपर्यायेणेतिविकल्पान्नपूर्वपदवृद्धिःतस्मादायथातथातथादा
यथार्थप्रयोगादन्यकालेन्यप्रयोगादित्यर्थःयेअर्थप्रयोजनंविज्ञावयंतिनिश्च्युति।कार्यकानिंकुर्वतीत्यर्थःअमात्यानां
व्यंजनंविदुंयेषांतेतथोक्ताःतद्देषधारिण इत्यर्थःतद्दृष्टोर्विदुर्बुवाहिःव्यधिकरणोजन्माधुतरपदइतिवामनःवक्तृतत्त
शत्रुरिति संज्ञायांसंज्ञाताशत्रुसंज्ञिताःशत्रव एवतेकूटर्मत्रिणोराज्ञांदूषयितुमेर्हादुव्यागर्ह्यास्त्याज्याइतियावत्।कृत्वा
नांकर्तारिवेति कर्तारिवर्षी॥अतःस्वोक्तंनप्रतिरोद्धव्यमितिभावः॥५६॥०॥६॥

मा. टी. २
१७

ननु यातव्योपिकाले यातव्य इत्याशङ्क्यायमेव काल इत्याह ॥ स्वशक्तीति ॥ केविद्वद्वाः स्वशक्त्युपवये सामर्थ्यातिरेकेयानं यात्रा
मादुः। यथाह कामंदकः प्रायेण संतो व्यसनेरिपूर्णां यातव्यमित्येव समादिशंति। तत्रैव पर्यवस्येति ह्यनिर्दिष्टं क्षमस्तसन्नभ्युदि
तोमिपायादिति। परे वृद्धाः परस्परशत्रोर्व्यसने विपदि। व्यसने विपदि भ्रंश इत्यमरः। यानमादुः। अत्रमनुः। तदायायाद्विगृह्ये
वव्यसनेवो॥ स्थितेरिपोरिति द्वयमुक्तपक्षद्वयं कर्तुं उदासीनमनुयोगिर्इदास इति शानजाकारस्येकारादेशः त्वामुत्थापय

स्वशक्त्युपवये केवित्परस्य व्यसने परे ॥ यानमादुस्तदासीनं त्वामुत्थापयति द्वयं ॥ ५७ ॥

लिलंघयिषते लोकानलंघ्या नलघीयसः ॥ यादवांभोतिधिं हृषेवेलेवभवतः क्षमा ॥ ५८ ॥

तिप्रेरयति। तदुभयलाभादीदृक्कालो न कदापि लक्ष्यत इति भावः ॥ ५७ ॥ तत्र शक्त्युपवयं तावद्दर्शयति ॥ लिलंघयिषत इति ॥
लोकानलंघयितुमिच्छते लिलंघयिषते लंघयतेः सन्नंतात्तरः शतरिशसः अलंघ्यान्स्वयंदुर्लभानुकुतः अलधिं यसोऽतिगुरुन्
अतएव यादवांभोतिधियद्वेत्युपमितसमासः व्यासेवेलेवेति लिङ्गात्तानूयादवांभोतिधीमभवतः क्षमाति तिश्चावेलेव कूलमि
वावेलाकूलेपिवारिधेरिति विभक्तः हृषेप्रतिवध्नाति। अन्यथा प्रागेव सवं संहरेयुरिति भावः ॥ ५८ ॥ ० ॥ ५९ ॥ ५९ ॥ ५९ ॥

गुरुः
१७

अभ्युदयाद्युपश्चायमपरोपदत्ते शैतेव ते विजयालाभ इत्याहुः ॥ विजय इति ॥ सेनाया विजयः कर्तृ साक्षिमात्रे उदासीने एवं फल
भाजित्वयि समीक्ष्योक्ते सांख्योक्ते आत्मनि बुद्धेर्महत्तत्त्वस्य मूलप्रकृतेः प्रथमविकारस्य कर्त्री भोगः सुखदुःखानुभव इवापि दि
श्यतां व्यवदिश्यतां ॥ अत उपयोः स्वामिनिगमकत्वादिति भावः सांख्या अप्याहुः कर्तेव भवत्युदासीन इति सर्वप्रत्ययभोगं यस्मात्पु
रुषस्य साधयेति बुद्धिरिति वा ॥ ५९ ॥ अथ परस्य व्यसनमाहुः ॥ हत इति ॥ हिडंवरिपुणाभीमेन हूयोर्मात्रे रथतं पुमान् हेमातु

विजयस्त्वयि सेनायाः साक्षिमात्रे पिदिश्यतां ॥ फलभाजि समीक्ष्योक्ते बुद्धेर्भोग इवात्मनि ॥ ५९ ॥
रुते हिडंवरिपुणाराजि हेमातुरे युधि ॥ विरस्य मित्रव्यसनी सुदमो दमघोषजः ॥ ६० ॥ ॥

रः ॥ मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वाया इत्याण प्रत्ययः ॥ उकारांतश्च रेफपरः तस्मिन्नराज्ञि जरासंधे सहिताभ्यां सपत्नीभ्यामर्द्धशः प्रमू
तो जरया नाम पिशाचासंहितश्चेति कथयंति युद्धे रुते सति विरस्य विरकालेन ॥ विराय विररात्राय विरस्याद्याश्चिरार्थका इत्य
व्ययेष्वमरः मित्रव्यसनी मित्रभ्रंशवान् व्यसने विपदि भ्रंश इत्यमरः ॥ दमघोषा ज्ञातो दमघोषजश्चैधः सुरवेन दम्यत इति सुदमः

एकाकिंवात्सुसाध्य इत्यर्थः ॥ ६० ॥

माटी २

१८

कथं विदयं पक्षोभ्युपेत्य वादेनोक्तः। वस्तुतस्तु भूराणां मयि सयक्ष एवेष्टः शास्त्रसंवादी यदा रुकामंदकः यदा समस्तं प्रसभं निहं
तुं पराक्रमाद्भिजितमप्यभिजितं दामिष्यायादृष्टिताति कुर्वन्नुपांततः कर्षणपीडनातीत्यभिप्रेत्याह॥ नीतिरिति॥ परः शत्रुरापदिग
म्यइति नीतिरित्यतदापदिगमनं मानिनः कौर्याभिमानवतो द्वियेत्-आकरमित्यर्थः किंतु पूर्णैर्विलादिना व्याप्तः सशत्रुस्तस्यमानि
नो विधुश्चंद्रः पूर्णः सन् विधुंतुदतिहिनसीति विधुंतुदोराहुः विधुर्होस्तुदइति खशप्रत्यये मुमागमः तस्योत्सवाय कीर्तय इत्यर्थः

नीतिरापदि यद्गम्यः परस्तन्मानिनो द्विये॥ विधुर्विधुंतुदस्येव पूर्णस्तस्योत्सवाय सः॥ ६१॥

अन्यदुष्टं खलं सत्त्वमन्यच्छास्त्रनियंत्रितं॥ सामानाधिकरणं हितैजसि मिरयोः कुतः॥ ६२॥

अतो वलिना बलवानेव यातवो वलितश्च वयमिति भावः॥ ६१॥ तर्हि पूर्वोदाहृतमन्वादिशास्त्रविरोधः स्यादित्याशंकाह॥ अन्यदिति॥
उक्तं खलमनर्गलं प्रसह्य पीडनक्षमत्वमितियावत् सत्त्वं बलमन्यतु शास्त्रोणमन्वादिशास्त्रोणनियंत्रितमुदाहृतं परव्यसनकाले
निर्मितं सत्त्वं बलमन्यतु उक्तानुक्तलक्षणवैलक्षण्यमन्यशब्दार्थः तयोः साधेक्षत्वनिरपेक्षत्वं शब्दाभ्यां मिवो विरोधान्नैक
शास्त्रार्थत्वं संभवतीत्यर्थः॥ अत्र दृष्टं तस्माह॥ हियस्मान्नेजसि मिरयोः समानमधिकरणं ययोस्तयोर्भावः॥ सामानाधिकरण्यं एका
अथत्वं कुतः न कुतश्चित् संभवति तयोः सहावस्थानविरोधादिति भावः तस्मादुभयो रूदितानुदितहोमवभिदन्तशास्त्रार्थत्वादितरे

६२॥

तस्मात्तस्मात् विरोधो न वाधक इति भावः॥

गुरुः
१८

नहि किमिदानीं कार्यमत आह ॥ इन्द्रप्रस्थ इति ॥ इन्द्रप्रस्थस्य पार्थनगरस्य गमोगमनं गृहवृद्धनिश्चिगमश्चेति घप्रत्ययः तावत्
इदानीं साकारितावन्नक्रियतामेवेत्यर्थः ॥ यावत्तावत्परिहृदे कार्त्स्न्यमानावधारणे इति विश्वः ॥ कृत्तः कर्मणिलुङ् माङिलुङ् इ
त्याशीर्षे नमाङ्गो ग इत्यङ्गमनिषेधः किंतु वेदयश्चेदिदेशः ॥ अस्माकमिमे आस्माकाः ॥ युष्मदस्मदोरन्यतरस्यावन्नेवे

इन्द्रप्रस्थगमस्तावत्कारिमासंतुवेदयः ॥ आस्माकदंतिसान्निध्याद्यमनीभूतभूरुहः ॥ ६३ ॥

तिविकल्पादरा ॥ तस्मिन्नणिचयुष्माकास्माकावित्यास्माकादेशः तेदंतितश्चतेषां सन्निधिरेव सान्निध्यं स्वार्थे घञ् आस्माका
नादंतितानां सान्निध्याद्यमनीभूताः शारवाभंगाद्वक्त्रीभूताः भूरुहो वृक्षायेषां तेतथोक्ताः संतुवेदियात्रैवक्रियतामित्यर्थः अ
त्रचप्रस्तुताप्रस्तुतेनैवस्यकार्येणगम्यतेइतिपर्यायोक्तालंकारः कारणंगम्यते यत्रप्रस्तुताकार्यवर्णनात्प्रस्तुतत्वेनसंबंधं ।
तात्पर्यायोक्तमुच्यतेइतिलक्षणात् ॥ ६३ ॥ ४ ॥

माटी २
१९

निरुद्धेति॥ किंचदाशार्हयादवाः विवधो धान्यादिप्राप्तिः आसारः सुहृद्वत्प्रसारस्तृणाकाष्ठादिप्रवेशः धान्यादेर्वीवधः प्राप्तिः
आसारस्तु सुहृद्वत्प्रसारस्तृणाकाष्ठादेः प्रवेश इति वैजयंती॥ एते निरुद्धेति तथोक्ताः अन्यत्र निरुद्धो वीवधानां प्रत्याहारः
परनाम्नां स्कंधवाहो दीराद्याहरणसाधनभारविशेषाणां सासारप्रसारो प्रवेश निर्गमौ ये ते तथोक्ताः॥ वीवधो विवधो भारः
प्रत्याहारश्च कथ्यते इति हलायुधः॥ व्रजं गोष्ठं व्रजः स्यान्नो कुलं गोष्ठमिति वैजयंती गा इव माहिष्मतीं पुरीं द्विषोरि पृन्नुपहं धंतु

निरुद्धो वीवधासारप्रसारगा इव व्रजं॥ उपरुंधंतु दाशार्हाः पुरीं माहिष्मतीं द्विषः॥ ६४ ॥

यजतां पांडुवः स्वर्गमवतिं द्रुस्तपत्विनः॥ वयं हनामद्विषतः सर्वः स्वार्थं समीहते॥ ६५ ॥

व्रजे गा इव माहिष्मत्या मरीना वृण्वत्त्वित्यर्थः॥ दुहिया विरुद्धादि द्विकर्मकत्वं॥ तत्र पुरी व्रजाव कथितं कर्म अन्यदीक्षितं कर्म॥ ६४ ॥
तर्हि पार्थ प्रार्थनायाः का गतिरित्याशंकोपेक्षे वगतिरित्याह॥ यजता मिति॥ पांडवो युधिष्ठिरो यजतां यागं करोतु इन्द्रः स्वर्गम
वतुरेक्षतु इतोऽर्कस्तपतु प्रकाशतां वयं द्विषतोऽरी नूहनामसारयाम॥ आहुतमस्य पिबेत्याडा गमः॥ सर्वत्र सर्वदा काले लोढ॥
तथा हि सर्वे जनः स्वार्थं स्वप्रयोजनं समीहते इत्युसंधत्ते इडादि समानयोगक्षेमो नः प्राप्य इत्यर्थः अर्थतिरन्यासः॥ ६५ ॥

गुरुः
१९

प्राप्यतामिति॥ किंचिद्विषतां शिरश्छेदेन प्रोक्तुलतो द्रुक्ता शोणितेनोक्षितैः सिक्तैः शस्त्रैरर्करो विष्ठां संपर्कितं वंधादिश्रुतां
संपन्नक्ष्मीः प्राप्यतामिति निदर्शनालंकारः॥ ६६ ॥ इतीति॥ इतीत्यं संरभिराः क्षुभितस्य बलस्य बलमद्रस्य वाणीः सरस्वतीः
लेख्यदेवताश्चित्रालिखितदेवताः सभायाः सदो गुरुस्यभिः प्रीतां प्रतिधानैः प्रतिध्वनिव्याजेनेत्यर्थः भयादन्ववदनं अन्वमोदंते
वेत्तुत्प्रेक्षा॥ ६७ ॥ निशम्येति॥ अधः कृतमक्षजमिंद्रियजं ज्ञानं येन सोऽधोऽजो हरिस्ताः शेषस्य शेषावतारस्य बलमद्रस्य गाः

प्राप्यतां विद्युतां संपत् संपर्कितं र्करो विष्ठां॥ शस्त्रैर्द्विषश्चिरश्छेदप्रोक्तुलहोणितोक्षितैः॥ ६६ ॥
इतिसंरभिरावाणी बलस्य लेख्यदेवताः॥ सभाभिनिप्रतिधानैर्भयादन्ववदन्निव॥ ६७ ॥
निशम्यताः शेषगवी रधिधातुमधोक्षजः॥ शिष्या यवहृतां पत्न्युः प्रस्तावमदिशद्दृशा॥ ६८ ॥

वावः शेषगवीः गोरतद्वितलुकीति टचाटित्वा तूडीय निशम्य श्रुत्वा निशम्येति श्रवणोत्तथानिशमयतीति बहुमल्लः तत्र शा
म्यते रिदं रूपं अन्यथानिशम्येति स्यात्॥ अतएव आह वामनः निशम्य निशम्य शब्दे प्रकृतिभेदात्॥ वृहतां वाचां पत्न्युर्वहस्य
तेस्तस्य शिष्या योऽववायाभिधातुं वक्तुं दृशाद्दृक्त्वं ज्ञया प्रस्तावमवसरमदिशत् अतिसृष्टवान्॥ प्रस्तावः स्यादवसर इत्यमरः॥ ६८ ॥

मा. टी. २
२०

भारतीमिति॥ अथ कृष्णभ्यनुज्ञानंतरमुद्धवआहितोभरोर्थगोरवंयस्यांसातांतव्यांसत्यार्थोभारतींवाचमनुद्धतमगवितंय
थातथागदस्याग्रजंकृष्णंअग्रेपुरतइतिप्रागल्भोक्तिःउतथ्यस्यमहर्षेरनुजोवहस्यतिःउतथावरजोजीवइत्यमरः।तद्ध
त्तेनतुल्यंजगाद।तेनतुल्यंक्रियावेद्वितिरितिवतिस्रद्धितःतद्धितगतुयंउपमा॥ ६९॥ किंजगादेत्यतआह॥संप्रतीति॥संप्रतिमु
शलपाणिनावलभद्रेणकेवलशूरेणावेतिध्वनिःउक्तेसतिवक्तुमसांप्रतमयुक्तंसाधूक्तत्वात्।अभ्याससमानयोगक्षेपसंप्रसा
दितिवध्वनिःसांप्रतशब्दस्यार्ह्यर्थत्वात्तद्योगेशकधृषेत्यादिनातुमुनू।तथाहिलेखेनपत्रेणव्येवावेतिर्द्धारितेतिर्णीतेसति

भारतीमाहितभरामथानुद्धतमुद्धवः॥तथ्यामुतथ्यानजवज्जगादग्रेगदाग्रजम्॥ ६९॥
संप्रत्यासांप्रतंवक्तुमुक्तेमुशलपाणिना॥निर्द्धारितेवेल्लेखेनखलूत्कारखलुवाविकम्॥ ७०॥

वाविकंवाहृतार्थवाचंसंदेशवचनमित्यर्थः।संदेशवागवाविकंस्यादित्यमरः।वाचोवाहृतार्थयामितिटकाउत्कारखलुन
वाचंखलित्यर्थःखलुराद्यःप्रतिषेधेन्योवाक्यालंकारेनिषेधवाक्यालंकारजिज्ञासानुनयेखलित्युभयत्रामरः।अलंखलुः
प्रतिषेधयोःप्राचांत्वेतिक्वाप्रत्ययः।इहनपादादौखलवादयइतिनिषेधस्योद्देशकाभियापार्थत्वान्नैत्रर्थस्यखलुशब्दस्योद्देश
कत्वान्ननवदेवपादादौप्रयोगेनदुष्पतीत्यनुसंधेयंलिखितार्थेवाविकमिववलोक्तेमदुक्तिरनवकाशेतिवाक्यार्थप्रतिविंवक
रणस्यएतावदृशंतः।स्तुतिव्यंजेननिदानुगमात्वाजस्तुतिववःतनूलक्षणंत्वग्रेवक्ष्यामः॥ ७०॥ श्रीगणेशायनमः॥०

गुरुः
२०

तर्हि तूष्णीभावेन स्थियतां नेत्याह ॥ तथापीति ॥ तथापि बलेन निर्णीते पिते तव मम्यपि बलमडुवदेवेत्यपेक्षार्थः । गुरुरित्येव
यद्गौरवमादरः । तद्गौरवं मम जल्पतो जल्पने प्रयोज्यकर्तुममएव प्रयोजककर्तृत्वं प्रेरकत्वमुपैति ॥ ७१ ॥ अतो वक्ष्यामीत्यर्थः
न हि पंडितैः सादरं पृष्टस्य विशेषज्ञस्याज्ञवतूष्णीभावे युक्त इति भावः ॥ ७१ ॥ ननु रामेणैव सर्वप्रपंचोक्तं संप्रतिक्रियते वा
मस्तीत्याशंक्यमिथ्या प्रपंचोयमिति हृदि निधाय स्तवन्निवारु ॥ वर्योरिति ॥ वर्योरिति ॥ कतिपयैरेव परिमितेव

तथापि यन्मम्यपि ते गुरुरित्येव गौरवं ॥ तत्प्रयोजककर्तृत्वमुपैति मम जल्पतः ॥ ७१ ॥

वर्यैः कतिपयैरेव ग्रथितस्य स्वरैरिव ॥ अनन्ता वाङ्मयस्याहो गेयस्येव विवित्रता ॥ ७२ ॥

र्यैः पंचाशतेर्वरणात्तत्काक्षरैः कतिपयैरेव स्वरैर्निषादादिभिर्ग्रथितस्य गुंफितस्य शब्दजातस्य । एकावोनित्यं मयट
मिहंतीति स्वार्थे मयट । गीयत इति गेयंतस्य गेयस्य गानस्येवं विवित्रतानंतमैदाऽनंतरचनाभेदादपरिमिता भवन्तीत्यर्थः
अहो अतस्तेन साधूक्तेषु विशेषानंत्यान्ममापि वक्तव्यमस्तीत्येको भावः । तस्य दुरुक्तेत्वात्समेवास्तीत्यर्थः प्रत्यवयवमिवो
पादानादनेके वेद्यमुपमा ॥ ७२ ॥

वि२

माटी २
२१

वद्विति॥स्वेच्छयास्वप्रतिमानुसारेणप्रकीर्णमसंगतंवद्वधिकामंयथेष्टमभिधीयते।किंतु।अनुजुजितोर्ध्वसंबंधःपदार्थसंग
निर्यस्मिन्सप्रबंधःसंदर्भोदुदाहरोदुर्वचः।हरतेःखल।रामेणतुसंगतमेवोक्तमितिस्तुष्टिःअसंगतमेवोक्तमितिनिंदाचाव
गम्यते॥ ७३ ॥मृदीयसीमिति॥कुशलावक्ता रोमृदीयसीमतिकोमलांसुकुमारशब्दरां।तथापि।घनामर्थगुर्वीमन्यत्रसां

वद्विस्वेच्छयाकामंप्रकीर्णमभिधीयते॥अनुजितार्थसंबंधप्रबंधोदुदाहरः॥ ७३ ॥
मृदीयसीमपिघनामनत्यगुणकल्पितां॥विस्तारयंतिकुशलाश्चित्रांवाचंघटीमिव॥ ७४ ॥

डांकदलीदलकल्पामित्यर्थः।अनल्पैर्वहुभिर्गुणैःश्लेषादिभिस्तंतुभिश्चकल्पितांनवितांउक्तांविवित्रांशब्दादिचित्ररूपांवित्रवरं
चवाचंघटीसाटीमिवप्रसारयंतिः।सुप्रारभंतेममवागप्येवंविधेतिस्तुतिः।रामवाक्येनैवंविधेतिनिंदावगम्यते।अत्रश्लेषस्य
श्रुद्विषयासंभवेनसर्वालंकारबाधकत्वादुपमाप्रतिभोत्थापितप्रकृताप्रकृतश्लेषोयमित्यलंकारसर्वस्वकारः।एवंवपूर्णे
पमायानिर्विषयत्वासंगात्श्लेषप्रतिभोत्थापितेयमुपमेवेत्यन्ये॥ ७४ ॥ ६ ॥श्रीगुरुगणेशायनमः॥ शुभमस्तु

गुरुः
२१

अथोक्तवः स्वसिद्धांतं वर्णयिष्यन् सत्त्वागर्वपरिहरनूहुरिममिमुखीकरोति॥ विशेषेति॥ विशेषानितरभेदानूवेत्तीति विशेषे
षविद्विद्वानूतस्यविशेषविदुषः विशेषज्ञस्यागमिगम्यादिपाठाद्वितीयासमासः॥ तव पुरोऽग्रे शास्त्रं नीतिशास्त्रमुद्गाह्यते
उपमन्यस्यते इति यत्॥ उद्गाहितमुपमन्यसमिति वैजयंती॥ सातदुद्गृहणमित्यर्थः॥ विधेयप्राधान्यत्वास्त्रिलिंगत्वं॥ वक्तुं शक्नुमि
तुः परिवच्येय्ये॥ भासयादवेहेतुर्गुणनिका आग्नेदितमेवमात्रातमितियावत्॥ न तु वैदूष्यप्रकटनमिति भावः॥ गुण आग्नेदने

विशेषविदुषः शास्त्रं यत्तवोद्गाह्यते पुरः॥ हेतुः परिवच्येय्येव नुर्गुणनिकैव सा॥ ७५॥

प्रज्ञोत्साहावतः स्वामी यते ता धातुमात्मनि॥ तौ हि मूलमुद्देष्टव्यं त्वा जिगीषोरात्मसंघदः॥ ७६॥

द्यौरादिकः एषा संप्रत्यो युवतः संज्ञायां कनू अकारात्पूर्वस्येकारः॥ ७५॥ संप्रति स्वमतमुपन्यस्यति॥ प्रज्ञेति॥ अतोऽस्मात्का
रणात्त्वमस्यासीति स्वामी प्रभुः स्वामिने श्वर्ये इति निघातः प्रज्ञोत्साहौ मत्रोत्साहशक्ती आत्मनि स्वस्मिन्ना धातुं संघादयितुं यतेत
। स्वयमुभयशक्तिमा भवेत्॥ इत्यर्थः कुतः हियस्मान्नो प्रज्ञोत्साहो उद्देष्टव्यं त्वा वत्स्यं त्वा जिगीषोरात्मनः संघदः प्रभुशक्तेर्मूलं नि
दानं अत्रोत्साहग्रहणं दृष्टं तार्थं॥ यथोत्साहस्तथा मंत्रोपि ग्राह्यो न तु केवलोत्साह इति वलभद्रपक्षायवादः॥ ७६॥ ६६६

आरभंते इति॥ किंच अज्ञा अल्पं तु कुरुमेवार्थमारभंते प्रक्रमंते। काममत्यंतं व्यग्रास्त्वरिताश्च भवंति न च पारंगच्छंतीति भावः।
कृतधियः शिक्षितबुद्धयस्तु महारंभा महेद्योगा भवंति निराकुला अव्यग्राश्च तिष्ठंति भवंति पारंगच्छंतीति भावः॥ ७९ ॥
अथ प्रज्ञावानधिन प्रमाद्येदित्याह॥ उपायेति॥ उपायमास्थितस्य प्राप्स्यपि उपायेनैव कार्यं साधयतो पीत्यर्थः किमु त
व्यग्रतयेति भावः। प्रमाद्यतोऽनवधानस्य। प्रमादो न वधानतेत्यमरः। अर्थाः प्रयोजनानि न क्षांति। तथा हि शय्यालुर्निद्रालुश्च

आरभंतेत्यमेवाज्ञाः कामं व्यग्रा भवंति च॥ महारंभाः कृतधियास्तिष्ठंति च निराकुलाः॥ ७९ ॥ ० ॥
उपायमास्थितस्यपि न श्यंत्यर्थाः प्रमाद्यतः॥ हंति नोपशयस्योपिशयालुर्मगयुर्मगान्॥ ८० ॥

लुच। शीङोर्गुरुणा दालुव। मगान्यातीति मगयुर्व्याधः। मगव्याधयश्चैतौ एादिकः युप्रत्ययां तो निपातः। व्याधो मग
वधा जीवो मगयुर्व्याधकश्च स इत्यमरः। उपशेरतेऽस्मिन्निति उपशयः मार्गस्यापिनो व्याधस्यात्मगुप्तिस्थानं। गन्तवि
शेषः। एरजित्यवूप्रत्ययः। तत्र तिष्ठतीति उपशयस्योपि मगान् हंति विशेषण सामान्यसमर्थनरूपोर्थोत्तरन्यासः॥ ८० ॥

मा. टी. २
२३

एवं प्रज्ञाया आवश्यकत्वमुक्तमथोत्साहस्याप्याह ॥ उदेतुमिति ॥ जेतुमिच्छुर्जिगीषुरेक एव द्वादशस्वपिराजसुमध्ये द्वादशस्वा
दित्येषु दिनकृद्यो दिनकरणे वा प्रियमाणे अदित्यस इवेहामुत्साहमत्यजन्त्युं जान एव । न तु निरुद्योग इति भावः उदेतुं कल्पते
उदयापप्रभवति । उत्साहशक्तिरेव प्रभुशक्तेरपि मूलमित्यर्थः । नानास्तिंगत्वा दतूनां नानासूर्यत्वमिति श्रुतेः । प्रतिमां समादि
त्यभेदाद्द्वादशात्वं । तच्चेकस्यैव द्वादशात्मत्वं । द्वादशात्मा दिवाकर इत्यभिधानात्ते वार्यमादयः पुराणोक्ता दृष्टव्याः । राजानस्त

उदेतुमत्यजन्ती ह्यं राजसु द्वादशस्वपि ॥ जिगीषुरेको दिनकृदादित्ये शिवकल्पते ॥ ८१ ॥

। अरिर्मित्रमरे मित्रं मित्रमित्रमतः परं । तथारिमित्रमित्रं च विजिगीषोः पुरः सराः ॥ पंचेति शेषः । पार्श्निग्राहस्ततः पश्चादा
क्रंदस्तदनंतरं । आसारावनयोश्चैव विजिगीषोस्तपृष्टतः । पार्श्निग्राहत्वार आक्रंदसारश्चेत्यर्थः । अत्रवत्वार इति शेषः । एवं
नवभवन्ति । विजिगीषुर्दशमः । अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूष्यनंतरः । अनुग्रहे संहृतयोः समर्थो व्यस्तयोर्वधे । मंडलाद्
हिरेतेषामुदासीनो वलाधिकः । अनुग्रहे संहृतानां व्यस्तानां च वधे प्रभुरिति मध्यमो दासीनाभ्यां सह द्वादशवेदितव्याः पूरणेयमाः =

पुरः
२३

उपायमास्थितस्येत्यत्र राजानप्रमाद्येदित्युक्तमप्रमादप्रकारमाह॥ बुद्धिशस्त्र इति॥ बुद्धिरेव शस्त्रं यस्य स बुद्धिशस्त्रः॥ अमोघधा
रणत्वात्तस्या इति भावः॥ प्रकृतयः स्वाम्यमासादि राज्यांगानि॥ राज्यांगानि प्रकृतय इत्यमरः॥ ता एवांगानि गात्राणि यस्य स प्रकृ
त्यंगः॥ तद्वैकल्ये राज्ञो वैकल्यं स्यादिति भावः॥ घना दुर्भेदा संवृतिर्मंत्रगुप्तिरेव कंचुकः कवचो यस्य सः मंत्रभेदे राज्ञ्यभेदादिति
भावः॥ वरतीति वरः पचाद्यच्॥ स एव चारोगूढपूरुषः प्रज्ञादित्वा त्वावर्धिकोण प्रत्ययः॥ चारश्च गूढपूरुष इत्यमरः॥ स एवैक्ष
णं चक्षुर्यस्य सः॥ अन्यथा स्वपरमंडलवृत्तीनामदर्शनादंधस्येव राज्ञः पदे पदे निपातः इति भावः॥ स्यात्संदेशहरो दूत इत्यमरः॥
बुद्धिशस्त्रः प्रकृत्यंगो घनसंवृतिकंचुकः॥ चारेक्षणो दूतमुखः पूरुषः कोपि पार्थिवः॥ ८२॥

दूत एव मुखं वाक्यस्य सः दूतमुखः अन्यथा मूकमुखस्येव वाक्यवह्ना रासिद्धौ तत्साध्यासाध्यादिकार्ये प्रतिबंधः स्यादिति भा
वः॥ एवंभूतः पार्थिवः कोपि पूरुषो न्य एवायं लोकविलक्षणः पुमानित्यर्थः॥ अतो राजा बुद्ध्यादिसंयत्नेन भवितव्यं॥ एतदेवाप्रम
त्तत्वं॥ अन्यथा स्वहृदयहानिः स्यादिति भावः॥ अत्र कोपिराज्ञो लोकसंबंधेष्वसंबंधोक्त्या तत्तूरूपातिशयोक्तिः सा च बुद्धिशस्त्र
इत्यादिरूपकनिवृद्धेति॥ तेन सहांगांगिभावेन संकरः॥ ८२॥

चतुर्थोपायसाध्यइत्यादिनायदुक्तं क्षात्रमेव कर्तव्यमिति। तत्रोत्तरमाह॥ तेज इति॥ कालं जानातीति कालज्ञा अस्यायं काल इति विदुष इत्यर्थः अतो नुपसर्गकः। नत्वि गुपधेत्यादिना कः। विधेः समासे कर्मोपपदस्येव वलवत्त्वभाषणात्। तस्य मही पतेस्तेजः क्षात्रमेवेति वा क्षमेवेति वा एकांतोनियमो नास्ति। किंतु यथा कालमुभयथा श्रयणीयमित्यर्थः। तथा हि रसा नृशृंगारादीनूभावानिर्वेदादी श्रवेति यस्तस्य भावग्रहणं संघातायातं कवेः वक्तुरेकं केवलमोजः। प्रोटप्रबंधत्वं वा एकः प्र

तेजः क्षमावानैकांतः कालज्ञस्य मही पतेः॥ नैकमोजः प्रसादो वारसभावविदः कवेः॥ ८३॥

कृतापचारोपि परैरना विष्कृत विक्रियः॥ असाध्यः कुरुते कोपं प्राप्ते काले गदो यथा॥ ८४॥

सादः सुकुमारबंधत्वं वा न। किंतु तत्तदुत्सानुगुणेन यथा योग्यमुभयमप्युपादेयमिति दृष्टांतान्तरकारः॥ ८३॥ यदुक्तं क्रियासमभिदारेणा विराध्यंतं क्षमेते क इति तत्रोत्तरमाह॥ कृतापचार इति॥ परैः शत्रुभिः कृत अपचारोऽपकारोऽपथ्यं वयस्य सतथोक्तः। तथापि अनाविः कृत विक्रियो तर्गूढविकारो त एवासाध्योऽप्रतिसमाधेयः सनूगदो यथारोग इव इव वदयथा शब्द इति दंडी। काले वलक्षया वसरया प्रसतिकोपं कुरुते अकुप्यतीत्यर्थः। तदुक्तं वहेदमित्रं स्कंधेन यावत्कालविपर्ययः। तमेव वागते काले भिंधा द्वा मिवात्मनीति

इतश्चेदानीं द्वांतव्यमित्याह। मृदुना मृदुवस्तुना मृदुवस्तुनाव्यवहितमंतर्हितं ते जो इधं नू भोक्तुं प्रकल्पते प्रभव
 ति। तथा हि। प्रदीपोऽभ्यंतं स्पृश्या मध्यस्पृश्या दश्या वत्ती नैलं स्नेहादिकमादत्ते। अन्यथा स्वयमेव निर्व्यादिति। तत्र भांति पूर्व
 कमेव क्षात्रं फलतीति सर्वथा प्रथमतः द्वांतव्यमिति भावः। दश्यावर्तिरवस्थाया। स्नेहस्नेहादिके रस इति विश्वः। विशेष सामा
 न्यमिति ह्यं यौ रूषं देवं चापेक्षते। अतः यौ रूषमप्यावश्यं कमेव किंतु काले कर्त्तव्यमिति भावः॥ ८५॥ नालंबत इति॥ विद्वान्
 अभिज्ञः दिष्टं गतिरस्येति दैष्टिकः देवप्रमाणक इत्यर्थः। देवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्रीनियतिर्विधिरित्यमरः। अस्ति नास्ति

मृदुव्यवहितं ते जो भोक्तुमर्थान् प्रकल्पते॥ प्रदीपः स्नेहमादत्ते दश्याभ्यंतरस्पृश्या॥ ८५॥

नालंबते दैष्टिकतां न निषीदति यौ रूषे॥ शब्दाद्यैः सत्कविरिव ह्यं विद्वानपेक्षते॥ ८६॥

दिष्टं मतिरिति ठक्॥ तद्भावे दैष्टिकतामेव नालंबते। सर्वथा यत्नरहितस्याविनाशादिति भावः। तथा यौ रूषे केवलं यौ रूषका
 रेणियुवादि त्वादणं प्रत्ययः। न निषीदति न तिष्ठति देवप्रातिकूल्ये तस्य वैकल्यादिति भावः। किंतु सत्कविः सम्यक् वयिता श
 र्थार्थविवतयोः वाक्यशरीरत्वादिति भावः। यथा ह वासनः। अदोषो स गुणो सालकारो शब्दाद्यैः काव्यस्य समर्थनरूपो
 र्थतिरन्यासः। तर्हि यौ रूषं माभून्नित्यं क्षमप्रमाणस्य देवमेव त्रयोविधा सतीत्याशंकाह॥ ८६॥ सर्वथा शुभम्॥

अथ द्वांतेः फलमाह ॥ स्थायिन इति ॥ रस्य ते स्वाद्य इति रसः शृंगारादिः रस्य तेः स्वादनार्थत्वात् इत्यंते इति ते रसा इति निर्वचनात्
तस्य रसस्य रसांतरतः स्थायिनः स्थायिभावस्य रसादेः ॥ इति ह्यसंश्लोकश्च क्रोधोत्साहभयानिवाजुगुप्साविस्मयशमाः स्था
यिभावाः प्रकीर्तिता इत्युक्तत्वात् तस्यैवार्थस्वादुभावहूप्रयोजने भूयांसः संवारिणो भावा निर्वेदाद्यः विभावादीनामप्युपल

स्थायिनोर्थे प्रवर्तते भावाः संवारिणो यथा ॥ रसस्यैकस्य भूयांसस्तथा ते तुर्महीभूतः ॥ ८७ ॥

क्षणमेतत्तूष्ण्यात् प्रवर्तते ते तदुक्तं । विभावे रनुभावैश्च सात्विके व्यधिकारिभिः । आदीयमानः स्वादुत्वं स्थायिभावो रसः स्मृत इ
ति । तथा स्थायिनः स्थिरस्य द्वांत्याकालं प्रतीयमाणस्य तस्यैकस्य ते तुर्जिगीबोर्नायकस्यार्थे प्रयोजने भूयांसोर्महीभूतो राजा
नः प्रवर्तते स्वयमेवास्माकार्यसाधयंतीत्यर्थः । ततः क्षंतव्यमिति भावः । केचित्तु भावपदस्यापि रसपरत्वमाश्रित्य यथा संवारि
णः प्रसंगादागंतुकाः अन्ये रसाः स्थायिनः स्थिरस्यैकस्य मुख्यस्य रसस्यार्थे प्रवर्तते । यथा स्मिन्नेव काव्ये वीरशृंगारादय इति
व्यावस्यतोऽपमालंकारः ॥ ८७ ॥ ॥

क्षांतिपक्ष एव गुणांतरमाह ॥ तंत्रेति ॥ तंत्रावायोस्वपरराष्ट्रचिंतने इत्यत्र तंत्रावायो शास्त्रोषधं प्रयोगं ववेति यस्मै तंत्रावापवि
 दा तंत्रं स्वपरराष्ट्रचिंतायामावापः परचिंतनं ॥ शास्त्रोषधं तंत्रावायो शास्त्रोषधं प्रयोमुखेषु तंत्रमिति वेज्यंती ॥ योगैः सामाद्यु
 पायेरन्यत्र देवताध्याने श्व ॥ योगः संहननोपायध्यानसंगतियुक्तिश्चित्तमरः ॥ मंडलानि स्वपरराष्ट्राणि महेन्द्रादिदेवतायतना
 नि वाधितिष्ठतानरे देवराशाविषवैद्यनयनरेद्रोवार्तिके रात्रिविषवैद्येव कथ्यत इति विश्वः ॥ शत्रवः पूंणीद्राद्वसुनिग्रहामुखे

तंत्रावापविदायोगैर्मंडलान्यधितिष्ठता ॥ सुनिग्रहानरे देवराश्यां द्राद्वशत्रवः ॥ ८८ ॥
 करप्रवेयासुतुंगः प्रभुशक्तिं प्रथीयसी ॥ प्रज्ञावलवृहन्मूलैः फलत्पुत्साहयादयः ॥ ८९ ॥

नग्राह्याः एव प्रकृता प्रकृतविषयः श्लोक उपमैवेति केचित् ॥ ८८ ॥ प्रज्ञोत्साहवतः स्वामीत्यत्रैतावतैव प्रभुशक्तिर्मूलमित्युक्तं त
 देवव्यनक्ति ॥ करेति ॥ उतुंगो महोत्तमः प्रज्ञावलं मंत्रशक्तिरेव वृहत्प्रधानं मूलं यस्य सः उत्साह एव पादयः करणवलिना प्रवेयां ध
 र्मनीयां ग्राह्यां बलवलिहस्तो शवः करा इत्यमरः ॥ प्रथीयसी ॥ ८९ ॥ उतुंगं ॥ रजतो हस्तादेर्लघोरिति रेफादेशः प्रभुशक्तिं तेजोविशेषां स
 प्रतापः प्रभावश्च यत्रैजः कोशदंडजमित्यमरः ॥ फलति प्रसूयते ॥ फलनिष्पन्नो स्वतः मंत्रपूर्वक एवोत्साहस्तत्फलति ततो विपरी
 तस्तद्धिन्नमूलो वृक्ष इव शुक्लतीति भावः ॥ रसकालंकारः ॥ ८९ ॥ ३ ॥

मा.टी. २

२६

विमृश्यकारिणस्तु विश्वमपि विधेयं स्यादिति त्रयेण ह। अनल्पत्वादिति॥ अनल्पत्वात्प्रज्ञोत्साहाधिककालाभिज्ञत्वात् अतएव प्रधानत्वात् मंडलाभिज्ञत्वात्। अन्यत्रानल्पत्वात् प्रधानत्वात्नायकस्वरत्वाच्चवंशस्य वंशवाद्यस्वरस्येतेरेस्वेरावीणागानादिशब्दा एव। अथवा आश्रयत्वाच्चवंश इव वंशस्तत्कालविहितस्वर उच्यते। तस्येतेरेस्वराः षड्गादय इव विजिगीषोर्नृपतयोऽन्ये

अनल्पत्वात् प्रधानत्वाच्चवंशस्येतेरेस्वराः॥ विजिगीषोर्नृपतयः प्रयांति परिवारतां॥ ८०॥

अथ नारंभमाणस्य विभोरुत्यादिताः परैः॥ व्रजंति गुणतामर्थाः शब्दा इव विहायसं॥ ८१॥

मंडलपरिवर्तिनो राजानः परिवारतां योष्यतां प्रयांति तत्कार्यसाधयंतीत्यर्थः। तस्माद्विष्टयकर्तव्यमित्यर्थः॥ ८०॥ अपीति॥ किंच अनारंभमाणस्य स्वयमकिंचित्कुर्वाणस्यापि विभोः अवापकस्य च परैरेत्येतेर्नृपतिभिः शंखभेर्यादयश्चोत्पादिताः संपादिताश्चाध्याः प्रयोजनानि विहायसः आकाशस्य शब्दाखगुणतां शोषतां कारणदुक्ते गुणत्वं व्रजंति। शक्तो हि राजा स्वयमुदासीनरावाकाशवत्त्वमहिम्नेव कार्यं दृशं व्याप्नुवन् शब्दानिवं सर्वार्थानिपि स्वकीयता नयतीत्यर्थः। गुणत्वावृतिशब्दादिति तेन्द्रिया

मुख्यतस्तु विवेचयंती॥ ८१॥

गुरुः
२६

यातवेति॥ किं च। एककार्य एकप्रयोजनं स एव तंतुसूत्रं तत्र प्रोतायां स्पृतायां गुण एकोऽभिष्टामित्वा घिण्णामित्यर्थः। प्रपूर्वादे नः।
कर्मणिक्तः वचिस्त्वपीत्यादिना संप्रसारणं। यातव्योऽभिधेय एवितव्योऽरिः पाहिर्गृह्णातीति पाहिर्ग्राहः पृष्ठानुधावी। कर्मण्यण्
तावादीयेषां तेषु पूर्वोक्ताः पंतिस्थितास्ते एव मालारत्नमालिका तस्यामधिकाद्युतिर्यस्य समहातेजाः नायकः शक्तिसंयत्नो जि
गीषुर्नायकायते। मध्यमणिरिव चरति स्वयमेव सर्वोत्कर्षणवर्तत इत्यर्थः। तस्माद्विस्तृत्य कर्तव्यमिति भावः। नायकोनेत

यातव्यपाहिर्ग्राहादिमालायामधिकद्युतिः॥ एककार्यतंतुप्रोतायां नायको नायकायते॥ ८२ ॥

रिश्रेष्ठे हारमध्यमणविनिविश्वः। उपमानादाचार इति क्यङ्। अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः। नायक इत्युपमा अन्यथानुशास
नविरोधात् एककार्यतंतुत्वित्यत्र तुरूपकत्वे धिष्ठानेति रोधानेनारोपमाणतंतुत्वस्यैवोदाहृतत्वात् प्रोतत्वसिद्धेस्तदेव युक्तं
तद्वत्तात्पाहिर्ग्राहादिमालायामित्यत्रापिरूपकमेव तदनुप्राणितावेयमुपमेत्यंगांगिभावेन संकरः॥ ८२ ॥ ४॥

सा. टी. २
२७

अथ विमलशकरणप्रकारमाह ॥ घाडुण्यमिति ॥ शक्तिप्रभावादित्रयं बलं चापेक्षते इति शक्त्यपेक्षः स नूयवाद्यव ॥ शक्तिर्वले प्रभावा
दौ इति विश्वः ॥ घाडुण्यमिति घाडुण्यं संधिविग्रहादिषट्कं चातुर्वर्ण्यादित्वात् त्वार्थे ष्यञ्जितदेवरसायनमौषधविशेषमुपयुंजीतसेवे
तारसायनं विहंगोपिजराव्याधिभिर्दोषव इति विश्वः ॥ एवं सत्यस्यैव प्रयोक्तुरंगानि स्वाम्यादीनि ॥ स्वामीजनपदो मातुः कोशो दुर्गवलं
सुहृत् ॥ राज्ञं सप्तप्रकृत्यंगं नीतिज्ञाः संप्रवक्ष्यत इत्यभिधानात् ॥ गात्राणि च स्थाम्भूनि स्थिराणि कालांतरक्षमाणीत्यर्थः ॥ ग्राजिस्थ

घाडुण्यमुपयुंजीत शक्त्यपेक्षो रसायनं ॥ भवंत्यस्यैव मंगानि स्थाम्भूनि वलवन्ति च ॥ २३ ॥
स्थानेशमवतां शक्ता व्यायामे वृद्धिरंगिनां ॥ अथवा बलमारंभो निदानं क्षयसंघट्टः ॥ २४ ॥

वस्तुः ॥ बलवन्ति च परपीडाक्षमाणि भवन्ति श्लिष्टपरंपरितरूपकं ॥ २३ ॥ स्थाने इति ॥ स्थाने शक्यविषये शमवतां क्षमावता मंगि
नां सप्त ॥ गिनां राज्ञां शरीरिणां च शक्त्या प्रभावाद्यनुत्पारेण बलानुत्पारेण च व्यायामे व्यापारे घाडुण्यप्रयोगे गमनादौ वसनीत्यर्थः ॥
वृद्धिरूपचयः राज्ञस्य शरीरस्य चेति भावः ॥ विषदो बाधकमाह ॥ अथवा बलं शक्त्यतिशयेन यथा सादृश्य इत्यव्ययीभावेन न समा
सः ॥ आरंभो व्यामोः क्षयसंघट्टोऽत्यंतहानेर्निदानमादिकारणं ॥ अंगानामिति शेषः ॥ तस्मादस्माकमकस्माच्चैद्यस्कंदनमश्रेयस्क
रमिति भावः ॥ अत्र विशेषस्यापि श्लिष्टत्वाद्बुद्धशक्तिमूलो वस्तुनो वस्तुध्वनिः ॥ ततो ह्ययानामंगिनामौषधं च गम्यत इति संक्षेपः ॥ २४ ॥

गुरुः
२७

फलितमाह॥ तदिति॥ तत्तदाश्वकार्यस्य कार्यत्वात्तं वेदीनामीशितारंशि शुपालं भवान्भावमंस्तनावमन्यस्वामन्यतेर्मादिलु
ङ्। अनुदात्तत्वान्नेडागमः। कुतः यश्चैद्य उदात्तः स्वरानिवसति शिष्टोदात्तानि वारीनेकपदे एकस्मिन्पदन्यासे सुप्तिङंतलक्षण
चहंतिनस्तिः नीचैः करोति च। अतिशूरत्वादनुदात्तं यदमेकवर्जमिति परिभाषा वलाच्चेति भावः॥ २५॥ तं वा यमेकाकी किं

तदीशितारं वेदीनां भवांस्तु मवमंस्तमा॥ निहंत्यरीनेकपदे य उदात्तः स्वरानिव॥ २५॥
मावेदियदसावेको जेतव्यश्चेदिराडिति॥ राजयक्ष्मे वरोगाणां समूहः समहीभृतां॥ २६॥

नः करिष्यतीति मंतव्यमित्याह॥ मावेदीति॥ असौ वेदिराट्। एक एकाकी अतो जेतव्यः सुजय इति मावेदि। माज्ञापि। वेत्तेः कर्मणि
मादिलुङ्। यद्यस्मात्सवेदिराट्। राजश्चंद्रस्य यक्ष्मा। राजा वा सो यक्ष्मेति राजयक्ष्मा। क्षय रोगो रोगाणामिव समहीभृतां समूहः
समक्षिरूपः। तथाह॥ बाहुदुः। अने रोगानुगतो बहु रोगपुरुस्कृतः। राजयक्ष्माक्षयः शोषो रोगराडिति वस्मृतः। नक्षत्राणां द्विजा
नां वराजा भूदूयदयं पुरा। यत्र राजा राजयक्ष्मा रोगाणां वततो मत इति। अतो दुर्जय इति भावः। एतेन चिरस्थमित्रव्यसनी सु
दमो दमघोषज इति निरस्तं॥ २६॥ २७॥

मा.टी.२
२८

अथास्य सर्वराजसमष्टितामेव द्वाभ्यां व्यावृष्टे ॥ संपादितेति ॥ संपादितं फलं लाभोवाणग्रंथस्य सः फलं लाभोवाणग्रंथो
रिति शाश्वतः सपक्षः ससुहृत्कंकादिपत्रयुक्तश्च परेषां भेदनः शत्रुविदारणः वाणोवाणसुरः शरश्च गुणिना शौर्यदिना
गुणवताऽधिजेन च तेन चैवेन च कर्मणो प्रभवतीति कर्मणो कर्मणो उक्तं ॥ तेनैवं संधानं संधिमेव्यतीति ततोऽनेकाकी

संपादितफलस्तेन सपक्षः परभेदकः ॥ कर्मणो केनेव गुणिना वाणः संधानमेव्यति ॥ २७ ॥
येवान्येकालयवनशाल्वरुकिद्रुमादयः ॥ तमः स्वभावास्तेष्वेनं प्रदोषमनुयायिनः ॥ २८ ॥

तिभावः ॥ अत्राप्युपमाश्लेषो वामतभेदान् ॥ २७ ॥ येवेति ॥ किंच अन्येकालयवनशाल्वरूपकमिद्रुमादयो राजानस्तमः
स्वभावास्तमोगुणात्मकाः ॥ अतएव तेऽपि प्रदोषं प्रकृष्टदोषं तामसमेवेनं चैवमनुयायिनः ॥ अनुयायिनः सादृश्यादिति भा
वः ॥ भविष्यतिगम्यादय इति शिनिः ॥ भविष्यदर्थे अकेनो भविष्यदाधमर्णयोरिति षष्ठीनिषेधाद्वितीया ॥ यथा धातं रजनी
पुरवमनुयाति तद्वदिति वस्तुवाल्कारध्वनिः ॥ राहो धाते गुणे तम इत्यमरः ॥ प्रदोषो दुष्टराश्रंशवित्तिवेजयंती ॥ २८ ॥

गुरुः
२८

ननुवाणदयोऽस्माभिरिदानींकृतसंधानानविराध्यांतीत्यत आह॥ उच्येति॥ तेन वैद्येन कृतो लोप्युपजाघोभेदः भेदो
पजायावित्यमरः। त्वया कोपवतः प्रकोपवतस्तान्वाणादीन् अनिलः साग्रीनेधानिवा इंधनं त्वेध इधमेधः समितृस्त्रियामि
स्त्रियामित्यमरः। आश्रुदीपयितासद्यः प्रज्वलयिष्यति। दीयेत्येतां शुद्धं। अंतर्वैराः संहता आपदिसति रं वै सद्यो विशिष्यंती

उच्यैजायः कृतसेनताकोपवतस्त्वयि॥ आश्रुदीपयिता लोपिसाग्रीनेधानिवानिलः॥ ६६॥

वृहत्सहायः कार्यं तं शोदीयानपि गच्छति॥ संभूयां भो धिमभ्येति महानद्यानगायगा॥ १००॥

तिभावः॥ ६६॥ ततः किमत आह॥ वृहदिति॥ वृहत्सहायो महासहायवान्। शोदीयान्। शुद्धतरोपि स्पूलदूरेत्यादिना य
णादिपरलोपः पूर्वगुणश्च। कार्यं तं पारंगच्छति। त्वया हि। अथां समूहः आपः। तस्य समूह इत्यण्। तेन गच्छत्यापगा
नदी। महानद्या गंगादि कया संभूय मिलित्वां भोति धिमभ्येति। श्रुदोष्येवं तं हिंतादक महावीरश्चैद्यस्तु किमु वक्तव्यमि
त्यपि श्रुदार्थः विशेषण सामान्य समर्थतरूपोर्थतरं न्यासः॥ १००॥ ६॥ श्रीगुरुवरण कमलेभ्यो नमः॥ ॥०

माटी. २
२९

किंचन केवलं शत्रावसाध्यत्वं मित्रविरोधश्चाधिकोऽनर्थ इत्याहुः ॥ तस्येत्यादि दृष्टेनायेव तस्य मित्राणि नृपा ये च ते तव मित्रा
नृपास्ते उभये त्वया भियुक्तमभियातमेनं वैद्यं गंतारो गमिष्यंति । गमेः कर्तरि लुट् । अतः परे उक्तो भयव्यतिरिक्तास्तव
मित्राणि तस्या मित्राश्च त्वां गंतार इति ॥ १०१ ॥ ततः किमने आहुः ॥ मरवेति ॥ इत्थमनेन प्रकोरेण । इदमस्य मरिति स्थमुप्रत्ययः
मरवविद्याय यज्ञविद्याताय सकलं राजकं राजसमूहं । गोत्रोक्षोष्ट्रैश्च राजान्येत्यादिना बुद्धौ । उभ्यां यक्षोभयित्वा हंता इजाता

तस्य मित्राण्यमित्रास्ते ये च ये वो भये नृपाः ॥ अभियुक्तं त्वये नं ते गंतारस्त्वामतः परे ॥ १०१ ॥ मरवविद्याय
सकलमित्थमुपि पापराजकं ॥ हंतं जातमजातारैः प्रथमेन त्वयारिणा ॥ १०२ ॥ संभाव्यत्वा मतिभरक्षम
स्कंधं सवांधवः ॥ सहायमध्वरधुरांधर्मराजो विवक्षते ॥ १०३ ॥

रैरजातशत्रोर्युधिष्ठिरस्य त्वया प्रथमेनारिणा जातमजानि न पुंसके भवेत् ॥ १०२ ॥ अस्तु सोऽपि शत्रुः को दोषस्तत्राहुः ॥ संभा
वेति ॥ बंधुरेव वांधवः सधर्मराजः अतिभरस्य क्षमः स्कंधो यस्य स तं समानस्कंधमिति त्वर्थः सहायं संभाव्या इमि संधाये अध्वर
स्य धुरमध्वरधुरज्ञकूपूरित्यादिना समासांतोऽब्युपत्ययः । समासांतानां प्रकृतिलिङ्गत्वात् तत्पुरुषे परवर्त्तिगत्वे ण्यु । विव
क्षते वोऽनुमिच्छति ब्रूतेः समंतात् लुट् । तथापि विरोधो विश्वासघातो बंधुद्वैतश्च स्यातामिति भावः । विशेषणसाम्यादप्रकृत

तव्यागधुरप्रतीतेः समासोक्तिः ॥ १०३ ॥

गुरुः
२९

ननुप्रतिश्रुत्याकरणोदोषः प्रागेवपरिहारेतुकोदोषइत्यतश्चाह॥महात्मानइति॥महात्मानोनिग्रहानुग्रहसमर्थाभजमाना
नृशरणागतान्अपिरिपूतानुगृह्णतिकिसुतबंधूनितिभावः।आत्राथोतिरंन्यसति।सिंधवोमहानद्यःसमानएकःपतिर्योसां
ताःसपत्नीर्नित्यंसयत्त्यादिस्थितिहीवूनकारश्च।नगनिम्नगापिरिनिहराएयंविंप्रापयंति।खसौभाग्यंताभ्यःप्रयच्छंतीति
भावः।अतःपरिहारेष्यतर्हइतिभावः॥१०४॥तर्हिप्रत्युपेक्षेवपश्चात्प्राप्यनयापार्थमावर्त्तयेमेत्यत्राह॥विरादिति॥व

महात्मानोनुगृह्णतिभजमानोरिपूतपि॥सपत्नीःप्रापयंत्यविंसिंधवोनगनिम्नगाः॥१०४॥

विरादपिवलात्कारोवलिनःसिद्धयेरिषु॥छंदानुवृत्तिदुःसाध्याःसुहृदोविमनीकृताः॥१०५॥

लिनःस्वयंवलवतोपरिषुविषयेवलात्कारोदंडश्चिराच्चिरकालेनापिसद्योमाभूदितिभावः।सिद्धयेभवतीतिश्लोघः।अवि
मतसोविमतसःसंयद्यमानाःकृताःविमनीकृताःवैमनस्यंप्रापिताइत्यर्थः।अहर्मनश्च-अतोर्होरजसांलोपश्चेतिविप्र
त्ययसलोपो।नस्यच्चादितिईकारः।शोभनंहृदयंयेषांतेसुहृदोमित्राणि।सुहृदहृदोमित्रामित्रयोरितितिपातः।छंदस्याभि
प्रायस्यानुवृत्त्यानुरोधेनापिदुःसाध्याःआवर्जयितुमशक्याइत्यर्थः।अभिप्रायश्छंदश्चाशयइत्यमरः।शनैःशत्रुर्दंडेनापिव

महात्मानोनुगृह्णतिभजमानोरिपूतपि॥सपत्नीःप्रापयंत्यविंसिंधवोनगनिम्नगाः॥१०४॥
विरादपिवलात्कारोवलिनःसिद्धयेरिषु॥छंदानुवृत्तिदुःसाध्याःसुहृदोविमनीकृताः॥१०५॥
तिभावः॥१०५॥

मा.टी.२
३०

ननुसुहृत्कार्यसुरकार्यवलीयइत्यत्राह॥मन्यसेइति॥नाकिनां देवानां प्रीतयेऽरिवधः श्रेयान्मरास्यतरः प्रशस्यस्य
अइतिश्रादेशः इतिमन्यसेतर्हि पुरोडाशभुजां हविर्भोजिनां अतएवनाकिनामिष्टमभीक्षितं कर्तुं। ईशोः कर्मणिक्तः।
इष्टमिष्टिर्यागइतियावत्। यजेर्भावेक्तः वचिस्वपीत्यादिनासंप्रसारणं। अलंतरामतियर्षाप्रं। अवययादमुप्रत्ययः। शत्रुवधा
दतिप्रियकरोयागएवनाकिनां भुक्तापिशत्रुवधस्य सुकरत्वादितिभावः॥१०६॥ तथाव्यमृताशिनां तैवां किमेभिः पिष्टम

मन्यसेऽरिवधः श्रेयान् प्रीतयेनाकिनामिति॥ पुरोडाशभुजामिष्टमिष्टिः कर्तुमलंतराम्॥ १०६॥
अमृतं नामयत्संतो मंत्रजिह्वेषु जुहूति॥ शोभैवमंदरक्षुबक्षुभितां भोधिवर्णानां॥ ॥ १०७॥

क्षणप्रलोभकैरतत्राह॥ अमृतमिति॥ अमृतं नाम संतो विद्वांसो मंत्रा एव जिह्वायेषां तेषु मंत्रजिह्वेषु मंत्रजिह्वः। सु
जिह्वो हव्यवाहन इति वै जयंती॥ यत्पुरोडाशदिकं जुह्वा मितदेवेति शेषः। यन्न दोर्नित्यसं वंधातुमंडर एव क्षुप्नो मंधनदं
डः क्षुत्प्रसीतेत्यादिनास्मिन्नर्थे निपातनास्मिन्। तेन क्षुभितस्य मथितस्य। स्वार्थे अंभोधेर्वर्णना शोभैवातंकार एवाऽऽदिमं
थनेनामृतमुत्पादितमिति यत्कीर्तिमात्रं अतो हुतमेवा मृतमिति वाक्यार्थयोर्हेतुहेतुमद्भावाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्य

॥ १०७ ॥

पु. ३०

यात्रायाः प्रतिबंधोपि कश्चित् दुस्तरस्तवासीत्याहुः सहिष्णु इति ॥ प्रतीक्ष्याये पूज्याये पूज्यः प्रतीक्ष्य इत्यमरः ॥ पितृघृते पितृ
भगिन्यै ॥ विभाषा स्वसृष्टयो रिति विकल्पादलुगभावः ॥ मातृपितृभ्यां स्वसेति घत्वेति तवसूतोः शतमागां स्य पराधानु ॥ आगे परा
धो मन्युश्चेत्यमरः ॥ सहिष्णु इति यत्त्वया प्रतिश्रुतं प्रतिज्ञापितं तत्प्रतीक्ष्यं प्रतिपालनीयं अन्यथा दोषस्मरण इति भावः ॥ १०८
॥ सत्यमसि प्रतिश्रुतं किं त्वस्यो न्नतत्त्वा दोषकृत्या न्नदपि जिहासितमत आहुः ॥ तीक्ष्णोति ॥ सतः सत्पुरुषस्य बुद्धिः तीक्ष्णानि शि
ता स्यादिति विध्यध्याहारः ॥ एवमुत्तरत्रापि ॥ तथाप्यहं तु दतीत्यहं तु दासस्त्रवन्मर्महृदि नीन भवेत् ॥ अहिंसयैव परं पीड

सहिष्ये शतमागांसि सूतोस्त इति यच्च या ॥ प्रतीक्ष्यं तत्प्रतीक्ष्याये पितृघृते प्रतिश्रुतं ॥ १०८ ॥

तीक्ष्णानाहं तु दाबुद्धिः कर्मज्ञातं प्रतापयत् ॥ नो यतापि मनः सोऽप्यवागे का वागित्तः सतः ॥ १०९ ॥

येदित्यर्थः ॥ कर्मव्यापारः प्रतापयत् ते जस्मिभयदं स्यात्तथापि शांतं स्यात्तु हिंसादिवर्द्धिं संभवतीत्यर्थः ॥ मनश्चित्तं सो
ऽप्यभिमानो ह्यस्य तत्रापि उयतापयतीत्युपतापि ॥ अग्न्यादिवत्परसंतापिनस्योत् ॥ वागित्तो वक्तुः सतो वागे का एक रूपा
स्यात् ॥ वाग्मी सत्यमेव वदेदित्यर्थः ॥ अतः सत्यसंधस्य प्रतिश्रुतार्थं हानिरनर्हति भावः ॥ अत्र प्रकृता या वावोऽप्रकृतानां बुद्धिः
कर्ममनसां च तुल्यधर्मा दोषस्यावगमा दीपकालंकारः ॥ प्रकृता प्रकृतानां तु सामस्ये तुल्यधर्मतः श्रौयम्यं दृश्यते यत्र दी
पकं तन्निगद्यत इति लक्षणात् बुद्ध्यादीनां शास्त्रादिव्यत्यते ॥ १०९ ॥

माटी-२
३१

अशक्यश्चालेयैश्च बध इत्याह ॥ स्वयमिति किं वा ॥ अहोमानुमानिव स्वयं प्रकृतः प्रसादोऽनुग्रहः प्रकाशश्च यस्य तस्य वैद्यस्यांता
यसमायावधिति यत कालावसानमप्राप्य भवानपि नालं शक्नो न तथा यवव्याश्रमोपकीर्तिश्चोभाभ्यामन्यत्र किंचित्फलं स्या
दिति भावः ॥ ११० ॥ तर्हि किमस्य तोये क्षे बनेत्याह ॥ कृत्वेति ॥ किंतुकृत्यविदः कार्यज्ञाः विधिज्ञाश्च प्रणिधीयंते इति प्रणि
धयोगुरुवारिणः ॥ प्रणिधिर्गुरु पुरुष इति हला युधः ॥ तर्त्ये मिरिति तीर्थं तिमंत्राद्यष्टादशस्थानानि जलावता राश्या योनी

स्वयंकृतप्रसादस्य तस्याहोमानुमानिव ॥ समयावधि मप्राप्य नानायां लं भवानपि ॥ ११० ॥
कृत्वा कृत्यविदस्तीर्थै रंतः प्रणिधयः पदं ॥ विदांकुर्वंतु महतस्तत्तं विद्विषदं भसः ॥ १११ ॥

जलावतारे च मंत्राद्यष्टादशस्वपि ॥ पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थे स्याद्दर्शने क्षपीति हला युधः ॥ तेषां तः पदं स्थानं पादप्रक्षे
पं च कृत्वा महतो दुरवगाहस्य पूज्यस्य च विद्विषतु शत्रुरेवां भस्तस्य तत्तं स्वरूपं प्रमाणमिति यावत् ॥ अधः स्वरूपयोरस्त्री
तलमि समरः ॥ विदांकुर्वंतु विक्षजाने लोह ॥ विदांकुर्वंतु त्वन्यतरस्यामिति विकल्पा दाम् प्रत्ययोनियातः ॥ अंभस इव श
त्रोः कृततीर्थस्य सुप्रवेशत्वात् प्रागंतः प्रविश्य परीक्षयंतीत्यर्थः ॥ श्लिष्टपरं परितरूपकालं कारः ॥ १११ ॥ ॥ ० ॥

गुरुः
३१

आवश्यकं चैतदित्याह॥ अनुदिति॥ उत्सूत्रः उद्धास्त्रो नीतिशास्त्रविरुद्धः पदन्यास एकपदप्रक्षेपोऽपीति स्वल्पव्यवहारोऽपी
नित्यावत्सनास्ति यस्याः सानीति पूर्वक सर्वव्यवहारेत्यर्थः। अन्यत्रानुत्सूत्रपदन्यासो नुत्सूत्राक्षरद्वयसंख्यानके
रपेक्षेणैव सूत्राक्षरैरेव सवर्षिप्रतिपादको न्यासो वृत्तिव्याख्यानग्रंथविशेषो यस्यां सानितीति यथोक्तं कल्पनया
शोभना वृत्तिर्भूता मात्मादिजीविकायस्यां सा सद्वृत्तिः। अन्यत्र सती वृत्तिः। काशिकाख्या सूत्रव्याख्यानग्रंथविशेषो यस्यां सा

अनुत्सूत्रपदन्यासा सद्वृत्तिः सन्निबन्धना॥ शब्दविशेषो नो भाति राजनीतिरप्यस्या॥ ११२॥

वृत्तिर्ग्रंथजीवनयोरिति वैजयंती। सन्तिनिबन्धनान्यनुजीव्यादीनां क्रियावसातेषु दत्तानि गोलीपणादिशाब्दविकारादि
तोषिकदानानि यस्यां सा एतच्च दत्वा भूमितिबन्धे वेत्येतद्वचनव्याख्यानं मिताक्षरायां द्रष्टव्यं। अन्यत्र सन्निबन्धनं भाष्यग्रंथो
यस्यां सा एवंभूतापि राजनीतिहीनवृत्तिरपगतः स्वशोचारीयस्याः सा इयस्य शास्त्रे तु यथार्थवर्णनं मंत्रज्ञः स्वशोहेरक इ
ति हलायुधः। अन्यत्राविद्यमानः यस्य शाः शास्त्रारंभसमर्थकउपोद्यातग्रंथसंदर्भो यस्याः सा इयस्य शा शब्दविद्याव्याक
करणाविशेषवसानो भाति न शोभते। तस्माच्चारप्रेषणमावश्यकं तद्रहितस्य राज्ञोऽध्वप्रायत्वादिति भावः। अत्राप्यस्य शोतिजतु
काष्ठवद्धुदयोरेव श्लिष्टत्वाच्च दृष्टेयः सद्वृत्तिः सन्निबन्धनेत्यत्रैकमालावत्तन्निबन्धनं विफलं ह्यवदर्थयोरेव॥

मा. टी. २
३२

शिवत्वादर्थशेषः अनुसूत्रपदनासेत्यत्र उभयसंभवादर्थशेषः। शब्दविद्येवेति पूर्णोपमाव्यक्तेवतयोः साधे सत्त्वा
त्संकरः॥१२॥ ॥ न केवलं चारमुखेन परवृत्तांत ज्ञानमपि तु उपजाप्य कर्तव्य इत्याह। अज्ञातेति॥ किंच। अज्ञात
दोषैः परैरज्ञात स्वसर्मभिः दोषज्ञैः स्वयं परसर्मज्ञैरभिव्यक्तानि भेदा स्यान्ने प्रकटितानि शासनानि तदमात्या घना ६

अज्ञात दोषैर्दोषज्ञैरुदूष्योभयवेतनैः॥ व्यधाः शत्रोरभिव्यक्तशासनैः सामवायिकाः॥ ११३॥

श्वासकराणि कथं लिखितानि येषां तैः। उभयवेतनैरुभयत्र भेद्ये स्वामिनि च वेतनं वृत्तिर्येषां तैः उभयजीविका ग्राहि
भिर्भेदनगरवासवैश्चरैरित्यर्थः। भूतयोः सर्मवेदिन इत्यमरः। शत्रोः संबंधिनः समवायं वयंतीति सामवायिकाः॥
संघमुख्याः सचिवादयः समवायान् समवेतीति ठक्। उदूष्य द्विषामेते दत्तहस्ताः। अस्माभिरेषां लिखितान्येव गृहीता
नीत्युद्धेद्विषयित्वा भेद्याः विघदनीयाः॥ ११३॥

उरुः
३२

उपेयिवांसीति॥उपायज्ञैःकार्यसाधनकुशलेस्तवावरंतीतिचरेर्गूढचारिभिःपदाद्यवू।एकार्थानित्वयासहेकप्रयोजना
तिराजन्यानांसमूहाराजन्यकातिगोत्रोक्तोरभराजयेत्यादिनावुनू।अजातशत्रोरिमामाजातशत्रवंवीपुरीमिंदूप्रस्य
मुपेयिवांसिप्राप्तवन्ति।उपेयिवानताश्चाननूचानश्चेतिक्वसुप्रत्ययांतोनिपातः।कर्त्तारःकरिष्यंते।कृजःकर्मणिलुट्।इंड

उपेयिवांसिकर्त्तारःपुरीमाजातशत्रवीं॥राजन्यकान्युपायज्ञैरेकार्थानिचरेस्तव॥ ११४ ॥
सविशेषंसुतेपांडोर्भक्तिंभवतितन्वति॥वैरायितारस्तारलाःस्वयंमत्सरिणःपरे॥ ११५ ॥

प्रस्येस्माकंमहाराजकार्यभविष्यतितदध्वरयान्नावाजेनसन्नद्धैरागंतव्यमितिगूढंसंदिश्यतत्रसर्वंमेलयितव्यमित्य
र्थः॥११४॥ननुतत्राध्वरकर्मणि को युष्मावकाश इत्याशंक्यतत्रैवमहत्कलहवीजंसंपादयति॥सविशेषमिति॥पांडो
ःसुतेयुधिष्ठिरेभवतिपूज्यत्वयिसविशेषंयथातथामक्तिंतन्वतिसतितरलाश्चपलामत्सरिणोद्वेषवन्तःयेशत्रवः परे
स्वयंमेववैरायितारोवैरंकर्त्तारः।शब्देवैरकलहभ्रकरावमेद्येभ्यःकरणेइतिकपूततःकर्त्तरिलुट्॥ ११५ ॥

भा. टी. २
२३

किंतु सर्वे वैराग्यं तेनेत्याह ॥ य इति ॥ इह विषयसमधौ शत्रुमयो सरुसंवृद्धियुजोपि वैद्येन सहेभ्यं गता अपिसत्सू द्विषेत्यादिना
क्रियैर्भूभुजो राजानः ॥ आत्मविदः स्वाभिजनाः स्युः ॥ यद्वा ॥ स्वात्मस्वरूपवेदिनः स्युस्तेर्भूभुगिर्वलिपुष्टकुलात्काकुलात्काके
तुकरटारिष्टवलिपुष्टसकृत्प्रजा इत्यमरः ॥ अन्यपुष्टैः परभूतैरिवाचिरेण सद्योऽस्माद्विषयसमध्यात् अन्यारादित्यत्रान्यशब्दस्या
र्थपरत्वात्पृथगादियोगेपि पंचमी ॥ पृथग्भावितपृथक्कृतेर्भविष्यतेभावेलुङ् चिरावदिटिबृद्धिः तेष्वपिकेचिदस्माभिः संगच्छं

अइहात्मविदो विषयसमधौ सरुसंवृद्धियुजोपि भूभुजः स्युः ॥ वलिपुष्टकुलादिवा न्यपुष्टैः पृथगस्मादचिरेण भावितोत्तेः ११६ ॥
सरुजवापलदोषसमुद्धतश्चलितदुर्वलपक्षपरिग्रहः ॥ तवदुरासदवीर्यविभावसौशल्यभतां लभतामसुहृद्गणः ॥ ११७ ॥

त इत्यर्थः ॥ पछंदसिकंवृत्तं ॥ ११६ ॥ अथ फलितं निगमयन्नाशिवं प्रयुंक्ते ॥ सरुजेति ॥ स्वाभाविकं वा यत्वं दुर्विनीतत्वमनवस्थि
तत्वं च वपलः ॥ पारदेशीये दुर्विनीतेन वस्थित इति वैजयंती ॥ तेनेव दोषेण समुद्धतोदसः पक्षः सहायोगरूद्धापक्षः पाश्वर्गगुरु
साध्यसहायवलमिति धितिवैजयंती ॥ चलितोऽस्थिरो दुर्वलपक्षपरिग्रहो यस्य सः ॥ असुहृद्गणः शत्रुवर्गस्तवदुरासदवीर्यवि
भावसौतेजोवहीवीर्यभुक्ते प्रभावे च तेजः सामर्थ्ययो रधि ॥ सूर्यवही विभावसु इति विश्वामरो ॥ शल्यभतां पतंगत्वं ॥ समो पतंग
शल्यभावित्यमरः ॥ शल्यभतां गच्छतुरुह्यकालं कारः दुतविलंबितं वृत्तं ॥ ११७ ॥

गुरुः
२३

नरकरिपुः

मा.टी.२
३४

इतीति॥ सरुरि रित्तीत्थं विशकलितार्थं विवेचितार्थं अनुगततयमार्गं नीतिमार्गं नुसारिणीं दुर्नयस्य बलभद्राद्युक्तस्येत्य
र्थः। मर्गलां निर्वारयित्रीं इति वैधर्म्येण रूपकालंकारः। तद्विष्कंभेर्गलं ननेत्यमरः। अतएव जनितमुदं हरेः कृतानंदमुद्धि
ते उन्नते उरस्थले नियतं निषसायानित्यं विश्रान्तया श्रुतां नान्येनेति मंत्रगुप्तिः। उद्धवस्ये मामोद्धवी मेनां पूर्वोक्तां वाचं शुश्रुवा

इति विशकलितार्थमोद्धवी वाचमेनामनुगततयमार्गं मर्गलां दुर्नयस्य॥ नरकरि
पुहदस्या दुष्टकेरुद्धितोरस्थलनियतविषसा श्रीश्रुतां शुश्रुवान्सः॥ ११८ ॥ ॥
इति श्रीशिशुपालवधे माधकाव्ये अंकं आलोचनं नाम द्वितीयः सर्गः॥ २ ॥

नूभाषायां सदवसश्रुव इति कसुप्रत्ययः। उच्चैरेवोच्चकेरुन्नतः सन् अवययसर्वनाम्नामकवृषाकूटे रित्यकव्यत्ययः। उदस्थात् आ
सना दुष्पितवान्। उदो नूर्ध्वं कर्मणीत्यस्य प्रत्युदाहरणमेतत्। रूपकानुशासालंकारो। मालिनीवृत्तं॥ ११८॥ इति श्रीपदवाक्यप्रमा
णापाशवारधारिणी श्रीमहामहोपाध्यायकोलवल्लभह्विनाथसूरिविरचिते माधवाख्याने सर्वकषाख्ये द्वितीयः सर्गः समाप्तः॥ भद्रमस्तु॥

गुरुः
३४

तृतीयः सर्गः

मा: टी: ३

2

श्रीगणेशायनमः॥कोवेरेति॥अथोद्धववाक्यश्रवणानंतरमपेतोयुद्धेभित्तिवेशोआग्रहोयस्यसःशांतक्रोधइत्यर्थः॥अतएवसौम्यःप्र
सन्नोइतेएवकोवेर्यादिकोभागंउत्तरायणमित्यर्थःस्त्रियाःपुंवदित्यादिनापुंवद्भावः॥तंअथास्यत्यक्ताइगस्यस्यममागत्यंमार्ग
भवतीर्णादक्षिणायनगतइत्यर्थः॥उष्मांशुरिवस्थितः॥अनेनहरेःक्रोधःकार्यवशादाकालमंतस्तंभितोःनचेकांतोनिवृत्तइति
सूचितोहरिःकृष्णोहरिप्रस्थमिंद्रप्रस्थंप्रतस्थोइंद्रोदुश्चावतोहरिरितिहृतायुधः॥समवप्रविभ्यःस्यइत्यात्मनेपदादेशकालाच्च

कोवेरदिग्भागसपास्यमार्गमागस्यमुक्तांशुरिवावतीर्णः॥अथेतयुद्धाभिनिवेशोसोम्योहरिर्हरिप्रस्थमथप्रतस्थे॥१॥

जगत्पवित्रैरपितं न पादेः सृष्टुं जगत्पूज्यमयुज्यता र्कः ॥ यतो बृहत्पार्वणं चंद्रा रुत स्यात् पत्रं विभरं वभूवे ॥ २ ॥

गंतव्याः कर्मसंज्ञास्य कर्मणामिति गंतव्यस्य कर्मते सुपमालंकारः । सर्गे स्मिन्निद्रवज्जोपेन्द्रवज्जामिश्रणादुपजातिवृत्ते ॥ स्यादिन्द्रवज्जाय
दितो जगो गः । उपेन्द्रवज्जा जतजास्तं तौ गौ । अनंतरोदोरितलक्ष्मभाजोपादोयदीयावुपजातयसा इतिलक्षणात् ॥ १ ॥ अथास्य प्रस्थान
सन्नाहं वर्णयिन्नादोद्वज्जधारणामाह । जगदिति ॥ अर्को जगत्पूज्यं तं हरिमत एव जगत्पवित्रैरपि पादैः किरणैश्च रणैश्च स्पृष्टं नापुज्य
तनाहं तूयजे देवादि कात्कर्त्तरि लङ् । कुतः यतो यस्य हरेर्वृद्धिपुलंघाणविवंद्वारूपूर्णो दुसुंदर इत्युपमालंकारः । आतपात्तत्रायत इ
ति वेधादिति ध्वनिः ॥ २ ॥

गुरुः

अथ वा मर्यादा रणमाह ॥ मृणालसूत्रमलं विसंतंतु विशदं इत्युपमा च लक्ष्मी जनादिति भावः ॥ चामरयोर्द्वयमंतरेण स्थितः द्वयस्य मध्ये स्थितः ॥ अंतरेण युक्त इति द्वितीया ॥ सह रिरमितः पातु को भयतः पातिसिद्धानां देवानां सिंधुराकाशगंगायस्य सः ॥ पर्यभिभ्यां वेति तसि प्रत्ययः ॥ सर्वो भयार्थे वर्तमाना भ्यामिध त इत्युभयार्थत्वं ॥ सुश्रुयेति समासः ॥ पातुके तिलवर्षते सादिनो कनू ॥ तस्यो वुराशोरत्ना करस्य नभूता पूर्वमभूतपूर्वा ॥ सुश्रुयेति समासः ॥ तां श्रियं भजे ॥ तादृशीं शोभामुवाह ॥ अतएव निदर्शनात्सायां वुराशोः संभावनामात्रोक्ता ॥ अ

मृणालसूत्रमलमंतरेण स्थितश्च लक्ष्मी चामरयोर्द्वयसः ॥ भजे मितः पातुकसिद्धसिंधोरभूतपूर्वरुचमंबुराशोः ॥ ३ ॥ ० ॥
 चित्राभिरस्योपरिमौलिभाजां भातिर्मणीनामनलीयसीभिः ॥ अनेकधा तु द्युरिताश्मरश्मेर्गोवर्द्धनस्या कृतिरन्वकारि ॥ ४ ॥

मितः पातुकसिद्धसिंधुसंबंधमूलया संबंधरूपातिशयोक्त्यस्यो ज्जीविकसंयोगेन संकीर्त्यत इति संक्षेपः ॥ ३ ॥ अथाष्टभिरस्य प्रसाधनविधिं व
 र्णयन्मुकुटधारणमाह ॥ वित्रेति ॥ अस्य हरेरुपर्युद्धदेशे मौलिभागे मौलिभाजां मुकुटगतानां मणीनामनलीयसीभिर्महतीभिश्चित्राभिस्ते कव
 र्णाभिः भाभिः कर्त्रीभिः स्युः प्रभारुकरुविस्त्रिज्ञाभाः द्युविर्धुतिदीपय इत्यमरः ॥ सांतपक्षे भो भगे इत्यादिना रोयकारे तस्य हलि सर्वेषामिति
 लोपः ॥ अनेके धातुभिर्गैरिकादिभिः द्युरितानां रूषितानां मशमनां मणीनां रश्मयो यस्य तस्य गोवर्द्धनस्या कृतिरन्वकारि अनुकृता ॥ तस्मादृश्य

मञ्जीत्यर्थः पूर्णपदमेयं ॥ ४ ॥

मा.टी.३
२

कुंडलेच धृत इत्याह ॥ तस्येति ॥ तस्य हरे रुरो वक्ष उल्लसं त्या कांचन कुंडलाग्रयोः प्रत्युपानां खवितानां गारुत्मतरत्नानां मरकतमणी
नां भासा दीप्ता उरसि प्रसरं त्येति भावः ॥ बाल्यं शैशवं ब्राह्मणदित्वा त्पञ्चातत्रोचितमभ्यसेय नीलकंठपिङ्गं मयूरपिङ्गं ॥ अभ्यसेषु
चितं न्याप्यमिति यादवः ॥ पिङ्गवर्धनपुंसकमित्यमरः ॥ तदेवावचूलाडामालिका ॥ तस्याः कलनामामोचनमवापेवेत्युत्प्रेक्षा ॥ यत्रान्य
धर्मसंबन्धादन्यदेवो यतर्कितं ॥ प्रकृते हि भवेत्प्राज्ञासामुत्प्रेक्षां प्रवक्षत इति ॥ ५ ॥ तमंगद इति ॥ तं हरिं मंदरकूटकोटिवाद्यदना

तस्योल्लसत्कांचनकुंडलाग्रप्रत्युपगारुत्मतरत्नभासा ॥ अवायवबाल्योचितनीलकंठपिङ्गावचूलाकलनामिवोरः ॥ ५ ॥
तमङ्गदेमंदरकूटकोटिवाद्यदुत्तेजनया मणीनां ॥ वंदीयसादीप्तिवितानकेन वकासयामासतुरुल्लसंती ॥ ६ ॥

मंदरावलशिरवराग्रसंघर्षणं सेवोत्तेजनाशरणेनैवनातया ॥ वंदीयसावुत्तरेण प्रियस्थिरेत्यादिना वक्रशब्दस्येयसुनिबंहादेशः ॥ म
लीनांदीप्तिवितानकेन प्रभापटलेनोल्लसंती देदीप्यमाने ॥ अस्मिन् घोर्नुमिति नुमागमः ॥ अंगदेकेयूरे ॥ केयूरे ॥ केयूरे ॥ केयूरे मंग
देतुल्यमित्यमरः ॥ वकासयामासतुः शोभयांचक्रतुः ॥ अंगदेभूतवान्नित्यर्थः ॥ वकासे रार्थेतात्त्रिति आम्प्रत्यये स्तेरनुप्रयोगः ॥
अत्रो गदयोः प्राभावीयांगदभेदे व्यभिचारेति मयेभ्यंतयोः मंदकूटकोट्यसंबन्धेपिसंबन्धोक्त्याद्योरतिशयोक्त्यासंकरः ॥ ६ ॥

गुरुः
२

निसर्गेति॥ असौ हरिर्निसर्गरत्नेः स्वभावलोहितैः किंच कटकेवलये। कटकेवलयोऽस्त्रियामित्यमरः। तयोरवनद्वानां प्रत्युपानां ताम्रा
श्मनां यद्गङ्गागाणोरस्मिभिः दुरितैरतएवाद्यायिसुरारिद्विरेण्यकशिबोर्वक्षसो विक्षोभेण विदारणेन जातं यदसृकृतेनाऽसृ
जास्त्रयितैः सितैरिव स्थितैरित्युत्प्रेक्षा। स्नातेर्णेतानूक्तः। अर्त्तिद्वीत्यादिनापुगागमः मितां दुस्वः। नखोग्रेर्व्यद्योतता कटकेवधृ
तवानित्यर्थः॥ ७ ॥

निसर्गरत्नेर्वलयावनद्वताम्राश्मश्मिदुरितैर्नखोग्रेः। व्यद्योतताद्यायिसुरारिवक्षो विक्षोभजासृकृस्त्रयितैरिवसौ॥ ७।
उभौ यदि वीम्नि पृथक् प्रवाहावाकाशं गङ्गा ययसः पतेतां॥ तेनोपमीयेत तमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः॥ ८ ॥

उभाविति॥ तमालवनीलं आमुक्ते आसंजिते मुक्तालते मौक्तिकत्प्रेयसि नन्दस्य तदेव वक्षः। आकाशगङ्गायाः ययसः उभौ प्रवाहौ
वीम्नि पृथक् पतेतां यदि पृथक् प्रवहतां चेत् संभावनायां लिङ्। तेन वीम्ना उपमीयेत समीक्षितेन नास्योपमानं किंचित्
पश्यामीति भावः। मुक्ताहारं धृतवानित्यर्थः। अत्र वीम्नः गङ्गा प्रवाहद्वयासंबन्धेऽपि संभावनायां संबन्धकथनादतिशयोक्तिः
। नदेतत्पुष्पं प्रवालोयहितं यदि स्यादित्याद्युदाहृत्यालंकारसर्वस्वकारः स्पष्टीचकार॥ ८ ॥ श्रीसरस्वत्ये नमः॥ ९ ॥

मा.टी.३
३

तेनेति॥ तेन हरिणा दीधितिभिर्दीपिता आशयेन सदिगंतविश्रान्तते जाइत्यर्थः॥ ययोधेरंभसां सारस्य विकारः सारमयो मणिः समु
द्रमयनोत्थः कोक्तभाख्योदभ्रेधृतः॥ धृन्धारणे कर्मणि लिट्॥ यत्र मणोर्विवगतः॥ प्रतिविंवितो लोको वा ह्यलोकस्तदंगेतस्य हरेः
शरीरे साक्षाद्भूतो वहिः प्रत्यक्षेण लक्षमाण इत्यर्थः॥ अंतर्वसनू अंतर्गत इवालक्ष्यता॥ यत्र मणो प्रतिविंवितो वा ह्यलोकस्तदंत ए
व नैर्मल्याद्वहिः प्रतिपालितकुक्षिस्थलोक इवालक्ष्यतेत्युत्प्रेक्षा॥ ८ ॥

तेनांभसां सारमयः ययोधेर्दभ्रे मणिर्दीधितिदीपिता आशः॥ अंतर्वसन्निवगतस्तदंगे साक्षादिवालक्ष्यतयत्र लोकः॥ ८ ॥
मुक्तामयं सारसनावलं विभाति स्म दामा प्रयदीनमस्य॥ अंगुष्ठनिष्पूतमिवोर्ध्वमुच्चैस्त्रिस्तोतसः संततधारमंभः॥ १० ॥

मुक्तेति॥ अस्पहरेः मुक्तामयं मुक्ता प्रचुरंतत्प्रकृतवचने मयट्॥ सारसने कटिसूत्रेऽवलंबते इति सारसनावलं वि॥ क्लीवे सारस
नं वाथ पुंस्त्वद्वांश्वं वलं त्रिष्वित्यमरः॥ आप्रपदं प्राप्नोतीति त्याप्रपदीने॥ पादावलं वि॥ आप्रपदं प्राप्नोतीति खप्रत्ययः॥ दाममुक्ता
सरः॥ अंगुष्ठेन निष्पूतं विसृष्टमित्यर्थः॥ गौणार्थत्वाद्ग्राम्यत्वं॥ यथा हृदं दीनिष्पूतोद्गीर्णवांतादिगोणवृत्तिवयाश्रयं॥ अति
सुंदरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहत इति॥ उर्ध्वमूर्ध्वप्रवाहमुच्चैरुन्नतं त्रिस्तोतसो मंदो किन्याः संततं धारायस्यतत॥ अविच्छिन्नमं
भ इव भाति स्म इत्युत्प्रेक्षा॥ १० ॥ छे॥

६२

गुरुः
३

संज्ञा॥ इंदुनीलस्यलमिवनीलमूर्तिः श्यामांगः संहितायां रोरीतिरेफलोपः। इलोपे पूर्वस्य दीर्घ इति दीर्घः। कर्चूरं हरिताल
मिव पिशंगं वा सोऽयस्य सः पीतांबर इत्यर्थः। हरितालं च कर्चूरमिति वैजयंती। सहृदिर्विसृत्तवैर्विसृत्तमरेः इति न शजिसर्तिभ्य
ः करप्। अंबुहृत्समं वुजानां हृत्तेः क्विप्। रजोभिः परांगेऽश्वित्रश्चित्रवर्णः यमस्वसुर्यमुनायाः। उदकस्य भारः पूरः उदभारः स इ
वरराजामंवीदनेत्यादिना विकल्पादुदकशब्दस्योदादेशः॥ ११॥ प्रसाधितस्येति॥ प्रसाधितस्यालंकृतस्यास्य मधुद्विवो ह

संज्ञा॥ इंदुनीलस्यलनीलमूर्तीरराजकर्चूरपिशंगवासाः॥ विसृत्तवैरं वुहृत्सं रजोभिर्यमस्य सुश्चित्र इवोदभारः॥ ११॥
प्रसाधितस्यास्य मधुद्विवो भूदने वलक्ष्मीरित्युक्तमेतत्॥ वपुष्यशेषेऽश्विल्लोककांतासानन्यकांता ह्युरसीतरान्तु॥ १२॥

रेरनेवासदृशी विभिन्ना च। अन्यो विभिन्ना सदृशाविति वैजयंती। लक्ष्मीः शोभापद्मा च शोभासंपन्नियद्मा सुलक्ष्मीः श्रीरिव
गम्यत इति विश्वः। अभूदित्येतद्युक्तं। कुतः हियस्मात्सा प्रसाधनलक्ष्मीरशेषे वपुषिसतीति शेषः किं च। अश्विल्लोकस्य
कांता प्रिया इतरानित्यानु अन्यस्य कांता प्रियानभवतीत्यनन्यकांता किंतु तस्यैवेत्यर्थः किंचैरस्यैव वसतीत्यर्थः। अत्र हरेः
प्रसाधनादसाधारणी शोभा समजायतेति पारमार्थिका वाक्यार्थः। तत्र लक्ष्मीशब्देन शेषमहिम्ना वाचायाः शोभायाः प्रतीय
मानया श्रीदेवा सहामेदा धावसायादियमन्यैवलक्ष्मीरित्यभेदादहं प्रतिशयोक्तिः॥ १२॥ ॐ॥ ॐ॥ ॐ॥ ॐ॥ ॐ॥

मा. टी. ३
४

अथैनमेवार्थमेव्यंतरेणाह॥ कथाटवद्विस्तीर्णमनोरमेवोरस्यलेस्थिताश्रीरितिललनाकांतायस्यतस्यहरेरानंदि
ताशेषजनासंतोषितसकलजनासर्वागसंगिनीसकलदेहव्यापिनी॥ अथरैवासाधारण्येवश्रीदेव्याअनेवलक्ष्मीःशोभास्मात्
वभूवासएवालंकारः॥ प्रायेणैकार्थमप्यनेकंश्लोकमुक्तिविशेषलाभाल्लिखंतिकवयः॥ यथाहानैषधे॥ आदावेवनिधीयेत्या
दिश्लोकद्वयं॥ तथास्वकेलिलेशेत्यादिश्लोकद्वयंवैत्यादिः॥ १३॥ अथदेवीसहस्ररस्येवास्यवात्रेति सूचयन्प्रसाधनविधेःफल

कथाटविस्तीर्णमनोरमोरःस्यलस्थितश्रीललनस्यतस्य॥ आनंदिताशेषजनावभूवसर्वागसंगित्यथरैवलक्ष्मीः॥ १३॥
देत्याधिपप्राणमुषांनखानामुपेयुषांभूषणतांक्षतेन॥ प्रकाशकार्कश्यगुणोदधानाःसंतोत्तरुणःपरिववुरेनं॥ १४॥

माहादेत्येति॥ भूषणतामुपेयुषांनतुप्रहरतामित्यर्थः॥ देत्याधिपस्यहिरण्यकशिपोःप्राणमुषांप्राणहारिणांवज्रादपिकठि
नानामित्यर्थः॥ नखानांक्षतेनव्रणेनप्रकाशोव्यक्तःकार्कश्यमेवगुणोययोस्तौसंतोस्तनानित्यर्थः॥ जातोवेकवचनेप्राप्तेतिभूय
सास्तनादिषुजातेद्वित्ववशित्वातेद्विवचनंयथाहवामनः॥ सनादीनांद्वित्वविशिष्टाजातिःप्रायेणेतिदधानास्तरुणोयुव
तयःवयसिप्रथमइतिटीप्प॥ एनंहरिपरिववुःवेष्टयामासुः॥ अत्रहरिनखानांनरहरिनखमेदेयमेदोक्त्यासूनयोश्चतादेका
टिन्यासंवंधेयिसंवंधोक्त्यावातिशयोक्तिः॥ सनयोःसायेक्षत्वात्संकरः॥ १४॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥

(गुरुः
४

आकर्षेति॥ अमुन्नतत्वाद्देतो रूद्धमाकर्षते वनमंतं मध्यमुन्नमयतेति स्थितेनेत्युत्प्रेक्षा॥ अतिगुरुत्वमतिभारत्वमतिप्रवृद्धत्वं च
भजतीति भावः॥ भजे शिवः॥ तिनं मनानां कुचमंडलेनातिक्लेशीयानत्यंतकृशतरस्तनीयानक्षीणाश्च॥ रसतो हलादेर्लयरिति रे
फादेशः॥ मध्येनितान्तमाक्रांतः पीडित इव न नो मनतः॥ प्रणतश्च॥ अत्र मध्यकुचमंडलयोर्विशेषणसामान्यादरिविजिगी
पुरजप्रतीतेः समासोक्तिः॥ तथा च वाचकवाचकवाच्ययोः प्रतीयमानाभेदेनाक्रमेण क्रियाकर्मकर्तृभावं भावयंत्यानु

आकर्षते वो ह्यमति क्रशीयानभ्युन्नतत्वाच्चुचमंडलेना ननाममघोतिगुरुत्वभाजानितानां तमाक्रांत इवांगनानां ॥ १५ ॥
यांयांप्रियः प्रेक्षतकातरांक्षींसासाहिना नम्रमुखीवभूव ॥ तिः शंकमन्याः सममाहितेर्ष्यास्तत्रांतरेजघुरमुंकदाभ्यः ॥

प्राणिनेयं नमस्याक्रमणहेतुत्वेत्प्रेक्ष्यते नयोः संकरः उत्प्रेक्ष्योक्तनैरपेक्षासंसृष्टिरिति विवेकः ॥ १५ ॥ यां यामिति
॥ प्रियो हरि र्यां यामंगनी नित्यवीर्ययोरिति वीर्यायां द्विर्भावः । एकपदं चेत्ततूषेक्षतालोक्यतु सा पूर्ववद्धिर्भावः । कात
शब्दी साध्वसाञ्च कितलोचना सती ह्रियानम्रमुखी वभूव । अनेन कार्यद्वारा लज्जा साध्वसभावोक्ष्यः उक्तः । अन्या सामीप्या
भावोक्ष्यमाह । अन्याः अत्रेक्षितांगनाः अहिर्नर्घाः कृताक्षमाः सत्यः परे त्वर्षाक्षमेर्षास्यादितिलक्षणं । तत्रांतरे तस्मि
ननी ज्ञाणावसरे । त्रीवेनुमध्ये वाकाक्षेतादर्थवसरे विधाविनिवेजयंतीनिः । शंकतदनीक्षणदेवविस्तसंसेमं युगपत्कटाक्ष

मा. टी. ३
५

अथ यंच भिरस्य दिव्यास्त्रसंनिधानमाह ॥ तस्येति ॥ अतसीसूनेन क्षौमकुसुमेन समाभासस्तत्पंकजैः स्निग्धश्यामस्येत्यर्थः ॥ अतसीस्य दुमाक्षुमेत्यमरः ॥ तस्य हरेरेकवाहुर्भ्रास्यदावर्त्तमानं मयूखावलीनां मंडलं चक्रवातं यस्य तेन चक्रेण सुदर्शनेन ॥ स्फुरन्महानावर्त्ती भ्रमो यस्य सः ॥ स्यादावर्त्ती भ्रमो भ्रम इत्यमरः ॥ जमुना जलानामोद्यः पूर इव रेजे चक्रं दधानवत्यर्थः ॥ १७ ॥ छ ॥

तस्यातसीसूनेन समाभासो भ्रास्यन्मयूखावलिमंडलेन ॥ चक्रेण रेजे जमुना जलोद्यः स्फुरन्महावर्त्त इवैकवाहुः ॥ १७ ॥
विरोधिनां विग्रहमेददभ्रामूर्त्तेव शक्तिः क्वचिदस्त्वलंती ॥ नित्यं हरेः सन्निहिता निका मंकोमोदकी मोदयति स्म चेत् ॥ १८ ॥
विरोधिनामिति ॥ विरोधिनां वैरिणां विग्रहमेददशरीरविदारणोदभाकुशलापेशला ॥ शरीवर्षविग्रह इत्यमरः ॥
क्वचित् क्वचिदस्त्वलंती ॥ सर्वत्राप्रतिरुतवृत्तिरित्यर्थः ॥ नित्यं सन्निहिता इत्यप्यभिधीयते ॥ अतएव मूर्त्तामूर्त्तिमती शक्तिः
सामर्थ्यामिव स्थिता इत्युत्प्रेक्षा ॥ कोमोदकी हरे श्वेतो निका मंमोदयति स्म ॥ स्वसन्निधानेन इति भावः ॥ १८ ॥ छ ॥

गुरुः
५

न केवलमिति॥ अन्यस्य साधारणः समस्तजनसाधारणेन भवतीत्यन्यसाधारणस्तस्यैव भावस्तत्रातांदधानः॥ तथापि यो नंद
कः स्वतया केवलं गजाश्वादि वत्साधारणवत्तेनैव मुरारेः केवलं नंदको न॥ किंतु परेषां शत्रूणां अत्यंतमुद्वेजयिता भीषयिता
सन्नत एव नाम्नापि चंद्रादिव नंदयतीति नंदक इत्यन्वर्थसंज्ञावत्तेनापि नंदपितृत्वेनापीति यावत्॥ तस्यैव हरेः सहवान्य
साधारणत्वात्परोद्देजकत्वाच्च तस्य नंदको नंदयिता वैत्यर्थः॥ स नंदकः नंदको देव्यः खड्गस्तत्संनिहितो भूदित्यर्थः॥ संबंधानु

न केवलं यः स्वतया मुरारेरनन्यसाधारणतांदधानः॥ अत्यर्थमुद्वेजयिता परेषां नाम्नापितस्यैव स नंदको भूत्॥ १८॥
न नीतमन्येन नोक्तं कदाचित्कर्णैतिकप्राप्तगुणं क्रियासु॥ विधेयमस्या भवदंतिकस्य शार्ङ्गधनुर्मित्रमिव दूडीयन॥ २०॥

तिं २

वादेन सन्निधानमेवात्र विधेयकप्रकरणत्वात्॥ अत्रान्यसाधारणत्वात्परोद्देजकत्वपदार्थाभ्यां विशेषणगत्या नंदकस्य तदी
यता समर्थना कृत्यदार्थहेतुकं काव्यलिंगमलंकारः॥ १८॥ नेति॥ अन्येन पुरुषांतरेण नतिमाकर्षणं भेदेन स्वानुक्तत्वं च क
दाचिन्न नीतं न प्रापितं क्रियासुरण कर्मसुहितकृत्येषु च कर्णैतिकं कर्णगोचरं प्राप्नोतु गोमोर्षी आप्ताधर्मश्च यस्य तत्॥ वि
धेयं क्रियासु वशं गतदूडीयो दूतरं पीडा सहतरमिति यावत्॥ शृंगस्य विकारः शार्ङ्गनामधनुर्मित्रमिवात्यहरेरंतिकस्य संनिहि

तमभवत्॥ २०॥

मा.टी.३
६

प्रवृद्धेति॥ धियंरुतीति धीरो मनोहरः मंदोगंभीरो बुद्धेयवधीरो नादोपि प्रवृद्धो येन सः प्रवृद्धमंदां बुद्धीरनाद इत्युपमा। कृ
क्ष्णवार्णवस्त्राभ्यर्णवरोति कचारि। उपकंठंति काभ्यर्ण इत्यमरः॥ सवासावेकहंसश्चेति श्लिष्टपरंपरितरूपकां॥ मं
दानीलस्यापूरः॥ आपूरणं तेन कृतं जनितं निधानं शब्दधानः॥ आधातोपिमंदमारुतप्रवेशादेव धननिति पाठ

प्रवृद्धमंदां बुद्धीरनादः कृष्णवार्णवभ्यर्णवरैकहंसः॥ मंदानि
लापूरकृतं दधानो निधानमश्रूयत पांचजन्यः॥ २१ ॥

वातिशयोक्तिः। धन्यसंबंधेपिसंबंधकथनात् पांचजनो नाम कश्चिदसुरस्तत्र भवः पांचजन्योपितस्य सन्निहितोऽभूदि
त्यर्थः। वीणाः श्रूयते पुष्पाणां ध्यायंत इत्यादिव द्धर्मधर्मिणो रभे दोषचारान् पांचजन्यस्य अवलोक्तिः॥ २१ ॥ छु॥

गुरुः
६

रराजेति॥महानुरथोयस्यसमहारथोरथिकविशेषः।आत्मानंसारथिंवाश्वानुरक्षनयुधेतयोनरः।समहारथसंज्ञः
स्यादित्याहुर्नीतिकोविदाइति।रथांगंवक्रमस्यास्तीतिरथांगीरुरिः।इष्टसिद्धेःसंपादकंलक्षणवत्वाच्चापुष्पसर्वार्थसा
धकइतिशास्त्राच्चेतिभावः।सर्वसुदिक्ष्वप्रतिषिद्धमार्गमनिवारितगमनमित्यर्थः।अधिष्ठातृशक्तेर्निरंकुशत्वात्।

रराजसंपादकमिष्टसिद्धेःसर्वसुदिक्ष्वप्रतिषिद्धमार्गः॥महारथः
पुष्परथंरथांगीक्षिप्रंदक्षयानाथइवाधिरूढः॥ २२ ॥ छे॥

पुष्पोरुस्तोमेन्नमप्याश्विनंवचत्वार्योक्तेः।सर्वदिग्द्वारकानीतिशास्त्रादितिभावः।क्षिप्रंक्षिप्रगमितं।अन्यत्रक्षि
प्रकारिणं।क्षिप्रंवाश्विनीदिनेषुपुष्पमितिशास्त्रात्पुष्परथंकीदारथं।आसौपुष्परथश्चक्रयानंनसमराथप
दित्यमरः।अधिरूढःसन्पुष्पोरथइवतमधिरूढःपुष्पतक्षत्रगतःक्षयानाथश्चंद्रइवरराज॥ २२ ॥ छे॥

मा. टी. ३

७

धजेति॥ अथ रथावरोहणानंतरं शौरेः कृत्स्नस्य धजाग्रं धामस्थानं यस्य सः मणिमेदिनीषु संक्रांतमूर्तिः प्रतिविंवित्तांगः सन्
 वपनगारिर्महान् फणवतः सर्पान् नृनां सयितुं रसायास्तलं पातालं विविक्षन् प्रवेष्टुमिच्छन् इवेत्युत्प्रेक्षा॥ विशन्तेः सन्नंतात्
 टः शत्रादेशः॥ दृष्टो दृष्टः सोऽपि हरेः सन्निहितो भूदित्यर्थः॥ २३॥ छे॥ यिया सत इति॥ यातुमिच्छतो यिया सतः॥ यातेः
 सन्नंतात् टः शत्रादेशः॥ तस्य हरेः संबंधीमहीधरंतीति महीध्राः पर्वताः॥ मूलविभुजादित्वात्कप्रत्ययः॥ इत्याहवामनः॥ म

धजाग्रं धामादृष्टोऽथ शौरेः संक्रांतमूर्तिर्मणिमेदिनीषु॥ फणवतस्त्रासयितुं रसायास्तलं विविक्षन्निवपन
 गारिः॥ २३॥ यिया सतस्तस्य महीधुरंध्रमिदं पटीयान्यटहप्रणादः॥ जलांतराणीव महार्णवोद्यः शब्दांतराण्यं
 तरयांचकार॥ २४॥

हीध्रादयो मूलविभुजादिदर्शनादिति॥ तेषां रंध्राणि विलानितेषां मिदामेदनं विन्दिदादिभ्योऽङ्गात् तस्यां मिदायां पटीयान्
 समर्थतरः पटहप्रणादोतिः साणद्योद्यः महार्णवस्योद्यः प्रवाहः॥ अन्यानि जलानि जलांतराणीव॥ सुप्सुपेति समासः॥
 अन्ये शब्दाः शब्दांतराणि पूर्ववत्समासः॥ अंतरयांचकार॥ अंतर्हितानि चकार॥ छादयामास॥ अंतराशब्दादंतर्धनाथो
 तत्करोतेर्ण्यतात्त्रिह्रि॥ अंतरमवकाशावधिपरिधानांतर्द्धिमेदेर्चेइत्युभयत्राप्यमरः॥ २४॥ श्रीसमंतभद्राय नमः॥

यत इति ॥ जगतां भर्ता धारयिता कुक्षिस्थारिवल्लोकः । कर्तृकर्मणोः कृतीति कर्मणि षष्ठी । सहृरियतो येन भूभागेनाजगा
म । ततस्तस्मिन् भूभागे धः पातालं धरि त्राधरण्यधर्ता धारयिता पूर्ववत् षष्ठी । फणिना शेषेण सहता भरेण समंता भुग्नस्य
न्युनीकृतस्य शिरः सहस्रस्य साहायके साहायकर्मणि । योषधा द्रुह्योत्तमा द्रुन् । अग्रा स्त्वरमाण भुजायस्मिन् कर्मणि । तद्य
था तथा प्रसस्ते । प्रसृतं भावे लिट् । हरिश्च वा लेत्यर्थः । अत्र शेषस्य विशिष्टप्रसरणसंबंधेऽपि संबंधोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ २५

स २

यतः स भर्ता जगतां जगाम धर्ता धरि त्राः फणिना ततो धः ॥ सहस्रं भग्नशिरः सहस्र
साहायकं व्यग्रभुजं प्रसूते ॥ २५ ॥ अथोच्चैस्तोरणसंगभंगमया वनम्रीकृतकैतनानि
॥ क्रियाफलानीव सुनीतिभाजं सैत्यानि सोमस्य न्ययमन्वयुस्तं ॥ २६ ॥ छ ॥

॥ अथेति ॥

अथ हरिवल्लनातंतरं उच्चैरुन्नततोरणे द्धारिदारुणि संगेन भंगस्तस्माद्ध्येना वनम्रीकृतानि कैतनानि धजायेस्तानि सै
त्यानि सोमस्य न्ययः संतानस्तं हरिं सुनीतिभाजं सुष्टुतीति मंतं क्रियाः सामाद्युपायप्रयोगास्तासां फलानि हिरण्यभूमिपा
त्रादित्वाभा इवान्वयुरन्वगच्छन् । याते लृट् ॥ २६ ॥

मा.टी.३
८

श्यामेति॥ श्यामानि च तान्यहणानि च तैः कृष्णलोहितैः। वर्णैर्वर्णैर्नेति समासः। वारण दान्तौ यैर्गजमदोदके रालोडिताः समेलिताः। अतएव शितिकंठयि कृष्णोदमपूरवर्धचूर्ण इव द्योतते इति तथोक्ताः। किंपू। उपमालंकारः। कांचनस्य भूस्तस्याः परागाः पांसवः। आनेमिभ्यः। आनेमिप्रधिसहितं। चक्रधाराप्रधिर्नेमिरित्यमरः। आद्ध्यर्थादभि विध्यो रित्यभि विधावव्ययीभावः। ममैरथौद्ये शुभुदरेरेपिष्ठा इत्यर्थः। परागाणां विशिष्टयेषाणां संबंधेपि संबंधोक्तेरतिशयोक्तिः॥ तथा च महातीगजरथसंघनिर्वज्यत इत्यलंका

श्यामाहोर्वारण दान्तौ यै रालोडिताः कांचनभूपरागाः॥ आनेमिममैः शितिकंठयि कृष्णोदद्युतशुभुदरेरेथौद्येः॥ २७॥
नलंघयामास महाजनानां शिरांसि नैवोद्धतिमात्रगाम॥ अवेष्टताष्टापदभूमिरेणुः पादाहतो यत्सदृशं गरिमाः॥ २८॥

रेणवस्तु धनिः॥ २७॥ नेति॥ अष्टसु लोहेषु पदं प्रतिष्ठाः स्येत्पष्टापदं सुवर्णं ह्रस्वं कर्तृस्वरं जां वृत्तदमष्टापदोऽस्त्रियामिति सुवर्णपर्यायेष्टमरः। तस्य भूमिस्तस्यारेणुः कांचनभूरजः पादाहतो रथा आदिवरणताडितोपि सन्नित्यर्थः। महाजनानां वहुजनानां पूज्यानां च शिरांसि नलंघयामास। नाक्रामति स्म। किं बहुना उद्धतिमुत्पन्नं दर्पचने वज्रगाम। कुतः यद्यस्माद्गरिमो गुरुत्वगुणस्य माहात्म्यस्य च प्रिये स्थिरेत्यादिना गुरोर्गर्गदेशः। सदृशमनु रूपं यथा तथा इवेष्टतावलतु व्यवहारवद्गुरुत्वस्योद्धत्यप्रतिबंधकत्वादिति भावः। अत्रानोद्धत्यादिप्रस्तुतसुवर्णपरगविशेषणसाम्यादप्रस्तुतसुजनप्रतीतेः समासोक्तिरलंकारः॥ २८॥

गुरः
१

निरुद्धेति। तुरगाय दुमिररुद्धेति भावः। कथं विदति प्रयत्नेन निरुद्धमाना बलसा कर्षणेन वार्यमाना अपि यद्यस्मादग्राणि च ते
पादाश्च तानग्रयादान् रुद्धाग्राग्रहस्तादयो गुणगुणिनोर्भेदाभेदयोगादिति वामनसूत्रात्सामानाधिकरणसमासः। मुहुर्द्विषि
पुरुक्षिप्तवन्तस्तत्र स्यात्सार्गं रुद्धंतीति मार्गं रुद्धो मंदगमनेन मार्गरोधिनः क्षिपू। गुरुत्वात् रुतः पूज्यांश्चालंघ्यात्तपीति भावः॥ क
रींशानुलंघ्यगंतुमीषुरिच्छंति स्माध्रुवमुत्प्रेक्षाभ्यां गुरवोपि सन्मार्गप्रतिरोधकापरे रुद्धं घात इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः॥ २९॥

निरुद्धमानाय दुमिः कथं विदति मुहुर्द्विषि पुरग्रादान्॥ ध्रुवं गुरुन्मार्गं रुद्धः करींशानुलंघ्यगंतुं तुरगास्तदीषुः॥ २९॥
अवेक्षितानायत बलमग्रेतुरंगिमिर्यत्ननिरुद्धवोद्वेः॥ प्रकीर्तितानुरेणुभिरेत्यतूर्णं तिन्युर्जतन्यः पृथुकान्यविभ्यः॥ ३०॥

अवेक्षितानिति॥ आयताः आकृष्टा बलामुखं रज्जुर्गोस्मिन्कर्मणि यथा तथा प्रयत्नेन दुर्वीरवेगत्वादतिप्रयत्नेन निरुद्धाः।
बाहाः वाजिनो ये स्ते। वासिवाहा वीरगंधर्वेत्यमरः। तुरंगिमिर्यत्नसादिभिरग्रे पुरोदेशे अवेक्षितानां लोकिता नुरेणुभिः प्रकीर्तंती
ति प्रकीर्तितान् पांसुकीर्तितान् कर्मणि क्तः। पृथुकान् शिशून् पृथुकः शाककः शिशुरित्यमरः। जनन्यस्तूर्णमभ्येत्य पवि
भ्योतिन्युरपसारयां वक्रुः। इति स्वभावोक्तिः॥ ३०॥ छ॥

मा.टी.३

९

दिदृक्षेति॥ अनघमकल्मषं मुरारिं दिदृक्षमाणा दृष्टुमिच्छंतः। दृशेः सन्तान्नाटः शानजादेशः। ज्ञाश्रुस्मृदृशांसनइत्यात्मनेपदं। जनोद्याख्यायांप्रतिरथ्यं यथावर्थेऽव्ययीभावः। आरात्समीपं। आरादूरसमीपयोरित्यमरः। ईयुरजगमुः। इणोहित्। दीर्घइणः किंतीत्यभ्यासदीर्घः। तनुनित्यपरिवितेकादिदृक्षेत्यत आह। अनेकशइति। अनेकशः। बहुवार

दिदृक्षमाणाः प्रतिरथ्यमीयुर्मुरारिमारादनघं जनोद्यां॥ अनेक
शः संस्तुतमप्यनल्पानवनं वंप्रीतिरहो करोति॥ ३१ ॥ ० ॥

मित्यर्थः। वहूल्यार्थाच्छकारकारन्यतरस्यामिति शसूपत्ययः। संस्तुतेपरिवितमपि वस्तुजनं वेति शेषः। संस्तवः स्यात्परिवयइत्यमरः। अनल्पाधिकाप्रीतिः प्रेमकर्त्री नवनवमाभीक्षणेन नवं करोति। नित्यवीक्षयोरिति नित्यार्थे द्विर्भावः। अहोशब्दः पुराणस्यापि नूतनत्वमित्याश्चर्ये परमप्रेमास्पदं वस्तु नित्यदृष्टमप्यदृष्टवरमिव प्रतिक्षणदिदृक्षन्नइत्यर्थः॥ भगवानपि तथैवेति सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोपार्थान्तरन्यासः॥ ३१ ॥ छे॥

७५

उपेयुष इति॥ विद्वानभिज्ञोऽतएव तस्यां पुरि न गयो दत्तवक्षुर्न विष्टदृष्टि रसो हरिर्निरंत रभिर्निरं ध्रुभि रनी किनीभिः सेनाभि
निरह्ण स म म तिसंकटं वर्त्त उ पे युषः प्राप्स्य रथस्य शनै र्यो तं संवाध निबंधनं मंद गमनं न विदामा सा न विवेद । उपविद
जा गृभ्योऽन्यतरस्या मित्याम् । व्यासंगा दसं वेदनं न त्व ज्ञाना दिति भावः । व्यासंगस्य पदार्थत्वात् पदार्थ हेतुर्क काव्यलिंगमलं
कारः॥ ३२॥ अथैकत्रिंशत् श्लोके र्छी र कां वर्णयति॥ मध्य इति॥ मध्ये समुद्रस्येति मध्ये समुद्रं । मारे मध्ये वक्ष्या वेति विकल्पा

उपेयुषो वर्त्तनिरंतरा भिरसो निहृक् स म नी किनीभिः॥ रथस्य तस्यां पुरि दत्तवक्षुर्विद्वान्विदामा स कौने र्न यातं॥ ३२॥
मध्ये समुद्रं ककुभः पिशंगी र्या कुर्वती कांचन व प्रभासा॥ तुरंगकांता मुख ह वा हा ज्वाले व भित्वा जलं मुञ्चता स॥ ३३॥

दव्ययी भावः । मध्यशब्दस्य तत्संनियोगादेकारांतत्वं । कांचन व प्रभासा हेम प्राकार प्रभया ककुभो दिशः पिशंगीः पिंगल वर्णः गौरा
दित्वा तूडी प्र । कुर्वती या पू जलं समुद्रो द कं भित्वा उ स्थितेति शेषः । तुरंगकांता याः वडवा या मुखे ह वां वहतीति ह वा वा होऽग्निः । क
र्ण्यण तस्य वडवाग्ने ज्वाले वो ज्वाला स उ ह भासे । अत्र समुद्रांतलीनायां वडवानल ज्वालायां कदाचित्संभाव्यमानस्य मध्यात् नून स न
स्य पुरी द र्शना द भेदा धावसा येना स्या ज्वालत्वमुत्प्रेक्षते । इव शब्दे यमुत्प्रेक्षा व्यंजक एव नोपमायां । ईह ज्वालाया अप्रसिद्धत्वेनोप
मानत्वायोगात् । मध्ये शंके भ्रवं नूनं प्राय इत्येवमादिभिः । उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दे रिव शब्दे पिता दृश इत्याचार्य दंडी॥ ३३॥ छ॥

मा.टी.३

१०

कृतास्यदेति॥भूमिभृतांराज्ञांगिरीणां वसरुस्त्रेः कृतास्यदा कृताधिष्ठाना आस्यर्दप्रतिष्ठायामिति तिपातः। उदकमस्यास्तीत्युद-
 चानुदधिः उदचो नुदधो वेति तिपातनात्साधुः। तस्यांभसापरिवीतापरिवेष्टितामूर्तिः। स्वरूपंयस्याः सापृथीपृथुःधातोर्गुणवचनादिति दी-
 पः। एवंभूतायापूनेनिविद्यते। नखिद्यत इत्यनिर्वित्। विदेः सतार्थान्निपूर्वात्। सत्सु द्विवेत्पादिना क्तिप्। तेनानिर्विदाश्खिन्नेन अन्यथा शिष्य

कृतास्यदाभूमिभृतां सरुस्त्रेरुदचदंभःपरिवीतमूर्तिः॥अनि-
 विदामाविदधेविधात्रापृथीपृथिव्याःप्रतियातनेव॥ ३४॥

सोष्टवासिकेरितिभावःविधात्राब्रह्मणाप्रथतइतिपृथिवीभूःपृथेःषिवःऔणादिकःषिङ्गोरादिभ्यश्चेतिङीप्॥तस्याःप्रतियात-
 नाप्रतिकृतिरिवविदधेविरुता।प्रतियातनाप्रतिष्ठायाप्रतिकृतिरित्यमरः॥भूरप्रतिनिधित्वेत्प्रेक्षायाःपुरोवेविमविस्तार-
 दिवस्तव्यज्यते॥ ३४॥

त्वष्टुरिति॥ त्वष्टुर्विश्वकर्मणः सदाभ्यासेन गृहीतो लज्जो यः शिल्पविद्याया एव संपदः प्रसरः प्रकर्षस्तस्यायासीमाश्वधिः प्रतिमेति या
वत्। या पूरादर्शितलामलेषु दर्पणसरूपस्वरेषु। दर्पणे मुकुरादर्शो वित्पसरः। जलधेर्जलेषु स्वर्गस्य। स्वरव्ययं स्वर्गनाकत्रिदिव
त्रिदशालया इत्यमरः। ह्याया प्रतिविं वितमिवाऽदृश्यते त्पुत्रेणा। ह्याया त्वनातये कांतौ प्रतिविं वार्कजाययोरिति वैजयंती॥ ३५॥
रथांगेति॥ अंबुधिः पितेव वराय श्रेष्ठाय जामात्रे। वरे जामातृ रिवंगयोः श्रेष्ठे न्यवत् इत्यमरविश्वे। रथांगमर्त्रे वक्रधराय हरये

त्वष्टुः सदाभ्यास गृहीत शिल्पविज्ञानसंपत्पुसरस्य सीमा॥ अदृश्यता दर्शितलामलेषु ह्यायेव यास्वर्जलधेर्जलेषु॥ ३६॥
रथांगमर्त्रे भिनवं वराय यस्याः पितेव प्रतिमेदितायाः॥ प्रेमोपकंठं मुकुं कभाजोरभावली रंबुधि एव बंध॥ ३७॥
भिनवं यथा तथा प्रतिपादितायाः। अंकः समीप उत्संगश्च तद्राजः। अंकः समीप उत्संगे विदूखाना पराधयोरिति वैशवः।
यस्याः पुर उपकंठमंतिके अत्यंत संयोगे द्वितीया॥ अन्यत्रोपकंठं विभक्त्यर्थे श्वयीभावः॥ मुहुः प्रेमा रत्नावली रा
वबंधमुमोच॥ श्लेषानुप्राणितेयमुपमेतिसंकरः॥ ३८॥

मा.टी.३
११

यस्या इति॥ चलंतीनां वारिधि वारि वीविनां दृढासु परंपरासु उद्धतभिदुहृत्यतभिः शंखानां कुलेण कुलेन संकीर्णेत यस्याः पुरो
वप्रेण प्राकारेण पर्यंत वरं समीपवर्ति उदुवक्रं नक्षत्रमंडलं यस्य सः सुमेरोः वपुः सानुः॥ सानुप्राकारयोर्वप्रमित्युभयत्रापि
सज्जनः॥ अहं न च हं॥ अव्ययं विभक्तीत्यादिना यथावर्धे इव्ययीभावः॥ अतश्च न पुंसकादन्यतरस्यामिति समासांतः॥ अन्वकारि
रि॥ अनुकृतः॥ तत्सामं प्रापित इत्यर्थः॥ मिरूपमातृवप्रस्यतनुत्पमोपमं व्यज्यते॥ ३७॥ वलिकाव इति॥ यत्र यस्यां पूरिवलि

यस्या अलद्वारिधि वारि वीविदृढोद्धतखकुलाकुलेना॥ वप्रेण पर्यंत वरोदुवक्रः सुमेखवप्रोन्वहमन्वकारि॥ ३७॥
वलिकाव्ये पूगकृतानि यत्र भ्रमागतैरं वुभिरं वुराशिः॥ लोलैरलोलद्युतिभांजिमुखनूरत्नानिरत्नाकरतामवाप॥ ३८॥
जांपंथाः वलिकावस्तस्मिन् वलिकाव्यप्रापणे॥ अपूगाः पूगाः संपद्यमानानि कृतानि पूगकृतानि पुंजीकृतानि॥ श्रेण्यादयः कृता
दिभिरिति समासः॥ श्रेण्यादिषु चार्थमिति चार्थता॥ अलोलद्युतिभांजिस्थिरप्रभावंति रत्नानि लोलैश्चलैरतएव भ्रमागतैर्ज
लनिर्गममार्गगतैः॥ भ्रमाश्च जलनिर्गमा इत्यमरः॥ अं वुभिर्मुखनूरपहरन॥ अं वुराशिरावः॥ जलमात्रसारोपीति भावः॥
रत्नाकरतामवापाननुप्रागिति भावः॥ अं वुराशेः प्राकूरत्नसंबंधेपि भ्रमसंबंधोक्तेरतिशयोक्तिः॥ तथाच पुर्याः समुद्रातिश

यिनीरत्नसमुद्रिवस्तव्यज्यते॥ ३८॥

गुरुः
११

अंभइति॥ यत्रपुरिअपांनिधिः समुद्रः। अंभश्चोतंति क्षरंतीत्यंभः श्रुतो जलस्राविलो इतएवफेनेः पिनद्रभासः पिहितकांतयः।
अपिपूर्वाच्चहतेः कर्मणिक्तः। वष्टिभागुरिरुजोपमवाप्योरपसर्ग्योरित्यपेरकारलोपः। कोमलानुत्कृष्टानूरत्तराशीनातयेदा
तुंशोषणार्थनिधातुमिवेतिफलोत्प्रेक्षा। तत्प्रेक्ष्यदेष्टव्यमित्यंशयादृदारेष्टित्यमरः। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। तरंगैरेवह
सैर्विस्तारयामासप्रसारितवान्। अत्रातयेदानस्यतरंगहस्तसाध्यत्वेनोत्प्रेक्षारूपकयोः संकरः॥ ३९॥ यद्वातमिति॥ सा

अंभश्चुतः कोमलरत्नराशीनपांनिधिः फेनपिनद्रभासः॥ यत्रातयेदातुमिवाभितल्यंविस्तारयामासतरंगहस्तैः॥ ३९॥
यद्वातमुत्तुंगतयाविजेतुंदूरादुदस्थीयतसागरस्य॥ महोर्मिभिर्व्याहृतवांछितार्थेव्रीडादिवाभ्याशगतैर्विलित्ये॥ ४०॥

गरस्यमहोर्मिभिः कर्तृभिः यद्वातंयस्याः प्राकारं। प्राकारोवरणः शालोवप्रइत्यमरः। उत्तुंगतयाऽन्योन्यगुणेनविजेतुमिवेत्यर्थः
ः। फलोत्प्रेक्षेयं व्यंजकाप्रयोगाद्गम्या। दूरादुदस्थीयतउत्थितं। भावेत्तु। अभ्याशगतैः समीपगतैः समीपनिकटाभ्याशस
न्निकृष्टसनीडवदित्यमरः। व्याहृतोवांछितोर्थे शालविजयरूपोयेवांतैः विजयाक्षमेरित्यर्थः। अतएवव्रीडादिवेतिहेतूत्प्रेक्षा
। विलित्येविलीनं। लीयतेर्भावेतिट्। अत्राशक्तस्याप्यविजिगीषोर्व्रीडानुदत्वात्सापेक्षत्वेनोत्प्रेक्षयोः संकरः॥ ४०॥ छे छे॥

मा. टी. ३
१२

कुतूहलेनेति॥ अंबुवहतीत्यंबुवाहोमेघः कर्मण्यणकुतूहलेनांतः प्रवेशकोतुकेनेवेतिहेतूत्प्रेक्षा॥ जबादुपेत्ययस्याः प्राकार
भिन्नासरुसानिरुक्तोतिवारितः॥ अतएववहिरवरसन्नगर्जनदुःखातृकंदनूचेतिश्लेषः॥ अंबुवर्षव्याजेनभृशमरोदीदभू
णिसुक्तवान्॥ रुदिरश्रुविमोचनेलङ्॥ रुदश्चपंचभ्यइतीडागमः॥ अत्रांबुवर्षव्याजेनोत्पादकस्योक्तश्लेषोत्प्रेक्षासापेक्षत्वा
त्संकरः॥ ४१॥ यदंगनेति॥ यस्यांपुर्यामंगनानांरूपं सौंदर्यमाकारोवांरूपंस्वभावसौंदर्यमाकारश्लेषयोरपीतिविश्वः॥

कुतूहलेनेवजबादुपेत्यप्राकारभिन्नासरुसानिषिद्धः॥ रसन्नश्रोदीदृशमंबुवर्षव्याजेनयस्यावहिरंबुवाहः॥ ४१॥
यदंगनारूपसरूपतायाः कंचिद्गुणंभेदकमिच्छतीभिः॥ आराधितोऽहामनुरसरोमिश्रक्रेप्रजाः स्याः सनिमेषविज्ञाः॥ ४२॥

तस्यस्वरूपतायाः सारूप्याभेदकंकंचिद्गुणंधर्ममिच्छतीभिरपेक्षमाणभिः॥ आद्धीनद्योर्नुमिति विकल्पानुमभावः॥ अस्य
रोमिराराधितः प्रार्थितोमनुर्मानुष्यसृष्टिकर्त्ता स्याः स्वकीयाः याः प्रजाः निमेषः पक्षमपातएवचिद्व्यावर्त्तकंतेनसहवर्त्तत
इतिसनिमेषविज्ञाः॥ तेनसहेतितुल्ययोगइतिवहुव्रीहिः॥ चक्रेक्षातत्त्वमित्युत्प्रेक्षा॥ तत्वेत्यङ्गंजसोद्वयोरित्यमरः॥ अप्रस्वा
भाविकनिमेषस्याप्सरः प्रार्थनाहेतुकत्वोत्प्रेक्षयाद्वरकागनानिमेषमात्रमिन्नमसानुषंसौंदर्यवस्तव्यज्यते॥ ४२॥ ०॥

गुरुः
१२

स्फुरदिति॥यस्यांपुरिक्षणदासुरात्रिषु नार्यः स्फुरन्दिस्तुषारंशोश्चंद्रस्यमरीचिजालेश्चंद्रिकाभिर्विनिद्रुताः अपरुता
स्तदेकहूयतायतेरगृह्यमाण इत्यर्थः॥अतएवसामान्यालंकारः॥सामान्यंगुणसाम्येनयत्रवत्त्वंतरेकतेतिलक्ष
णात्।स्फटिकानांस्फटिकविकाराणांसौधानांयंक्तीराहृद्यनभोगतादेवोदेवांगनाइवादेवशब्दस्यपचादिषुदि

स्फुरन्नुषारंशुमरीचिजालेश्चंद्रिकाभिर्विनिद्रुताः स्फटिकसौधयंक्तीः॥आहृद्य
नार्यःक्षणदासुयस्यांनभोगतादेवोइवव्यराजन्॥ ४३॥ ८८ ॥

वेद्विदितिपाठात्॥ठिठुणत्रित्यादिनाडीपू.व्यराजन्सौधानामगृह्यमाणदभ्रंकषत्वाच्चतत्रतद्व्यमाणाःस्त्रियः
खेवयइवरेजुरित्यर्थः॥अत्रनभोगतत्त्वोत्प्रेक्षायाःपूर्वोक्तसामान्यसाधेक्षत्वात्संकरइति॥ ४३॥ छे ॥

सा.टी.३

१३

कांतेहिनि। यत्र पुरि क्षपासु प्रतिक्षयं। विभक्त्यर्थे इव यीभावः। कांतानिरम्पारि इंदु कांतो पलानां चंद्र कांतमणी कुदि
मानिव द्रुभूमयो येषु तेषु। कुदिमं व द्रुभूमिः स्यादित्यमरः। कुदिमो इस्त्रीति व द्रुभूरिति रुता युधः। रुर्म्यतलेषु उच्च ग
होपरि भागेषु। उच्चैरुन्नताः प्रणाल्यो जंमार्गाः। द्रयोः प्रणालीपयसः पदव्यामित्यमरः॥ अथः पातिनो रधश्चराः पयो मुचो मेघाः

कांतेंदु कांतो पल कुदिनेषु प्रतिक्षयं रुर्म्यतलेषु यस्याः॥ उच्चै
रधः पाति पयो मुचोपिसमूहमूहुः पयसां प्रणाल्यः॥ ४४ ॥

यासां ताः अथः कृतमेघमंडलत्वा रुतात वृष्टिपाता अपीत्यर्थः विरोधात् लंकारः। पयसां समूहं पयः पूरमूहुर्वहंति स्मा चंद्रकांत
निष्पंदेरिव। वहतिट्। वीचे स्वपीत्यादिना संप्रसारणं। अत्र सोधानां प्रणालीनां च तादृगुत्पन्नपयः पूरा संवधे पिसंवधो क्त्वाति
शयोक्तिः॥ ४४ ॥

गुरुः
१३

रत्नाविति। यत्र पुरिगृहेस्वधि अविगृहं। विभक्त्यर्थे इव यी भावः। गृहिण्यः कुलांगताः। अतएव रेतोरतिकाले द्रियादी यानि
 श्मिनिर्वाप्य। शमेर्मित्वात् रुखादेशाभावश्चिंत्यः। जालागताभ्योगवाक्षमागप्रतिष्ठाभ्यः। जालंगवाक्षमागताय इति विश्वः
 वैदूर्यात्प्रभवतीति वैदूर्याणि बालवायजमणयः। वैदूर्यं बालवायजमित्यमरः। विदूरम्य इति अप्रत्ययः। अत्र विदूरशब्दे
 बालवायस्यादेशः। पर्यायोवातत्रोपवरितोवा। तेन बालवाया द्विरे रसो प्रभवति न विदूरान्नगरात्। तत्र तु संस्क्रियत इ

रतौ द्रियायत्र निर्ज्मदीया जालागताभ्यो धिगृहं गृहिण्यः। विभुर्विडां लेक्षणाभीषणाभ्यो वैदूर्यकुक्षेषु शशिधुति
 भ्यः॥ ४५ ॥

त्पाक्षेयः प्रयुक्तः। तदुक्तं। बालवा। यो विदूरं वप्रकृत्यंतरमेव वा। न वै तत्रेति वैदूर्याज्जित्वरी वदुपावरे दिति तेषां कुक्षेषु
 भित्तिषु संक्रांताभ्य इति शेषः। अतएव तद्द्रियायत्पां ये गत्यात्। विडां लेक्षणा वन्दी धयंत इति भीषणाभ्यो नयंकाराभ्यः। मंघ्रा
 दित्वात्कर्त्तरिषुदप्रत्यये टाप्। शशिधुतिभ्यो विभ्युः। भीतोः। मोग्यादिति भावः। तद्। अत्र लज्जावारणाय दीपनिर्वयणेन
 केवलं तदसिद्धेः प्रत्युत भयं चोत्पन्नमित्यनर्थोत्पन्निरूपो विषमभेदः। विरुद्धकार्यस्योत्पत्तिर्यत्रानर्थस्य वा भवेत्। विरूप
 घटनायास्याद्विषमालं कृतिर्न वेदिति लक्षणात्॥ ४५ ॥

त्रि।

मा.टी.३

१६

यस्यामिति॥ यस्यां पुरि गृहेषु अति श्रद्धा तया रत्नमित्री नाम तिस्रि गतया आलेख्यं चित्रं चिंतुं विधातुं निर्मातुं मशुकुवंतो यु-
वानः प्रतिविंवितांगाः स्वयं तासु संक्रांतमूर्तयो रत्नमित्रीः सजीवचित्राः सचेतनचित्रवती रिवचकुरित्युत्प्रेक्षा॥ ४६॥
सावर्णेति॥ यस्यां पुरि कलधौतधामस्तंभेषु हेमागारस्तंभेषु कलधौतं रूपं हेमैरिति विश्वः॥ प्रतिमागतानां प्रति-

रा२

यस्यामति श्रद्धा तया गृहेषु विधातुं आलेख्यं मशुकुवंतः॥ चकुर्युवानः प्रतिविंवितांगाः सजीवचित्रा इव रत्नमित्रीः॥ रा२
४६॥ सावर्णे भाजां प्रतिमागतानां लक्ष्यैः संक्रांतयांगानां॥ यस्यां कपोलैः कलधौतधामस्तंभेषु भेजे मणिदर्पश्रीः॥ ४७॥

विंवगतानां सावर्णे भाजां ततः सावर्णे दगृहीतमेदानामित्यर्थः॥ अतएव सामान्यालंकारः॥ लक्षणांतूक्तं॥ अंगानां
स्मरणांदुतया लक्ष्यैर्विभिन्नवर्णित्वाभेदे तदगृह्यमाणैरित्यर्थः॥ कपोलैर्मणिदर्पणानां स्फाटिकमुकुराणां श्रीरिव
श्रीभेजे॥ प्राप्ता इति निदर्शना सा योक्त सामान्यप्रसामान्यप्रसादलक्षितेनास्याः संकरः॥ ॥ ४७॥ ॥ ॥

पुरुः
१४

श्रुकांगेति॥यस्यांपुरिमुग्धांगनाःश्रुकांगवन्नीलोपलानीलमणयोमरकतानीत्यर्थः॥उपलःप्रसरेमणविति विश्व
नैर्निर्मितानां गृहाणां देहलो गृह्णारणवाधारदाहृति।गृहावगृह्णी देहलीत्यमरः।तासांभासालिपेषुम्रलि

श्रुकांगनीलोपलनिर्मितानां लिपेषुभासा गृह्ण देहलीनाम्॥

यस्यामलिंदेयुनचकुरेवमुग्धांगनामोमयगोमुखानि॥४८॥

देयुछारवहिर्भागेषु।प्रद्याणप्रद्याणलिंदावहिर्छारं प्रकोटकमित्यमरः।गोःपुरीषंगोमयं गोश्चपुरीषेइतिमयदातस्य
गोमुखानिविलेपनानि।गोमुखंकुटिलाकोरेवाद्यभांडेविलेपनइतिविश्वः।नचकुरेवमरकतप्रभायाविलेपनभ्रान्त्ये
तिभावः।अतएवभ्रान्तिमदलंकारः।कविसंमतसादृस्यादुत्त्वंतरमतिर्यत्रसभ्रान्तिमानितिसर्वस्वलंकारलक्षणम्॥४८॥

मा.टी.३
१५

गोपानेति॥ यत्र पुरि गृहाणि गोपानसीषु बलमीषु दानाधारे स्थित्यर्थः। अतएव गोपानसी तु बलमीषु दाने वक्रदाहणी
त्यत्र पटलाधारवंशपञ्जर इत्याहृषीरस्वामी। क्षरामीषट्कालं। अत्यंतसंयोगे द्वितीया। आस्थितानामासीनातां वंदुको मेव
कः। समौ चंद्रक मेव कावित्यमरः। तद्वतां वंदुकिणां मयूराणां। आलं विभिर्लवमानैः कलापैर्वहैः। कलापो भूस्त्रो बह इत्यम

गोपानसीषु क्षरामास्थितानामालं विभिश्चंद्रकिणां कलापैः॥ हरि
न्मणिश्यामतृणाभिर्गमे गृहाणि नीधैरिव यत्र रेजुः॥ ४८ ॥

रः। हरिन्मणयो मरकतातिगोहृत्मतं मरकतमश्मगभं हरिन्मणिरित्यमरः। तद्वत् श्यामे स्तरोरमिरामाणि हरिततृणमया
नीत्यर्थः। तैर्नीधैः पटलां तैरेजुः। बलीकनीधे पटलप्रांतेषु पटलं छुदिरित्यमरः। दानपर्यायो पटलद्वीपीतदवलावाचिनी
बलीकनीधे छेदे राधारेवंशपञ्जरो गोपानसीति विवेकः। अतएव हरिततृणबलं वनादिगुणक्रियानिमित्वा त्नीधैरिवेति जातिस्व

विप्रदं॥ ४८

गुरुः
१५

वृद्धिदिति॥ यः पूः वृत्त्यस्तुला उपरीस्थाप्य दार्ढ्यधारभूतानि संभाग्रपीठानि येषु तेः वृत्तुलैस्तथाप्यतुलैस्तद्वृत्तैरिति विरोधः
 : अनुपमैरिति परिहारः॥ नुलासामे संभपीठ इउभयत्रापि वैजयंती॥ वितानानामुल्लोचनातां मांलाभिः पिने द्वेरादशदितैरप्य
 वितानैस्तद्वृत्तैरिति विरोधः॥ अभूतैरित्यविरोधः॥ समस्तवस्तु समुद्गैरित्यर्थः॥ अस्त्री वितानमुल्लोचो वितानं त्रिषु तुल्यक

वृत्तुलैरप्यतुलैर्वितानमालापिने द्वेरापि वा वितानैः॥ रेजे
 विचित्रैरपि वा सवित्रैर्गृहेर्विशालैरपि भूरिशालैः॥ ५० ॥

मित्युभयत्राप्यरः॥ विचित्रैरातेख्यरहितैरपि सवित्रैस्तत्सहितैरिति विरोधः॥ विचित्रैरभुतैरिति परिहारः॥ आश्चर्यलेख्य
 योऽत्र मित्युभयत्राप्यमरः॥ विगताः शालाः न दृष्टान्येषां तानि विशालानि शाला गृहेतहृत्वं धेशाखा गां रैवादेशयोतिवि
 श्वः तैर्विशालैरपि भूरिशालैर्वहुभद्रैरिति विरोधः॥ विशालैः पृथुलैरित्यविरोधः॥ विशालं पृथुत्वं मरुदित्यमरः॥ विः शालं क
 टवाविति शालेऽप्रत्ययः॥ गृहे रेजे॥ अपिरयं सर्वत्र विरोधे विरुद्धवदाभासाद्विरोधात्कारः॥ विरोधः सो विरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्व
 दइति काव्यप्रकाशे लक्षणम्॥ ५० ॥

रि २

माटी ३
१६

वित्रंसयेति॥ यस्यांपुरि नि केतनानां वेश्मनां। वेश्मसद्वनि केतनमित्यमरः। कपोतान्यक्षिणः पालयंतीति कपोतपाल्यो विटंका
परनामानः स्तंभाग्रप्रसारितादाहविशेषाः। कपोतपालिकायां तु विटंकं पुंनपुंसकमित्यमरः। कर्मण्यणिङीप्तासुकृत्रि
मपक्षिणां दाहमययक्षिणां पंक्तेः कर्मणि षष्ठी॥ वित्रंसया क्रसितुमिच्छया जिघृक्षयेत्यर्थः। क्रसेः सन्नतादुप्रत्ययाद
कारप्रत्यये टाप्। वस्तुतस्तु क्रमेण नात्मनेपदनिमित्त ईडागमो न भवति। अतिक्रमेव त्पादि व्यतिरिक्ता र्थेषु अनुपस

वित्रंसया कृत्रिमपत्रिपंक्तेः कपोतपालीषु नि केतनानाम्॥
मार्जारमप्यायत निश्चलांगं यस्यां जनः कृत्रिममेव मेने॥ ५१॥

गीद्वेति वैकल्पिकस्यात्मनेपदनिमित्तस्यानुपसर्गत्वे स्यैव द्विकस्य संभवात्। आयतमानतं वा निश्चलमंगं यस्यां तं मा
ज्जरं विडालमपि। ओतुर्विडालो मार्जार इत्यमरः। जनः कृत्रिमक्रिययानि वृत्तं मेने। न तु वास्तवमित्यर्थः। द्रुतः क्रिः।
कर्ममनित्यमिति समुप्रत्ययः। अनेन कृत्रिमा कृत्रिमयोर्भेदो दुर्ग्रह इति शिल्पज्ञानातिशयोक्तिः। अत्र कविकल्पितसा
दृश्यात् प्रतिमार्जारजनयोः कृत्रिमा कृत्रिमेषु विपरीतमतिवर्णनाभ्युत्तिमत् अलंकारः॥ ५१॥ गुरुगौरवाय नमः॥

गुरुः
१६

क्षितीति॥ यस्यां पुरिवधूजनः क्षितौ प्रतिष्ठा यस्य सः भूमिप्रतिष्ठः। चंद्रदिविस्थितमिति भावः। तत्रापि सुरैरेवारविंदैरधश्च
कारेति विरोधः। स्वलावराय महिम्ना ध्वरी चकारेति परिहारादिरोधाभासो लंकारः। अतीतनिक्षत्रयथमतीततक्षत्रय
थानि। अत्रादयः क्रांताद्यर्थे द्वितीययेति समासः। द्विगुप्राप्तायने सादिना परवर्तिगता प्रतिषेधः॥ प्रासादशृंगाणि

क्षितिप्रतिष्ठेऽपि सुरवारविंदैर्वधूजनश्चंद्रमध्वकार॥ अती
ततक्षत्रयथानियत्र प्रासादशृंगानिवृथा इत्यरोहत्॥ ५२ ॥

वृथाध्यरोहत्। अभिरोहति स्म। अनभिरोह्ये वाधः करणादिति भावः॥ रोहतेर्लुङ्। शलङ्गुपधादनिटः क्तइति श्रेः
क्तादेशः॥ अत्राधः करणवाक्यार्थस्य श्लेषविरोधादुपजीव्यैयर्थे हेतुत्वात्तत्संकीर्णः काव्यलिङ्गनेदः॥ ५२ ॥०॥

मा.टी.३
५७

रम्पाइति॥यस्यांपुरियुवानोरम्पा रमणीयाइतिहेतोःपताकाःप्राप्रवतीःउक्षिप्रधजाइत्यर्थः।अन्यत्ररम्पाइत्येवंपताकाःप्रा
प्रवतीःप्रसिद्धिराताइत्यर्थः।पताकावेजयंत्यांवसोभाग्येर्कध्वजेपिचइतिहेतोप्रकरणेप्रकारादिसमाप्तिस्तुभयत्राप्यमरः
विविक्ताविजनाविमलाश्चइतिहेतोः।रगंवर्द्धयंतीः।विविक्तौषूतविजनावित्युभयत्राप्यमरः।नमद्वलीकानम्रनीध्राः।वलीक
नीध्रेइत्यमरः।अन्यत्रनमंत्यःवल्गुस्त्रिवल्गारव्यमध्यरेखायासातानमद्वलीकाः।नद्यतश्चेतिवपूर्वलिमंध्यमरेखोर्मिजीर्णत्वग

रम्पाइतिप्राप्रवतीःपताकारगंविविक्ताइतिवर्द्धयंतीः॥यस्या

मसेवंतनमद्वलीकाःसमंवधूभिर्वलभीर्युवानः॥ ५३ ॥

हृदाहृषितिवेजयंती।वलभीःकूटागाराणि।कूटागारंतुवलभीत्यमरः।वधूभिःसममसेवंतवधूसहिताःसेवंतइत्यर्थः।अत्रव
धूनांवलभीनांवप्रकृतानामेवधर्मसाम्येनैषम्पावगमात्केवलप्रकृतगोचरातुल्यगीमितानश्लेषः।तत्रकेवलप्रभेदेविशेषा
स्यापिश्लिष्टत्वादनियमात्।यथाहुःप्रकृताप्रकृतोभयमुक्तंवेदमात्रसाधर्म्यश्लेषोयंश्लिष्टत्वेसर्वत्राद्येहप्येतांत्यइति।प्र
कृतानांतथान्येषांकेवलंतुल्यधर्मतः।अत्रोपमंगम्यतेयत्रसाम्यतातुल्ययोगिता॥ ५३ ॥महिनायेनेतिवदतिअमरस्त

गुरुः
१७

सुगंधितामिति॥ यत्र पुरि रन यत्नः संस्कारः पूर्वो यस्यास्तामप्रतियत्नपूर्वमकृत्तिमां स्वाभाविकीमित्यर्थः प्रतियत्नस्त
संस्कार इति वै जयंती शोभनो गंधो येषां तेषां भावस्तता तां सुगंधितां सो रभं गंधस्येतीकारप्रत्ययः॥ विभ्रंति विभ्राणा
निवानपुंसकेति नुमागमः मधूनि मद्यानिका मिनीनां वक्राणि वधूनां प्रमोदाय प्रीत्यै आमोदकर्मणो वासनाधानस्य

सुगंधितामप्रतियत्नपूर्वविभ्रंति यत्र प्रमदाय पुंसा म् ॥
मधूनि वक्राणि वकामिनीनामामोदकर्मव्यतिहारमीयुः॥ ५४ ॥

ए १
व्यतिहारं परस्य रकरं मीयुः॥ अन्ते न्यं वासयामासुरित्यर्थः॥ इणो लिट्। अत्रापि मधूनां वक्रानां वप्रकृतत्वात् तत्पूर्वक ए
व तुल्ययोगिताभेदः॥ तेन मधूनां मधुवासितमधुवदनवासितगंडूषयामधुयानं ववस्तव्यज्यते एतेन च निरातं कंभोगाः पौर
इति गम्यते॥ ५४ ॥

मा. टी. ३
९८

रतांतरइति॥ यत्र पुरिगृहंतरेषु वितर्दयो विहारवेदिकाः। स्याद्वितर्दिस्तवेदिका इत्यमरः। तासां निर्व्यूहाः मन्त्रवारणाख्या उपाश्रयाः
निर्व्यूहो मन्त्रवारणा इति वैजयंति। तेषां विटंका उपरितन्यत्र कपोतपालिका स एव नीडः। कुलायानियस्य सः। कुलायो नीडमस्त्रियामि
त्यमरः। वयसां श्रुके सारिकादिपत्रिणां गणाः। वयः पक्षिणि वात्यादाविति विश्वः। रतांतरे अंगनानां वितर्दिषु रममाणानां
मिति भावः। हतानिरतिकृजितानि शृण्वन्। अंते समीपे वसंत इत्यंते वासिनः शिष्याः। छत्रांते वासिनो शिष्य इत्यमरः। शयवो सवा

रतांतरे यत्र गृहंतरेषु वितर्दिनिर्व्यूहविटं कनीडः॥ हतानि शृण्वन् वयसां गणोते वासित्वमापस्फुटमंगनानां॥ ५५ ॥
छत्रेषु विसृष्टतरेषु यत्र स्वच्छानि नारीकुचमंडलेषु॥ आकाशसाम्यंदधुरं वराणि न नामतः केवलं मर्थेनोपि॥ ५६ ॥

सिधकालादित्वलुकृतेषां भावस्तत्त्वमवायासपीये प्रतिशये यथा श्रुतमुच्चारणादेवोत्प्रेक्ष्यते। अतएव स्फुटमिति व्यंके जे प्रयोगः
॥ ५५ ॥ छत्रे धिति॥ यत्र पुरि छत्रेषु छादितेषु वापदांतेत्यादिनां वैकल्पिको निपातः। स्फुटतरेषु स्फुटतरं लक्षमाणं धित्यर्थः।
नारीकुचमंडलेषु स्वच्छानि स्फटिकादिव इति रोधायकानि अंवरणि वस्त्राणि केवलं नामतों स्वरमिति नाम्ने वा काशसाम्यं न द
धुः। अंवरं वा ससिबो मीति विश्वः। किंतु अर्थेनोपि अर्थक्रिययापिते साम्यंदधुः। स्वयमति सूक्ष्मत्वमवधायकत्वं दृष्ट्या
दिमूर्त्यंतरगत्यविधातीत्वमित्यादिनापि साम्यंदधुरित्यर्थः। उपमा लंकारः॥ ५६ ॥ ० ॥

गुरुः
९८

यस्यामिति॥ यस्यां पुरि अजिह्मा अत्राकाः अत्राकपटाः दंभादिरहिता इत्यर्थः। आचरेत्स दृशी वृत्ति मजिह्मामशथांतथे
तिस्मरणादिति भावः। जिह्मं कपटवक्रयोरिति विश्वः। महती सीमानं राजकल्पितक्षेत्रमानमर्यादां कुलागतानुष्ठानुष्ठानस्थि
तिवात्पजंतः। अर्पकाः अर्पकमानिषायाश्च। पंकः कर्दमपापयोरिति विश्वः। अतिमात्रा आयति रायामः। उत्तरकालश्च
येषां ते। अत्यायतयः। आयति स्मृतेरेकाले संयमायामयोरपीति शाश्वतः। ह्येद्विरूपा अपि। प्रथमचरमेत्यादिना जसि

यस्यामजिह्मामहतीमपंकाः सीमानमत्यायतयोत्पजंतः॥ जने
रजातस्वल्नैर्न जातु ह्येष्यमुच्यंत विनीतमार्गाः॥ ५७ ॥

विभाषा सर्वनामसंज्ञा विनीतमार्गाः सुविरचिताः पुरवीथयः। सुशिक्षिताचारयश्च नयश्च। न जातं स्वल्नं पाषाणादिप्रति
घातो विह्वलाचरणं च येषां ते जनेर्जातु कदाचिदपि नामुच्यत न तं क्ताः। न कदाचित् बलीकृता इत्यर्थः। अत्र मार्गशब्दस्य साध
र्मादेकनालावलं विफलं ह्यवदेकशब्देनार्थह्यप्रतीतेर्ह्यनामपि मार्गाणां प्रकृतत्वाच्च केवलं प्रकृतविषयोऽर्थशेष
ः। विशेषस्यापि श्रुत्वा तू न तुल्ययोगिता॥ ५७ ॥

भा. टी. ३
१९

परस्पररेति॥ यत्र पुरि परस्परस्पर्द्धा न ह महमिक यान्योन्यं संघर्षीणि पराङ्मनि श्रेष्ठानि रूपाणि सौंदर्याणि यासां ताः रूपं स्वह
ये सौंदर्ये इति विश्वः। पुरे भवाः पौरास्ताः स्त्रियः पौरस्त्रियः। स्त्रियाः पुंवदित्यादिना पुंवद्भावे। विधाय निर्माय वेधाः स्तृष्टा श्रियो
लक्ष्मी देव्या निर्मित्या निर्माणेन प्राप्य यद्गुणेन वज्रकीटेन क्षतस्योत्कीर्णस्यैकवर्णस्योपमया साम्येन वाद्यमपवादस्तदलमत्यन्त
देवमिति केचित्। ममार्ज। घुणा क्षरवत् पादद्विकमिदं श्रीदेवतासौंदर्यशिल्पेन काशालमित्ययशः शालितवानित्यर्थः। अन
परस्परस्पर्द्धि पराङ्मरूपाः पौरस्त्रियो यत्र विधाय वेधाः॥ श्रीनिर्मिति प्राप्ता घुणाक्षरैकवर्णेपमा वाद्यमलं ममार्ज॥ ५८॥
क्षुप्तं यदंतः करणेन वृक्षाः फलंति कल्पोपपदास्तदेवा॥ अधूषुषो यामभवज्जनस्यमाः संपदस्तामनसोप्यभूमिः॥ ५९॥
यावातिशयोक्त्या पौरस्त्रीणां रमा समानं सौंदर्यं वस्तु व्यज्यते॥ ५८॥ क्षुप्तमिति॥ यदंतः करणेन क्षुप्तमध्यस्तं ममेदं भूमादि
निभूयोभूयः संकल्पितमित्यर्थः। कल्पयंतिसंकल्पितां नितिकल्पाः कल्पा इत्युपपदं व्यावर्तकं येषां ते कल्पोपपदाः वृक्षाः क
ल्पवृक्षास्तदेव फलंति निष्पादयंति। फलनिष्पत्ताविति धातोर्लट्। कुत्र प्रापुर्मध्युषो यस्यामुषितवरुः उपान्वधाः कुस इति
कर्मत्वं। भाषायां सदवसश्रुव इति कसुप्रत्ययः। जनस्यमाः संपदो भवन्तामनसोप्यभूमिर्वातामभूमिरिति किमु वक्तव्यमिति
भावः। गृहे गृहे कल्पवृक्षसंबन्धातिशयोक्त्या पौराणां देवं भूगो व्यज्यते। इह कल्प इत्युपपदं स्वसंज्ञकदेशो येषां मिति वारवा

न हिरण्यपूर्वकशिपुमितादिव दवायं

गुरुः
१२

कला इति ॥ सकलाः समग्रा कलाश्चतुः षष्टिविधाः षोडशभागांश्च दधानः कलाशिल्पकालभेदे । कलातु षोडशभाग इति वामरः । सुधया
लिप्तं सौधं तद्वत्सिताभिः कलाभिः स्वभाभि राशादिश उभयासयनुरिव तीककुम्भिकन्या पूषमंच जाया यस्य सः रेवती जानिः । जायायानि दुः
इति समासांते निशदेशः । लोपो व्योर्वलीति यलोपः । रोहिण्याः अयत्नं पुमान् रोहिणे यो वल्लभ इः स्त्री षोडक । यां पुरां हातुं त्यक्तुं न इयेष
नेच्छति स्म लिट् । रोहिणी शब्दं इच्छन् हातुं न इयेष । अत्र रोहिणे य रोहिणी शयोः परेत्कर्षाव हत्वेन द्वयोः प्रकृतत्वाद्दिशेष्यस्याश्लिष्टत्वा
च्च केवलं प्रकृतविषया तुल्ययोगिता गतमन्यत् ॥ ६० ॥ वाणेति ॥ यत्र पुरिवाणा हवे वाणा सुरयुद्धे व्याहता हता क्षयंती ता शंभुशक्ति

कलादधानः सकलाः स्वभाभि ह्मदासयनौ धसिताभि राशाः ॥ यां रेवती जानि रियेष हातुं न रोहिणे यो नवरोहिणी शः ॥ ६० ॥

वाणा हव व्याहता शंभुशक्ते रसन्निमासाद्य जनार्दनस्या ॥ शरीरिणा जैत्रशरेण यत्र निःशंकमूषे मकरध्वजेन ॥ ६१ ॥

येन तस्य हरेर्विजयिनो जनार्दनस्या सन्निप्रसा सति मासाद्य पुत्रत्वं प्राप्येत्यर्थः । शरीरिणा विग्रहवतान त्वनंगेनेति भावः जेतार एव जै
त्राय नशीलाः नृजंता त्प्रज्ञादित्वा दणा । तेश रयस्य तेन मकरध्वजेन कामेन प्रद्युम्न हृष्येणेति भावः । निःशंकं निर्भीकमूषे उषितं । शंकाभ
यवितर्कयोरिति शब्दार्थवः । यस्य निवासो भावेति द्वावविस्वपीत्यादिना संप्रसारणं । अत्र शंभुशक्ति व्याघातपदार्थस्य विशेषणगत्यानिःशंक
निवासहेतुत्वेनैः । वायुलिंगभेदः पुरा किल भगवान् भक्तवत्सलो धूर्जतिर्वाण प्रमाणा वाणाभियोगिनं हरि मभियुज्य निर्जित इति यो राणि
काः कथयंति ॥ ६१ ॥

मा.टी.३
२०

निषेव्यमारोनेति॥ शिवैर्महन्दिर्मदमारुतेरन्यत्र शिवैर्हृदेर्महद्गोश्व निषेव्यमारो नहुरिणा कृत्तेन शक्ते एवाध्यास्यमाना विष्टीय
माना उद्गमीनां रत्नां कुराणां धाम्निस्थाने एकत्र रत्नाकरत्वादन्यत्र रत्नसानुत्वाच्चेति भावः। सिंधौ स्थितेति शेषः। या युर्मैरौ स्थि
ताममरायस्यां संतीति अमरावती मिंदूतगरी। मतौ बहूवो नजिरादीनामिति दीर्घः। संज्ञायामिति वत्त्वं। आहूस्तस्य द्वयमाह

॥
निषेव्यमारो न शिवैर्महन्दि रध्यास्यमाहुरिणा विराय॥ उद्
शिरत्नां कुर धाम्नि सिंधावाहूस्तमे रावमरावतीया॥ ६२॥

तवती अमरावती मनुवकारेत्यर्थः। ह्रयतेर्लुङ् स्पृष्ट्या माङ् इत्यात्मनेपदं लिपिसि विहृश्च आत्मनेपदे च न्यतरस्यामिति ज्ञेय
इभावपक्षे सिजादेशः। आत्रप्रथमसामर्थ्ये श्लेषेपि सिंधौ मैरौ स्थितेति विवभावेन साधर्म्ये तैः। श्लेषानुप्राणितेयमुपमेति
संदेयः। आहूस्तेति स्पृष्टप्रतिपादकः। शब्दः स्पृष्टते ह्रयति द्वेष्टीत्यनुशासनादिति॥ ६२॥

गुरुः
२०

स्निग्धेति॥स्निग्धं यदंजनं तद्वत्तेन श्यामरुचिः सुवृत्तः सद्गतिः सुष्ठु वर्तुलश्चात्र याणां लोकाणां समाहारस्त्रिलोकीति द्वितीयं तथा
 दिना समासः। संख्यापूर्वो द्विगुरिति द्विगुसंज्ञा। अकारोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते इति स्त्रीत्वं। द्विगोरिति दीप्तात्स्यं तिलको भूष
 णभूतो सहुरिरेव विशेषको वा तिलक एवेत्यर्थः। इव वद्धयथा शब्दा वित्यनुशासनात्। तमा लपत्र तिलकविकाणि विशेषकाः।
 द्वितीयं चतुरीयं च न स्त्रियामित्यमरः। अधंसिता वर्णनां ब्राह्मणादीनां कांतिरौज्वल्यं यस्यास्तस्याः पुरः। अन्यत्राधंसितो वर्णो गोरादिः
 कांतिर्लवणं च यस्यास्तस्याः। वर्णो द्विजादो भुक्तादौ इत्युभयत्राप्यमरः। वद्धा इव श्रियं विशिष्येति विशेषितवान्। अनेके वशये
 स्निग्धांजनश्यामरुचिः सुवृत्तो वद्धा इवाधंसितवर्णकांतेः॥ विशेषको वा विशिष्येति यस्याः श्रियं त्रिलोकी तिलकः स एव॥ ६३॥
 तामीक्षमाणः स पुरं पुरस्तात् प्रापत्प्रतोलीमतुलप्रतापः॥ वज्रप्रभो म्हासि सुरायुधश्रीर्यो देवसेनेव परैरलंघ्या॥ ६४॥

यमुपमुपमेत्येके। शब्दमात्रसादृश्यात् श्लेष इत्यनेन श्लेषोऽयमेत्याहुर्दंडी॥ ६३॥ तामिति॥ अतुलप्रतापः सहुरिस्तां पूर्वोक्तां पुरीमी
 क्षमाणः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि सप्तम्यर्थे तसिः। प्रतोली रथ्या। रथ्या प्रतोली विशिष्येत्यमरः। प्रापत्प्राप्तवान्। लुटि युष्मादित्यादिना
 ल्लैरङ्गदेशः। वज्राणां तोरणप्रासादाधिगतहीरकादिमणीनां प्रभाभिहृदा सिनी सुरायुधश्रीरिंद्रवायलक्ष्मीर्यस्यां सा। इह वज्रश
 रुणां मणिमात्रोपलक्षणं अन्यथा इंद्रायुधसाम्यासंभवादिति। अन्यत्र वज्रस्य कुलिशस्य प्रभाभिहृदा सिनी सुरायुधानामितरे देव
 ता युधानां श्रीर्यस्यां सा। वज्रो स्त्री हीरके पवा वित्यमरः। या प्रतोली देवसेना सुरवमूरिव परैः शत्रुभिरलंघ्या दुर्धरा॥ ६४॥

मा.टी.३
२१

प्रजा इति॥ अरविंदनाभेर्विहो रंगात्प्रजा इव। यतो वा इमानि भूतानि जायंत इति श्रुतेरिति भावः। शंभोर्जटाजूटतटाद्य इव
गंगा जलानीव विधातुर्मुखात् श्रुतय इव। अथ मुरजितो हरेर्ध्वजिन्यः पुरान्निरीयुः निर्गताः मातौ यमेयम्॥ ६५॥ शिष्य
भिरिति॥ अग्नौ न्येयां मुखग्रेषु संगेन सर्वलंतखलीनाः कविका यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा। कविका तु खलीनोऽस्त्री

प्रजा इवांगादरविंदनाभेः शंभोर्जटाजूटतटादिवायः॥ मुखादिवाथ श्रुतयो विधातुः
पुरान्निरीयुर्मधुजितध्वजिन्यः॥ ६५॥ शिष्यभिरन्योन्यमुखाग्रसंगसर्वलंतखलीनं ह
रिभिर्विलोलेः॥ परस्य रेणोत्पीडितजानुभागा दुःखेन निश्चक्रमुर्निर्जग्मुः॥ ६६॥

त्यमरः। शिष्यभिः संचय्यभिर्विलोले मुहुर्बलं हि हरिभिस्तुरंगैः करोणे रश्वानुवारयंती सश्च वारः। अश्वारो हा
ः परस्य रेणोत्पीडितजानुभागाः संतो दुःखेन निश्चक्रमुर्निर्जग्मुः। इति स्वभावातिशयोक्ता संकरः॥ ६६॥

गुरुः
२१

निरंतराल इति॥ तमसातिमिरेणोवप्राणभृतांगणेन प्राणिवर्गेण कर्त्रनिरंतरालेपि पूर्वस्वेनैवातिसंकटेपि पथिसंप्रतिहरंहरत
एवविमुख्यमाने सति एकत्रदीपभयादन्यत्रद्विपभयाच्चेत्यर्थः तजोमहमिद्वलधिकैः प्रभासंयन्ने श्वतेजोवलंप्रभाते जइति शा
श्वतः॥ द्विपे द्विपेरिवा संवाधमसंकीर्णमिमां वभूवे जमेन त्वश्वेरिव कृच्छादिभावः॥ अयगतौ॥ भावेति द्॥ दयायासश्चेत्याम्प्रत्ययः

निरंतरालेपि विमुख्यमाने दूरं पथि प्राणभृतांगणेन॥ तेजोमहमिद्वलमले वदीपे द्विपेरसंवाधममां वभूवे॥ ६७॥

स्वतेजसे वदूरेत्सारिततमस्केपथि दीपा इव तथोत्सारितप्राणिके पथि निगलं दीपाः प्रापयुरित्यर्थः॥ तमसीतिसप्रम्यंत पाठे तु त
मसः पथ्युपमानत्वे द्विपागममनात् यथा इव तमसो दीपागमनात् प्राकृतप्राणिवर्गेण निरंतरालत्वं पश्चात्मुख्यमानत्वं न वसंभवे
तीत्युपमानोपमेययोर्वैहृष्यं स्यात्॥ तृतीयोत पाठे तमसः प्राणिवर्गोपमानत्वे तत्सारूप्यसाकल्यात्स एव साधीयानित्यालंकारि
काणां पंध्याः॥ ६७॥

मा. टी. ३
२२

शूनैरिति॥ रथात्पतंतोधावंतो रथाः सयत्नैः सूतैः सारथिभिः। सूतः क्षत्रावसारथिरित्यमरः। आयताः आकृष्टायेरश्मयः। प्रग्रहाः। कि
रणः अग्रहोरश्मिरित्यमरः। तैर्भुजेषु प्रहेषु ग्रीवाणामग्रेषु संसक्ताः युगाः युग्माः स्कंधवाह्यास्तविशेषां तैरतएवाखेदेः॥ अ
श्रमैस्तुरंगैः हस्तिनखात् हस्तिनखः पूर्यारिमूत्कटः। कूटं पूर्यारियद्वस्तिनखस्तस्मिन्नित्यमरः। तस्माच्छूनैः क्षितिमनीयंततीताः
इति स्वभावोक्तिः यथा वदस्तवर्णनात्॥ ६८॥ वलोर्मिभिरिति॥ वलान्पूर्ययद्वर्तते वलोर्मिभिः। वलयेः कंकणैरिव तक्षणे ह

शूनैरनीयंतरथात्पतंतो रथाः क्षितिं हस्तिनखादखेदेः॥ सयत्नसूतायतरश्मिभुजग्रीवाग्रसंसक्तयुगैस्तुरंगैः॥ ६८॥
वलोर्मिभिस्तक्षणे हीयमानरथाभुजाया वलयेरिवास्याः॥ प्रायेणानिःक्रामति वक्रपाणौ नेष्टं पुरो द्वारवतीत्वमासीत् ६९॥
रिनिःक्रमणक्षणे एव हीयमानारिच्यमानारथाभुजइव यस्यास्तस्याः। अतएवास्याः पुरो द्वारवत्याश्वक्रपाणौ कृक्षे निःक्रामति नि
र्गच्छति प्रायेण भूम्ना द्वारवतीत्वं द्वारकात्वं स्वरूपमिति यावत्। तदिष्टं मासीत्। हरिविरहे तद्देफलादिति भावः। द्वारवतीशब्दस्य सं
ज्ञात्वात् त्वतलोर्गुणवचनस्येति न पुंवद्भावः। अन्यत्र द्वारवतीत्वं द्वारवत्त्वं नेष्टं तस्य हरिनिःक्रमणहेतुत्वादित्युभयथाप्युपमितभु
जवलनयगलनहेतुत्वादुपमासंकीर्णमिति नष्टोत्प्रेक्षा। प्रायेणोत्पत्तेन व्युत्पत्तेः॥ ६९॥

ग्रहः
२२

अथसर्गसमाप्तेसमुद्रं वलीयति॥ पार इति॥ मुरारिनी रतिधेः समुद्रस्य जलानां पारे परतीरे पारे जलं पारवारे परावीचीतीरे इत्यमरः॥ पारे
मध्येषु वित्तव्ययीभावः॥ तत्संयोगादेकारांतत्वं च पारे शब्दस्य समंती नीलाः पलाशां पत्राणां राशयो यासां ताः हरितपर्णधूरा इ
त्यर्थः॥ पत्रं पलाशं दूदनमित्यमरः॥ अतएवोत्कलिकाः कुर्मयः कुर्मिहत्कलिको ज्ञेय इति विश्वः॥ उत्कलिताः कूलं प्रापिता इत्यर्थः॥ उ
त्कूलशब्दात्करोतेर्लपतात्कर्मणि क्तः॥ तेषां शैवला नामा भेवाभायासां तास्तत्सदृशी वनावलीः॥ काननश्रेणी रपश्यत्॥ अत्रोत्कलितशै
वलस्य खतः सिद्धसंदेहात्॥ उपमोत्प्रेक्षयोः संदेहसंकरः॥ ७०॥ लक्ष्मीभूत इति॥ असौ हरिः लक्ष्मीं शोभां श्रीदेवीं च विभ्रतीति लक्ष्मी

पारे जलं नीरतिधेरपश्यत् मुरारिरानीलपलाशराशीः॥ वनावलीरुत्कलिकासदृशप्रतिक्षणोत्कलितशैवलाभाः॥ ७०॥

लक्ष्मीभूतौ भो धितटे धिवासान्द्रुमानसो नीरदनीलभासः॥ लतावधू संप्रयुजो धिवेलं बहु कृतान्स्वानिवपश्यति स्म॥ ७१॥

मृतः॥ तान् अंभोधितटे धिवा सोयेषां तान्॥ नीरदवनीलभासो नीलवर्णनूलतावधू इवेत्युपमितसमासः॥ अन्यत्र लता इव वध्व इति शा
क्यार्थिवादिवात्मध्यमपदलोपी समासः॥ तानिः संप्रयुज्यमिति संप्रयुजः तासंगतात् किपू॥ अदिवेलं वेलायां विभक्त्यर्थे इव्ययी
भावः॥ इमान् बहु कृतानने की कृतान् स्वान् स्वकीयविग्रहानिवेत्यर्थः॥ एवं च पुष्पिङ्गता निर्वीहः॥ आत्मपरत्वेन पुंसकत्वायातात्॥ स्वो जा
तावात्मनि स्वं त्रिधा त्मीये स्वी स्त्रीयां धेन इत्यमरः॥ पश्यति स्म॥ श्लेषसंकीर्ण्यमुत्प्रेक्षा॥ ७१॥

मा.टी.३
२३

आश्लिष्टेति॥ आश्लिष्टभूमिमालंगितभूतलमुच्चैस्तारं रसितारं क्रुदितारं। लोलतांचलतामितस्ततः पततांभुजानामाकारइवाका
रोयेषांतेवृहंतस्तारंगायस्यतंतयोक्तं। फेनायमानं फेनमुद्धमंतं। फेनायेति वक्तव्यमिति कथं। वाक्प्रपइत्यात्मनेपदं। अथांसमूहः
आथांतस्यसमूहइत्याणतेनगच्छंतीत्यायगासासांयतिंसमुद्रं। अस्मैहरिरयस्मारिणमयस्माररोगिणमाशशंकेतत्कर्मयो

आश्लिष्टभूमिरसितारमुच्चैर्लोलभुजाकारवृहन्तरंगम्॥ फेना
यमानंयतिमायगानामसावयस्मारिणमाशशंके॥ ७२॥

गास्तथोत्प्रेक्षांचक्रुत्पर्यः॥ यथाहुर्नैदानिकाः वृद्धेक्षुतुमिराहतेयमनसिप्राणंमनःसंदिशन्नुदंतानूवादति। फेनमुज्जिरतिदोः
पादोक्षियनूमूढधीः॥ यश्चनूरूपमसन्क्षितोनिपततिप्रायः कलातिक्रियांविभ्यस्तंस्वयमेवशाम्यतिगतेवेगेत्वस्मारहृत्॥ ७२॥

८२

गुरुः
२३

पितृति॥ जलानां निधिना समुद्रेण गर्द्वेवगांर्द्धः श्रोत्रम्यादिवच्चातुर्वर्ण्यदित्वा त्वार्थेष्वनूतदतिमानमतिगार्ह्यतस्मान्नृभरादित्यर्थः
 गृधो युनरो गुणः॥ वांती पिप्रत्यय इति गार्ह्यमिति स्यात्॥ पीत्वा क्षेपण क्रियापेक्षया पूर्वकालता श्रियवृद्धिं गते आत्मनि स्वदेहवन्दोदये स
 मुद्रवृद्धिरित्यागमः नैवमांती रमांती रतिरिव माना इत्यर्थः॥ मातेः शतरिङीय॥ आच्छीनद्योर्नुमू॥ क्षिप्ताः उदीर्णाः आतित ह्ययोत्कंठं पीत्वां
 तरमाना इहिरुक्षांता इत्यर्थः॥ इंदोः ह्रस्वो मरीचीरिवेत्युत्प्रेक्षा॥ सहुरिर धिवेलमधितीरं॥ विलाकूलविकारयोरिति विश्वः॥ मुक्तावली राक

पीत्वा जलानां निधिना तिगार्ह्यो वृद्धिं गते आत्मनि नैवमांतीः॥ क्षिप्ता दूवंदोः सह्रस्वोः धितीरं मुक्तावली राकलयांचकार॥ ७३ ॥
 साटो यमुर्वीमनि शंन दंतो येः प्लावयिष्यंति समंततोऽमी॥ तान्येकदेशे निभृतं ययो धेः सोमांसि मेघा निवतो ददर्श॥ ७४ ॥
 उद्धृत्य मेघे सत एव तोयमर्थमुनीं देरिव संप्रणीताः॥ आलोकयामास हरिः पतंती र्मदीः स्मृतीर्वेदमिवांबु राशिमू॥ ७५ ॥

लयांचकार॥ आकलयामास॥ कलतिः कामधेनुः॥ ७३ ॥ साटो यमिति॥ अमी मेघाः साटो यंसंभ्रमं॥ संभ्रमाटो य संरंभा इति यादवः॥ अनि
 शंन दंतो गर्जतः ये रंभो भिरुर्वी समंततः प्लावयिष्यंति तानि अंभांसि ययो धेरेकदेशादेककोणानि भृतं निश्चलं पिवती मेघान् सहुरिर्द
 दर्श एतेन समुद्रस्या परिहृन्न रूपत्वं व्यज्यते॥ ७४ ॥ उद्धृत्येति॥ मुनीं दे सतो वेदादयामिव मेघे सतो बुराशो रेव तोयमुद्धृत्य संप्रणी
 ताः कृताः॥ अंबुराशिं पतंतीः प्रविशंतीः॥ नदीर्वेदं पतंती स्मृती र्मद्यादिसंहिता इव हरिरालोकयामास श्रुतिमूलत्वेन प्रामाण्यात् स्मृतीनां तत्ते

वा एव तत्संप्रवेशः अनेके यमुपमा॥ ७५ ॥

मा.टी.३
२४

विक्रीयेति॥ दिक्षु भवानिदिश्यानिदिशं त एदानीतानीत्यर्थः॥ दिगादिभ्यो यदि तियत् उह्णिमहंति धनानि नानाद्रव्याणि विक्रीयमूल्येन
दत्वा उत्तमलाभभाजः उत्तमलाभं द्वै गुण्यादिकं भजंति तान्॥ तत्र त्वे द्वैप्यमित्यर्थः॥ अथ यात्रयः॥ अफलासारवत् फलानुक्रमसारं वेति
यादवः॥ भांडं मूलधनं यत्त एव द्रव्यमित्यर्थः॥ वणिग्मूलधने पात्रे भांडं भूयाश्च भूषयो रिति वैजयंती॥ तरीषु नौषु॥ स्त्रियां नौ सरणि सरिरित्यम
रः॥ अविहसूतं त्रिभ्य ईरित्योणदिकः ईकारः॥ आवयतः आदधतः॥ वयतेः शतप्रत्ययः॥ द्वैप्या समुद्रद्वीववासिनः द्विपादनु समुद्रं पजि

विक्रीयदिश्यानि धनान्युह्णिमहंति धनानि सावुत्तमलाभभाजः॥ तरीषु तत्र त्वमफलाभांडं सांयात्रिकानां वयतो भयनं दत्त॥ ७६॥
उत्पित्सवो तर्न दमर्तु ह्वैर्गरीयसानि श्वसितानि लेन॥ पयांसि भक्त्या गह्वजस्य भजानि वोच्चिक्षिपिरे फणीद्रः॥ ७७॥

तिपन्प्रत्ययः॥ संयात्रासंभू पयात्रासा प्रयोजनं येषां तानूपोतवणिजः सांयात्रिकः योतवणिगित्यमरः॥ प्रयोजनमिति टक्॥ असौ हरिरभ्य
नंदत्तानां ग्रतः शकुनभूतान वलोक्यतु तोषेत्यर्थः॥ ७६॥ उत्पित्सव इति॥ न दमर्तुः समुद्रस्यांतरभ्यंतरा दुत्पित्सवः॥ उत्पितितुमिह
वः॥ यततेः सनंता दुप्रत्ययः॥ सनिमिमेत्यादिना इत्यादिना इत्यादेशः॥ अत्र लोपोभ्यां सत्येत्याभासलोपः॥ फणीद्रः सर्पाः भक्त्या गह्वज
जस्य हरेर्ध्वजानि वगरीयसानि महातानि श्वसितानि लेन मुखमाहतेन पयांसि उच्चैरुच्चिक्षिपिरे उक्षिपवतः उत्प्रेक्षास्वरितत्वादात्मनेपदं
॥ ७७॥

गुहः
२४

तमिति॥ अंबुराशिर्युगांतबंधुमायद्वंधुमित्यर्थः॥ उत्संगएवशय्यातस्यांशेतइतितथोक्तं॥ अधिकरणे शेतइतिअबू॥ आगतमभ्यागतं
हरिंवीक्ष्यगुरुणाममोदेनप्रसारिताउत्तुंगास्तरंगाएववाहवीयस्यसः॥ प्रत्युज्जगामेवेतिक्रियास्वरूपेत्येक्षा॥ ७८॥ उत्संगितेति
॥ उत्संगिनः संसर्गिणः कृताउत्संगिताः॥ तत्करेतेर्णतात्कर्मणिक्तः॥ उत्संगिताअंभः करणयेनशेषादिभाषेतिकप्यत्ययः॥ एतावना

तमागतंवीक्ष्ययुगांतबंधुमुत्संगशय्याशयमंबुराशिः॥ प्रत्युज्जगामेवगुरुप्रमोदप्रसारितोत्तुंगतरंगवाहुः॥ ७८॥
उत्संगितांभः करणकोनभस्वानुदन्तः स्वेदलवान्ममार्ज॥ तस्यानुवेलंब्रजतोधिवेलमेतावनास्फालनलज्जगधः॥ ७९॥

नामास्फालनेनसंदर्भेनलज्जगधः॥ एवंशिशिरसुरभिहृदन्तोनभस्वानूसमुद्वायुरधिवेलंब्रजतोधायांविभक्त्यर्थेइव
यीभावः॥ व्रजतो गदूतस्यहरेः स्वेदलवान्॥ अनुवेलंप्रतिक्षणंयथार्थेइवयीभावः॥ ममार्जजहार॥ वेलाकालेचजलधेर्वे
लातीरविकारयोरितिविश्वः॥ काव्यलिङ्गमलंकारइति॥ ७९॥

मा. टी. ३
२५

उत्तालेति॥ चमूषुवरंतीति चमूवराः सेनिकाः। चरेष्ट इति चूर्तिरुत्तालेषु उन्नतेषु तालीवनेषु संप्रवृत्तेन समीरणेन प्रसृ-
तेन माहूतेन सीमंतिताः सीमंतवत्यः कृताः। सीमंतशब्दात्सत्वं तातूतं करोतेत्यर्थं तात्कर्मणि क्तः। रागविष्टवभ्दावे विष्णु-
मतोर्लुक्॥ ताः केतव्यो येषु ते तथोक्ताः। न धृतञ्चेति कयू। लवणसिंधोरिमात्ता वणसिंधव्यः। तस्येदमित्यण्। हृद्गसिध्वं

उत्तालतालीवनसंप्रवृत्तसमीरसीमंतितकेतकीकाः॥ आसेदिरे
लावणसिंधवीनां चमूवरैः कछुभुवां प्रदेशाः॥ ८०॥ ७७॥

ते पूर्ववदस्य चेत्पुनरप्यदवृद्धिः॥ तासां कछुभुवां अनूपभूमीनां। जलाशयमनूपं स्यात्पुंसिकछुस्तथा विधे इत्यमरः॥ प्र-
देशाः देशाः। आसेदिरे प्राप्ताः सीदतेः॥ कर्मणि लिट्। अत्र स्वभावोक्तिः। अस्वभावोक्तिरनुप्रासश्चालंकारौ॥ औजश्च
षसौ शब्दासौ कुमार्याद्यनेकगुणसंयतिः स्पष्ट॥ ८०॥

गुरुः
२५

लवंगेति॥ लवंगमालाभिः लवंगकुसुममाल्यैः कलितावतंसाः कृतभूषणः नालिकेरान्तरित्यवयं नारिकेलफलाभ्यन्तर इत्य
र्थः॥ अपइति पृथक् पदं। समासे अक् पूरित्यादिना समासांत प्रसंगात् पिवंतः॥ आस्वादिताः आर्द्रक्रमुकाः॥ आर्द्रपूगीफला
निधेस्तेः॥ द्योतातु पूगः क्रमुक इत्यमरः॥ ते च मूत्राः समुद्रादभ्यागतस्यातिथेः प्रतियन्ति गौरवं सतूकारमीयुः॥ प्रतियन्तिः

लवंगमाला कलिता वतंसास्ते नालिकेरां तरयः पिवंतः॥ आस्वा
दितार्द्रक्रमुकाः समुद्रादभ्यागतस्य प्रतियन्तिमीयुः॥ ८९॥

पदप्रप्तौ प्रवृत्तौ गौरवेऽपि वेति विश्वः॥ अत्राभ्यागतप्रतियन्तिप्राप्तेर्विशेषणगत्या वतंसकलनादिपदार्थहेतुत्वात् का
वलिङ्गमलंकारः। तेन समुद्रस्य च मूत्राणां गृहस्थाभ्यासगतौ यम्यप्रतीतेरलंकारेण लंकारधनिः॥ ८९॥ ॥ ० ॥

मा. टी. ३
२६

तुरगेति॥ परितस्तुरगशतैराकुलस्यापरिमिताश्वस्येत्यर्थः। प्रतियथं प्रतिमार्गा यथार्थेऽव्ययीभावः। प्रमथिताः क्षुब्धाभूभूतोरा
ज्ञानोगिरयश्च येन तस्य। न तु स्वयं केनापि मथितस्येत्यर्थः। सततं धृता श्रीः शोभारमाचयेन तस्य धृतश्रियः। पुरोग्रेन गरात्परि
वर्ततः परितो गच्छतः वली रामस्तस्यानुजो हरिस्तस्य वलस्य सैन्यस्य। वलं सैन्ये वली राम इत्युभयत्रापि शाश्वतः। परं केवल
मेकस्यैव तुरंगस्य जन्ममात्रं यस्मात्तस्य एकोपि जात एव न त्वसीति भावः। महीभूता मंदरादिणा राजा च भूशमत्यंतं मथिते

तुरगशताकुलस्य परितः परमेकतुरंगजन्मनः प्रमथितभूभूतः प्रतियथं मथितस्य भूशं महीभूता॥ परिवर्तते
वलानुजं तस्य पुरः सततं धृतश्रियश्चिरविगतश्रियो जलनिधेश्च तदाभवदंतरं महतू॥ ८२॥ ॐ ॥

स्पनतु स्वयं कस्यापि मथितुरिति भावः। चिरं प्रभृति विगतश्रिय इत्यनंतरमेवास्याः। हरिरखीकरणादिति भावः। जलनिधेश्च
तदा प्रख्यातसमये महदंतरं दूरगमनादिव्यवधानमुक्तेरीत्यात रुतारतसंवाभवतू। अत्रोपमेयस्य हरिवलस्योपमानाज्ज
लधेरधिक्यवर्णनाद्यतिरेकालंकारः। पंचकावलीवृत्तां न जमजं हस्यतिकथिता भुवि पंचकावलीतिलक्षणा तूत्रैः स्वराइ
तिलक्षणा तूधृतश्रीवृत्तमिति छांदसाः॥ धृतश्रीजैजौजौत्रैः स्वराइतिलक्षणा तू॥ ८२॥ श्रीगुरुगणाधिपतये नमः॥

गुरुः
२६

मा.टी.३
२७

अत्र कविः काव्यवर्णनं व्याख्यातं पूर्वकं सर्गसमाप्तिं कथयति ॥ ३ ॥ इतीति इति शब्दः परिसमाप्तो माद्यकृताविति कविना
मकथनं ॥ महाकाव्य इति महच्छब्देन लक्षणा संपत्तिः सूचिता ॥ द्धारिकावर्णनं समुद्रवर्णन इति काव्यव्यवस्था कथनं

इति श्रीशिशुपालवधे महाकाव्ये अंके माद्यकृतो मंत्रानंतरं
द्धारवतीवर्णनं नाम तृतीयः सर्गः समाप्तः ॥ ३ ॥

तृतीयः सर्गः समाप्त इति शेषः ॥ एवमुत्तरत्रापि दृष्टव्यम् ॥ श्री इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारिणः श्रीमन्नक्षोपाध्याय
कोत्तवलमहिनाथसूरिविरचिते माद्यकाव्यव्याख्याने सर्वकसारखेतृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥ समाप्तः ॥ भद्रमासीत् सदा ॥

गुरुः
२७

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي هدانا لهذا الذي كنا لنهتدي لولا أن هدانا الله

والصلاة والسلام على من لا نبي بعده

والله اعلم بالصواب

चतुर्थः सर्गः टीका ४८७

मूल ११२

दोहा ६००

जामेत्तर्यः

माटी ४

रेपुं विंधायमानमिव विंधायवद्वारं तनरु

श्रीगणेशाय नमः ॥ निश्वासेति ॥ नीलोपलेरिंदनीलमणिभिः स्यूताः प्रोताः विचित्रानानावर्णाधातवोगैरिकादयो यस्य तं ॥ अतएव र
त्नभाभिर्मणिप्रभाभिः सह भूमिभित्वा उभितं ऊर्ध्वनिर्गतं उरगाणां निश्वासभूमं यत्फूकारवाष्पमिव स्थितं रैवतकं रैवतारव्यंगि
रिमसौ हरिर्ददर्श ॥ स्पृतेति ॥ सीव्यतेः कर्मणि क्तः ॥ य्छोः श्रूडनुनासिके वेत्पुठादेशो यणादेशः ॥ अत्र गिरेर्विशिष्टवर्णनीयत्वेन विशि
ष्टधूमवत्त्वोत्प्रेक्षाणफुल्लनिमित्तजातिस्वरूपोत्प्रेक्षासर्गस्मिन्नानावृत्तानि ॥ तत्रादावष्टादशोपजातयस्तत्तदाणां तूक्तं ॥ अतीतानंतरमा
सर्गसमाप्ते गिरिवर्णनिर्मेव ॥ १ ॥ ॥ गिरिंददर्शित्युक्तं कीदृशमित्याकांक्षायां मेकान्वयेनाष्टाभिर्विशिनष्टि ॥ ० ॥ गुर्वीरिति ॥

निश्वासधूमं सह रत्नभाभिर्भित्वा स्थितं भूमिभिवोरगाणां ॥ नीलोपलस्यूतविचित्रधातुमसौ गिरिं रैवतकंददर्श ॥ १ ॥
गुर्वीरजस्रंदृषदः समंतादुपर्युपर्यवुमुचां वितानैः ॥ विंधायमानं दिवसस्य भर्तुर्मार्गं पुनारोद्धुमिवोन्नमभिः ॥ २ ॥

गुर्वीर्मरुतीर्दृषदः शिलास्तटीरित्यर्थः ॥ पाषाणप्रसरग्रावोपलाशमानः शिलादृषदित्यमरः ॥ उपर्युपरिदृषदांसमीपे उपरिप्रदेश
इत्यर्थः ॥ उपर्यधुधधुः समीपे इति द्विर्भावे तद्योगाद्वितीयेति ॥ यथा रुवामनः उपर्यादिषु समीपे द्विरुक्तेषु द्वितीयेति समंतादज
स्रंसमुन्नमभिः देशकालाविद्येदेनोत्पत्तिरित्यर्थः ॥ अतएव तैरवुमुचां वितानैर्मध्यवर्तैर्निमित्तेन दिवसस्य भर्तुः सूर्यस्य मार्गं पुनः
दृष्टमानमिव स्थितमित्यर्थः ॥ आचारक्यकृतं तात्पर्यः शान्त्यादेशः ॥ अत्राविच्छिन्नमिद्योन्नमनेन विंधायमानमिवोत्प्रेक्षाणक्रियानिमित्त

क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा ॥ २ ॥

गुरुः १

क्रांतमिति॥ पुनर्नवातिप्रभाजालानि विभ्रतीति नवप्रभाजालभृतः तेषां मणीनां संबन्धिन्या कांवनवप्रभासा स्वर्णसानुप्रसृतया ह्रस्वा
दीष्वा क्रांतं व्याप्तं पुनः शिलानां मेघकोत्पलानां इंदुनीलानां वश्यामलतया श्यामलिम्बाभिरामंतथा मंत्रितषट्पदाभिः मकरंदपू
रितत्वात् आहृतर्भंगाभिर्नूतानिः श्रितं व्याप्तं। इतः परं ह्यंतरमेकं यमकं। तत्र तदेवालंकारः। अर्थालंकारस्त्वभ्युच्चय इति यथा संभ
वमूह्यं। यमकलक्षणं त्वार्थदंदिनोक्तं॥ अर्थेन व्ययेतात्मा यावृत्तिर्वर्णसंहितैः। यमकंतच्च पादानामादिसंध्यांतगोचरं। एकहि

क्रांतं ह्रस्वाकांवनवप्रभासानवप्रभाजालभृतां मणीनां॥ श्रितं शिलाश्यामलताभिरामंततानि रामंत्रितषट्पदाभिः॥ ३॥
सहस्रसंख्येयगिगनं शिरोभिः पादैर्भुवं व्याप्यवितिष्ठमानं॥ विलोचनस्थानगतो ह्यरश्मिनिशाकरं साधु हिरण्यगर्भम्॥ ४॥

त्रिचतुष्पादयमकानां प्रकल्पना। आदिसंध्यांतमध्यांतमध्याद्याद्यंतसर्वतः। अत्यंतं बहवस्तेषां भेदाः संभेदयो नयः। सुकरादुःकरा
श्चैव दृश्यंते तत्र केवलेति॥ ३॥ सहस्रेति॥ सहस्रेति मितिसंख्यायेवांतेः सहस्रसंख्येयः शिरोभिः शिखरैः शीर्षेभ्य गगनंतथा तत्संख्येयः
पादैः प्रत्यंतपर्वतैश्चरणेभ्यः। पादाः प्रत्यंतपर्वता इत्यमरः। भुवं व्याप्यवितिष्ठमानमवतिष्ठमानं। समवप्रविभ्यः स्फुट्यात्मनेपदं विलो
चनयोर्यस्यानं योग्यदेशस्तद्वत्तावुष्मरश्मिनिशाकरो यस्य तं। अन्यत्रनेत्रीकृता केंदुमित्यर्थः। अतः सतादृक्साधुसत्पंहिरण्यगर्भं ब्रह्मा
णमित्युत्प्रेक्षा। सहस्रशीर्षेत्यादि श्रुतेरिति भावः। हिरण्यगर्भेति धिगर्भश्च॥ ४॥

माटी-४

२

कविदिति॥ पुनः कविदेकदेशे जलानामपायेनापगमेन विपांडुराणि शुभ्राणि॥ अतएव धौतं शालितं यदुत्तरीयं तत्प्रतिमा तत्स
माक्षुर्विरेयं तानि शुभ्राणि विभ्राणं दधानं॥ भजः कर्तारिणानव॥ अतएवो मायाः पार्वत्या अंगसंगेन विभक्तमंकभागस्थापितं भस्म
यस्य तं स्मरारिं हुरमिव स्थितमित्युपमालंकारः॥ ५॥ श्रूयामिति॥ पुनर्निजस्त्रीणां वदुषु प्रियवचनेषु लालसा लोलुपाः॥ लालुषो
लोलुभो लोलो लंघटो लालसोपीति यो दवः तेषां निजस्त्री च दुलालसानां मदेन किंचिदीष च दुलाश्च पलासे च ते अलसाश्च विशेषण

कविज्जलापायविपांडुराणि धौतेन त्रीयप्रतिमं हवीनि॥ शुभ्राणि विभ्राणमुमांगसंगविभक्तभस्मानमिव स्मरारिं॥ ५॥

श्रूयामिति जस्त्री च दुलालसानां मदेन किंचिच्च दुलालसानां॥ कुर्वाणमुत्पिंजलजातपत्रैर्विहंगमानां जलजातपत्रैः॥ ६॥

योरपि प्रियो विशेषणविशेषभावविवक्षया विशेषणसमासः॥ तेषां च दुलालसानां विहंगमानां हंसादीनां उत्पिंजलानि जाता
नि उत्पिंजलजातानि॥ पूर्ववत्समासः॥ तानि पत्राणि येषां तैः॥ उत्पिंजलजातपत्रैः॥ अतएवातिपिंजरीभूतदले रित्यर्थः॥
भक्तयो रभेदः॥ जलजेरे वातपत्रे श्रूयां कुर्वाणं॥ एतेन महती कमलसंयतिर्व्यज्यते यमकरूपकयोः संकरः॥ ६॥ ०॥

गुरुः

२

स्कंधेतिपुनरहोद्रे नागैः श्लिष्टतनून्। स्कंधेषुअधि नूढाउज्वलानीलकंठायेषुतान्। अनंतान्प्रणर्तिताअनेकलताएवभु
जानामग्रायेषुतान् उर्वारुहंतीतिउर्वारुहः रुद्रानिवधारयंतं॥ मयूरोवहिवहीश्वनीलकंठोभुजंगभुकुक्ष्य
मरः॥ एतादृशान् उर्वारुहः वृक्षान् पुनर्धारयंतं रैवतकमित्युपमालंकारः॥ ७ ॥ विलंबीति॥ पुनरैवतकं

स्कंधाधिरुद्रो ज्वलनीलकंठानुर्वारुहः श्लिष्टतनून्होद्रेः॥ पुनर्नितानेकलताभुजाग्रानुद्रानननानिवधा
रयंतं॥ ७ ॥ विलंबिनीलोत्पलकर्णपूराः कपोलः मित्रीरिवलोध्रगोरीः॥ नवोलपालंकृतंसेकताभाः
((अवीरयःशैवलिनीर्दधानं॥ ८॥

किंभूतं विलंब्यालंवायमानानीलं चोत्पलाएवकर्णपूराः कर्णभूषणाः नवोलपैरलंकृताः नवतरुणालंकृताः सेकता
नामाभाः श्रुचीर्निर्मलाः अपोजलाः कपोलमित्रीः शैलमध्यमित्रीरित्यर्थः। अधः स्याद्विकंगंडी कपोलोत्प
लाहनु रित्यमरः। शैवलिनीः। तरंगिनी शैवलिनी तटिनी रुदिनी धुनीत्यमरः। लोध्रगोरीरिवदधानं॥ ८ ॥

मा. ४
३

राजीवेति॥ पुनस्तनूणां तटिभिः पंक्तिभिर्हृदयं मुह्यंतं हृतं। पुनराजीवानां राज्यां पंक्त्यां वशंती लोलाः भृंगा येषु तं
कांतं श्यालं कश्चांतं यासां ताः। तद्वंदे केशिकं केशमलकाश्चूणकुंतला इत्यमरः। अतएव सुराणां देवानां तलनाः
उद्धृतं उत्पूर्णकृतं। पुनरक्षोभिः पिशितासं नैरक्षोभितं नोपद्रवकृतं मित्यर्थः॥ ८ ॥ मुद इति॥

राजीवराजीवशालोलभंगं मुह्यंतमुह्यंतटिभिस्तनूणां॥ कांतालकांततलनां सुराणां
रक्षोभिरक्षोभितमुद्धृतं॥ ८ ॥ मुदमुरारेरमरैः सुमेरोरानीययस्योपचितस्य भृंगैः॥
भवन्ति नो दामगिरांकवीनामुद्धायसौंदर्यगुणामृषीद्याः॥ १० ॥

मुरारेः कृष्णस्य मुदे हर्षाय अमरैर्देवैः भृंगैः सुमेरोरानीय उपचितस्य वद्धितस्य यस्य रेवतकस्य उद्धायान
गाधारो ह उद्धाय उस्त्रेधश्चोद्धयश्च स इत्यमरः। उद्धामगिरांकवीनां सुंदरस्यायं गुणं येषां ते मृषीद्या मिथ्या
ः न भवन्तीत्यर्थः॥ १० ॥

। * गृहीत्वा * ।

यत इति लोकः ॥ पराङ्मोति श्रेष्ठानि अनूनेर्महन्दिः भूरिभिः प्रभूतैः ॥ प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यं मदभ्रं बहुलं बहुरित्यमरः ॥ प्रस्थेः सानुभिः मा
नविशेषैश्च ॥ प्रस्थोऽस्त्रीऽसानुमानयोरित्यमरः ॥ भूतानि संभूतानि ॥ संभूतानि मितानि च ॥ उक्त्वा न्युदृशमीति च अमितानि अपरिमिता
निरुक्तानि यतः शैलादाद्यादुक्तानि ॥ इभ्य आद्यो धनीत्यमरः ॥ प्रयोगो व्यवहारः प्रयोजनमस्यास्तीति प्रायोगिकः वणिक् ॥ तस्य प्रयोजन
मिति षक् ॥ पर्याजीवाः प्रायोगिका वै देहानैर्गमाश्च ते ॥ वणिज इति वैजयंती ॥ तस्मादिवा जस्रं मुहुर्जग्राह ॥ उपमालंकारः ॥ ११ ॥ अखि

यतः पराङ्मोति भूतान्यनूनेः प्रस्थेर्मुहुर्भूरिभिर्हृत्स्वानि ॥ आद्यादिव प्रायोगिकादजस्रं जग्राह रत्नान्यमितानि लोकः ॥ ११ ॥
अखिद्यता सन्नमुदग्रतापंरविंदधाने प्यरविंदधाने ॥ भृंगावलि र्यस्य तटे निधीतरसानमन्तामरसानमन्ता ॥ १२ ॥

द्यतेति ॥ आसन्नमो न्नत्यात्संनिहितं अतएवोदग्रतायंदुःसहातपंरविंदधाने प्यरविंदधान इति ॥ अरविंदधान इति विरोधः ॥ अर
विंदानां धाने निधाने इति परिहारः ॥ धीयते यस्मिन्निति धानं ॥ अधिकरणे ल्युट् ॥ शब्दशेषमूलो विरोधालंकारः ॥ यस्य गिरेस्तटे नि
धीतरसानितरां धीतमकरंदाने मन्तितामरसानि पंकेरुहाणि भारभूतया यया सानमन्तामरसानि पंकेरुहंतामरसमित्यमरः ॥ अ
तएवमन्ताभृंगावलिर्नाखिद्यतानूखेनाखिद्यते देवादि कात्कर्तरि लङ् ॥ अत्यंतसूर्यसन्निधाने यि अरविंदोकरविहारत्मधुक

रास्त्रापंन प्रापुरित्यर्थः ॥ १२ ॥

मा.टी.४
४

यत्रेति॥ यत्र शैले रजतस्य विकारे रजतः। प्राणि रजतादिभ्यो नू इत्यन्यत्र यः। सवा सौ गंडु शैलश्च। गंडु शैलास्त। व्युताः स्पृ
लोपलागिरेरित्यमरः। उन्निद्राणि विकसितानि पुष्पाण्यक्षीणी वेत्सुपमितसमासः॥ तेषां सहस्रं भजतीति तभ्यं जा

यत्राधिरूढेन महीरुहोच्चैरुन्निद्रपुष्पाक्षिसहस्रभाजा॥ सुराधि
याधिष्ठितरुस्तिमल्ललीलांदधौ रजतगंडुशैलः॥ १३ ॥

अधिरूढेन उच्चैर्महीरुहाबृक्षेण सुराधिपेन देवं देवाधिरूढो यो रुस्तिमल्ल इव तस्य रुस्तिमल्लस्यै रवतस्य लीलां शोभांदधौ
ऐरावतस्य धावल्यादिति भावः॥ रुस्तिमल्लो भ्रमांतं गेरुस्तिमल्ले विनायक इति विश्वः॥ अत्र लीलासि वलीलासिति सा
दृश्याक्षेयान्निदशानालंकारः॥ १३ ॥

विभिन्नेति॥ गहडाग्रजेनारुणेनविभिन्नवर्णाग्रन्यथाकृतवर्णाग्रहणिमानमायादिताइत्यर्थः। सूर्यस्यसंवन्धिनंरथंवहंतीतिर
थ्यारथाश्वाः। तद्धृतीतिरथयुगप्रासंगमितिथत्प्रत्ययः। यत्रशैलेवंशकरीरनीलैर्वंशंकुरश्यामैः रत्नैर्मरकतेरित्यर्थः। वंशां
कुरेकरीरोल्लीत्यमरः। वंशाशब्दस्यस्नानताहेतो रलूनतायाः प्रतिपत्त्यर्थत्वादयो न हन्ते। अतएवैकार्थपदमप्रयोज्यमित्युक्तं। क
रिकलभकर्णाववतंसादिषुप्रतिपत्तिर्विशेषकरेषुनदोषइत्याहुवामनः। नविशेषश्चेदितिपरितःस्फुरंत्याहुवास्वप्रभ

विभिन्नवर्णागहडाग्रजेनसूर्यस्यरथाःपरितःस्फुरंत्या॥ रत्नैः
पुनर्यत्ररुच्यंस्वामानिनिरेवंशकरीरनीलैः॥ १४ ॥

थाकरणेन। पुनःस्वांरुचंनिजहुरितवर्णमेवानिनिरेः। आनीताः। नयतेर्द्धिकर्मकात्प्रधानेकर्मणिलिङ्। प्रधानकर्मण्यारयेयेत्या
दिनाहुर्द्धिकर्मकानितिवचनात्। अत्रविभिन्नवर्णाइत्येकस्तद्गुणः। रथानांस्वगुणत्यागेनगहडाग्रजगुणग्रहणात्पुनस्तत्या
गेनमरकतगुणः। तदुपजीवीतिस्वजातीययोःसंकरः। तेनागिरेःसूर्यमंडलांतमौन्नत्यंवस्तुव्यज्यतेतद्गुणस्वजातीययोःसंक
रसेनगिरेस्तद्गुणःस्वगुणत्यागादप्योक्तृष्टगुणग्रहः॥ १४ ॥

माटी ४

५

यत्रेति॥ यत्र शैले समुन्नमन्दिः समुत्पतन्दिः अंबुवाहै हज्जिताभिः। अन्दिश्च मुहुः समुन्नं सम्यगुणं क्लिन्नं सित्कमित्यर्थः। उन्दी क्ले
 दने इति धातोः कर्मणि क्तः। नुद विदो दनेत्यादिना निष्ठानत्वं। विपन्नगा विगत सधनि भवन्तीत्यविपन्नगाः सधनगा इत्यर्थः।
 तेषां सविपन्नगानां नगानां वृक्षाणां वनं विषयावकोत्था विषाग्नि समुत्था विपदायत् नववाधे। नित्यं वर्धमानं नृपंगा द्विषाग्नि
 शोभो वृक्षाणां मकिं चित्करं दुभिभावता॥ १५॥ फलन्दि रिति॥ यः शैलः उद्भांशु करामि मर्शादकं करसंघकोत्तु कशानोरि

यत्रो ज्जिताभिर्मुहुरंबुवाहैः समुन्नमन्दिर्न समुन्नमन्दिः॥ वनं ववाधे विषयावकोत्था विपन्नगानां सविपन्नगानां १५
 फलन्दि र्द्वांशु करामि मर्शात्काशानिवंधामयतंगकांतेः॥ शशंसयः पात्रगुणं दुणानां संक्रांतिमाक्रांतगुणातिरेकां १६
 दंकाशानवमाग्नेयंधामतेजः फलादिहृजिरन्दिः। अर्ककरसामर्थ्याभिर्व्यज्रकैरिति भावः। यतंगकांतेः सूर्यकांते ईशानभूतेरि
 ति भावः। गुणानां संक्रांतिं अन्यत्र संक्रमणं संक्रांतगुणानित्यर्थः। पात्रगुणं दाधारगुणं सहकारादाक्रांतः प्राप्ते गुणातिरेकः का
 र्यगुणाविशेषाधानं ह्येगुणोत्कर्षे यस्यात्तांशुशंसप्रतिपादयामास। अर्कत्विषां सर्वत्र संक्रमणविशेषे पिसूर्यकांते चैव
 ज्वलनजननदर्शनात्सर्वत्रापि संक्रमणकारिणं गुणानामाधारगुणं सहकारात्कार्यविशेषाविधायत्वमिति निश्चयोऽत्रैव जा
 यत इत्यर्थः। ततश्च सहकारशक्तिविरहिणी सहजशक्तिरनुपकारिणीति भावः॥ कृत्यनुप्राप्तोऽलंकारः॥ १६॥ छे ॥

गुरुः

५

दृष्टोपीति॥ मुहुर्दृष्टोपि शैलः मुरारेः अपूर्वणा दृष्टपूर्वणा तुल्यमपूर्ववत्तेन तुल्यं क्रियाचेद्विः विस्मयमाततान अतिरमणीय इ
तिभावः॥ तथा हि। क्षणे क्षणे प्रतिक्षणं बीजायां द्विर्भावः। नवतामपूर्ववद्भावं बोधेतीति यत्तन्नवत्वोपगमने मेव रमणीयता
यारूपं स्वरूपं तद्वक्षणमित्यर्थः। अत्र रमणीयत्वं लक्षणस्य वा कार्यस्य विस्मयहेतुत्वं समर्थनाद्वा कार्यहेतुकं काव्यलिंग
मलंकारः॥ १७॥ उच्चारण इति॥ अथ हरि विस्मयानंतरं गिरं वा कानामुच्चारणं जानातीति उच्चारणज्ञः। उक्ति कुशलः।

दृष्टोपि शैलः समुद्रमुदारे रपूर्ववद्विस्मयमाततान॥ क्षणे क्षणे नवतामुपैतितदेवरूपं रमणीयतायाः॥ १७॥
उच्चारणज्ञोऽपि गिरं दधानमुच्चारणत्यक्षिगणास्तटीसो॥ उत्कंधरं दृष्टुमवेक्ष्य शौरिमुत्कंधरं दाहक इत्युवाच॥ १८॥

आतोनुपसर्गक इति कप्रत्ययः। इगुपधेत्यादिना आकारात् अनुपपद्य कर्मोपपद्यो भवति विप्रतिषेधेनेति वचनात्। दाह
कः कृष्णसारपिरुच्चा उन्नतारणतः पक्षिगणाया सुताः रणत्यक्षिगणास्तटीर्दधानं तंधरतीति धरं पर्वतपदाद्यर्थः। अ
हार्थधरपर्वता इत्यमरः॥ दृष्टुमुत्कं उत्सुकं। उत्क उन्नता इति निपातः। उत्कंधरमोत्सुका दुर्नमितकंधरं शौरि मवेक्ष्य
इति वक्ष्यमाण प्रकारेण वाचमुवाच। न ह्यंगित शो वसरे वसीदतीति भावः॥ १८॥

माटी.४

६

सं

इतः प्रभृति यमकानंतरं श्लोकेषु वसंततिलकावृत्तं नियमेनाह ॥ आच्छादितेति ॥ आच्छादितान्यावृत्तानि आयातानि दीर्घाणि
दिशो वरं वंददिगं वराणि येन तं ॥ अन्यत्राच्छादितं वसितमायतं दिगे वां वरं वा सो येन तं ॥ तथोक्तमुच्चैः उन्नतं गां भुवमाक्र
म्य व्याप्य स्थितं तथा उदग्राण्युन्नतानि विशालानि वृं गाणि शिखराणि यस्य तं ॥ उच्चैर्हृत्तेरुं गां पृष्ठममाक्रम्य धिष्ठा यस्थित
मित्यर्थः ॥ शृंगं विषाणो शिखरे गोः खर्गं वृषभे रश्मो वज्रे चंद्रमसि स्मृतः ॥ अर्जुनो नेत्रदिग्वाणभूवाग्वारिषु गोर्मतस्त्रिविधः ॥

आच्छादितायतदिगं वरमुच्चैर्गमाक्रम्य संस्थितमुदग्रविशालशृंगं ॥ मूर्ध्नि
सर्वलतुहिनदीधितिकोटिमेन मुक्षीक्ष्य कोनभुवि विविस्मयते न गेशं ॥ १८ ॥

मूर्ध्नि शिखरे अन्यत्र शिरसि स्फुरंती तु हिनदीधितेः इंदोः कोटिः रश्मिः कलावयस्य तमेन न गेशं न गच्छेत्तुं रैवतकं केलासना
यकमीश्वरं चोक्षीक्ष्य भुविको न विस्मयते सर्वोपि विस्मयंत इत्यर्थः ॥ नेयं तुल्ययोगिता प्रकृता प्रकृतविषये तदुच्छानात् ॥ ना
पि समासोक्तिः ॥ तस्याविशेषणसाम्यजीवित्वात् ॥ नापिश्लेषः ॥ उभयश्लेषे विशेष्यश्लेषयोगात् ॥ तस्मात्प्रामाणिकार्थमात्रपर्यव
सितानि धाव्यापारेणापिश्लेषेनाप्यंतरधीर्धनिरेवेत्याहुः ॥ तदुक्तं काव्यप्रकाशे ॥ अने कार्यस्य शब्दस्य वाचकत्वेनियत्रिते सं
योगादेव वाध्यार्थधाकृत्वा भूतिरेजनमिति ॥ वृत्तलक्षणं तु ॥ उक्ता वसंततिलका तमजा जगौ गइति ॥ १८ ॥ अभमस्त ॥

गुरुः
६

उदयतीति॥वितताउर्ध्वश्चरमयोरज्जुवद्वयस्यतस्मिन्विततोर्ध्वरश्मिरज्जोहिमह्वोसूर्येउदयतुदयमाने।अथगतावि
तिस्वरितेतत्केविदिच्छंति।ततःशतरिसप्तमीतथाविततोर्ध्वरश्मिरज्जोहिमधाम्निर्वंद्रेयासंयातिअसमपमाने।पातेःशत
रिसप्तमीअयंगिरिर्विलंबिनाद्यंटाद्वयेनपरिवारितस्यवेदितस्यवारणेंद्रस्यलीलांशाभांवहति।अत्रलीलामिवलीलामि
तिसादृश्याक्षेयान्निदर्शना।तथासूर्येवंद्रमसावस्यकुक्षिसमानकक्षांविभ्रतावितिमहदोन्नतंवाज्यते।पुष्पिताग्रावृत्तं।अयुजि

उदयतिविततोर्ध्वरश्मिरज्जोवहिमह्वोहिमधाम्नियातिवासं॥वहतिगिरिर्यंविर्लंबिनाद्यंटाद्वयेनपरिवारितवारणेंद्र
लीलां॥२०॥वहतिथःपरितःकनकस्थलीस्सहुरितालसमाननवांशुकः॥अचलएवभवानिवराजतेसहुरितालसमाननवां

नयुगरेफतोयकारेयुजिवनजोजरगाश्चपुष्पिताग्रा॥२०॥वहतीति॥लसमानादीप्यमानानवांशावोयस्यसलसमाननवांशु
कः।शैषिकःकप्रत्ययः।योश्चलःसहुरिताःसहूर्वाः।हरितेतिवदूर्वायांहरिद्वर्णेन्यवदितिविश्वः।कनकस्थस्थलीःस्वर्णभूमीः
जानपदेत्यादिनाअकृत्रिमावेकीषू।परितोवहति।सएषोश्चलोहरितालेनकचूरेणसमाननवमंशुकंवासोयस्यसह
रितालसमाननवांशुकःपितांवरोभवानिवराजते।दुतविलंबितंवृत्तं।दुतविलंबितमाहूनभोभरावितिलक्षणतू॥२१॥

माटी ४

७

पाश्चात्येति॥ इहादौ सानुषुसंनिवसः स्थिताः जनाः शांतमलं कलंकस्य पुरोवर्तिता निष्कलंकं। अतएव सांद्रतरमं शुजालं यस्य
तं परिपूर्णं लब्धं प्राप्तं ललना लयनोपमानं स्त्रीमुखसादृश्यं येन तं। आननं लयनं मुखमित्यमरः। कुतः उत्संगसंगिरिणस्य अंक
स्य गृगस्य मृगां कामगविद्रुमूर्तिर्यस्य तस्य मृगां कमूर्तिश्चंद्रस्य पश्चाद्भवेः पाश्चात्यः दक्षिण पश्चात्पूरस्य कृत्वा सौभाग
श्च तं पाश्चात्यभागं पृष्ठभागं पश्यंति। पाश्चात्यभागदर्शनातिशयोक्त्या तादृगो नत्यध्वनिः विसंतेतिलको वृत्तं॥ २२॥ कृतेति॥ अ

पाश्चात्यभागमिह सानुषुसंनिवसः पश्यंति शांतमलसांद्रतरं शुजालं॥ संपूर्णं लब्धं ललना लयनोपमानमुत्संगसंगिरिण
स्य मृगां कमूर्तिः॥ २२॥ कृत्वा पुंवत्पातमुच्चैर्भृगुभ्यो मूर्द्धिग्राणां जर्जरतिर्जरोद्याः॥ कुर्वतिद्यामुत्पतंतः स्मरन्तस्वर्लोकस्त्री
गात्रनिर्वाणमत्र॥ २३॥

जादौ निर्जरोद्याः गिरिनदप्रवाहाः प्रवाहो निर्जरो जरइत्यमरः। चूतवृक्षइत्यादिवत्सामान्यविशेषभावादयो नरुक्तं। पुंवत्पुंभिस्त
त्यतेन तुल्यमिति वतिः प्रत्ययः। उच्चैर्भृगुभ्यस्तटेभ्यः। प्रयातस्ततदोभृगुरित्यमरः। ग्राणां शिलानां मूर्द्धिपातंकृत्वा पतित्वा जर्ज
रः शकलीभूताः श्यामाकाशां प्रत्युत्पतंतः स्मरन्तानां स्वर्लोकस्त्रीणां स्वेवरिणमस्मरसां गात्रनिर्वाणमंगनिर्वृत्तिं कुर्वति। अनुष्ठा
ना समर्थस्य वानप्रस्थस्य जीयतिः भृग्वग्निजलसंघातेर्मरणां प्रविधीयते इति विहितं भृगुपातिनां पुंसां स्वर्लोकगामिनामिहाय

मानवमाहिनीचुत्तमाहित्युक्तस्तीत
२३॥
७

स्थगयंतीति॥ इहोद्वेकचिदमूर्जगतीर्भूमीः। जगती भुवने भूमाविति विश्वः। शमिता श्वातकानामार्त्तस्वरं ये स्ते शमितवात कार्त्तस्वरः। सर्वसहायतितं संवुविषं वातकानामिति भूमिगतस्य पयसः तेषां विषत्वादसोमामं वुदानेनो ज्जीवयंतीत्यर्थः। तडि भिस्कुलितान्युपमितानिकांतानिकात्तस्वरं एणिसुवर्णानिये स्ते तडितुलितकांतकार्त्तस्वरः। तडिस्फुरणे तेषामपितद्वस्फुरणा

स्थगयंत्यमूः शमितवातकार्त्तस्वरं जलदासडितुलितकांतकार्त्तस्वरः॥ जगती
रिहस्फुरितवाह्वामीकरः सवितुः कवित्कपिशयंति चामीकरः॥ २४ ॥

दितिभावः। ते जलदाः स्थगयंति आच्छादयंति। स्थग आच्छादने चोरादिकः। कविस्फुरितान्युहसितानि च प्रणिचामीकर
णिसुवर्णानिये स्ते स्फुरितवाह्वामीकरः॥ अमी सवितुः करा आतपाश्च कपिशयंति कपिशाः कुर्वन्ति। कवितुर्वष्टिः क
विदातपश्चेति महदाश्चर्यं इत्यर्थः॥ शाकरं यथा वृत्तं॥ संपुजां शरैर्जसवती तु यथा लगे॥ २४ ॥

नि०

माटी ४

८

उक्षिप्तमिति॥ उक्षिप्ताः उक्षिप्ताः सितांशोश्चंद्रस्यकराः मंशुवोहस्ताश्चावलंबेयेषां तैरुत्तंभितान्पुद्गुयैः॥ उडूनिवावष्ट
भ्येत्यर्थः॥ शिरोभिः शिखरेर्मस्तकैश्चातीवतरांभृशतरं अतीवशब्दाभ्युक्षार्थाद्व्यायादास्पृत्ययः॥ उक्षिप्तं उद्यमधृतमंत
रिक्षां॥ अद्वेयः सादृश्याद्विश्वासनीयो निर्जरजलमिति व्ययदेशो व्यवहारो यस्य स तं॥ दृढतरां निर्जरजलधियं कुर्वदि

उक्षिप्तमुक्षितसितांशुकरावलंबेहत्तंभितोदुमिरतीवतरांशिरोभिः॥ अद्वेय
निर्जरजलव्ययदेशमस्यविश्वकृतटेषु पतति स्फुटमंतारिक्षम्॥ २५ ॥

त्यर्थः॥ अस्यां देस्तटेषु विश्वकृतसमंतात्पतति स्फुटं सत्पां॥ इंदुकरानुडूनिवावष्टभ्युक्षोरोभिध्रियमाणमपि दुर्वरत्वाद्दृश्यदं
क्षरिक्षमेवेदं न तु जलं सादृश्यात्तु व्ययदेशो दुर्वर इति सर्वतः पतितं निर्जरजलं प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्यते तेनोत्प्रेक्ष्य विस्तारावस्य व्यज्यते॥
॥ २५ ॥

गुरुः

८

एकत्रेति॥ एकत्रैकस्मिन्नभागे स्फटिकस्य यत्तदंतस्यांशुभिर्भिन्ननीरंयासांताः भिन्नोदकाः शुभ्रजला इत्यर्थः॥ अथ रत्रापरस्मिन्नभा
गे नीलाश्मनामिंदूनीलमणीनां द्युतिभिर्भिदुराणि मिश्राण्यंभांसियासांताः नीलसलिला इत्यर्थः॥ इहादौ सरितः कलिंदस्यादेरप
त्यंस्त्री कालिंदीयमुना॥ कालिंदी सूर्यतनया यमुनाशमनस्वसेत्यमरः॥ तस्याः जले जनिता श्रीः शोभायस्यास्तत्संगताया इत्यर्थः॥ सु

एकत्रस्फटिकतटांशुभिन्ननीरानीलाश्मद्युतिभिर्दुरांभसोपरत्र॥

कालिंदीजलजनितश्रियः श्रयंतेवैदग्धीमिरुसरितः सुरयगायाः २६॥

रयगायाः गंगायाः वैदग्धीशोभांश्रयंतेभजंतिविदग्धस्यभावोवैदग्धीब्राह्मणादित्वाद्गुणवचनेत्यादिनाप्यत्रत्ययः विद्वेरादिभ्य
श्चेतिङीष्॥ सोर्वित्वच्चाकृतकत्वादिरुविकल्पः॥ अतएवपुनः चिकारणादीकारोवकृतमिति वामनः॥ अत्रसितासितमणिगुणगु
हणात्सरितांयमुनासंगतगंगाशोभासादृश्याक्षेयात्तद्गुणोत्कृष्टपितानिदर्शनाप्रहर्षिणीवृत्तंमौजोगस्त्रिदशायतिः प्रहर्षिणीयं =

मा. टी. ४

९

इत इति॥ मेरोः समानवप्रेतुल्यमस्ये अत एवास्मिन्नद्वौ इतस्ततो मणिसानुरागाः रत्नतटकांतयो विलसंति प्रसरंति॥ किंचन वंप्रेमयस्मिन्
वंप्रेमणिपत्योऽनुरागेण सह वर्तत इति सानुरागाः॥ सुरसुंदरीभिः समाः सरूपास्त्रियश्च इतस्ततो विलसंति क्रीडंति अन्येत्यसा
नुरागिणो भिरूपाश्चेह विलासिनस्तदनुरूपाणि विहारस्यानानि संप्रतीतिभावः॥ २७॥ उच्चैरिति॥ इहाद्वौ सांद्रया सुधया लेपवि
शेषेनामृतेन वासवर्णा समानवर्णा॥ ज्योतिर्जनपदेत्यादिना समानस्य सभावः॥ लेपभेदे मृते सुधेति वैजयंती॥ महारजतराजि

इतस्ततोऽस्मिन्निलसंति मेरोः समानवप्रेमणिसानुरागाः॥ स्त्रियश्च पत्योऽनुरागाः॥ सुरसुंदरीभिः समानवप्रेमणिसानुरागाः॥ २७॥
उच्चैर्महारजतराजिविराजिता सो दुर्वर्णी भित्तिरिह सांद्रसुधासवर्णा॥ अभ्येति भस्मपरिपांडुरितस्मरारेह हृदिलोचनलला
मललोत्तीला॥ २८॥

विराजिता कांचनरेखा शोभिता अस्मिन् पुरे वर्तिनी उच्चैरुन्नता दुर्वर्णी भित्तिः॥ दुर्वर्णं रजतं रोप्यं महारजतकांचने इत्यमरः॥ भस्म
नापरिपांडुरितस्य स्मरारेह हृदिलोचनमेव ललामं भूषणं यस्य तस्य ललाटस्य लीलां शोभां अभ्येति भजति॥ निदर्शनात्तं का
रालला मं पुच्छपुशंश्च भूषा आधान्यकेतुषू इत्यमरः॥ २८॥

गुरुः

९

अयमिति॥ अयंगिरिति जरठाः अति कठिनाः अतिजरतीश्च। जरठः कठिने जीर्णे इति वै जयंती। प्रकामंगुर्वीः श्रेष्ठाः। स्वेद्योत्पदुर्भरा
अप्रकामगुर्वी। गुरुस्तगीघतौ श्रेष्ठे गुरौ पितरि दुर्भर इति शब्दार्णवो विस्पष्टवदुवन्नयूरत्वं स कादयश्चेति समासः। अलघुभि
र्वहुभिर्विलंबमानैश्च यो धरोर्मध्ये सततैश्च उपरुद्धा आवृत्तानिवद्धाः। स्त्री सतताः औपयोधरा वित्तमरः। सततं सर्वदा असुभृतां
प्राणभृतामगम्यरूपा अत्युन्नतत्वात् दुरारोहस्वरूपाः। अन्यत्र वृद्धत्वाद्गमनार्हविग्रहाः। तज्जेदं सकुलोत्पन्नां वृद्धां स्त्री कन्य

अयमतिजरठाः प्रकामगुर्वीरलघुविलंबविपयोधरोपरुद्धाः॥ सतत
मसुभृतामगम्यरूपाः परिणतदिक्करिकास्तटीर्विभर्ति॥ २९॥

कांतयेति गमननिषेधादिति भावः। परिणताः तिर्यग्दंतप्रहारिणो दिक्करिरेगादिगाजाया सुताः परिणतदिक्करिकाः तिर्यग्दं
तप्रहारस्तगजः परिणतो मत इति हलायुधः। इतः स्त्रियामिति समासांतः कप्रत्ययः। अन्यत्र परिणताः किरणीभूताः दिशो
दंतक्षतविशेषाः। करिकानखवृणाश्च यासां ताः। दिग्दृष्टं वर्तुलाकारकरिकानखरेखिकेतियादवः। तटीर्विभर्ति। अन्य
त्र प्रकृततटीविशेषणमहिम्ना अभ्रप्रकृतवृद्धांगना प्रतीतिः समासोक्तिः। पुष्पिताग्रावृत्तं॥ २९॥ अभ्रमस्तसततं॥

मा.टी.४

१०

व्योमेति॥ व्योमस्य शोभं कषाउन्निदेर्विकसितैः पुष्पेर्विता इति उन्निद्रपुष्पचराः तेन वितश्चुं चुपूचणयाविति चरापूषत्यथ
 : तेव ते वंपकाश्च तत्पिंगभासः पिंगवर्णाः कलधौतमित्रीः कनकतटीः कलधौतं हृष्यहेमोरिति विश्वः प्रथयता प्रकठय
 ता अतएव सोमे रवी सुमेरुसंवधिनी तितंव शोभां कटलक्ष्मी अभिगतेन प्राप्नवता गत्यर्थादकर्मकेत्यादिनागमेः कर्त्त
 रिक्तः एतेनैरेवतकादिणा भरतस्य राज्ञः इदं भारतं भारताख्यं वर्षभूखंडं स्यादुष्टो लोकधामे शोवत्सरे वर्षमस्त्रिया

व्योमस्य शः प्रथयता कलधौतमित्रीरुन्निद्रपुष्पचरा वंपकपिंगभासः ॥ सोमे
 रवीमभिगतेन तितंव शोभा मेतेन भारतमिलावृतवर्षमिति ॥ ३० ॥ ० ॥

मित्यमरः इलावृतवदिलावृतवर्षमिव विभातीत्युपमानवखंडस्य जंवूक्षीपस्य हिमाद्रेर्दक्षिणभूखंडं हेमवता परना
 मकं भारतं वर्षं तस्यैव सुमेरुयोगात् सोमे रवा पराख्यं मध्यखंडमिलावृतवर्षं अतएव नाम्ना इदं भारतं वर्षं हिमा
 द्रेस्तच्च दक्षिणं तेन हेमवतं नाम परेष्टेव मेवोन्नयेत् इलावृतं सोमे रवं सुमेरुपरितो हितदिति वैजयंती ॥ ३० ॥

गुरुः
१०

धूमेति॥ इहाद्रेपुरेग्रेवर्णेन अग्नेः सदृशि समाने अग्निसमानवर्णे इत्यर्थः। सोवर्णे सुवर्णविकारे तटे कुसुमसमूहे लीनां स्थितां।
त्वादिभ्यश्चेति तिष्ठतकारस्य नत्वं। अलीनां भंगानां श्रेणी विभ्राणाः। अतएव श्यामीभूताः अमीतरवो धूमाकारं धूमसास्यं
दधतित्वं पश्य अग्निवद्भाति स्वर्णतटे श्यामास्तरवो धूमवद्भांतीत्युच्यते। जलधरमालावृत्तं अर्धंगैः स्याज्जलधरमालास्योऽस्मा

धूमाकारं दधति पुरः सोवर्णे वर्णेनाग्रेः सदृशितटे पश्यामी॥ श्यामीभूताः कुसुमसमूहेः
लीनां लीनां श्रेणी मिहतरवो विभ्राणाः॥ ३१॥ हविरवित्रतनू ह रुशालिभिः प्रवर्तितैः
परितः प्रियकव्रजैः॥ विविधरत्नमयै रभिभात्यसाववयवै रिव जंगमतांगतैः॥ ३२॥

वितिलक्षणात्॥ ३१॥ हविरेति॥ असौ गिरि हविरे हृज्वले श्वित्रे नानावर्णे सनूतहेलो मभिः शालंत इति तथोक्तेः। परितः
प्रवर्तितैः प्रसरद्भिः प्रियकाः कंवलय कृतयो मृगविशेषाः प्रियको रो मभिर्युक्तो मृदुत्वकूमर्यो घनै रिति वैजयंती तेषां व्र
जैः समूहेः। जंगमतां वरिष्णुतांगतैः॥ विविधरत्नमयै रवयवैः स्वांगै रिव प्रतिभातीत्युत्प्रेक्षा। दुतविलंबितं वृत्तं॥ ३२॥

मा. टी. ४

११

कुशेशयेरिति। अत्रादौ जलाशयेषिताः जलाशयेषु रुदेषु उषिताः वसंतः। गत्यर्था कर्मकेत्यादिनावसेः कर्तरि क्तः। संप्रसा
 राणां। मतिबुद्धिपूजायेभ्यश्चेति चकारा कर्ते मानार्थता कलभास्त्रिंशद्वर्षकाः। करिणास्त्रिंशद्वर्षककलभ इति वैजयंती॥
 विकस्वरेर्विकसनशीलेः स्ये सभासपिशकसो वरव। कुशेशयेः शतपत्रैः मुदाप्रीत्यारमंते क्रीडंति। किरिविहारिविहा

कुशेशये रत्रजलाशयेषिता मुदारमंते कलभाविकस्वरेः॥ प्रगी
 यते सिद्धगणेश्वयेषिता मुदारमंते कलभाविकस्वरेः॥ ३३॥

रिणां कमलाकराणां अयमाकर इति भावः। किं च कला अयत्नमधुराः। विकारो मानसो भावः स प्रयोजनमेषां भाविका उ
 दीपका इत्यर्थः। कलभाविकाश्च स्वराः षड्गुदयो येषां तेः कलभाविकस्वरेः सिद्धगणेश्वरसंघेः येषितां स्वस्तीणामंते स
 मीपे उदारमुद्वेः प्रगीयते वः भूः स्वगोयमिति भावः॥ ३३॥

गुरुः
 ११

आसादितस्येति॥ इहाद्रावमूर्महोषधयः नियतेर्नियोगादस्मिन्काले अस्तमयइति देवशासनात्तमसांधकारेण तत्प्रायेणाव
सनेन चासादितस्याक्रांतस्य पुनरपक्रमणेन पुनरावृत्त्या कालं समागमकालमाकांक्षतः पुनरागत्य संगंतुमिच्छतइत्यर्थः
ः। त्विषां यत्पुः सूर्यस्य परैस्तेजोतरेः पुरुषांतरेऽनभिभूतमतिरस्कृतमनुपहतंच कलत्रस्थानं कलत्रभूतानां त्विषां स्या

आसादितस्य तमसा नियतेर्नियोगादाकांक्षतः पुनरपक्रमणेन कालं॥
यत्पुत्विषामिहमहोषधयः कलत्रस्थानं परैरपरिभूतममूर्मजंते॥ ३४॥

नस्थितिं निर्वहंतीत्यर्थः। स्त्रीणां स्त्रीष्वेव रक्षाणं कार्यमिति भावः॥ यथा केनचिदाय दिव्यासीकृतानि कलत्राणि संरक्षाका
लांतरे साध्यस्तस्मै प्रयच्छंतितद्वदोषधयोपि त्विषां यत्पुः श्रययंतीत्यर्थः। एतच्च तासां सूर्यास्तसमये प्रज्वलनादुदये वि
पर्ययाच्चोपचर्यते। अत्र विशेषणसामर्थ्यादर्कादीनामपन्नादिसाम्यप्रतीतेः समासोक्तिरलंकारः॥ ३४॥ ॥ ३५॥

॥ ३६ ॥

मा.टी.४
१२

वनस्पतीति॥ अत्रादौ वनस्पतयो वृक्षाः। वनस्पतिर्वृक्षमात्रे विना पुष्प फल द्रुम इति विश्वः। यत यश्च स्फुरंति तेषां स्क्वेषु प्रकांडेषु
अंसेषु च निषस्याः सक्ताः बालप्रवाला बालपक्षवाहस्ता इव यासां ता सव्योक्ताः मधूनि व्रतयंति भुजंत इति। मधुव्रता मधुषाः
तेषां व्रातेन वृंदेन वृते श्रुतेः। अत एव लंभिताः प्रापिताः लोचकास्तारकाणि कज्जलानि च ये सैः वीरैरिवास्थितैरित्युत्प्रेक्षा। इवा
यो विवादः। तद्वदुत्प्रेक्षायां च प्रयुक्तः। लोचको मांसपिंडे स्यादक्षितारे च कज्जल इति विश्वः। पुष्पेरीक्षणे रिचपुष्पेरीक्षणे रूपतक्षि

वनस्पतिस्कंधनिषसावालप्रवालरुसाः प्रमदाश्वात्रा॥ युष्मे क्षणेर्हमि तलो यके वामधुव्रतवातवृतेर्व्रतत्यः॥ ३५॥
विहगाः कदंबसुरभाविहगाः कलयंत्यनुक्षणमनेकलयं॥ भ्रमयन्नुपैति मुहुरभ्रमयं पवनश्चभूतनवनीपवनः॥ ३६॥

ताः। व्रततो लताः प्रमदा इव लक्ष्यं त इति शेषः। न प्रसिद्धे क्रियाध्या हारे दोष इत्याहुवामतः। लिंगाध्या हारवदिति॥ ३५॥ विहगा इ
ति॥ कंदेवेः सुरभिः सुगंधिस्तस्मिन् कदंब सुरभाविहारे विहगाः पक्षिणोऽनुक्षरणं प्रतिक्षणं। अनेके बहुविधालयाः विच्छेदा
यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा गाः। वाचंशब्दानित्यर्थः। कन्यमिति। अर्जुनीनेत्रदिग्वाणभूवाग्यारिषु गौर्मतेति विश्वः। किंच धूतानि कं
पितानि नवानि नीयव नानि कदंबकाननानि येन सः धूतनेव नीयव नः। तूलं वनीय प्रियक कदंबास्तु हलिप्रिय इत्यमरः। अयं पवनः

मुहुः रश्मिं मेघं भ्रमयन्नुपैति प्रमिताक्षरा

गुरुः
१३

विद्वद्भिरिति॥ एवोदिः श्रेयान् श्रेयो द्विजातिर्वीक्षण इवागमौतिधिकल्पो मंत्रशास्त्रं च स एव परं प्रधानं येषां ते रागमपरेः
विद्वद्भिर्निधीनां मंत्राणां च साधनविधानज्ञैः कथं विद्वि वृतं स्वरूपतः प्रकाशितं। नास्ति निश्चितं। इदमित्यमिति निश्चयान्ति
काधीर्येषां तेः अनिश्चितधीनिरन्ये रशास्त्रज्ञैः श्रुत्वापि इह निधिरस्ति ईदृक् महिमा सो मंत्र इति यासमुखा दा कर्णीपि दुर्ग

विद्वद्भिरागमपरेर्विवृतं कथं विद्वत्पि दुर्गहमनिश्चितधीनिरन्यैः॥ श्रेयान्
द्विजातिरिव हंतुमद्यानि दक्षगूढार्थमेष निधिमंत्रगणं विभर्ति॥ ३७ ॥

हंदुः साधनं। अद्यातिदुःखान्येतां सिव हंतुं दक्षं समर्थं। दुःखेनो व्यसनेष्वद्यमिति वै जयंती। गूढः संवृतो धीधनमभिधीयं
वयस्मिन्। तं गूढार्थं निधयो मंत्रा इवान्यत्र निधय इव मंत्रास्तेषां गणं विभर्ति॥ इत्युपमार्थः द्विजातिर्मंत्रगणमिव निधि
गणमेष विभर्तीत्यर्थः॥ ३७ ॥

माटी ४

१३

विंबोष्ठिति॥ इहाद्रौतुरंगस्य वक्रं यस्य सः तुरंगवक्रो देवयोनिविशेषः। स प्रमृष्टमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिहृत्तरपदलोपश्चे
 तुष्टमुखवत्समासः विंबकल्पश्चोष्टो यस्य तद्विंबोष्ठमित्युपमालंकारः। ओत्तोष्ठयोः समासे वापररूपं वक्तव्यमित्याकारः। प्रि
 यायाः मुखं चूंवंतं किन्नरं मानुषमुखमश्वांगं देवयोनिविशेषं बहुगुरु यथा तथा मनुते नुवृधते। तुरंगवक्रस्य चूंवंता संभवा
 दितिभावः। इतरः किन्नरोऽपि उन्तुंगेन सतनभारेण यो भंगस्तस्माद्दीर्घमध्यो यस्य तांतिजस्त्रीस्वस्त्रियां वामूशसोरिति विकल्पा

विंबोष्ठं बहुमनुते तुरंगवक्रश्चूंवंतं मुखमिह किन्नरं प्रियायाः श्लिष्टं तं मुद्रितरो दितं निजस्त्री
 मुन्तुंगस्तनभरभंगभीरुमध्यां॥ ३८॥ यदेतदस्यानुतटं विभाति वनंततानेकतमालतालमू॥
 नपुष्पितात्रस्य गितार्क रश्मावनंततानेकतमालतालमू॥ ३९॥

वि२

दियजादेशाभावः। मुद्रुश्लिष्टं तं मानुषांगत्वादा लिङ्गं तं तुरंगवक्रं बहुमनुते तुरंगवपुषः किन्नरस्याश्लेषा संभवादितिभावः। उ
 र्जंभं प्रियं भवतीति रूपां मध्यस्याभंगोऽपि भंगोक्तेरतिशयोक्तिः। उपमा संसृज्यते। प्रहर्षिणीवृत्तमुक्तं॥ ३८॥ यदिति॥ अस्यादेरनुत
 टंतटे विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः। ततांस्तता अनेके बहुवस्तमालास्तालाश्च यस्मिन् सतु अनेकतमालं यदेतत्पुरो वर्त्तिवनं विभाति स्यात्
 तार्क रश्मोतिरोहिता तये अनंतताने अघारविस्तारे त्रवनेकतमाला अलं अन्त्यं तं पुष्पिता संजातपुष्पा न भवतीति शेषः सर्वापि पुष्पि

॥ ३९॥

॥ ३८॥

गुरुः

१३

दंतोति॥ अस्मिन्नद्वौ। दंतानि कुंजादक्षानाश्च॥ दंतोति कुंजे दक्षाने इति वैजयंती। तैरुज्ज्वलासुखविशसुसदृशेति। त्रिणिकट
कानि सानूनि वलयानि च यासां तासु। कटकं वलये सानाविति विश्वः। अधित्यकासु उर्ध्वभूमिषु। भूमिरुर्ध्वमधित्यकेत्यमरः।
उपाधिभ्यां त्यकनासनाहूयोरिति त्यकनू। विमलोपला उज्ज्वलशिला उज्ज्वलमणयो वामैखलाः काचो नितंबभूमयश्च। मेख
लाखद्वयं धेस्यातूकांची शैल नितंबयो रिति विश्वः। तामिरंतरभ्याः। मताववसिते रमे समाप्ता वंत इष्यते इति शब्दार्थवि॥ वृ

दंतो ज्वलासु विमलोपलमेखलांताः सदृशवित्रकटकासु वृहन्नितंबाः॥ अस्मि
नूभजंति घनकोमलगंडशैलानां ये हि नुरूपमधिवासमधित्यकासु॥ ४० ॥

दंतो नितंबा कटिपश्चाद्भागाः शिखराणि च यासां ताः। नितंबो रोधसिस्कंधैश्चिखरेपिकटे रंध इति विश्वः। द्यनानि विपुलाः
कोमलाः शुभ्रा गंडशैला गंडस्थलानि स्थूलोपलाश्च यासां ताः। नार्यो नुरूपं इच्छा सदृशं आत्मसदृशं वाधिवासं भजंति॥
अत्र नारीणां मधित्यकानां च प्रकृतत्वात् केवलप्रकृतगोचराश्चैवोपस्थापिता नुत्ययोनिता। अत एवोभयविशेषणान्युभयत्र
विभक्तिविपरिणामेन योज्यानि॥ ४०॥ ४॥

मा. टी. ४
१४

अनतिविरेति॥ इहादेविरलं यथा तथा विकीर्णवज्रशकलाश्चेतहीरकरवंडानियस्यांसा॥ धौताभुम्भाकलधौतमहीरजतभूमिर्जलदेन
अनतिविरोजुजितस्य तत्कालमुक्तस्य शुभ्रस्येति भावः विरास्थितो विरस्थायिनो बहवश्च बुद्बुदा जलस्यो टायस्मिन्तस्य पयस्यो
भसः सकलामनुकृतिं समग्रसादृश्यं विदधाति॥ अत्र मेधोऽजुजितस्य जलस्य स्थिरबुद्बुदासंबंधेषु संभावनाया संबन्धोक्तैरतिश
योक्तिः॥ कुररीरूतावृत्तां कुररीरूतानजमजैर्लगयुगितिलक्षणात्॥ ४१॥ वर्जयंत्या इति॥ एकांततः एकांतेरुसीत्यर्थः॥ कांततः कां
तेन प्रियेणेत्यर्थः॥ उभयत्रापि सार्वविभक्तिकस्तसिः॥ संगमे सति सुखं तर्कयंत्या उत्प्रेक्षमाणया विस्त्रब्धविहारमाकांक्षते

अनतिविरोजुजितस्य जलदेन विरस्थितबहुबुद्बुदस्य पयसोऽनुकृतिं॥ विरलविकीर्णवज्रशकलासकला
मिरुविदधाति धौतकलधौतमही॥ ४१॥ वर्जयंत्या जनैः संगमे कांततस्तर्कयंत्या सुखं संगमे कांततः॥ यो
धये वस्मरसन्नतायां गयासेव्यते॥ नेकया सन्नतायां गया॥ ४२॥

त्यर्थः॥ अतएव जनैः संगं वर्जयंत्या कुतः स्मरेणा सन्नतायानि प्राप्नुय्य राणि अंगानियस्याः सातया स्मरसन्नतायां गया अंगगात्र
कंठोपश्वेति वक्त्रे व्यमिति दीपो विकल्पादिरुपक्षेष्टाप्॥ सन्नतायां गयेत्यस्यास्तया सन्नतायां गया स्मरतायात्कुणितनेत्रांतया अने
कया घोषया अनेकाभिर्योषाभिरित्यर्थः॥ जातावेकवचनं॥ स्त्रीयोषिद्वलायोषानारीसीमंतिनी वधूरित्यमरः॥ एषोद्भिः सेव्यते
इहा विहारस्थानानीह संतीति भावः॥ स्त्राग्विणी वृत्ते रेश्वनुमिर्युता स्त्राग्विणी संमतेति लक्षणात्॥ ४२॥ ॥ अभमस्त ॥

गुरुः
१४

संकीर्णंति॥ अस्मिन्नद्वौ संकीर्णः मिथः संदृष्टः कीचकाः वेणु विशेषाः। वेणवः कीचकास्तस्युर्यस्वतन्त्रनिलोद्धता इत्यमरः। तेषां वनेस्व
लितस्यैकवालस्यैकरोमो विह्वेदकातराः त्रस्ताधीर्यासां ताश्चमर्थो मृदुश्चसनो मंदवायुर्गन्धियेषां तेभ्यस्तदीयरंध्रेभ्यः कीचकविवरे
भ्यो निर्यतः निर्गच्छतः स्वतस्य श्रुत्या श्रवणेन यत्सुरवं तस्मादिवेति हेतूत्प्रेक्षावलितुं नोत्सहंते। वस्तुतस्तु वालाप्रियत्वादिति भावः। शकधृषे
त्यादिना तु मन्ययः॥ ४३॥ मुक्तमिति॥ इहाश्रवंतस्तीनानि महानीलदलानि इंदुनीलविशेषखंडाया सुतासु सिंहस्तस्याकरो भूतमहा
नीलाकृतैस्मृता इति भगवानगस्त्यः। वापीषु दीर्घिकासु अत्रैर्महैः मुक्तं वृष्टं मुक्तागौरं मौक्तिकशुभ्रं अतएव क्षीरमिव स्थितमंभः। श
स्त्रीश्रुरिकास्या हस्त्रीवर्षीषु त्रीव। श्रुरिका वासिधेनुकेत्यमरः। वहादिभ्यश्चेति डीष्वातद्धतूष्णामैरंशुभिरंतर्गते इंदुनीलमरीचिभिः
संकीर्णं कीचकवनस्वलितैकवालविह्वेदकातरधियश्चलितुं वमर्यः॥ अस्मिन्मृदुश्चसनगर्भतदीयरंध्रनिर्यत्स्वरश्रुति सुरवा
दिवनोत्सहंते॥ ४३॥ मुक्तं मुक्तागौरमिव क्षीरमिव वात्रैर्वापीष्वेतस्तीनमहानीलदलानि सुशस्त्रीश्यामैरंशुभिराशु दुतमंभः श्याम

आशुततूक्ष्णमेव दुतं लोलितंधुरितमित्यर्थः। सतनिलीसलिलस्य नील्यारवो घघ्रियन्नरसस्य निलीकाली लीतकि केत्यमरः। अक्षां श्यायां
कातिमृच्छति तत्सदृशां श्यायागच्छतीत्यर्थः। अतो निदर्शनालंकारः। सद्यमुक्ताक्तगौरं क्षीरमिव। शस्त्रीश्यामैरिति बोधमात्रयेणां तस्तीन
महानीलदलानि वापीष्विति पदार्थहेतुकं काव्यालिंगेनोत्थापितेतांशुभिर्युतमितितद्रूपोत्थापित इत्यंगानि भावेन संकरः। क्षीरमिवेत्यने
न इंदुनीलीनां श्रेष्ठं सूचितं क्षीरमध्ये क्षिपेनीलं क्षीरं चेनीलतां व्रजेत। इंदुनीलमिति रव्यातमितिलक्षणसंभवादिति। तेनात्र नीली रसोप
मानेन तद्धर्ण एव सूचितः नीली रसनिभावः केचित्तूष्णं मुकंठनिभाः पर इत्यादिना आगत्य रत्नशास्त्रे तेषामेकादशविधं श्यायानिधानादिति

अस्मिन्मृदुश्चसनगर्भतदीयरंध्रनिर्यत्स्वरश्रुति सुरवा
दिवनोत्सहंते॥ ४३॥ मुक्तं मुक्तागौरमिव क्षीरमिव वात्रैर्वापीष्वेतस्तीनमहानीलदलानि सुशस्त्रीश्यामैरंशुभिराशु दुतमंभः श्याम
मन्ययः॥ ४३॥ मुक्तं मुक्तागौरमिव क्षीरमिव वात्रैर्वापीष्वेतस्तीनमहानीलदलानि सुशस्त्रीश्यामैरंशुभिराशु दुतमंभः श्याम
मिति लक्षणम्॥ ४४॥

माटी ४
१५

यानेति॥ इहा इव न्यवधूभ्यस्त्रांतरेभ्यः पंचमी विभक्ते इति पंचमी सारतरं श्रेष्ठतरमागमनं यस्याः सा सारतरागमना श्लाघा
संगमेत्यर्थः। या स्त्री यतमानं प्राप्ते प्रयतमानमित्यर्थः। यती प्रयत्ने शान्तव। प्रियं नय यो सा तथा प्रतिकूलं पि

त
यानय यो प्रियमन्यवधूभ्यः सारतरागमना यमानं॥ तेन स
हेह विभर्त्तिरहः स्त्री सारतरागमना यतमानं॥ ४५॥

स्त्रीरहस्तेन प्रियेण सह न यतमानं मदीर्घदोषं यथा तथा रतरागं सुरतामिलासं विभर्त्ति। इयमतिमानवती
रपि उद्दीपयतीति भावः। दीधकवृत्तं। दीधकवृत्तमि संभभभाजावितिलक्षणात्॥ ४५॥ श्रीगणेशाय नमः॥

गुरुः
१५

भिन्नेष्विति॥ इहोदोः किरणेषु उदं च श्रुवां च श्रु उच्चावचां सौ ह्रस्वावचैरनेकविधैरित्यर्थः। उच्चावचं नेकभेदमित्यमरः। म
यूरव्यंसकादिषु उच्चावचोच्चनीचावपरवोच्चवचा किंचनाकुतोभयाभीतितत्पुरुषे निपातनात्साधुः रत्नकिरणेभिन्नेषु मिश्रेषु
अतएव सरुस्तसंख्यामुपगतेषु सत्सु नलिन्यः पद्मिन्यः। नलं पद्मेन लंतणमिति विश्वः। असौ प्रकाशमानो हि मांशुः किलेति स
रुस्तकिरणत्वात् सूर्य एवेति संभावना बुध्येत्यर्थः। वात्सि संभावनयोः किल इत्यमरः। दोषापि रात्रावपि सप्तम्यर्थे इव यदि

भिन्नेषु रत्नकिरणैः किरणेष्विहोदो ह्रस्वावचैरुपगतेषु सरुस्तसंख्यां॥ दोषापि
नूनमहिमांशुरसौ किलेति व्याकोचकोकनदतां दधते नलिन्यः॥ ४६॥

बाह्येत्यर्थदोषावनक्तं च रजनावित्यमरः॥ व्याकोचकोकनदतां विकचपद्मदतां दधते नूनमित्युत्प्रेक्षायां॥ अथ रक्तस
रुहो रक्तोत्पलं कोकनदं व्याकोचविकचस्फुटा इत्यमरः। इह देवभूमित्वान्नित्यं पप्रानलिन्य इति भावः। इह नलिनीनां
दोषावनविकाशसंबन्धातिशयोक्तिमूलया तस्यं दावर्कभ्रांतिनिमित्तत्वात्प्रेक्षायाः प्रांतिमदलंकारो व्यज्यते॥ ४६॥

माटी ४
१६

अपशंकमिति॥ अपशंकंतिः शंकं अंकपरिवर्तनेषूत्संगलुंठनेषूचिताः परिचिताः पतिभर्तारमुपेतुं पुरोग्रेवलिताः प्रयाताः
आत्मजाः स्वसंभवा दुदिमश्च निम्नगानदी करुणेन दीनेन पत्रिणां पक्षिणां विरुतेन क्रोशनेन तिमिनेनेषो दिर्वत्सलत
या वात्सल्येन स्तेहेनेत्यर्थः॥ श्रीमान् स्निग्धस्तवत्सल इत्यमरः॥ वत्सांसाभ्यां कामवत् इति वत्सवृत्तयः॥ अनुरोदितीव
आक्रोशतीत्युत्प्रेक्षा हृदश्च पंचभ्य इति गुणः॥ हृदादिभ्यः सार्वधातक इतीट्॥ ४७॥ मधुकरेति॥ मधुकर एव विटस्ते

अपशंकमंकपरिवर्तनोचिता अलिताः पुरः पतिमुपेतुमात्मजाः॥ अनुरोदितीव करुणे
नपत्रिणां विरुतेन वत्सलतयेष निम्नगाः॥ ४७॥ मधुकरविटपानमिता सरूपं कीर्तिभ्रतो
ऽस्य विटपाऽऽनमिताः॥ परिपाकपिशंगलतारजसारोधश्च कालिकपिशंगलता॥ ४८॥

पांयानं च वनमिताः प्रायिताः इणः कर्तरि क्तः विटपैः शाखा विस्तारैः आनमिताः विटपानमिताः॥ विस्तारो विटपोऽस्त्रियामित्यम
रः॥ तत्सूर्यं कीर्तिभ्रतोऽप्यदेः रोधो नितंबो गलतापततापरिपाकेन पिशंगानां लतानां रजःपुष्परेणुः तेन परिपाकपिशंगतो ले
रजसाकपिशं पिशंगं सञ्च कालिमात्रावृत्तेष्वियमार्थमिति॥ अष्टगण अर्द्धे वसुगणमार्थमिति रिति पिशंगलनागः॥ ४८॥

गुरुः
१६

प्राग्भागतइति॥ इहाद्रोप्राग्भागतः उर्ध्वप्रदेशात्। उपत्यकास्वधः प्रदेशेषु। उपत्यकादेरासन्नाभूमिरुर्ध्वमधित्यकेत्यमरः। उपा
धिभ्यामित्यादिनोपशब्दात्पकन। पतत। शृंगारः सिंदूरदिमंडुतमस्यसंज्ञातः शृंगारितः शृंगारः सुरतेनायेरसेदिगाजमंडुतइ
तिविश्वः। आयतो दीर्घस्तस्यमहेभकरस्याभेवाभायस्यतद्विविधरत्नानांकरैरंशुभिरनुविद्धमनुरंजितमिदमंभः। ऊर्ध्वप्रसा
रितयसुराधिपवापंडूधनुः। तद्वच्चारुसंलक्ष्यते। अत्रेदंवाचस्योभृतासंवंधेपिसंवंधोक्तेरतिशयोक्तिः॥ अभूतोपमेतिमतां

प्राग्भागतः पतदिहेदमुपत्यकासुशृंगारितायतमहेभकराभमंभः॥ संलक्ष्यतेविविधरत्नकरानुविद्धमूर्ध्वप्रसारितसुरा
धिपवापवाह॥ ४८॥ दधतिचविकसद्विवित्रकल्पदुमकुसुमैरभिगुंफितानिवेताः॥ क्षणमलघुविलंबवियिच्छदाम्नः
शिरवरशिखाः शिखिशेखरानमुष्ण॥ ५०॥

तरोदितविवक्षायांतूयमानस्याप्रसिद्धत्वादुपमेवेयं॥ ४८॥ दधतीति॥ किंचेतिवार्थः। अमुष्मादेरेताः शिरवरणिशृंगारोवशिखाः
केशपाशपः। शिरवावूडाकेशपाश्वीत्यमरः। विकसद्विवित्रैर्नतावर्तैः कल्पदुमकुसुमैरभिगुंफितानुगुण्यितानिवस्थितानित्यु
त्प्रेक्षा। अलघुनिविलंबीतिलंबमानानिचपिछान्येवदामानिस्त्रजोयेषुतानूशिखितः केकिनएवशेखरापापीडानूक्षणंदधति। शि
खावलः शिखीकेकीशिखास्वापीडशेखरोत्पमरः। अत्रकुसुमगुंफेनोत्प्रेक्षालिंगेनपिछादीनामादिरूपसिद्धिः। तदुच्छोपितावोत्प्रे

क्षेति संकरः। पुष्पिताग्रावृत्ते॥ ५०॥

मा. टी. ४
१७

सवधूका इति॥ अस्मिन्नेष्टे अवरेन भवन्तीत्यनवरः श्रेष्ठाः अनवरतमाः श्रेष्ठतमाः मंदरागतैरमरैः सदृशः सरूपाः अनवरतममं
दरागतामरसदृशः अमंदरागा एतिरक्ता नितामरसानिषंके हृणीवदृशे येषां ते अमंदरागतामरसदृशरक्तेजाः। षंके
हृन्तामरसमित्यमरः। सुखिनो भोगिनः सहवधूभिः सवधूकाः संतः तेन सहेतितुल्ययोगे बहुव्रीहिः। न धृतश्चेति कपूरसवत्सा
नुरागं गुणो रंगेद्वे रस इति विश्वः। नवरतं नूतन सुरतं नासेवंत इति न किंत्वा सेवंत एवेत्यर्थः। संभाव्य निषेधनिवृत्तौ ह्ये प्रतिषे
धाविति वामनः। विशिष्ट सुरतानां सेवनस्य सामान्यतः प्रसक्तेरिति उपमालंकारः। गते यमार्थगीतिः॥ ५१ ॥ आद्याद्येति॥ ए

सवधूकाः सुखिनोऽस्मिन्नेष्टे अनवरतममंदरागतामरसदृशः॥ नासेवंते रसवन्ननवरतममंद

रागतामरसदृशः॥ ५१ ॥ आद्याद्यपुष्पपटमेघमहांतमंतरावर्तिभिर्गृहकपोतशिरो

धराभैः॥ स्वांगालिधूमहविमागुरबीदधानैर्धूपायतीवधटलेर्नवनीरदानाम्॥ ५२ ॥

बादिर्महांतं पुष्पाण्येवधटः इति रूपकं तमाह्वयांतः परास्पंतरे आवर्तिभिः अभीक्षणं भ्रमं भिः। वहुलमाभी आ इति लितिः गृहकपो
तशिरोधराणां गृहपा रावतकंठस्येवाभायेषां तैरित्युपमा। पा रावते कपातः स्यादित्यमरः। अगुरोः कालागुरो रिसामागुरो रिसामागुरो बी
कालागुरुरगुरुः स्यादित्यमरः। धूमहविं धूमकांतितत्सदृशीमित्यर्थः। अत एति दर्शनादधानैर्नवनीरदानां पटलेः स्वांगालिधूपायतीव
धूपैरधिवासयतीवेत्युत्प्रेक्षा रूपकोपमानिदर्शनाभिरंगैः संकीर्यते। धूपसंताप इति धातोः गूपूधूपविह्वलियनिभ्य आ य इत्यायप्र

॥ ५२ ॥

गुरुः
१७

अन्योन्येति॥अमुष्मिन्नेदोअन्योन्येषां व्यतिकरेण मिश्रणेन वाहूभिस्त एव विवित्रैर्नाना वर्णैः रजस्यंतस्त्रासदोषेण दुष्पंतः॥त्रोसोभी
मणिदोषयोरित्यमरः॥वाभ्राशेत्यादिना वैकल्पिकः श्यत्ययः॥तिभ्यो न वमणिभ्यो जन्मयेषां तेर्मयूरेवे एकाशेरचितमभित्यमकुड्यं
अनाधारमित्यर्थः॥चित्रं कर्म विवित्र कर्म॥तत्कर्त्त॥गगनसदः खेवरानूविस्मेरानू विस्मयशीलानू करोति॥नमिकमीत्यादिना रः प्र
त्ययः॥अत्रमणिमयूरेव मुखेचित्रकभ्रांतिमतामेवाभिन्निवित्रकर्मैत्यकारणकार्योत्पत्तिवर्णनाभ्यांतिमदलंकारोत्थायिताविभावेने
तिसंकरः॥कारणेन विना कार्यस्योत्पत्तिः स्याद्विभावेनेति प्रहर्षिणीवृत्तेमुक्तं॥ ५३ ॥समीरेति॥समीरणेन माहतेन शिशिरः शी

अन्योन्यव्यतिकरवाहूभिर्विवित्रै रत्रस्य न वमणिजन्मभिर्मयूरेवः॥विस्मेरानूगगनसदः
करोत्यमुष्मिन्नाकाशेरचितमभित्तिवित्रकर्म॥ ५३ ॥समीरशिशिरः शिरस्सुवसतां सतां ज
वनिकानिकामसुखितां॥विभर्त्तिजनयन्नयं मुदमयामययधवलावलाहकततीः॥ ५४ ॥

तलः अयंगीरिः सुशिरवरेषु वसतां निकामसुखितां अत्यंतसुखितां सतां पुण्यवतां मुदं जनयत्र धामं भसां अयायेनापगमेन धव
लावलाहकततीः मेघपंक्तीरेव जवनिकास्तिरस्करिणीर्विभर्त्ति अनावृत्तेषु पिशिरवरेषु क्रीडतां मेघेरेवावरणतां संयाद्यमुदं जनय
तीत्यर्थः॥अत्रवलाहकततीषु आरोप्यमाणानां जवनिकानां मुदं जनयन्निति प्रकृतोपयोगिवर्णनात्परिणामालंकारः॥आरोप्यमाणस्य
प्रकृतोपयोगित्वेपरिणामइतिलक्षणात्॥रूपकेतूपरंजकत्वमात्रमिति भेदः जलोद्भूतगतिवृत्तं॥रसेर्जसाजलोद्भूतगतिरितिलक्षणात्॥ ५४ ॥

मा. छ. ४

१८

मैत्र्यादीति॥ इहोद्रे समाधियोगं विभ्रतीति समाधिभूतो योगिने मैत्री कसूरा मुदिता उपेक्षेति वतस्तश्चिन्नवृत्तयः। तत्र पुण्यकृत्सु
मैत्री दुःखिषु कहराण। सुखिषु मुदिता अनुमोदनं पापिषु उपेक्षामैत्रीत्यादिर्येषां तानि विन्नस्य परिकर्माणि शोधकानीत्यर्थः। तानि विदं
तिलभंत इति तद्विदस्तभ्याजंतेः क्षीणान्तःकरणमला इत्यर्थः। अतएव क्लेशप्रहाणं विधाय। अविद्या अस्मिता रागद्वेषाभितिवेशाः पंच
क्लेशाः। तत्रानित्येषु नित्यत्वाभिमानोऽनात्मनि देहेन्द्रियादादात्मधीरित्यादिविभ्रमोऽविद्याऽस्मिता अहंकारः। रागो भिमतविषयानिला
षः। द्वेषोऽनभिमतेषु रोषः अभिनिवेशः कार्यकार्यभाग्रहः। तेहि पुरुषं क्लेशंतीति क्लेशाः क्लेशहेतवः पंचाद्यवृत्तिषां प्रहाणं क्षयकृत्यं

मैत्र्यादिविन्नपरिकर्मविदो विधाय क्लेशप्रहाणमिह लब्धसबीजयोगः॥ ख्यातिं च
सत्त्वपुरुषान्यतयाधिगम्य वाक्यं तितामपि समाधिभूतो निरोद्धुम्॥ ५५ ॥ ० ॥

वेति एतत्तद्विधाय क्लेशान् हित्वेत्यर्थः। अतो लब्धः सबीजः सावलंबनो योगो ज्ञानं येषां ते लब्धसबीजयोगाः संतः आलंबनमेव वानक्ति। स
त्वेति। सत्त्वपुरुषयोः प्रकृतिपुरुषयोः अन्यतया अन्यत्वेन मियोभिन्नत्वेन ख्यातिं ज्ञानं वाधिगम्य प्रकृतिपुरुषौ भिन्नाविति ज्ञात्वा प्रकृतिपु
रुषयोर्विवेकाग्रहाण संसारः विवेकाग्रहाण मुक्तिरिति सांख्या वदंति। अथ तां ख्यातिमपि निरोद्धुं निवर्तयितुं वाक्यं। कृत्स्नरूपां तां निव
र्तयितुं प्रकाशतयेवावस्थातुमिच्छंतीत्यर्थः। प्रकृतावुपरतायां पुरुषस्वरूपेणावस्थानं मुक्तिरिति सांख्या सिद्धांतः न केवलं भोगमूढि

एवं अर्थितुमुक्तिं क्षेत्रमिति भावः॥ ५५ ॥

गुरुः
१८

मरकतेति॥ इहोद्गो मरकतमणीतां विकारामरकतमयस्तासु मेदिनीषु स्त्रियाः। पुंवदित्यादिना पुंवद्भावः। तरुणां विटपाः पञ्चवासे
षामंतरे रवकाशैः पतंतीति तथोक्ताः। विटपः पञ्चवे रिंगे विस्तारे स्तम्भशारवयोरित्यमरः। स्फुरितान्पुण्ड्रेणुनां सूक्ष्मरजसां जाला
नियेषु ते भानोर्मयूखाः अवनतस्य नम्रस्य शितिकंठकंठस्य मयूरकंधराया लक्ष्मीदधतीति तिदृशीनालंकारः। पुष्पिताग्रावृत्ती॥ ५६॥
येति॥ अत्राद्गो। अत्यंतकालिमाकांक्ष्यस्याः सा अतिकालिमां शिष्या मेत्यर्थः। न विद्यते लयोलयनं क्वचिदवस्थानं यस्याः सा अलयाभ्रमं

मरकतमयमेदिनीषु भानोस्तर्ह्यविटपांतरपातिनो मयूखाः॥ अवनतशितिकंठकंठलक्ष्मीमिह
दधति स्फुरितागुरेणुजालाः॥ ५६॥ याविभर्तिकलवल्ली गुणस्वानमानमतिकालिमा लया
॥ नात्र कांतमुपगीतया तया स्नानमानमतिकालिमा लया॥ ५७॥

तीत्यर्थः। अतएव सस्वनेति भावः। या इति माला कलोऽव्यक्तमधुरः। तस्य वल्ली की गुणस्वानस्य चीणातंत्रीशब्दस्य मानमुपमानं विभर्ति तंत्रीव
अनतीत्यर्थः। उपमालंकारमुपगीतया समीये गतं प्रवृत्तये वनतु पूर्णं गायं त्येति भावः। आदिकर्मणि क्तः। कर्तरि चेतिकर्तरि क्तः प्रत्ययः। त
या इति मालया भंगावल्यास्वानमासुखेनानमितुमोक्तं शकारिषदुरित्यादिना स्वतंत्रप्रत्ययः। काधस्त्रीकांतं प्रियं ननमति सर्वा अपि मानं
विहाय सद्यः प्रणमत्येव तथोद्दीपकत्वाज्ज्ञानस्येत्यर्थः। रथोद्गतावृत्तं रो नराविरु रथोद्गता लगाविति लक्षणात्॥ ५७॥ अभ्रमस्त

वि

मा. टी. ४

१९

सायमिति ॥ इहादौ वप्राः सानवः । वप्रोस्त्री सानुमानयोरित्यमरः । सायं रात्रौ शशांककिरणौ राहतेभ्यश्चंद्रकांतैभ्यो निस्यंदेन प्रस्रविणाती
रनिकरेण जलपूरेण कृताभिषेकाः कृतस्नानं । अहित्वर्कोपलेभ्य हस्तसितैर्वह्निभिर्दिप्तास्त्राः संतस्तीव्रमुग्रंदुश्चरं महाव्रंतं त
त्र चरंती वेत्युत्प्रेक्षा ॥ ५८ ॥ एतस्मिन्निति ॥ एतस्मिन्नदौ । अधिकपयः श्रियं अधिकं जल समृद्धिं बहंत्यः । अन्यत्र त्वधिकाः कपयः सुग्रीवा
दयो वर्ण्यतेन यासुताः । अधिकपयः श्रियं गुणालंकारादिशोभां बहंत्यः पवनभद्रवतीति पवनभूः तेन पवनभुवा युज्येन जवेन संक्षोभं
वलनंतीताः । अन्यत्र तु जवेन वेगवता । जवो जविनिवेगे स्यादित्यमरः । पवनभुवा हनुमता संक्षोभनोन्नतंतीताः हनुमद्गवर्णनया प्रागल्यंती
ता इत्यर्थः । वाक्यक्षेपसर्वत्र षष्ठी विपरिणामः कार्यः महासरस्यो महासरासि । अरहितताववर्जितो राम लक्ष्मणौ याभिस्तासौ । अन्यत्र तुरामो
सायं शशांककिरणौ राहतेभ्यश्चंद्रकांतैभ्यो निस्यंदतीरनिकरेण कृताभिषेकाः ॥ अर्कोपलो हस्तसितवह्निभिरदिप्तास्तीव्रं महाव्रतमिवा
त्र चरंति वप्राः ॥ ५८ ॥ एतस्मिन्नधिकपयः श्रियं बहंत्यः संक्षोभं पवनभुवा जवेनतीताः ॥ वाल्मीके ररहितरामलक्ष्मणां साधर्म्यं दधति

रमणः अरहितरामा अविमुक्ता रामालक्ष्मणाः सारसस्य योषितो यासुताः केचित्तु अरहितरामा अविमुक्तास्त्रीकाः लक्ष्मणाः सारसा इति युं प
क्षिपरत्वेन व्यावक्षते । तेषां हं सस्य योषि इव रटा सारसस्य तुल्यक्ष्मणा । लक्ष्मणो षधिसारस्योरित्याद्यमरविश्व । प्रकाशादिवाक्यगतनियत
स्मर्थताविरोधः । तासां वाल्मीकेर्गिरां साधर्म्यं सादृश्यं दधति । अत्र पवनभुवा जवेन तत्रेकतालावलं विफलद्वयवदभग्नैकपदगतत्वेनार्थद्वय
प्रतीतेरर्थश्लेषः । अन्यत्र यदंभंगेनार्थद्वयप्रतीतेर्जतुकाद्यवच्छेदयोरेवमिर्थः । श्लिष्टत्वाद्दृष्टश्लेष इत्युभयसाहित्यादुभयश्लेषोऽयं । प्रकृ
ता प्रकृतगोचरः । उपमात्वं गमितिलेखः ॥ ५९ ॥

गिरां महासरस्य ॥ ५८ ॥

गुहः
१९

इति॥ इहोद्देशे मुद्रितैरिच्छाविहारसंतुष्टैः कलभैः करियोतैः। कलभः करिशावकरत्यमरः। क्षिप्रप्रतिदिशं यथा ये व्ययीभावः। अव्ययी
भावैश्चरत्प्रभृतिभ्य इति समासोत्पत्त्ययः कलश्चासौ भैरवश्च कलभैरवो मधुरभीषणः। विशेषणयोरपि कृपाणि खंजवदेष्टिकीय
सर्जनत्वं विवक्षया विशेषणसमासः। रवो वृंहणश्च निर्मुहुः क्रियते वने वनेऽनुवतं च मरीचयः। च मरीचगसद्यश्च स्फुरति किंच कनकर
त्वात्तां भुवस्तासां मरीचयश्च स्फुरति समृद्धि वस्तु वर्णनाद्युदात्तालंकारेण यमकस्याभ्युच्चयः॥ ६०॥ त्वमिति। अस्मिन्नद्वौ त्वविसारे

इह मुकुटदितैः कलभैरवः प्रतिदिशं क्रियते कलभैरवः ॥ स्फुरति वातुवनं च मरीचयः कनकरत्नभुवां च मरीचयः ॥ ६० ॥
 त्वक्सारं धूपरिपूरणालं गीतिरस्मिन् न सोमदितपक्षमलरत्नकांगः ॥ कसूरिकामगविमर्दसुगंधिरेति रागीवसक्तिमधिकां

येषां ते त्वक्ता रावंशाः त्वं शो त्वक्ता रकर्मा रत्नचिसारतृणा ध्वजा इत्यमरः । तेषां रंध्राणि तेषां परिपूरणेन ध्यापनेन लब्धा गीतिर्गीतसुखं
येन सः । मृदितानि संस्पृष्टानि पक्ष्मलानि लोमशानि रत्नकाणां कंचलमृगानां कंचलातां बांगानि शरीराणि येन सः रत्नकः । कंचल
मृगे कंचले परिकीर्तित इति वैजयंती । एतेन स्पर्शसुखमुक्तं । कस्तूरिकामृगाणां विमर्देन संधर्षेण सुगंधिः शोशनगंधः ।
यद्यपि गंधस्येते तदेकांतगूढमिति युक्तं । तथापि निरंकुशाः कवय इत्यपर्यन्तयोगयोगः । अत्र सावेवंभूतो वायूरमीव कामी ववि
षयेषु देशेषु इन्द्रियार्थेषु च । विषयः स्यादिन्द्रियार्थदेशजनपदेष्वेति विश्वः । अधिकं शक्तिं व्यासक्तिमेति ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

मा. टी. ४

२०

प्रीत्या इति ॥ इहोद्रे युवतयश्च युवानश्च तेषां यूनां पुमान् क्रियेत्येकशेषः ॥ प्रीत्येव यद्विहिततयतासिरोहिता कीम्रत एव सुरता नो
वक्त्री दास्ताभि र्गयासो व्यायामसेनयः श्रमः खेदः ॥ श्रमो ध्वं खेदे रत्या देरिति लक्षणान् तस्य श्रमे निवारणोपटवः सर्वथा जलदाः
प्रौढधातं मेघावरणं काष्ठं धकारं दिनं दिवसं दोषा रान्निमात्मानं मन्यते इति दोषामन्यं रान्निमातिनं विदधति मिघावरणमहि
म्ना दिवसः ॥ स्वयमप्यात्मानं रान्निमन्यते किमुतान्य इति भावः ॥ दोषे स्वयं तदुपदातुमन्यते धातो रात्ममाने खञ्जेति खञ्जप्रत्ययः ॥

प्रीत्येयूनां व्यवहिततयताः प्रौढधातं दिनमिह जलदाः ॥ दोषामन्यं विदधति सुरतक्रीडायासश्रमश्रमपटवः ॥ ६२ ॥
भग्नो निवासो यमिहास्यपुष्पैः सदानतो येन विषाणिनागः ॥ तीव्राणि तेनो जूति कोपितो सौ सदानतो येन विषाणिनागः ॥
६३ ॥

इह यूनां दोषावद्विवापि विभ्रं मो विहारः संभवतीति भावः ॥ भ्रमरविलसितं वृक्षं मो नो गः स्याद्भ्रमरविलसितं लक्षणम् ॥ ६२ ॥
॥ भग्न इति ॥ इहोद्रे अस्य नागस्य निवासः आश्रयः सदा पुष्पै रानतो नमो यं नगवृक्षीत्यगो वृक्षो दानतो येर्मदोदकेः सदा वृक्षे ते
यः तेन सदानतो येन मतेनेत्यर्थः ॥ येन विषाणिना दंतिना भग्नसेतविषाणिना कोपितः कोपं प्रापितो सौ नागः सर्पस्तीव्राणि विषा
णि गरत्तान्पुजुति वमति परप्रतीकारक्षमस्य क्रोधः स्वाश्रयमेव व्याहंतीति भावः ॥ ६३ ॥

गुरुः

२०

प्राप्तेयेति॥ ईश्वरः शिवोपि किमुतात्प इति भावः। सां द्रुयदि भवर्मत देव वसनंत देवा वरणं दानं यस्य सः तथा सन्नूतत्वनावर
लोनापि विधिचित्ता वरण इति भावः। प्रलयादागतं प्राप्तेयं हिमं। ततः अगत रताणि। के कृमि त्रयुत्र प्रलयातां यादे रिपू इति यशस्येया
देशः। तेन शीतं शीतले अचले श्वरं हिमवतं मधिशोते तस्मिन् शीत इत्यर्थः। अधिवशी दुःस्था सां कर्मैति कर्मत्व सर्वर्तुभिर्निर्वृति करे स

प्राप्तेय शीतमचले श्वरमीश्वरोपि सां दे भवर्म वसना वरणो धिशोते॥ सर्वर्तु
निर्वृति करे निवसन्नुपैति न दूंदुःखमिह किं विद किंच नोपि॥ ६४ ॥

दासुख करे इहो नो निवसन् पुनः नासि किंच तयस्येति अकिंच नोतिः स्वोपि अचो बवेत्यादिना मयूर वं सकादिषु निपातनात्पुनः =
वः किं विदत्यगपि दूंदुःखं शीतो ह्लादिदुःखं शीतो ह्लादिदुःखं नोयेति नित्य संति हिताना मृतूनां अन्योत्पदोष निवारकत्वा
दिति भावः। दूंदु युग्मं हिमोष्मादि मिथुनं कल हो रज इति वैजयंती। अत्रोपमानादिमात्रेण दुपमेयस्याधिक्यवर्णनाद्यतिरेकः॥ ५७

मा. टी. ४
२१

नवेति॥ एषो लोरे वत क्रोन वयान गवन रेख यात ह वन यं त्वा श्या मो मध्ये मध्य भा गो या सां ताभिः आभिः स्फटिकानां क
टकभूमिभिः नटप्रदेवोः करणैः॥ अहिरेव परिकरोगात्रिका बंधस्तंभजतीत्यहिपरिकरभाजः॥ अहिना कृता वसस्थिकस्येति
भावः॥ भवेत्परिकरे वाते पर्यंकपरिवारयोः॥ प्रगाढे गात्रिका बंधे विवेकारंभयो रपीति विश्वः॥ भजो रिवः भास्मिनेर्भस्मभये

नवनगवनलेख्याममध्याभिराभिः स्फटिककटकभूमिर्नाटयत्येषो लः॥ अहि
परिकरभाजो भास्मिने रंगरागैरधिगतधवलितः शूलपाणेरभिरव्यामू॥ ६५ ॥

विकारिकोऽणप्रत्ययः॥ अन्निति प्रकृतिभावान्नस्तद्विततिनास्तिटिलोपः॥ अगरागैरनुलेपनैः अधिगतधवलितः प्राप्ताव
त्पस्य शूलपाणो यस्य तस्य शूलपाणेरीश्वरस्य प्रहरणावेभ्यः परे निष्ठा सप्तम्योस्तः अभिरव्यांशोभां॥ अभिरव्यानामशोभ
योरित्यमरः॥ आतश्चोपसर्गइत्यप्रत्ययः नाटयति अनुकरोति निदर्शनालंकारः॥ मालिनीवृत्तमुक्तम्॥ ६५ ॥ ६६ ॥

गुरुः
२१

दधभिरिति॥ अत्रादौ माधवस्य मेमाधवाः यादवाः विकचानि वारिजानि येद्युतानि म्रुं वुनिययोसो विकचवारिजावृ अभित उ
भयतस्तदौ दधभिरनदेरं वुप्रवाहेः प्राकत्रोतसोनयः प्रत्यकस्त्रोतसोनदाः नर्मदां विनेत्याहुः। विनोदितो दिनकृमो ये सो
नदविहारेण म्रयतीता हि कसंताया इत्यर्थः किंच जांबूनदस्य विकारे जांबूनदैः कनकभूषणैः कृतरुवोजनितशोभोः संतः र
सवत्सादवत्। रसो गंधरसो स्वादे इति विष्टः। कादंब इक्षुः। कादंबः कलहं सेह्वोरिति वैजयंती। कादंबं रतिरत्नयो रभेदा

दधभिरभितस्तदौ विकचवारिजांबूनदैर्विनोदितदिनकृमाः कृतरुवश्च जांबूनदैः॥
निषेधमधुमाधवाः सरसमत्रकादंबं हरंति रतयेरुः प्रियतमांगकादंबं॥ ६६॥

ज्ञातिप्रकृतित्वेनादत्त इति कादंबं रं मेभ्रवं पानसंदाक्षमाधूकं रवार्जूरं तालमैक्षवमिति स्मरणात्। अतोनुपसर्गे इति कः
मधुमद्यं एवं च मधुकादंबं रशब्दयोः सामान्यविशेषणत्वाद्यौ न ह त्वंतिषेय्यतीत्या। अत्रिषाणां पैष्ट्यामेव निषेधादिति
भावः। रतये सुरतार्थं रुः प्रियतमानां प्रेयसीनामंगा देवांगकात् गात्रादंबं वस्त्रं हरंति। यादवाश्चेहमधुवानरतोत्सवे
र्विस्त्रञ्च विहरंतीति भावः। पृथ्वीवृत्तं जसौ जसश्च लावसुग्रहपतिश्च पृथ्वीगुह्रितिलक्षणात्॥ ६६॥ छे॥ छे॥

मा.टी.४

२२

दर्पणोति। इहाशे रविर्दर्पणवन्निर्मला सुपुरः शेषभिनिषु कांचनकंदराग्रवर्त्तिरजतसानुषु यतिते संक्राते घनं सांद्रं यति
मिरंतमुस्माति हरतीति तन्मुद्रा। किंपू। तस्मिं ज्योतिषि स्वतेजसि कांचनकंदराग्रमुद्रुः प्रतिफलति सति संमूर्च्छति। रमणे
रपहतवसनास्तहणी रसतु मुखोपि कंदराग्रमभिमुखोपि व्रीडं जयां यद्यपि गुरोश्च हल इति स्त्रियामप्रत्ययः। अतएव
संदाक्षं श्रीस्त्रया व्रीडेत्यमरः। तथापि तत्र स्त्रीत्यविवक्षायां बाहुल्यकत्वात् न पुंसकत्वं। अतएव विधौ गुरोः स्त्रियां बहुलवि

दर्पणानिर्मला सुयतिते घनतिमिरमुखि ज्योतिषि शेषभिनिषु पुरः प्रतिफलति मुद्रुः॥

व्रीडमसन्मुखोपि रमणे रपहतवसनाः कांचनकंदराग्रमुद्रुहणीरि हनयति रविः॥ ६७॥

बद्धेति वामतः। न यति प्रापयति नीवर्त्ती हरते चैवेति द्विकर्मकता यस्मिन् सुवर्णकंदराग्रमुद्रुः शेषभिनिषु विष्टः स्त्रियो धकार
इति कृत्वा पुरुषै रपहतवसनाः संत्यः पुरः स्थिते शेषभिनिषु तेजसामंतः प्रतिबिंबवत्प्रकाशे सति सलज्जा इति भावः। अत्र कां
चनकंदराग्रामसंमुखे पुरतोर्क ज्योतिः प्रतिफलता संबंधेपि संबंधोक्तेरतिशयोक्तिः। वंशयत्र पतितं वृत्तं दिशु निवंशय
त्रपतितं भरनभनल गैरिति लक्षणात् ॥ ६७॥

गुरुः

२२

मा.टी.४
२३

अनुकृतेति॥ असा बुद्धेरुन्नतादिः रेवतकस्त्वप्यभ्यागते सत्यनुकृताशिखरो घाणां श्रीर्येस्तेस्तथोक्तेः शिखरोद्यभ्रमकारिभिरिति भा
षः॥ अतएवान्नश्रीरिवश्रीरिति निदर्शनया भ्रांतिमदलंकारो व्यस्यते। द्रुतमहताशीघ्रमाहतेन उपलुब्धैः प्रेरितैरतएव सहेतुं स
लीलं उन्नमभिर्हृत्यतभिः। धरतीति धरः। यथाद्यवू। हलस्य धरो बलमद्रुतस्य परिधानान्यं वराणि तद्वत्तृषामैरंबुवाहेर्निमित्तेन

अनुकृतशिखरोद्यभ्रभिरभ्यागतेऽसौ त्वयि सरभसमभ्युत्तिष्ठतीति वादिरुद्धैः॥ द्रुतम
हदुपलुब्धैरुन्नमभिः सहेतुं हलवरपरिधानश्यामलैरंबुवाहेः॥ ६८ ॥ इति श्री
शिशुपालवधे महाकाव्ये माद्यकृतौ रेवतकवर्णीतो नाम चतुर्थः सर्गः समाप्तः॥ ४ ॥

सरभसमभ्युत्तिष्ठतीति वप्रत्युच्छानं करोतीति क्रियानिमित्ता क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा॥ विशिष्टमेद्योक्षमनक्रियाप्रत्युत्क्रियोत्प्रेक्षाणां सावो
क्तेनिदर्शितानुप्राणितेति संकरः॥ शब्दस्मृत्यनुप्रासः। मालिनीवृक्षमुक्तं॥ ६८ ॥ इति श्रीवदवाक्यप्रमाणधारवाहीराश्रीमहास
होपाध्यायकोलचलमन्त्रिनाथसूरिविनायां माद्यव्याख्यायां सर्वकथासमाख्यायां चतुर्थः सर्गः समाप्तः॥ ४ ॥ शिवमस्तु सर्वथा॥

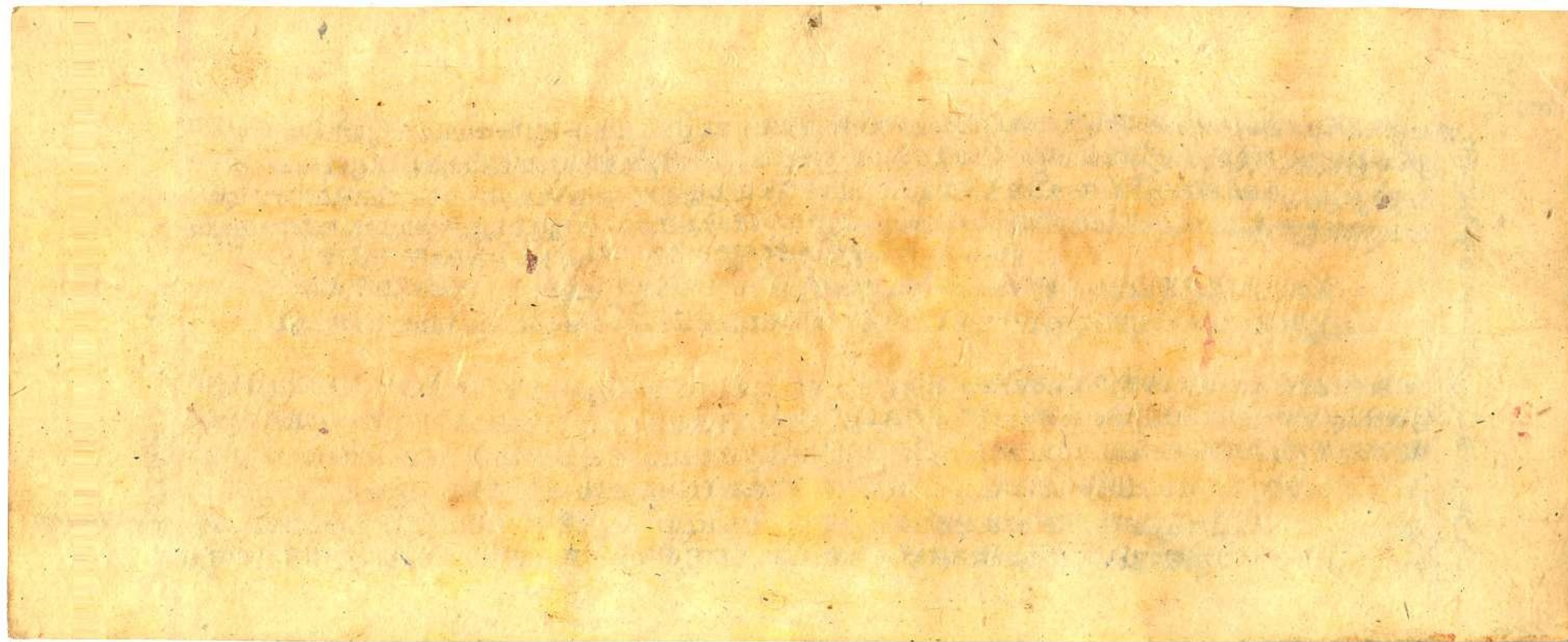
गुहः
२३

၇၇၆
 ၇၇၆
 ၇၇၆

၇၇၆
 ၇၇၆
 ၇၇၆

၇၇၆
 ၇၇၆
 ၇၇၆

၇၇၆
 ၇၇၆

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ इत्यमिति ॥ सहस्रं रिरिस्मृमनेन प्रकारेण इदमस्मृमुरिति यमुप्रतायः ॥ अत्र वलीकाः अप्रियरहिताः वलीकां च प्रिये
नृत इत्यमरः ॥ प्रियतमाः प्रेयस्य इव स्थिताः कांता संमिता इत्यर्थः ॥ वलीकाः विगताः नृताः सत्याः सूततनयस्य सारथिकुमारस्य दारु
कस्य गिरः तदा श्रुत्वा वततः अवगच्छन्तं तासां गिरामवसाने समाप्नोति रंतं नीरं वनराजिरेव यदसं वसाने आह्लादयति वसन्ना
ह्लादने इति धातोः कर्त्तरि लट् शानजादेशः ॥ गिरीरेव तकादौ रंतुं क्रीडितुं इयेषां तत्र वसतिं कर्तुं मिच्छन्ति स्म उपमापमकयोः संसृष्टिः
अस्मिन्सर्गे वसंततिलका वृत्तां उक्ता वसंततिलका तमजा तमोगः ॥ १ ॥ तमिति ॥ कदल्य एव कदलिका वै जयंत्यो रंभा तरवश्चाक

इत्यंगिरः प्रियतमा इव सोऽवलीकाः श्रुत्वा वसूततनयस्य तदा वलीकाः ॥ रंतुं निरंतरमियेष ततोऽवसाने तासां गिरी
ववनराजिपटं वसाने ॥ १ ॥ तं सन्निधेयं इत्युल्लिख्य तुलतुंगस्य गमत्युत्सृज्य कदलिका वनराजिह्वेः ॥ विस्तार
रुद्रवसुधोऽन्वडवलं वचाललक्ष्मीं दधत्यतिगिरे रत्नधुर्वलोद्यः ॥ २ ॥ छे ॥
दली वै जयंत्यां च सोभापेक्षं धजे धिचेति विश्वः ॥ इयां हरिणा तरकदली वै जयंत्यां च रंभेति विश्वः ॥ अत्युत्तमं ॥ कदलिका वै जयंत्यो वन
राजये इव यस्य सः ॥ अत्र रंभा वने पक्षयो यस्य तमिति योत्तं उच्चैरुन्नतः विस्तारिण रुद्रवसुधः व्यापृभूमिः अतएव प्रतिगिरे रत्नक्ष्मीं द
धतस्वयमप्यन्योगिरिरिव स्थित इत्यर्थः ॥ अलघुर्महानुबलोद्यः सेनासंघः द्विषेद्रैस्तुलितान्यतुलान्यप्रतिमानि द्विषे इत्यतिरिक्तप्रति
मारहितानि उतुंगानि शृंगानि यस्य तंतं तथोक्तं तमवलं रैवतकावलं अनुवचालातं प्रतिपद्यादित्यर्थः ॥ अनुलक्षणेति कर्म प्रवचनीयत्वा

कस्य विदुषि
अत्र प्रतिगिरेः
अत्र प्रतिगिरेः
अत्र प्रतिगिरेः

गुहः ५
२

भास्वदिति॥ आशादिशो भास्वत्करव्यतिकरेण सूर्यो शुव्याप्या उन्नसितां वरांताः॥ प्रकाशिता काशदेशाः अन्यत्र भास्वान् भास्वरो
भिरूपः॥ भास्वान् भास्वरसूर्ययोरित्यमरः॥ तस्य हस्तस्पर्शनेन स्रस्तवस्त्रां वलाः॥ अत एव महाजनदृशेतेन सायत्रया इव लज्जा
सायत्रयान्यत इत्यमरः॥ अंवरविकाशिबो मव्यापिवासः शोभिवा अंवरं व्याप्तिवासो रित्यमरः॥ चमूषु समुत्थं करभठुष्टपोतः॥

भास्वत्करव्यतिकरेण सितां वरांताः सायत्रया इव महाजनदृशेतेन॥ संविव्यु
रंवरविकाशिचमूषुसमुत्थं पृथ्वीरजः करभकंठकडारमाशाः॥ ३ ॥ ॥

उष्ट्रे क्रमेण कसयमहांतः कलभः शिशुरित्यमरः॥ तस्य कंठ इव कडाहं कपिला कडारः कपिलः पिंग इत्यमरः पृथ्वीरजः संवि
द्युः संवदुः कृदयामासुरित्यर्थः॥ व्यञ्जसंवरणे लिटः कित्वा संप्रसारणे द्विर्भावः॥ एरते काच इति यणादेशः स्त्रियो वस्त्रापरहरो
पाययत्किंविशेडा कृदयंतीतिभावः॥ अत्रावेतनो स्वाशात्पुसु श्लिष्टविशेषणमहिम्नास्त्रीप्रतीतोतदभेदाध्यवसायेन संव्याज
ववहारसमारोयात्समासोक्तिः॥ सायसायत्रयोत्प्रेक्षानुप्राणितेति संकरः॥ ३ ॥

लज्जा

आरक्षामिति॥ पथिमार्गे इमो ब्रूवन्मो न्यतोऽन्योन्यस्माद विमितां भीतवन्तौ त्रिभीषये लुङि भियो न्यते रस्यामिति इत्वं वन्ते त्वतयो रिति रेवे
दे समये वा रे दानु कं पा संतोष विस्मयामं ज्ञो वन्ते त्वमरः। भीतत्वे लिङ्गमाह एक इभः। आरक्षः कुंभयो रधः प्रदेशः तत्र मग्नं शिता
ग्रंभीक्ष्णमुखं सृष्टि मं कुशं। अंकुशो स्त्री सृष्टि र्द्वयोरित्यमरः। अवमत्या इव धूय कृत आत्तना दोषे न सः। अतिकरुणं क्रंदनित्यर्थः। ज
वेन पलायत पलायितवान् परपूर्वा द्यतेर्लङि तद्। उधसर्गस्या यता विति रेफस्य लत्वं अन्यः पुनरुद्धुस्तु अस्तभारं निरस्तभारं य

आरक्षमग्रमवमत्या सृष्टि शिताग्रमेकः पलायत जवेन कृतार्त्तनादः॥ अन्यः पुनर्मुहुर्दद प्रवता रस्तभारमन्यो
न्यतः पथिवता विमितमिभो यो॥ ५॥ आयस्तमे क्षतजनश्च दुलाग्रपादं गच्छंतं मुञ्चति तवा मरवाहमश्वम्॥
नागं पुनर्मुहुर्मली लनिमीलितो क्षंसर्वः प्रियः खलु भवेत्पुनरुपवेष्टः॥ ६॥

या तथा मुहुर्दद प्रवत उञ्जितवान्। मुहुर्गतौ स्वभावोक्तिः॥ ५॥ आयस्तमिति॥ जनश्च दुलाग्रपादं चंचल पूर्ववरुणं यथा तथा
गच्छंतं शीघ्रं धावं तमित्यर्थः। उञ्जिते र्मुञ्चते श्यामरेः। वाहमश्वं आयस्तं सयत्नं आहृतं यथा यथा यत्प्रयत्ने कर्त्तरि क्रांतं क्रिया
विकोषणं ऐक्षत ईभीतवान्। ईक्षतेर्लङ्। आडजादीनामाटश्चेति वृद्धिः। नागं पुनर्गजं तु सलीलं निमीलिते अक्षिणीयस्मिन्नतत् बहु
ब्रीहो सकृद्यक्षोः स्वांगात् ववृम दुमंदं गच्छंतं आयस्तमे क्षतकथं शीघ्रमंदयोक्त्यदृष्टिरत आह सर्वः प्राणी अनुत्पवेष्टः स्वजात्पु
चित्तया पारः सप्रीणातीति प्रियः प्रीतिकरो भवति। खलु इगुपधजा प्रीकिरः कः अर्थांतरन्यासः॥ ६॥

मा. टी. ५
३

त्रस्त इति ॥ करेणोरिभ्याः करेणोरिभ्यांस्त्रीनेमे इत्यमरः । भीत्रार्थानां भयहेतुरित्यपादनत्वं त्रस्तः भीतः । खरोगर्द्धनः समस्तजनस्य हासं
करोतीति तत्करस्मन्कृजोहेतुरिसादिनाटप्रत्ययः । तावदवधिप्रसभं भृशमुन्नतयांचकार उत्पयातया वतूवलात्स्यात्तचलि
तादासनात् विलोलोऽपसृतेस्तस्मान्नितं वविंवा हिस्त्रस्तं ववरमं स्त्रयस्मि कर्माणि । तद्यथा तथा अवरैधवधूः ययातस्वभावोक्तिः
॥ ७ ॥ शैलेति ॥ शैलस्य रेवतकादेरुपशल्पं प्रांतं । यद्यपि ग्रामांतमुपशल्पं स्यादित्यमरः । तथाप्युपचारदोषः । तन्न नियतती

त्रस्तस्मस्तजनहासकरः करेणोस्तावतूवरः प्रसभमुन्नतयांचकार ॥ यावच्चलासनविलोल
नितं वविंवा विस्रस्तं वस्त्रमवरैधवधूः ययात ॥ ७ ॥ शैलोपशल्पनियतदुधनेमिधारा निधि
एति पुरश्चिलातलवूर्णगर्भाः । भूरेणो नभसिव द्रुपयो दवक्राश्चक्रीवदंगरुहधूम्रतृवो विस

स्या

धावतारथानोनेमयश्चक्रांताः । चक्रं रथांगंतस्यांतोनेमिः स्त्रीत्प्रधिः पुमादित्यमरः । तासांधाराभिरश्मिभिः निधिपूतानां दूर्णिता
तां निष्ठुरशिलातलानां दूर्णगर्भेयेषां तेतथोक्ताः । नभसिव द्रुपयो दवक्राणि पयोदाकारमंडलानि ये स्तेवक्रवभ्रमणमस्यास्ती
ति चक्रीवानुगर्द्धनः । चक्रीवंतस्तवालेयासभागर्द्धनाः खरा इत्यमरः । आसंदीवेदिष्ठीवचक्रीवदित्यादिना साधुः । तस्यांगरुहाणि
ततूरुहास्तद्रुम्ररुचः । कृष्णलोहितवर्णाः धूम्रधूमलौकृष्णलोहित इत्यमरः । भूरेणो विसस्तुः प्रसृताः ॥ ८ ॥ शुभमस्तु ॥ छ ॥

गुहः
३

उद्यदिति॥ खुराः शफाणी॥ शफं स्त्रीवेखुरः पुमानित्यमरः तेषामभिधाता दुद्यंतः कृशानुशकलाः स्फुलिंगायेषुतेषु टंकप्रा
यखुरादितिभावः॥ भूम्यां समानि समतलानि आयतानि वधाणि शिलाफलकानि ते रावितेष्वास्ततेषु शैलस्य धर्म्यतवर्त

उद्यत् कृशानुशकलेषु खुराभिधाता दभूमि समायत शिला फला वितेषुः॥ धर्म्यत
वर्त सुविचक्रमिरे महाश्याः शैलस्य ददुर पुटातिववादयंतः॥ ९ ॥ ॥

सुप्रांतमार्गेषु महाश्याः ददुराणां वाद्यविशेषाणां पुटान्मुखातिवादयंत इव विचक्रमिरे जग्मुः॥ पादन्यासेस्तादृशं॥ श
क्यकुर्वन्नित्यर्थः॥ विः पादविहारा इत्यात्मनेपदं ददुरास्तीत्यनेके ववाद्यभांडादिभेदयोरित्यमरः॥ उत्प्रेक्षा लंकारः॥ ९ ॥

मा. टी. ५
४

तेज इति॥ तेजो नाम दर्पा परनामा सत्त्वगुणविकारः। प्रकाशकोतः सारविशेषः। यथा हनो जराजः तेजो निसर्गजं सत्त्वं वाजिनां स्फुरणं रजः क्रोधस्तम इति तेषां स्रयोपि सहजा गुणा इति तच्च द्विविधं सततोत्थितं भयोत्थितं वेति। यथा ह स एव धारसु योजिता नां वनिसर्गस्यैरणं विना अविच्छिन्नमिवाभाति तत्तेजः सततोत्थितमिति कक्षायादिघाते र्यसाध्वसस्फुरितादिति। अत्र तेजः शब्देन तत्कार्यवेगो लक्ष्यते। तथा च तेजसि वेगे निरोधेन निवारणे समतायां वेगसाम्ये वा श्वहितेन बलाविभागकुशलेनेत्यर्थः। कक्षाता

तेजो निरोधसमता बहि तेन यन्नासम्प कक्षात्रयविवारविधानियुक्तः॥

उनी॥ अश्वादेस्ता उनी कशेत्यमरः। अत्र कक्षाघातास्तासां त्रैमुत्तममधमेषु यथा संख्यां स दुत्पमनिष्ठुरसकृद्विह्विकारणरूपं त्रितयंतस्य विचारः। एतेषु निमित्तेषु अंगेषु एवंता इति विमर्शः। तद्विदा तज्जेन यथा ह भोजः मृदुनैकेन घातेन दंडकालेषु ताडयेत्। तीक्ष्णं मध्यं पुनर्दृष्ट्वा जघनं विष्टुरे स्त्रिभिः। उपवेशेन तिद्रायां स्वलिते दुष्टे वेष्टिते वडवा लोकनौ सुको मुहुर्गर्विते हेषिते संजासे च दुहृत्याने विमार्गगसने भये शिक्षा त्यागस्य समये संजाते विन्नविभ्रमे। दंडः प्रयो ज्ये वाहनां कालेषु द्वादशस्वपि। ग्रीवायां भीतमाहूत्या त्रस्तं वै वच वाजिनां विभ्रांतविन्नमधरेत्यक्त शिक्षां न ताडयेत्॥ प्रहेषिते स्कंधवाहोर्वडवा लोकनंतया। उपवेशेन ति

पुरुः
४

श्यांकटिदेशे च ताडयेत्। दुष्प्रेषितं मुखे हन्यादुनमार्गप्रस्थितं तथा जघने सवलितं हन्यान्नेत्रभागे दुहस्थितं। यः कंठप्रकृतिर्वा
 जीतं सर्वत्रैव ताडयेत्। इत्येवंभूतेन यंत्रासादिना सम्यक् यथाशास्त्रं नियुक्ता वारित उच्चैर्हन्तः आरदुजोऽश्वः। आरदोऽश्वोऽपि
 र्दृशविशेषः तज्जोऽश्वः आरदुजः विशेषणमात्रे प्रयोगे सागरां वरादिवत्तावत्तैव विशेषप्रतीतिरित्युक्तामनः। विशेष
 एप्रयोगो विशेषः॥ प्रतियन्नाविति। वदुलश्च पलोतिष्ठुरः परुषश्च पातः पादप्रक्षेपो यस्मिन्कर्मणि तं तथा मर्द्दपुलायितेन
 मंडलगतविशेषेणेति त्रमभ्युतं यदं पादक्रमं चकार शताक्रोर्द्ध्रमाहनेर्तुलायतवलिलैः। उन्मुखस्याश्वमुखस्य गतिरुच्चैः
 पुलायितमितिलक्षणात्। पुलोनामभ्युताद्यनेकापरनामाह्यानां गतिविशेषः। तदुक्तं हयलीलावत्यां पुतां पुबं गितामाहुर्गंधा
 आरदुजश्चदुलनिष्ठुरपातमुच्चैश्चित्रं चकार यदमर्द्दपुलायितेन॥ १०॥

रापुलिनाभिधा पुनरेतां रपोलानां पुलामित्याह देशिकः तिलक्षणं च तत्रैवोक्तं क्षितिपतिसमाविशेषानुक्षिप्य अन्यरुषा
 असरति। पुरतोऽश्वः साधधारपुलाख्याधिलसति समपादोऽक्षेपाणां कुंवनानां करणमिह गतिज्ञाः प्राकुरन्ते पुलार्यामिति॥
 पार्श्वप्रधानं प्रविधाय रागावतृगां श्रुयी कृत्यवहेत्युलाख्यामित्यादिपुलाख्यमपि तमयनं गतिं पुलायितं। अथ गतोभावे
 कः। तदुक्ताद्गैत्युक्तरित्यानुष्ठितमर्द्दपुलायितमित्यलं विस्तरेण॥ १०॥

मा.टी.५

५

नीलारेति॥ नीलारजालवन्तुहिनव्यूहवन्मलिनः वधूजनविलोचनानां पद्ममालाः पुनरुक्तसांद्राः कुर्वन्निगुणसांद्राः कुर्वन्
स्वभाववतोऽपि सांद्रत्वादिति भावः। मयूरव्यंसकोदित्वादिष्वप्ययदुवत्समासः। पद्मनां वलैः सेनैः क्षुप्तः क्षोदितः अद्रेरुत्थितः
दिवमाकाशमातनितुं आवरयितुमिच्छुः आतितांसुः। ततो तेः सनंता दुप्रत्ययः। सेनीवंते ईत्यत्र चतनियतिदरिद्राणां मुषसं
ख्यानां द्वैकल्ये कडुभावः। ततो ते विंभोषेति विकल्पाद्दीर्घः। पांसुर्दिशां मुखमतुच्छयत्। आच्छादयति स्मात्तुच्छ आच्छादने इ

नीलारजालमलिनः पुनरुक्तसांद्राः कुर्वन्वधूजनविलोचनपद्ममालाः॥ क्षुप्तः क्षोदितः अद्रेरुत्थितः
मातितांसुः पांसुर्दिशां मुखमतुच्छयदुत्थितो द्वेः॥ ११॥ उच्छिद्य विच्छिद्य इव प्रसभं मृगेंद्रानि द्रानुजानु
वरभूयत योऽध्यवात्सुः॥ वन्त्येभमस्तकतिखातनखाग्रमुक्तमुक्ताफलप्रकरभांजिगुहागृहाणि॥ १२॥

तिधातोश्चोरादिकान्तं॥ ११॥ उच्छिद्येति॥ इन्द्रानुजस्योपेन्द्रस्य हरेरनुचरा अनुजीविनो भूयत यो मृगेंद्रानुसिंहानुसिंहान्निच्छि
द्यः शत्रूनि वप्रसभं यस्मै स्योच्छिद्यरुत्वावने भातां भस्तकेषु निस्वातेर्निक्षिप्यैर्नखाग्रे सिंहानुखमुक्तेर्मुक्तानुविकीर्णान् मुक्ताफलप्र
करान् भजंतीति तथोक्ता निगुहागृहाणीवेत्युपमितसमासः विच्छिद्य इवेति लिङ्गात्। अध्यवात्सुरभूषितवन्तः। उपान्वध्यादुवस
इति द्विकर्मकत्वं। वसति वासेधातोर्लुङि सिचि वृद्धिः। सस्यार्द्धधातुक इति तत्त्वं॥ १२॥ छे॥

गुरुः

५

विभ्राणेति॥ अन्येभूयतयोयावदवधावकोलकः॥ एतालाक्षाजतुलीवेयावो लको दुमान्यय इत्यमरः॥ यावादिभ्यः कन्निति स्वार्थे
 कप्रत्ययः॥ वक्रुलेतयावकपंकेनपिंगं पिंगलं पिहं वर्धयेत् अववूडं अधोलं विकलायं विभ्राणया॥ अस्याचवूडाख्याचूर्वाधोमुखचू
 उकाविति ध्वजंगेषु हलायुधः॥ चंदुस्तोहि रुमेहियामित्यमरः॥ चंदुग्रेण दृष्टावदुला अहिरेवयताकायस्याः तयो रगाशनो गह्वरस
 स्पकेतुयष्टिः तदधिष्ठितो ध्वजदंड इत्यर्थः॥ तयाभिज्ञानेनेति भावः॥ अनुमाधवधाम हुरि शिविरमनुस्वावा सभागं स्वं निवेशे देशमभि
 जगुरित्यर्थः॥ प्रायुः दूरदेवगह्वरे जनेन माधवधाम ज्ञात्वा तस्मान्निहिता नित्यतदि कानूस्वावा सान्निश्चित्य जगुरित्यर्थः॥ १३ ॥

विभ्राणया वक्रुलयावकपंकपिंगपिह्याववूडमनुमाधवधामजगुः॥ चंदुग्रदृष्टावदुलाहियताकयानेस्वावाभागमुर =
 गाशनकेतुयष्ट्या॥ १३ ॥ क्षायामयास्यमरुतीमपि वर्त्तमाना मागामिनी जगृहिरे जनता सहाणां॥ सर्वोहि नो यगतमप्य =

क्षायामिति॥ जनानां समूहो जनता ग्रामजनबंधू सहायेभ्यस्तत्॥ मरुतीमपि वर्त्तमाना मागामिनी जगृहिरे स्वायकुः वर्द्धिस्तुत्वादिति भावः॥ नवप्राप्त्यो गो
 वर्त्तमानांतरूपां क्षायामयास्यपरिहृत्य क्षत्वादिति भावः॥ आगामिनी क्षायां जगृहिरे स्वायकुः वर्द्धिस्तुत्वादिति भावः॥ नवप्राप्त्यो गो
 दोषाय त्यागस्वीकारयोः क्षयवृद्धिप्रयुक्तत्वादिति भावः॥ सर्व इति सर्वे जन उपगतं प्राप्तमप्यपचीयमानं कर्मकर्त्तरि प्रयोगः॥ आश्रय
 नोपेति किंतु अनागतमप्राप्तमपि वर्द्धिस्तुवर्द्धनशीलं आश्रयमुपेतिसामान्येन विशेषणसमर्थनरूपो र्थांतरन्यासः॥ १४ ॥ ०॥

मा.टी.५
६

अग्रइति॥ अग्रेगतेन पुरः प्रयातेन रम्यां वसतिं निवासं वसि वर्तिसतिभ्यश्चेति वसे रोगादिकसि प्रत्ययः। परिगृह्य आ यतंती
त्यायात्याः स्वयमाक्रमितुमागच्छंतः भव्यगेयेत्यादिना कर्त्तरिण्यंतो निपातः। तेषां सैनिकानां निराकरणेन निरसनेन आकुले
नव्यग्रेण उद्धादुना उद्यते हस्तेन केन विदितिशेषः। अन्यतो यांतो गच्छंतः आत्मवर्ग्याः स्वयूथ्याः पुतं त्रिमात्रिकं यथा तथा कृतः
स्वरोनादः आह्वानं यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा दूरदूते वेति दूरदाह्वानेषु तविधां दिति। आशु दूरामुदुराजुदुविरे आह्वाना
ना

अग्रेगतेन वसतिं परिगृह्य रम्यामापात्य सैनिक निराकरणा कुलेना। यांतो न्यतः स्तुतकृतस्वरमाशु दूरदुद्धादु
ना जुदुविरे मुदुरात्मवर्ग्याः॥ १५॥ सिक्ता इवा मृतं रसेन मुदुर्जनानां क्लान्ति किं देवनवनस्पतयसदानी
॥ शाखा वसन्त वसना भरणा भिरामाः कल्पद्रुमैस्तु हवि विवित्र फले विरेजुः॥ १६॥ ॥
रुयते राङ् पूर्वकात् कर्मणि लिट्। अभ्यस्तस्य वेति संप्रसारणं द्विवचनमुवङ्देशश्च॥ १५॥ सिक्ता इति॥ अमृत रसेन सि
क्ता इवेत्युत्प्रेक्षा। मुदुर्जनानां क्लान्ति किं दः अमहुराः कल्पद्रुमवदमृतं सेकाभावाद्यपि तद्दुदाह्लादका इति भावः। शाखास्तव संज्ञे
पूर्वसने राभरणे श्वाभिरामाः एकत्र सेनास्थापितै रन्यत्र स्वप्रसूने श्येति भावः। वनस्पतयो वनवृक्षाः विवित्र फलेर्वस्त्राभरणा
धनेकफलमुक्तेः कल्पद्रुमैस्तत्रै रिति शेषः सह विरेजुस्तद्विरेजुरित्यर्थः। सहेतिसादृश्यं सहसा कल्पसादृश्ययोग्यस्य

मृद्विषु इति विप्रश्नः तयोर्विषयो पमो न कारः॥ १६॥

गुरुः

यानादिति॥ परिजनैर्योनाद्वाहनादवतार्यमाणः। अवरोध्यमाणः। रुहेर्लपतात्कर्मणि लट् शानजोदेशः। रुहः यो न्यतस्यामिति पकारः। न
राणां मां लोकजनानां अपनयने अपसारणे आकुलाः सोविदक्षाः कंचुकिनेयासां ताः सोविदक्षाः कंचुकिन इत्यमरः। स्रस्ता अवरोय
णसंक्षोभात् अपसृताः अवगुंठनयता अंगवस्त्राणि यासां ताः। अतएव क्षणं लक्ष्मणाः वक्त्रश्रियो यासां तास्तथोक्ता राज्ञी राज
स्त्रीः पुंयोगादाख्यायामिति ङीप्। जनः सभयकौतुकमीक्षते स्म तादनाभ्यमवलोकनेन कौतुकं॥ १७॥ कंठेति॥ तुरंगाद्वाजावरो

यानाज्जनः परिजनैरवतार्यमाणः राज्ञीर्नरायनयता कुलसोविदक्षाः॥ स्रस्तावगुंठनपदाः क्षणलक्ष्मणा वक्त्रश्रियः
सभयकौतुकमीक्षते स्म॥ १७॥ कंठावसक्तमृदुवाहुलतात्तुरंगाद्वाजावरोधनवधूरवतारयंतः॥ आलिंगनान्यधि

धनवधूराज्ञामवरोधनस्त्रीरवतारयंतोऽवराहुयंतोऽधिकृताः॥ कृताः स्फुटमायुरेव गंडस्थलीः शुचितया न चुचुं वुरासां॥ १८॥
अंतःपुराधिकारिणः कंठेषु स्वकीयेष्वं सक्ता मृदवो वाहुलतास्तदीया ये बांते तथोक्ताः संतः स्फुटवक्त्रं आलिंगनान्यो युरेव अन्य
थाडरावरोहत्वाद्याजाच्चेति भावः। आसां वधूनां गंडस्थलीः शुचितया स्वयं भुज्जिवर्तित्वा तू गंडानां वैमल्याच्च न चुचुं वुः व्यावत्कर्तव्य
कारिणः शुद्धोत्मानो नातिवरंतीति भावः॥ अन्ये त्रनुपायावाराः पापलिंगानि प्रकाशयंतीति भावः॥ १८॥

मा.टी.५
७

दृष्टेति॥ अधस्तात हतले निर्जितः कलायमरो वर्हभारोपयासां कलायो वर्हभूषण इत्यमरः॥ व्या कीर्णत विक्षिप्तेन माल्येन कवरं
शारं॥ कवरं कवुरः शार इति हलायुधः॥ तहृणाः कवरीं केशपाशं॥ कवरीं केशपाशो वेत्यमरः॥ जानपदेत्यादिना ङीष् दृष्टे
वेत्युत्प्रेक्षा॥ सपदि वंद्यका म्रस्य संतीति वंद्यकवानुमयूरः दुमाग्रा त्रा दुद्रुवत् प्रद्रुतवान् दुर्गति लुडिगि श्रीत्यादिना ह्रस्वका

दृष्टेव निर्जित कलायमरामधस्ताद्या कीर्णमाल्यकवरं कवरीं तहृणाः॥ प्रादुद्रु
वत्सपदि वंद्यकवानुमाग्रा त्रा संघर्षिणा सहगुणभ्यधिके दुरासम्॥ १८॥

देशः॥ अविश्रुधा त्वित्यादिना उवशदेशः॥ तथा हि संघर्षिणा मत्सरिणा कत्री गुणभ्यधिके गुणे कृष्टेः सहदुरासं आसितुमशक्या
मित्यर्थः॥ आसेरकर्मका दीघदुरित्यादिभावे वलप्रत्ययः॥ तयोरेव कृत्यत्तखलार्थ इति नियमात्॥ अत्र भयहेतुक स्यापलायन
स्य कवरी दर्शनहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते तत्समर्थना समर्थोयमर्थोतरन्यासः॥ कृते इत्यस्या तयांगेन संकरः न हि जिज्ञेते रगे स्या

तुमुचितमिति भावः॥ १८॥

७
गुरुः

रोचिस्त्विति। रोचिस्त्वोरोचनशीलाः। अलंकृत्रित्यादिना इह्युपत्ययः। तेषां कांचनचयानां स्वर्णराशीनामंशुभिः पिशंगि
ताः पिशंगीकृताः आशायामिस्ताः वंशातांतद्राजकुलानां ध्वजेः प्रतिनियतकुलेशकलशांकुशादिविहितकेतभिः। अन्यत्र

रोचिस्त्वकांचनचयांशुपिशंगिताशावंशध्वजेर्जलदसंरुतिमुल्लिखंत्यः॥ भूमर्तु
रयतनिरंतरसंतिविष्टाः पादा इवाभिवतुरावल्लयो रथानाम्॥ २० ॥ ० ॥

वंशावेणवस्तेरेवध्वजेर्जलदसंरुतिमेघसद्यातमुल्लिखंत्यपाटयंत्यः। आयतंदीर्घनिरंतरंतीरंध्रंवसंतिविष्टाः संस्थिता र
थानामावल्लयोभूमर्तुः रेवतकोट्रः। पादाः प्रत्यंतयवता इवाभिवभुर्भातिस्म आशायिशंगीकरणादि क्रियातिमिता जातिस्वरू
पोत्प्रेक्षा॥ २० ॥

मा. टी. थ
८

क्यायेति॥ क्षितिभृतां राज्ञां निवसंत्येक्षितिनिवासाः निवासदेशाः क्वायाविधापिभिः कोतिकरे रनातपसंपादके श्रवणायात्वह
नातयेकांतावित्पमरः अनुज्जिताभूतिनां भस्मरचनानां संपदां वशोभायेत्तेः। भूतिभस्मनिसंपदीत्यमरः। उक्तापिभिरुल
मभिः। वक्रुलः सांडः पाटलो रक्तश्च धातुरांगो गैरिकादिरंजनं येषां तेः। उदा राता रावलीतां शुक्रमुक्तावलीनां विरचनायेषु
तेः। मुक्तासारभूषितैरिति भावः। रेतो मुक्तादिसंशुद्धौत रले शुद्धमौक्तिक इति विश्वः। दूष्य पक्षे ता रावली रज्जुसंततिरि

क्वायाविधापिभिरनुज्जितभूमिशोभैरुक्तापिभिर्वक्रुलपाटलधातुरांगैः॥ दूष्ये
रिवक्षितिभृतां हिरदे रदरता रावली विरचनैर्व्यरुचनूतिवासाः॥ २१ ॥

तिकेचित्। हिरदे दूष्येः पटमंडुपेरिव दूष्यं वस्त्रे वत क्रुहे इति विश्वः। व्याख्यानुरोचंते स्म। रुचदीप्तां घुग्घोलुकीति परस्मैप
दं पुष्पादिरित्यादितां श्वेरकादेशः। अत्र हिरदानां दूष्याणां वप्रकृतत्वा न्नोपमानापि श्लेषभेदः। विशेषस्य वविशेषणा
तां च केषां चिदश्लेषत्वात् तस्मात्केवलप्रकृतास्पदानुल्लेयोगितेयं इव शब्दस्तसा दृश्यमानानुवादक इति संक्षेपः॥ २१ ॥

गुरुः
८

उक्षिपेति॥ उक्षिपः उद्धृजोयः कांडुपट एव कांडुपट को दूष्वाधोलं वी वायुसंवा रर्थः पटः। अपटी कांडु पटः स्यादिति वै जयंती
तस्यांतरे अवकाशे लीयमानेन मंदानिलेन प्रशमित श्रमेण ध्रुवे देन यद्दुर्म तोयं स्वेदां वुत घेषांतैः। राजदारै राजा वरो
धैः। दूर्वाणां प्रतानः प्रवय एव सरुजम कृत्रिम सा स्तराणां तल्यं येषु तेषु वसन सद्य सुपट मंडपेषु निद्रा सुखं भेजे सेवितं॥ २२
॥ प्रस्वेद इति॥ अंगे गात्रे प्रस्वेदवारिण सविशेषं सातिसायं यथा तथा विषक्त मति श्लेष्टं कूर्यास कं चोत्तकं कंचुकमित्यर्थः।

उक्षिप कांडु पट कांतरली यमान मंदानिल प्रशमित श्रम घर्म तोयैः॥ दूर्वा प्रतान सरुजा स्तराणेषु भेजे
निद्रा सुखं वसन वैश्वसु राजदारैः॥ २२॥ प्रस्वेदवारि सविशेष विषक्त मंगे कूर्यास कं भतन ख
भतमुक्षिपंती॥ आविर्भव छनपयोधर वा रुमूला शातोदरी युव दृशां क्षणमुत्सवोऽभूत्॥ २३॥

चोत्तः कूर्यास कोस्त्रिया मित्यमरः। क्षातानि पुनर्विदीर्षी निनख क्षातानि यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा उक्षिपंती उन्मोचयंती
अत एवाविर्भवत्प्रकाशमानं घनपयोधर वा रुमूलं। घनोपयोधरो वा रुमूले वयस्याः सा शातोदरी। नासिकोदरेत्यादिना
डीप। युव दृशां क्षणमुत्सवोऽभूत्। एतेन यूनां च रावितादि करमिष्ट वस्त्ववलोकन निमित्तं कालाक्षमत्व लक्षण मोत्सुकं च

पुनर्भावः॥ २३॥
उत्सवः
मोत्सुकं

मा. टी. ५
९

यावदिति॥ विषयानं विषयो व्यवहारः। स एषामस्तीति विषयिनः वणिजो यावत्स एव समयः सेना निवेशाक्षणा एव तावत्त एव समं यु
गपत्। अत्राकुलाः अत्राग्राः संतः पटमयानि पटविकाराणि पटमंडपानीत्यर्थः। अनितो वितत्य उभयतः श्रेण्या वितत्य विसार्य क्रये
राजीवतीति क्रयिकः। वत्त्र क्रयविक्रयातूटनिति टत्प्रत्ययः। पर्यायतत्परितः। आधावंतू क्रयिकलोको क्रयिकजनो यस्मिन् कर्मणि तत्।
अगणेरसंख्येयैः पण्यैः पण्यदूषैः पूर्णैः आपण्यः पण्यप्रसारणस्थानानि यासुताः। विषलीः पण्यविषीः। आपण्यस्तनिष्ठघातौ वि
षलीः पण्यविषिकेत्यमरः। विभेजुरसंकीर्णनिर्मुमुरित्यर्थः। स्वभावोक्तिरनुप्रासो ॥ २४ ॥ अत्रेति॥ अलाप्रयोजनेन अल्पफलेन
यावत्स एव समयः सममेव तावद व्याकुलाः पटमयान्यभितो विरुत्तः॥ पर्यायतत्त्रयिकलोकमगण्य पण्यपूर्णपण्यविष
लीनो विषली विभेजुः॥ अल्पप्रयोजनकृतो हतरप्रयासे हङ्गुलोलो हलगुडैः परितो नुविद्धं। उद्यांतमुकुतमनोकहजालमध्या
॥ २४ ॥

निमित्तेन कृत उहतरः महान्प्रयासो यैस्ते रत्नस्यैकस्य शशपिंडस्य भूयसा मकिं वित्करत्वादिति भावः। उद्गुणो उद्यतालोष्ठा मूत्ररवं
शः लगुडाश्च दंडकाष्टानि यैस्तेः पुंभिरिति शेषः परितो नुविद्धं अनसः शकटस्याकंगतिं घ्नंतीति अनोकहा वृक्षास्तेषां जालस्य मे
धादुद्यांत उद्धितं। उत्पूर्वाधानेः कर्त्तरि क्तः। उद्धृतं पलायितं शशं मृगविशेषं। अन्यः परः अवन्तु हनुनिर्वयिदक्षन्। अनल्पं गुणं
महांतमुत्कर्षं अवाया दयालो रनामिषलोलुपस्य सुकृतकीर्तिः सुलभा इति भावः। अत्रार्थांतरं वाहुः। अन्यो गुणं पाशमवन्मृजानः

शशमवायाजदयो हंता तस्यैव मृग इति व्याध
संन्ययादिति भावः ॥ २५ ॥

पुरुः
९

त्रासेति॥ त्रासाकुलो जनदर्शनाभ्यविहृतः॥ अतएव निकेतान्निवेशान्यरितः सर्वतः॥ अभितपरित इत्यादिना द्वितीयापरिषत्तनुधा
वन्मगोरुरिणः केचिदपि धन्विभिर्बनुष्मभिः॥ धन्वीधनुष्मानुधानुष्क इत्यमरः॥ श्रीत्यादित्वादिनिःपुंभिर्नानुबंधिनानुयातः॥ वे
धातेः कर्मणि लुङ्॥ तत्राप्यंगनानामाकर्णपूर्णानि विस्तीर्णानि आकृष्यनियानिनयनीनितायेव इषवसैर्हता ईक्षणश्रीर्यस्यसः॥ अ
तः केचिदपि न तस्यो किंतु वा एविशेषाभावेप्यंगनायांगविशिखपातूपलायित एवेति भावः॥ अत्र जनालोकनोत्थमयहेतुकस्य मृगा
नवस्यानस्यांगनायांगेषु हतिहेतुकत्वोत्प्रेक्षणं हेतुत्प्रेक्षासाधनं जकाप्रयोगात्प्रतीयमानहेतोश्च हेतुत्प्रेक्षाश्रीरिति विशेषण

त्रासाकुलः परिषत्तन्यरितो निकेतानुपुंभिर्न केचिदपि धन्विभिर्बनुष्मभिः॥ तस्योत्प्रेक्षाचिन्मृगः केचिदंगनानामाकर्ण
पूर्णानि यनेषु हतेक्षणश्रीः॥ २६॥ आसीर्णतित्परवितावसथः क्षणेन वेश्याजनः कृतनवप्रतिकर्मकाम्यः॥ खिन्ना
नखिन्नमतिरायतनो मनुष्यानुप्रत्यग्रही चिरनिविष्ट इवोपचारैः॥ २७॥

गतोक्तत्वात्काव्यलिङ्गमिति संकरः॥ २६॥ आसीर्णतिति॥ क्षणेनासीर्णतित्परवितावसथः क्षणाप्रधानत्वात्॥ प्रागेव सज्जितशय्यं यथा
तथा रवितावसथः कल्पितनिकेतः॥ स्यातावसथवास्तवेत्यमरः॥ कृतेन नवप्रतिकर्मणानूतनेन प्रसाधनेन काम्यः
स्पृहणीयः अखिन्नमतिः॥ अत्रांतस्वित्तः॥ अगणिताधस्येद इत्यर्थः॥ वेश्याजनः खिन्नानघ्रिभ्रांतानुप्रायतनश्रीगकृतो मनुष्यानुपुष्टा
नूचिरिति विष्ट एव तत्रैव चिरनित्यवास्तव्य इवेत्युत्प्रेक्षा॥ उपचारैः शीतांबुतांबूलदानादिसत्कारैः प्रत्यग्रहीतृवशीवकारेत्यर्थः॥ २७॥

मा.टी.५
१०

ससुरिति॥ सेनायां समवेताः सेनायां वेति य प्रत्ययः। न गतिमन्तानां याः श्रियः समुद्रयस्ता सामनुषभोगः उपभोगाभावः। क्वचि
त्प्रसज्यप्रतिषेधेपिन नृसमास इव्यगे। यथा इदं नमश्च वराणामनुच्चारणमनुपलब्धि रभाव इति तिनय निरर्थकत्वं निष्पूलत्वं तदेव
दोषः। तेन यः प्रवादो निर्दातममृजं नमार्जयन्। मृजं मृजो आदादित्वात्तुडि शयोलुक्। मृजे रजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिर्वक्तव्येति
विकल्पवृद्धभावः। मार्जनप्रकारमाह। सस्तुनं वक्रुः पयः पानीयं पयुः। स्ता शौचे। पापानलिद्। अं वराणामनेति जुः। प्रक्षालयन्। जिह्

सस्तुः पयः पयुरनेति जुं वराणि जक्षुर्विसंधृतविकाशिवि सप्रसूनाः॥ सेन्याः
श्रिया मनुषभोगतिरर्थकत्वं दोषप्रवादममृजं न गतिमन्तानाम्॥ २८ ॥

शौचे। जुहोत्यादित्वात्तुडि श्राविति द्विर्भावः। सिजं भस्मविदिभ्यश्चेति जेजुसादेशः। निजां त्रयो रगंगुणः श्रावित्यभ्यासस्य गुणः। धृ
तानि विकाशिवि सप्रसूनानि विकसितपुष्कराणि ये सौः। वि सप्रसूनराजीवपुष्करां वृहत्कारिणो येत्यमरः। विसंमगालं जक्षुः भक्ष
यां वक्रुरित्यर्थः। घसेर्लिटि गमहनेत्यादिना उपधातोपे वत्वं शासि वसि घसीनां वेति वत्वं। स्तानाद्युपभोगेनोक्तने रर्थकं तिरावक्र
रित्यर्थः। अत्र दोषमार्जने स्य स्तानादिना वाक्यार्थहेतुकं काव्यर्त्तिगमलंकारः स्तानादि क्रिया समुच्चयस्त्वं गमलेति संकरः॥ २८ ॥

गुरुः
१०

नाभीति॥ स्त्रीणां निमैर्गंभीरैः नाभिरेव द्रुदांसे परिगृहीतरयाणि प्रतिषिद्धवेगानि। वृहन्भिर्जघनैः सेतुभिर्निवारितानि प्रतिहतग
 तिकानीत्यर्थः। जलमेव मद्रुकवाद्यवाद्यविशेषः। जलमेकेन पाणिनोक्त्यापितं परेणाताडितं मद्रुकवतृधनतीत्यर्थः। तेन वल्लुसुं
 दरं यथा तथा वल्लुभिर्ध्वलैः घनैः सनतदैः स्वलितानि गमितानि वाजलानि मगं सलिलानि मंदं जग्मुः। अत्र जलमंदं गमनस्य
 विशेषणगत्या रयप्रतिबंधादिपदार्थहेतुकं काव्यलिंगं॥ २२॥ आलोलेति॥ हस्तिनां समूहा हस्तिकानि। अत्रिन्न हस्तिधेनो वृक।
 आलोलानि यानि पुष्कराणि हस्ताग्राणि। पुष्करं करिहस्ताग्रमित्यमरः। तेषां मुखे रंध्रे रज्जुसितान्युत्क्षिप्तानि ते रं वुर्वर्धेः। रेवेदेनाधे

नाभिर्द्रुदैः परिगृहीतरयाणि निमैः स्त्रीणां वृहज्जघनसेतुनिवारितानि॥ जग्मुर्जलानि जलमद्रुकवाद्य
 वल्लुवल्लुसुं सनतदैस्वलितानि मंदं॥ २२॥ आलोलपुष्करमुखे रज्जुसितै रभीक्ष्णमुक्तां वभूवुरभितो
 वपुरं वुर्वर्धेः॥ रेवेदायतश्च सितवेगानिरस्तमुग्धमुर्धन्यरत्ननिकरै रिव हस्तिकानि॥ २०॥ ०॥

परिश्रमेणा यतेन द्रुघीयसाश्च सितस्योक्ता समाहृतस्य वेगेन निरस्ता वहिरुत्क्षिप्ता ये मुग्धाः सुंदराः मूर्धन्याः मूर्धनिभवाः शू
 रीरावयवाच्चेति यत्प्रत्ययः। येवाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावान्न सद्रित इति टिलोपाभावः। रत्ननिकरामुक्तरामुक्ताफलपुकरा
 स्तेरिवेत्युत्प्रेक्षावपुरभितोभीक्ष्णमुक्तां वभूवुः सिषिवुः। उक्तसेवने इजा देव्यगुह्यमतो नृकुड्या मूषप्रत्ययः। गजं इजीमूतव
 राहृशं रवमस्याहिशुक्लपुद्गववेणुजानि। मुक्ताफलानि प्रविष्टानि लोके तेषां तु शुक्लपुद्गवमेव भूरिति गजानां मुक्ताकरत्वे प्रमाणं॥

ਸਾਈਧ

99

प्रतिगतेनामिद्युक्तोऽभिदुर्गद्वानिर्गुण

यइति।येषश्चिणःषष्ठावतःइंद्रेणास्त्रिनयक्षाइत्यर्थः।संसर्गइतिप्रत्ययः।तेइन्द्रियतयोमैनाकादयःप्रथममंबुनिधिगताःप्रविष्टा
येषियेतित्यर्थः।इंद्रस्यघातिनातुलितेनपेरितेनायुधेनवज्रेणालूनयक्षाःस्त्रिगुरुतसेन्द्रियतयोआक्षिप्ताःअघनीताःकेतवोव
जाःकुचाःपृष्ठास्तरणानियेषांप्रवेण्यास्तरणंवर्णःपरिस्तोमःकुचोद्धयोइत्यमरः।तेषांसेत्यगजानांछलेनव्याजेनसरसीर्विगादुवि
गाहितुंस्वरतिसूतिसूयतिधुनूदितोवेतिविकल्पान्नेडागमःजग्मुःअत्रगजछलेनइतिलेखेबाधेनगजत्वमप्युत्पादित्वायेषा

येषां क्रियाः प्रथममंबुनिधिं गतास्ते ये र्पां द्रुष्याणि तु लिता युधत्तून यथाः ॥ तेजः सुरिद्रुपतयः सरसीर्विगादुमाक्षिप्रफेत्तुकुथं मे
मगजच्छलेन ॥ ३१ ॥ आत्मानमेव जलधेः प्रतिविंवितांगमूर्तेर्महत्पमिसुरवायतितंतिरीक्ष्यः ॥ क्रोधादधावदयभीरतितूर्ण

नृसत्त्वादिशब्दैरसत्त्वप्रतिपादनरूपो यद्वा लंकारः। तेन यश्चावतामद्रीणां सागरे ॥ मन्यनागामियुक्त इव युक्तमहो महो भः ॥ ३३ ॥
वगाढदृष्टिना तस्मत्सराः। स्वयमपि सलिलमवगाहमानाः साक्षात्तु नमश्वाः पर्वता इवेत्युत्प्रेक्षा व्यज्यते ॥ ३३ ॥ आत्मानमिति महो भोजलक्षे
र्जलाशयस्य महत्त्वमैव प्रतिविंबितमंगं यत्तस्मिन्मुरवा यतितं अभिमुखागतं आत्मानमेव आत्मप्रतिविंबमिवेत्यर्थः। निरीक्ष्यान्पत्नामेत
मप्यभीविम्बिकः स नूक्तीधादधावत इति युक्तं। अहो इति मोक्षेन विस्मयः युक्तं महो भस्येति भावः। अभियुक्त इवेत्युत्प्रेक्षायाः प्रतिगजभ्रान्तिनि

बंधनत्वात् भ्रांतिमदुत्प्रेक्ष्योऽं गां गिभावेन सं

三

कः॥ २२॥

३८:
११

नेति॥ अन्य करिणा प्रतिगजेन मुक्तेन मदां वुनातिक्तं सुरभिं कदुतिक्तं कषायास्तसोरभ्येपि प्रकीर्तिता इति केशवः। अंभ आदातुं गृहीतुं
नेष्टता विहातुं त्यक्तुं मयिनेष्टता अनिष्टता क्रोधपिपासाभ्यामिति भावः। भूतां कुशेन सहसा स क्रोधेन गजेन सरितो वतारे तीर्थे च रुद्धे स
ति। जनेद्योरिक्ता न्युदपात्राणि ये धुते करः यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा विरमास्त अतिष्ठत। आस उपवेसने इति एकहस्ता दो पूरयितव्ये
न्यतरस्यामिति उदकशस्य विकल्पा दुदादेशः॥ ३३ ॥ धंधानमिति॥ धंधानमाशु विजहीहि। ओ हा कृत्यागेलो हलि सेहि रदेशः। आव
हाविति विकल्पादाकारः। पुरेगेतेन वस्तनौ पश्यन् प्रतिद्विरदस्य कुंभौ विशंकते इति तद्विशंकितेनो यस्य सः। कुंभभ्रांतिमानित्यर्थः।

नादातुमन्य करिमुक्तमदां वुतिक्तं भूतां कुशेन न विहातुमपीच्छतां भः॥ रुद्धे गजेन सरितः सहसा वतारे रिक्ता दपात्र करमा
स्त विरज्जनेद्यः॥ ३३ ॥ धंधानमाशु विजहीहि पुरःस्तनौ ते पश्यन् प्रतिद्विरदस्य कुंभौ विशंकितेनो यस्य सः। संवेरमः परिणामं सुरसावु
धेति खिं गै रगद्यतस संभ्रममेवमेका॥ ३४ ॥ ३५ ॥

अतएव भ्रांतिमादलंकारः। संवेतुणोरमत इति संवेरमः। इमः संवेरमः पद्मीत्यमरः। संवकर्णयोरमिजयोरित्यप्युत्पयः। तत्पुरुषे कृ
तिवहुलमिति स्थलुक। परिणंतुं निर्यक प्रहनुं मिष्टुः परिणानं सुः। नमेः संनता दुप्रत्ययः। काच उपदेशेनुदातादिति इदू प्रतिषेधः। अ
सावुधेति। पुरेति पाठे पुरेयेतीत्यन्वयः। उपेयतीत्यर्थः। यावत्पु रणि पातयेत् लहिति तिम विघादर्थे लद्। इति खिं गै विटैः। खिं गः पञ्च वि
को विट इत्यमरः। एका काचिदं वमुक्तेरीत्यास संभ्रमं ससत्त्वरमगद्यतगदित्ता॥ ३४ ॥

मा. टी. ५
१२

कीर्णमिति॥ अनेक पानां विगाढः प्रहोयो मदेतायो स एव हू करोगः तस्या रुजः शमाय शनैर्मंदं हू सेरनु कपोलं कपोलयोः कीर्णं क्षि
प्रकाकर्णं कर्णं यंतं। आकृष्टं दानि विधो रित्यव्ययीभावः। उल्लसितमुत्पतितं विकशि यत्काशं काशकु सुमंतेन नीकाशं तुल्यं।
काशतीति काशं नित्य सत्त्वा दखयदविग्रहः। अत एव स्पृहृत्तरय देत्वमीति भशं काशनी काशप्रतिकाशो यमादय इत्यमरः। अं वु
पानीयं सितं चामरस्य समतां सा दृश्यमायतुल्या यै रित्यादिना घृष्टी। उपमालंकारः॥ ३५॥ गंदूषमिति॥ लज्जः परचारणस्य प्रतिग
जस्य मारुतो मदगंधवा हो येन तेन अत एव सरोषयथा तया ययसः पानीयं स्पृगं दूषं मुखापूरणं मुखं तं यय इत्यर्थः। गंदूषो

कीर्णं शनैरनु कपोलमनेक पानां हू सेरविगाढमदेता परुजः शमाय॥ आकर्णमुल्लसितमं वु विकशि काशनी काशमाय
समतां सितं चामरस्य॥ ३५॥ गंदूषमुज्जितवता ययसः सरोषं नागेन लज्जं परचारणमारुतेन॥ अं भो धिरो धसि पृथुप

मुखपूरणमिति रुला युधः। द्विलिंगोपि पुल्लिंग एवाहं वामनो लिंगा ध्या हार ॥ मानभागा हू सेरुदंतमुसलप्रसरं निषेते॥ ३६॥
दित्यत्र उज्जितवता त्यक्तवता गजेन नागेन। मतंगजो गजो नाग इत्यमरः। अं भो धिरो धसि सरसीतीरे। दंतयो हू भयो मीधं प्रतिमानं
मिति स्मृतं। पृथुना प्रतिमानभागेन रुद्धः प्रतिवद्धः उरूयो दंतौ मुसला विवतयोः प्रसरः प्रसारो यस्मिन् कर्मणिततु। अयोगो मुसलो
स्त्रियामित्यमरः। निषेतेति पतितं। भावेति। क्रोधवेगादलज्जरोधः प्रहृत्य धारवशात् स्वः पयातेत्यर्थः। क्रोधाधाः किं न कुर्वतीति भावः॥ ३६॥

गुरुः
१२

दानमिति॥ दीयत इति दानं धनं मदश्च। दानं गजमदेत्याग इति विश्वः। तद् दत्तं वितरत्यपि। दानं पर्ययीत्यर्थः। सहसा अकस्मात्स्व
रादिपाठादयमिति शाकटायनः। जले जडे नीरैश्च॥ जलं गोकलले नीरे स्त्री वरे वजडे न्यवदिति विश्वः। अधिरूढे आक्रांते स
ति विद्यमानगतिर्गत्यंतरवान् समर्थश्च कः पुमानासितुं तत्र स्यात्तु मुत्सहेतुन कोपीत्यर्थः। शकधृषेत्यादिना तु मन्। यद्यस्मा

दानं ददत्यपि जलेः सहसा धिरूढे को विद्यमानगतिरसितुमुत्सहेत॥ यदं
तिनः कटकटाहृतानिमंक्षोर्मंक्षूदयातिपरितः पटले रत्नीनां॥ ३७॥

तमिमंक्षोः मंक्षुमिष्टोः मज्जोः सनेता दुप्रत्ययः॥ दंतिनः कटोगंडः स एव कटारुः स्वर्घर इव कटारुः स्वर्घररूप इति वैजयंती
तस्य तटातूषे देशात् अलीना पटलेः परीतो मंक्षुशकसपदि द्रुतमित्यमरः॥ उदयाति उत्पतितं भावे लुङ्। विरभाव क
र्मणोश्चिणो लुक्॥ विशोधण सामान्य समर्थन रूपो व्यतिरन्यासः॥ ३७॥

मा.टी.५
१३

अंतरिति॥ जलोद्ये अंतः अंतर्जलोद्यं विभक्त्यर्थे इव यीभावः॥ अथवा जलोद्यं जलपूरं अंतरभ्यंतरे अवगाठवतः प्रतिष्ठवतः गाहेर्नि
ष्टाक्तवतुः प्रत्ययः॥ ठत्वधत्वसुत्वठलोपाः॥ गजस्य कपोलो हित्वा क्षणं संतरिक्षे उपर्युक्तां विततपक्षतिर्विस्तृतपक्षतिर्विस्तृत
पक्षमूलः॥ आमूलः॥ आमूलो द्विततपक्ष इत्यर्थः॥ स्त्रीपक्षतिः पक्षमूल इत्यमरः॥ पक्षान्तरितितिप्रत्ययः॥ अलिगणो गुरो

अंतर्जलोद्यमवगाठवतः कपोलो हित्वा क्षणं विततपक्षतिरंतरिक्षे॥ इव
अयेऽपि गुरोषु रजनीलो वर्णः पृथग्गत इवो लिगणं गजस्य॥ ३८ ॥

पुरुषादिषु इवमाश्रयो येषां तेषु इवमाश्रयेऽपि अयुतसिद्धत्वात्॥ इवसमवेतत्वादेकाधीनसत्ताकेषु सत्त्वपीत्यर्थः॥ पृ
थगतः जलमज्जतमया त्वाश्रयपरिहारेण स्थितो नीलो वर्णो नीलरूपं गजस्य नीलिमेव रराज॥ रजदीप्तौ॥ गुरोश्चुक्तादयः पुं
स्त्रीत्यमरः॥ अत्रालिगणसादृश्याद्गजनीलत्वं स्वाश्रयादन्यतोपलब्धिनिर्विहाय पृथक् स्थिति विशिष्टत्वमुत्प्रेक्ष्यते॥ ३८ ॥

गुरोः
१३

मा.टी.५
१४

प्रतीतिः। अन्यदन्तिनं प्रतीतिप्रत्ययदन्ति। प्रतिगजाभिमुखमित्यर्थः। लक्षणोनाभिप्रतीतिः। अभिमुख्य इत्यव्ययीभावः। चलितं धाव
तमत एवतिष्ठितेनांशुकेन दूरं गाढं यथा तथाभिन्नं निर्याणं अथांगदेशो निर्याणमित्यमरः॥ तस्मान्निर्गन्निःसरदस्य कृत्यं स्पतं
महेभरोऽङ्गुलीतुं निष्पादयन्ता। परिवृंहिते प्रभवतीति परिवृटः प्रभुः। वृंहते वृहेर्वाकर्तृरिक्तप्रत्यये प्रभो परिवृट इति न

प्रत्ययदन्तिनिश्चितां कुशदूरभिन्ननिर्याणनिर्यदस्य जंचलितं निष्पादी॥ रोहं
महेभमपरिवृटिमातमागादाक्रांतितो न वशा मेति म हान्यरस्य॥ ४१ ॥

कारुकारयोर्निष्पातकारस्य टत्वं च निपात्यते। अन्यथा टलोपस्य पूर्वत्रासिद्धेरिष्टतादिषु रज्जतो हलादेर्लघोरिति रकारोदेशो
न स्यादिति तस्मादिमनिविरकारोदेशो परिवृटिमाततो न ऋसासः। तमपरिवृटिमानमसामर्थ्यमागातो प्रायतः। अणो गालुकि इति
गादेशः। तथाहि। महानूवलीयानू आक्रांतितो वलात्कारात् परस्य वशां नैति। सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थेति रन्मासः॥ ४१ ॥

गुहः
१४

सेवा इति। यंत्राणि विना आकलनाय बंधनाय सानुनयं संसांत्वं नीतेन प्रापितेन गजेन वन्यगजदत्तैः कृतो धिवा सो वा सनायस्य
सः तदुद्धीत्यर्थः। शारवी वृक्षः। व्रीह्यादित्वास्मिनिः। सेवोपि सन्नाभाजिना सेवि। भजसेवायां। कर्मणि लुङि। विणो लुक् वृद्धिश्चाकिं
तु केवलमभाजि। अभंजीत्यर्थः। भंजो आमर्दने भंजेश्चिणीति विभाषानलोपः। दोषं पूर्ववत्। तथा हि। मानभृतोऽहंकारिणो न्य
स्य गंधमपिन सहंते। परं किमु तात्पर्यमिति भावः। अतो वृक्षभंजनं गजस्य युक्तमेवेत्यर्थः। पूर्ववदलंकारः॥ ४२॥ अंद्दी इति॥ अंद्दी

सेवोपि सानुनयमाकलनाय यंत्राणीतेन वन्यकरिद्वान कृता धिवासः॥ नानाभाजिकेवलमभाजिगजेन शारवीनान्यस्य गंध
मपि मानभृतः सहंते॥ ४२॥ अंद्दी इकुंजवरकुंजरगंडकाय संक्रांतदानपयसो वनपादपस्य॥ सेनागजेन मथितस्य नि

इस्य रेवतकस्य कुंजे पुवरति यस्तस्य कुंजवरस्य गंडकायैरा कपोलकर्षः॥ जप्रसूनेर्मन्त्रे यथागतमगाति कुले रलीनां॥ ४३॥
रोत संक्रांतं दानपयो मदां वयस्य तस्य अतएव सेनागजेन मथितस्य भग्नस्य वनपादपस्य निजैरात्मयैः प्रसूनेः पुष्पैः। निजमा
त्मीयनित्ययोरित्यमरः। मन्त्रैर्मन्त्रानां। म्नायते भवेत्सिद्धिः। अलीनां कुले र्यथागतं तथा। गामि। आगतं क्रमेणैव गतं न तु स्नानमित्य
र्थः। आपद्यात्मीयानात्मीययोर्भेद इति भावः। गमेर्गतिर्यस्य अकर्मकत्वाद्भवेत्पुष्पा इह वनपादपादीनां विशेषणं सामान्योदायना

कथं विस्तारमासीति ह
पप्रतीतिः कथं विस्तारमासीति ह
॥ ४३॥

माटी ५
१५

सो ४

नेति॥ इमा यदा उच्चैरुन्नतेषु तह तलेषु नममुः॥ नावर्त्तते स्मा तदा नीमाधो रणोः यंतु भिरभिहिता इमानू किंधीत्युपदिष्टाः पृथुमूल
शाखाः वंधाय स्वबंधनाये वत रसावलेनात्पना स्वयमेव विहिदुः॥ न वेतद्युक्तमिति भावः॥ यद्वा मूल्यानां युक्तमेवेत्याह॥ अथवा इति॥
अथवा मदांधे रत्ननेहितं न क्रियत एव॥ आत्मनू विश्वजनभोगो तरयदा तव इति खप्रत्ययः॥ आत्मा धानौ ख इति प्रकृतिभावात्
सिद्धि त इति नतिटिलोपः पूर्ववदर्थं तरन्यासः॥ ४४॥ उहोति॥ मनुजानरा उहो ह्याः उह्य प्रकारः॥ प्रकारे गुणावचनस्येति द्विवचनं॥ क
र्मधारयवभदावात्सुयो लुक्॥ तो नूशी करनू स्रजंति मुं वंतीति तथोक्तानू किप्रा अंतः प्रवलोष्मणः प्रवृद्धतायानुत्पुल्लस्य विकचस्य उ
नोच्चै र्मदा तह तलेषु नममुः सदा नीमाधो रणो रभिहिताः पृथुमूलशाखाः॥ वंधाय विहिदुः॥ इति भासा रसात्मनेवनेवात्मनी =
नमयवा क्रियते मदांधेः॥ ४४॥ उहो ह्यसी करस्रजः प्रवलोष्मणो तहत्पुल्लसनीलमलिनोदरतुल्यभावः॥ एकान्विशाल
पुल्लसं पुल्लयो रूपसंख्या नमित्युपसर्गपि फलैर्निष्ठानत्वं॥ तथा नीलनलि ॥ शिरसो हरिवंदनेषु नागान्धवंधुरपरान्मनुजानिरासुः
नस्य नीलोत्पलस्योदरेण तुल्यभासः समानकांती कृष्णवर्णानित्यर्थः॥ विशाले शिरसो विशालमस्तकानेकान्कतिविन्नागानू गजा
नित्यर्थः॥ हरिवंदनेषु वंदनविशेषांते लपरिणिकगोशीर्षे हरिवंदनमस्त्रियामित्यमरः॥ वंधुरपरान्नागानहीनित्यर्थः॥ पुष्पाभा
हिगजानागा इत्युभयत्रापि वैजयंतीनिःकाशयोमासुः अस्वतेर्लिङ्॥ अत्रोभयेषामपि नागानां प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतशेषः॥ ४५॥

उदः
१५

कंदूयत इति॥ कटभुवं गंडुस्यलं कंदूयतः कर्षयतः॥ कंदूदिभ्यो यक्। शतप्रत्ययः॥ कंदूयतेभिधातु प्रकृतत्वा दुभयपदित्वांकरिणो
मदेन सुगंधिं शोभने गंधिं। गंधस्येते तदेकांतगुह्यं तादृश्यं ते कवयः। नगस्य वृक्षस्य स्वं धं प्रकांडमनुलीनवता तत्र संश्लिष्टेनेत्यर्थः
ः लीयते निष्ठेति कवतुः प्रत्ययः॥ तादिभ्य इति निष्ठा नत्वा। स्थूलानामिंदुनीलशकलानां आवलिवत्कोमलेन मवो हरेणा लीनां वल
येन कंठे गुणात्वं कंठे वलयत्वं। अमूर्द्धमकात्वांगात् अकाम इत्यलुक्। भेजे प्राप्तां कर्मणि लिट्। अलिवलयेने इंदुनीलमय कंठभूष
णात्वा रेयोऽप्येकांकारः॥ ४६॥ निर्जुतेति॥ यंतानियादीनिर्जुतंति रस्तं वीतं पादघातां कुशे वारणां यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा उत्त

कंदूयतः कटभुवं करिणो मदेन स्वं सुगंधिमनुलीनवतानगस्य॥ स्थूलं इंदुनीलशकलावलिकोमलेन कंठे गुणात्वं मलिनां
वलयेन भेजे॥ ४६॥ निर्जुतवीतमपि बालकमुत्त संतं यंताक्रमेण परिसांत्य न तर्जनाभिः॥ आवावेशेन शतकैर्विशमानि नाय

सतमुत्स्रवमानमपि पादकर्मयतं प्रोक्तं यतमं कुशवारणं। उभयं वीतमाख्यातं॥ शास्त्रं हि निश्चितधियां कृतसिद्धिमेति॥ ४७॥
इति हलायुधः। बालकं यंच वर्षं गजं। यंच वर्षं गजो बालः पोतस्त दशवार्षिक इति वैजयंती। आवावेशेन स्वकीयेन गजशास्त्राभ्यास
वलेन क्रमेण परिपाद्या परिसांत्य नान्युपलानानि। तर्जनाभर्त्सनास्त्राभिः शूनैरेव शतकैः। अवयवसर्वनाम्नामक आकूटेरिति स्वार्थे अ
कप्रत्ययः। शमं शांतिमानिनाया तथा हि। सुष्ठु निश्चिता र्थाधीर्येवांतेषां शास्त्रं कसिद्धिमेति स्वभासं सर्वत्र कलतीत्यर्थः। विभक्तध
नाभ्यातरे विभक्त्या इति वतूधीनिश्चितेत्युपचर्यते। अतएव गम्यमानार्थत्वा दुत्तरपदस्याप्रयोगत्वात् क्षणोत्थोप इत्याहुः॥ ४७॥

मा. टी. ५
१६

संभमिति॥ करेणुश्यासोराजाय करेणुराजोगजश्रेष्ठः॥ करेणुनांराजेतिगजयतीराजायधन्यते॥ उभयपाराजाह॥ सस्त्रिभ्यश्च
व॥ उज्ज्वलमुकुटंस्वातंत्र्यंस्वेष्टावारित्वमवायतदेवाह॥ उचितंविशयवित्तंमहांतंसंभंम्रातानंजाग्रंवसहसामुमोच॥ सं
भःस्थूणाजडत्वयोरितिविश्वः॥ सरसम्राट्॥ ग्रहस्तःपुष्करंपाणिश्चयस्यसःसन्॥ दानंमदंदीयतइतिदीनंभनंवातितराम

संभंमहांतमुचितंसहसामुमोचदानंददावतितरांसरसाग्रहस्तः॥ ४८ ॥
वद्वापराणिपरितोनिगडांनलावीत्स्वातंत्र्यमुज्ज्वलमवायकरेणुराजः॥ ४८ ॥

तिमानं॥ अवयवादाप्रत्ययः॥ ददोववर्षेत्यर्थः॥ परितोवद्वापराणिपश्चिमयादानिवद्वातान्यानिवाअपरःपश्चिमःपादइतिगजप्र
करणेवैजयंतीनिगडानिष्टंखलानि॥ अथष्टंखलेनिगडोक्तिर्यामित्यमरः॥ म्रलावीतूलुनातिस्म॥ लुनश्चेदनेलुङ्॥ अस्ति
वोपृक्षेइतिईट्॥ इट्इटीतिसलोपः॥ अत्रकरेणुराजपदसादृश्यध्वनिः॥ विशेष्यस्यातिश्लिष्टत्वान्नश्लेषइत्युक्तं॥ ४८ ॥

गुरुः
१६

जज्ञ इति गंभीरं स दं वेत्तीति गंभीरं वेदी त्वग्ने दा द्रुधि रस्त्रावा न्यां सस्य व्यथना दधि। आत्मानं योन जानाति सस्यां गंभीरं वेदितेति गज
पुत्रीये। विरकालेन यो वेत्ति शिवां परिचितामपि। गंभीरं वेदी विज्ञेयः। स गजो गजवेदिभिरिति मृगवर्मीये। तस्मिन् गंभीरं वेदिनि करीं
द्रुसंखः कुपितः हस्तिनः यातीति हस्तिनः स एव हस्तिन कोतिवादी। आधोरणा हस्तिनका हस्त्यारोहानिषादिन इत्यमरः। तस्य नि
षुरमिष्यो दनामिस्तर्जनाभिरपि मुकुलिताभ्यां निमीलितमेतं ब्रूयात्तथा पुरः कवलं ग्रासं अनाददाने सति। मंदो मूढोऽपि। मूढात्पाप्यदु
निर्भग्या इत्यमरः। गजमेवेति। मंदो मंदो मृगश्चैव विज्ञेयास्त्रिभिर्धा गजा इति। म हानू वलाधिको। इव गृह्य साधो ननामन खलु इति

जज्ञे जज्ञेर्मुकुलिताभ्यामनाददाने संख हस्तिनक निषुरवो दनामिः। गंभीरं वेदिनि पुरः कवलं करीं द्रुमं दोषिनामनमहा =
न इव गृह्य साधः॥ ४२॥ क्षिप्रं पुरो न जगृहे मुहु रिभुकांडं नापेक्षते स्म निकटोपगतां करेणुं॥ सत्सारवा एण पतिः परिमी ३०

जज्ञे जज्ञे ज्ञातं। जानातेः कर्मणि लिट्। मंदोऽपीत्यादिवाक्यार्थः कर्म॥ ४२॥ क्षिप्रमि ॥ लिताभ्यामिभ्यां विहारवनवासमहोत्सवानां
ति॥ वारणपतिः करिवरो मुहुः पुरो ग्रेत्यसमिभुकांडमिभुदंडं न जगृहे। न स्वीचकार। निकटोपगतां समीपस्थां करेण करिणीं
वनापेक्षते स्म। नेह तस्मात्तदस्म इति भूतायेति द्। किंतु परिमीलिताभ्यां यथा तथेति स्मृत्यनुभवः इक्षुया विहारायेषु ते वनवासा
एव महोत्सवास्तेषां सत्सारतानेव चिंतयामासेत्यर्थः। अधीगर्थ दयेषां कर्मणीति कर्मशेषत्वं विवक्षार्यां यक्षी। न स्वहृद्वारिणां नि
र्वधे भोगेषु मनः प्रवर्तते इति भावः। वाक्यार्थ हेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः॥ ४३॥ ४३॥ ४३॥ ४३॥

मा. टी. ५
१७

दुःखेनेति॥ उज्जिषे उद्यतेरुसतले दत्तो निहितोपः विधानस्य गजग्रासस्य विंदः॥ विधानं हस्तिकवल इति वैजयंती॥ तस्य स्तेरु
स्तुत्याद्युतादिनिस्पंदेन स्तयितवाङ्गुरास्तु तभुजः॥ स्तातेर्ण्यतात्कर्मणिक्तः॥ अत्रिहीत्यादिनोयुगागमेमित्वाङ्गुस्वः॥ आ
भोजयिता॥ अशोर्ण्यतात्तुंगग्रकायं स्वभावतएवोन्नतोद्धकायं॥ अनादरेणानमंतंकवलग्रहणायनतिमकुर्वाणं॥ इभाधिरा
जंगतिबुद्धीत्यादिना अणिकर्तृणोर्कर्मत्वं॥ दुःखेन कृच्छ्रेण भोजयितुं शक्नाक॥ स्वभावोन्नतानां तत्राप्यहंकारग्रस्तानां कोतमयिते
तिभावः॥ ५१॥ शुक्लेति॥ शुक्लांशुकैः शुक्लपटैः॥ उपरचितान्युपकल्पितानि॥ अन्यत्र स्वल्पांशवोऽंशुकाः सूक्ष्मास्ते जीवयवाः

दुःखेन भोजयितुमाशयिताशक्नाकतुंगग्रकायमनमंतमनादरेण॥ उज्जिषेरुसतले दत्तविधानविंदस्तेरु
स्तु तिस्रपितवाङ्गुरिभाविशजं॥ ५१॥ शुक्लांशुकोपरचितानि निरंतराभिर्वेश्मानिरश्मिचितानि नराधिपा
॥ अल्पइत्यल्पाव्येकप्रत्ययः॥ शुक्लैस्तैरुपचितानि व्यापानि ॥ नां॥ चंद्राकृतीनि गजमंडलिकाभिर्हृद्वैर्नीलाभ्रयंक्तिपरिवेषमिवा
रश्मिभिः प्रगृहेः किरणैश्च विततो निविस्तृतानि॥ किरणप्रगृहोरश्मीत्यमरः॥ चंद्रस्य वाकृतिर्येषां तानि चंद्रमंडलनिभानी
त्यर्थः॥ नराधिपानां वेश्मानि दृष्ट्वा ए निरंतराभिर्निरंध्राभिर्हृद्वैर्गजमंडलिकाभिर्गजपरिधिभिः स्वाव्येकः प्रत्ययः कात्पूर्व
स्यकारः॥ नीलाभ्रयंक्तिभिः परिवेषं परिवेषनमिति यावत्॥ परिवेषस्तु परिधिर्हृद्वैर्गजमंडल इत्यमरः॥ अधिजगु रिवेत्यु

हं
कु
उ
=

उरः
१७

गत्युनेति॥ गत्युना विदिष्टगमनहीना मार्गगतयोऽश्वगमनानियेषांते। तथापि गतो ह मार्गाप्रस्थितदूरधातइति विरोधः। अथिश्च
विरोधे गत्युना मार्गमिगसंबन्धिनी गतिर्येषांते। इति विरोधपरिहारः। अतएव विरोधाभासो लंकारः। दर्पस्य तेजसांतःसारस्योदये
नोक्तं येन उल्लेखितस्योद्धृतस्य फेनजलस्य फेनीभूतोद्धृतस्ये दोदकस्यानुसारेण संलब्धत्वाणि। यत्प्रत्ययनवर्ध्वाणामासनबंधवर्मवर
त्राणां यदा नितनोदना निम्नीभूतस्य लानियेषांते तथोक्ता स्तरंगाः। भुवि वेत्तनाय अंगपरिवर्तनाय स्वेरं मंदं समाचकृषिरे समा

गत्युन मार्गगतयोऽपि गतो ह मार्गाः स्वेरं समाचकृषिरे भुवि वेत्तनाय॥ दर्पोदयो
ल्लेखितफेनजलानुसारसंलब्धप्रत्ययनवर्द्धयदा स्तरंगाः॥ ५३ ॥ ॥

कृष्टाः। अथपरि श्रमायनोदार्थमिति भावः। वर्द्धते ईदृवंधनादिर्घीभवतीति वर्द्धं वृधिवविभ्यां रन्निति ओणादिकेरनूप्रत्यये
लघूपधगुणोरपरः। वर्द्धं त्रयुवरत्रयोरिति विश्वः। अमरकृतनभीवभीवरत्रास्यादित्याहातदानीमोणादिकेष्टनूप्रत्यये पूर्व
वदगुणोरपरः। प्रत्ययतकारस्य ऊषस्तथोर्द्धि इति धत्वे षित्वात्स्त्रियामि कारः॥ ५४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मा.टी.५
१८

आजिघ्रतीति॥ बाह्नि रश्मयोनिर्देशाविशेषः। तज्जेवाह्निजे श्वे। बाह्नि दे श्वे इति पाठे विशेषा प्रयोगो गम्यमानत्वादित्युक्तं। दिगा
दिभ्यो यदिति यत्प्रत्ययः। तदंतविधिसुमग्नः। प्रणतमूर्द्धितम्राशिरसिकृतप्रणमेव। आजिघ्रतिगंधंगृह्णति वंचति च स
ति स्वभावात्कामाच्चेति भावः। नासाविरेकं नासारंध्रंतस्य पवनोतिः स्वासः। तेनोत्ससितमुद्धृतं। तमीयस्तनुतरं रजसस्य श्वस्यंग
संगमेन वेत्तनप्रयुक्तेन यत्सुखंतस्यानुभवे उत्सुकायाः उत्कंठितायाः पृथिव्या रोमांचतां जगामेवेत्युत्प्रेक्षा॥ सावभूतुरंगयो

आजिघ्रतिप्रणतमूर्द्धितम्राशिरश्चेतस्यांगसंगमसुखानुभवोत्सुकायाः॥ नासा
विरेकपवनोत्ससितंतनीयो रोमांचतामिव जगाम रजः पृथिव्याः॥ ५४ ॥

प्रतीयमानवेतननापिका मे दाध्यवसायादित्यवसेयं। विरेचते अनेनेति विरेचकं। चत्रप्रत्ययः। चत्रोः कुघ्रिण्यतेरिति
कुत्वालिङ्गमशिष्यं लोकायतत्वाङ्गिं स्पेति नपुंसकत्वाच्चिरेधः। अतएव किदुंतिर्व्यथितं रेकमित्यमरः। रेको रश्मो विले रेकमि
ति वैजयंती। रेको दीप्तो विले रेकमिति विश्वप्रकाशश्च। येतु केनाप्यभिप्रायेण विरेकपवनेति पठंति। तेषां परोत्सर्गकजीविना
मिति वदपाणिनीय एव न प्रतीते रक्षीलाख्यो दोषः। अहो लंतदमंगल्यजुगुप्सात्रीडधीकरमितिलक्षणतू॥ ५४ ॥ ६॥

गुरु
१८

हेमेति॥ हेमस्य लीषु सुवर्णभूमिषु। जानयदेत्यादिना अकृत्रिमाये दीपप्रत्ययः। परितः परिवृत्य परिवृत्तिकृत्वा वपु
धुन्वन्। धूलिनिर्गमाय कं धयन्। अतएव प्रवितता विश्लिष्टा आयताव केशपंक्तिः। रोमसंघातो मस्य सवाजी ज्वाला

हेमस्य लीषु परितः परिवृत्य वाजी धुन्वन् वपुः प्रविततायत केशपंक्तिः॥
ज्वाला कणा रूपा रूपातिकरेणारेणोः शीघ्रेण तेजस इवोत्तम तारराज॥ ५५॥

कणाः फुलिंगास्त दृढरूपा रूपा रक्तवर्णेन रेणोर्निकरेण उत्तमता अत्युत्कटतया वफिरु कृच्छता तेजसोतः सारस्य
दर्पस्य शीघ्रेण तिरेकेणो वरराज। राज दीप्ते लिट्। इत्युत्प्रेक्षा लंकारः॥ ५५॥ छे म श्रीगणेशाय नमः। शुभम्॥

माटी. ५
१९

सिम्हादिपेरुयोगः अत्रायास्तोकेनता

दंतालिकेति॥ पुरुषकोऽन्तानां स्थानभेदः। तदुक्तं। पश्चिमेनाग्रपादेन भुवि स्थित्वा ग्रपादयोः। उर्ध्वप्रेरणया स्यात् सञ्चानां पुरु
षाः स्मृतं इति। पुरुष एव पुरुषकः। एतेन पुरुषेण स्थानकेनोन्नमितः। उर्ध्वस्थितो ग्रकायः पूर्वकायो यस्य सतथोक्तः। अतएवो
दयशैलस्य मूर्ध्नि मलकात् मूर्ध्नि मुदितोऽर्द्धोदितः। हरिः सूर्य इव स्थित इत्यर्थः। अर्द्धोदितविशेषणत्वात्। उच्चैरुन्नतः श्रीवृक्ष ए
व श्रीवृक्षकः। आवर्तविशेषः। तद्वानश्चः। श्रीवृक्षकी वक्षो भवावर्तवत्तुष्टयस्य कंठे भवेद्यस्य चरो वमानः। श्रीवृक्षकी नाम रुयः

दंतालिका धरण निश्चल पाणि युग्म मर्द्धोदितो हरि रिवोदयशैल मूर्ध्निः॥ स्तोके
ननाक्रमत वल्लभया लमुच्चैः श्रीवृक्षकी पुरुषको नमिता ग्रकायः॥ ५६॥

समर्तुः स्त्री पुत्रयोः त्रार्य विवृण्वये स्यादिति लक्षणत्वात्। श्रीवृक्षको वक्षसि च द्रोपमावर्तौ मुखे पिवेति वैजयंती। दंतालिका मुख रज्जुः
मुख रज्जुस्तदंताली राणिका रक्षणीति वैजयंती। हस्पाधरणे ग्रहणे निश्चलस्थितं पाणि युग्मं यस्य तं पाणिभ्यां दृढं गृहीतो भयं
वलानित्यर्थः। वल्लभया लं उत्तमाश्रया लं। लुभोदयिते ध्वक्षे कुलीने श्रेष्ठिवल्लभ इति वैजयंती। स्तोके ननाक्रमत वल्लभा ग्रहणादाद्या
तस्तोके नापि नाभि भवितुं शक्नो भूदित्यर्थः। इह स्तुथयितुं क्षणमक्षमतागतः। तद्वद्वदु-रवमिह किं विदित्यादि वदप्यर्थस्य सामर्थ्य
मत किं तु भूय इति व्याख्याने निश्चल पाणि युग्मे त्वादिति विशेषणवगत वाक्ये कोशल्यप्रकाशनतात्यर्थं भंप्रसंगात्करणेन स्तोकेत्यादिना

नृतीया अत्रुपसर्गोद्धतिविकल्पादासनेपदं
युः उपसर्गकारः॥ ५६॥
पुरुः

रेजे इति॥ सत्यनेनामिषेयनेन सांद्रतरुमार्द्रमूर्तिः अनिमिषदृष्टिभिर्विस्मयादनिमिषाक्षैर्जनैर्देवैरिवतादृग्भिरीक्ष्यमाणाः
श्रियःशोभाया श्रीः देव्याश्वासनिधानेन रमणीयतरः। तत्र सन्निधानेन रमणीयतरः। तत्र सन्निता लक्ष्मीः संतिष्ठन्तीति

रेजे जनैः सत्यन सांद्रतरुमार्द्रमूर्तिर्देवैरिवानिमिषदृष्टिभिरीक्ष्यमाणाः॥ श्री स
न्निधान रमणीयतरोऽश्व उच्चैः सहस्रैः श्रवाजलनिधेरिवतातमात्रः॥ ५७॥

साहया इत्यागमादिति भावः। उच्चैरुन्नतो श्रोजलनिधेः समुद्राज्जात एव जातमात्रः। सद्योजात इत्यर्थः। अन्यथोक्तसाधर्म्यं
संभवादिति भावः। मात्रं कात्स्न्यं श्वधारण इत्यमरः। उच्चैरुन्नतं श्रवः कीर्तिर्यस्य सः। उच्चैरुन्नतेश्रवसीकर्त्तव्येति वाचनः
। उच्चैश्श्रवाः शक्ताश्च श्वरेजे। उपमा लकारः॥ ५७॥ ॥

मा. टी. ५
२०

अश्रावीति॥ हरितकं हरिततणं अश्रन॥ अतएव मुदमादधानः उत्पादयन्नुग्रीवाग्रे लोलाश्रुताः कलाः किंकिणिकाः क्षुद्रं
टिकास्तासां निनादेन मिश्रं दशानां दंस्तानां वुर्वुरशब्दं वुर्वुरध्वनिं दधत्॥ अतएव मुदमादधानः॥ उत्पादयन् अश्रः जाता
वेकचनं॥ क्षणेन वीतनिद्रेः अल्पनिद्रोत्पन्ना गमीमितभाष्यत सूर्यकः इति भाग्यलक्षणदिति भावः॥ भूमियतिभिरश्रावि
श्रुतः॥ अश्रस्य शब्दो अश्रावीत्यर्थः॥ वीणाः॥ श्रूयंते दुंदुभयः श्रूयंत इति वत् शब्दधर्मः॥ शब्दनेषूपचर्यते॥ स्वभावोक्तिरलंका

पु१

अश्राविभूमियतिभिः क्षणवीतनिद्रेरश्रनसुरो हरितकं मुदमादधानः॥ ग्रीवाग्रलोला कलकिंकिणिकानिनादमिश्रं
दधदशनवुर्वुरशब्दमश्रः॥ ५८॥ उत्खायदधवलितेन सहैव रज्ज्वा कीलं प्रयत्नपरमानवदुर्ग्रहेण॥ आकुलका
२॥ ५८॥ उत्खायेति॥ दधवलितेन उत्क्षिप्तेन अतएव रज्ज्वा पाशेन॥ रिकटकस्तरंगेण तूणीमश्वेति विदुतमनुद्वतान्ता
सरुकीलशंकुं॥ शंकावधिरूपोः किलेत्पमरः॥ उत्खायउत्पाद्यतूणीं द्रुतं धावंतं अन्यमश्वमश्वेत्यनुद्वतावडवेति भ्रांत्या
अनुद्वता अनुधावता प्रयत्नपरैर्ग्रहीतुं प्रयत्नमानैरपि मानवैर्मनुष्ये दुर्ग्रहेण तुरंगेण कटकः शिविरमाकुलकारि॥
आकुलीकृतः॥ आकुलशब्दादभूततभावे चि अस्पष्टा वितीकारः॥ करोतेः कर्मणि लुङि चिणि चिणं लुङ्॥ ५९॥ छे॥

गुहः
२०

अव्याकुलमिति॥ वल्गासुरवरज्जुः साकोष्णिप्रादिभेदेन चतुर्दशविधा। तदुक्तं रुयलीलावत्यां। उक्षिप्ताशिथिलातथोतस्वतीमंदाव
वैहायसीविक्षिप्तैककरार्धकंधरसमाकीर्णाविभक्त्या तथा। अत्युक्षिप्ततलोद्धतेखलु तथा व्यागूढगोकार्णिके बाह्यानां कथिताश्चतु
र्दशविधा वल्गाप्रभेदाश्चमीति। तन्मक्षणानितु तत्रैव द्रष्टव्यानि। विस्तारभयान्न लिख्यंते॥ तस्याविभागो विविधप्रयोगः। तत्र कुशलो
वल्गाविभाग कुशल इति षड्विधे रणाभिज्ञ इत्यर्थः। वल्गाप्रग्रहणस्य रणाद्युपलक्षणा कत्याद्यथा ह भोजः बाह्यं प्रति बाह्यानां षड्विध
प्ररणं विदुः। सुगा वल्गा कशायास्त्रिप्रतोदरवभेदत इति कश्चित्। कश्चन बाह्यक एकः। अव्याकुलं मव्यग्रं अत्र समिति यो वत्। प्र
अव्याकुलं प्रकृतमुत्तररथेयकर्मधारः प्रसाधयितु मव्यतिकीर्णरूपाः॥

कर्षणकृतं प्रकृतं सज्जितमित्यर्थः। मुखे मुखकर्मणि सिद्धं सिद्धमंतमश्चं चतुर्कख्ये गतिविशेषे मुखे संस्थानविशेषादिविशे
षणविशिष्टमश्चमित्यर्थः। तदुक्तं रेवतेत्तरे। सखाधरोष्ठसितपेनलवाभिरामपूत्कारवायुयदमुन्नतकंधराग्रं नीचोपकुंचि
तमुखं नवलोरुसाम्यमश्च चतुर्कसमये मुखसिद्धमाहुः। उत्तररथेयकर्मयुद्धाद्युत्तरकाले धेयं विधेयं प्रयोज्यं यत्कर्मक्रिया तदुपा
इत्यर्थः। अव्यतिकीर्णरूपा अस्कीर्णरूपा धारा गतिभेदाः॥ ॥ अश्वानां तु गतिधारा विभिन्ना सा च पंचधा। आत्कंदितंधोरितकर्म

मा. टी. थ
२१

रेचितं वलितं प्लुतमिति वैजयंती। गतयो मूः पंचधारा इत्यमरश्च। अश्वशालेतु संज्ञांतरेणोक्ताः। गतिः पुलावतुष्कावतद्वन्मध्यज
यापरा। पूर्णवेगा तथावा न्या पंचधाराः प्रकीर्तिताः। एकैका त्रिविधा धारा ह्यश्वि द्वाविधौ मता। लघ्वी मध्या तथा दीर्घा ज्ञात्वे ता यो
जयेत् क्रमात् इति॥ तथा च पंचदशविधाः भवन्ति। पंचधाराः प्रसाधयितुं परिचेतुं नवसुवीषिषु संचारस्थानेषु गमयां वभूव।
वीथयो नवाश्चानां सर्वत्र धारा दार्ढ्यार्थाः। परिमिताः प्रचारदेशास्तश्च तिस्र इत्येके। न वेत्यन्यो तत्रोत्तर पक्षमाश्रित्य उक्तं कवि
नानवस्वितियथा ह भोजः। वीथ्यस्तिस्रो धाराणां लघ्वी मध्या यमाः क्रमात् तासां स्यादनुवामानमशीतिर्नवतिः शतं। श्रेष्ठमध्यो

सिद्धं मुखे नवसुवीषिषु कश्चिद्वद्वत् वल्गा विभागकुशलो गमयां वभूव॥ ६०॥

तमानांतु बाजिनां वीथिकाः स्मृताः। नवातां कथिता वीथ्यो दुष्टानां क्रमणक्रमे। अन्येषामपि सर्वत्र गतिदार्ढ्यार्थमीरिताः। समो
न्नता सा विषमा वकीर्णा शुद्धानता ग्रात एवीरुधाद्यास्थाणु प्रकीर्णा पलस प्रकीर्णा विभो नता ख्यानवधेति वीथ्यः। सर्ववीथिषु
यो बाजी दृढशि क्षामशो कितः। तेन राजा वेरणे नित्यं मगयायां मुदं व्रजेदिति। अन्ये तूरसात्पादयो गतिविशेषा वीथ्य इत्याहुः। उर
सालीवरश्चाली पथुलो मध्यमानकः। आलीठः भोभतै रंगेः प्रत्यालीठस्तथापरः। उपधेरा वउक्तं वपादवाली वसर्वगः। निर्दिष्टा वीथ्य

५०॥
५०॥

गुरुः
२१

मुक्ता इति॥ मुक्ता विहारार्थमुत्पद्यः। अतएव कटकं विरं परितः। अभितः परित इत्यादिना द्वितीया। तृणा निचरं तो भक्षयंतः। त्रुघंती
बुद्धिदुरासुविता नतनिका सुषट्मंडप रज्जुष व्यतिषंगं संगं भजंतीति तथोक्ताः। अतएव सरोषैः परिचारकैः किंकरैर्वार्यमाणाय अथ
सार्यमाणस्तुरंगा दामां चला निषादयाशाः। दामां चला दयाशा इति विश्वः। दूष्यवरत्राबंधनशंकव इति केचित्। तेषां खलितेन लोला
निषदानियस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा सस्तुरयसरंति स्म॥ ६१॥ उन्नीर्ण इति॥ उन्नीर्ण भारमवरोधितभारं। अतएव लघुतेन तथोक्ते
नतथा प्यलघुना उलयोनां वत्वजे तृणाणां श्रोत्रेन यत्सोहित्यं संपूत्रिः पर्याप्तमुपसंयन्नं पूत्रिः सोहित्यमुच्यते इति हलोयुधः। तेन
मुक्तास्तृणानि परितः कटकं चरंतस्तु द्युद्धितानतनिका व्यतिषंगभाजः। सस्तुः सरोष परिचारकवार्यमाणदामां चला खलित =
लोला यदंतुरंगाः॥ ६१॥ उन्नीर्ण भारलघुनाः प्यलघुलघौघसोहित्यनिस्सहतरणतरोरधस्तात्॥ रोमंथमंथारखलदुरुहसोस्तु
निंसहतरणात्पंतमसहेनवाह्यभारावतारेण्यंतरतिभोजनादुरुभवतेत्यर्थः। सहेर्निर्युर्वी एमासां चक्रे निमीलदलसेक्षणा मोक्षकेन॥
त्यवाद्यजंता नैरपूप्रत्ययः। उलया वत्वजाः प्रोक्ता इति। ओक्षकेन उक्षणां समूहेन गोत्रे त्पोदिना वृजुप्रत्ययः। तरोरधस्तात्तरुतले रो
मंथः यशूनां चर्वितवर्षांतेन मंथरं मंदंचलेत्यो गुर्यः। सास्ता गलकं वला यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा। सास्ता तु गलकं वल इत्यमरः।
किंच निमीलंति मुखान्मुकुली भवन्ति अलसानि वैक्षणा नित्यथा तथा आसां चक्रे आसितं। आस उपवेशने भावेति द्। दृयाया स श्वे
साम्प्रत्ययः। कृज्ज्वानुप्रयुज्येते लिटीति कृजोनुप्रयोगः। इतः प्रभत्या चतुष्टया तूस्वभावोक्तिरलंकारः॥ ६२॥ ६२॥

मा.टी.५

22

अथेनोऽहरेतिभरे। अथेनोऽहरेतिभरे।

मत्सिंहेति॥ मत्सिंहेव प्रक्रीडालग्नमत्सिंहेः शेरविरिताः संजातशेरवराः कोट्योऽग्राण्येषांतै रतएव शिरवराग्रगतं उभयकोशंत
गंतं लक्ष्मैवमलं यस्य स एव भूतश्च तमर्द्धचंद्रं हसन्मिदिरित्यतिशयोक्तिभेदइत्युक्तं। अभूतोपमेतिमतांतरं। शृंगैर्विषाणोरुच्छुंगा
उत्पाटितशृंगाः कृताः उच्छुंगिताः अन्यवृषभाः प्रतिवृषभायेस्ते अतएव धीरंगंभीरंनदंतोगर्जतोमहांतः उक्षाणोमहोक्षाः। अ
वतुरेत्यादिना निपातनात्साधुः। सरितां रोधां अपवस्क ररे। आलिलिखुः हर्षाद्गुरुजुरित्यर्थः। अपपूर्वात्किरतेः कर्त्तरिलिट्कि
रतेहर्षात्कलापकरणेष्टिवक्तव्यमितिहर्षार्थे आत्मनेपदं। सकुरुतामितिगुणः। अयाञ्चतुष्याकुरुनिष्पालेरवनइतिमुद्रा
मत्सिंशेरविरितकोटिभिरर्द्धचंद्रं शृंगैः शिरवाग्रगतलक्ष्ममलं हसन्मिदिरित्युक्तं॥ उच्छुंगितान्यवृषभाः सरितांनदंतो रोधांसिधीर
मपवस्क ररेमहोक्षाः॥ ६३॥ मेदस्त्विनः सरभसोपगतानभीकान्पक्त्वापराननदुहोमुकुराहवेना। उर्जस्वलेनसुरभीमनु
मेदस्त्विनइति॥ उर्जेविलमस्यासीत्पुर्जस्वलेनवल्लिना। त्योस्तातमिसेत्यादिनानिपात्तिः सयत्नंजग्मेजयोऽरुविशालविषाणमुद्रा
तः। उक्षाणवृषभेणामेदस्त्विनोमांसलान्। अस्मायोमेधास्तजोविनिः। अतएवसरभसंसत्वरमुपागतान्। अभिकामयंतइत्यभिका
नूकम्त्रः कामयिताभीकइत्यमरः। अनुकामिकाभीकः कमितेतिनिपातः पराननदुहोवलीवर्दोमुकुराहवेनयुक्तेनर्भत्कानिर्जित्य
सांतःविशालेविषाणेवयस्मिन्कर्मणिताद्यथातथानिः सयत्नमप्रतिपक्षं सुरभीमनुगवांपृष्टतः कर्मप्रववनीययुक्ते इतिर्हीतीया

जग्मेगतांगमेभवेति॥

गुरुः
२२

विभ्राणमिति॥आयतिमतींअतिदेर्घ्यमतींनचवृथादेर्घ्यमित्याह॥अवध्याइतिउच्चतरयज्ञवग्रहणात्सफलामीत्यर्थः॥शिशोधीयतेस्यामि
 ति॥शिशोधिं ग्रीवां॥शिशोधिः कंधरेत्यपीत्यमरः॥कर्मण्यधिकरणोवेतिकिप्रत्ययः॥विभ्राणंदधानं॥उदग्रमुखंयज्ञवग्रहणार्थमूर्द्धाक्षि
 त्तुंडं॥श्रीष्टकमुष्टसमूहः॥गोत्रोक्षेत्यादिनावुत्प्रत्ययः॥अतिशयितः स्वादोरसोयस्यातामतिरसांप्रत्यग्रतामभिनवत्वंदधति॥दधति॥
 वानपुंसकस्येतिवैकल्पिकोनुमागमः॥अभ्रंलिहंतीत्यभ्रंतिहानिउच्चतराणि॥वहाभ्रेलिहइतिखश्रुप्रत्ययः॥अरुर्द्धिषदित्यादिनामुमा
 गमः॥तरुणांचयज्ञवानि॥यज्ञवै॥स्त्रीकिशलयइत्यमरः॥लोलेष्वयथातथा॥श्रीत्वोष्टयोःसमासेयरूपं वक्तव्यं॥लिलिहे॥आस्वादया

अथोष्टवर्णनं॥विभ्राणमायतिमतीमवध्याशिशोधिंप्रत्यग्रतामतिरसामधिकंदधंति॥लोलेष्वमोष्टकमुदग्रमुखंतरुणामभ्रं
 लिहानिलिलिहेनवयज्ञवानि॥६५॥सार्द्धकथंचिदुचितेः॥पिबुमंदपत्रैरास्यांतरालगतमाम्रदलंमदीयः॥दासेरकःसपदिसं
 मास॥जघासेत्यर्थः॥६५॥सार्द्धमिति॥उचितेरभ्यसेः॥अभ्यसेष्युचितंन्यायमित्य॥वलितंनिषादैर्विप्रंपुरायतगराडिवनिर्जगार
 मरः॥पिबुमंदपत्रैर्निदलैःसार्द्धं॥पिबुमंदश्चनिवेद्येत्यमरः॥कथंचित्प्रमा-दास्यांतरालगतंमुखान्तर्गतेमदीयोमदुतरमाम्रदलं
 वृतयज्ञवै॥दासेरकःष्टकःसपदिपुरा॥निषादैर्होष्टैःसंवलितंयुक्तंविप्रयतगराडुगरुत्मानिवनिर्जगार॥उद्गीर्णवान्॥पुराकिल॥
 कुतश्चित्कारणात्स्नेहभक्षणेनैःसहान्तःप्रविश्यगलंदहंतंविप्रंगरुडउज्जगारेतिपौराणिकीकथात्रानुसंधेया॥६६॥छ॥

मा. टी. ५
२३

स्पष्टमिति॥ वहिः स्थितवतेप्यनुजीविजनायराज्ञोवसरंकाक्षिरोत्यर्थः॥ राज्ञोवेष्टाविशेषंतत्कालोचितवरित्रविशेषं स्पष्टंतिवेद
यतः॥ तच्चजनकप्रबंधपाठैरितिभावः॥ कलुगिरोमधुवावोवैतालिकामंगलपाठकाः॥ अत्रवसरेषुतंजलासुस्फुटेः प्रसिद्धैः प्रकटः
प्रकाशोर्थोऽभिधेययस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा उच्चैः सरांभोगावलीः प्रबंधानूपेवुः पठंतिस्मा॥ अतएककलुमधोनादेशादेर्लि
टीतिहत्वाभ्यासलोपो॥ ६७ ॥ उन्नमेति॥ उन्नमेरुन्नतेः ताम्नेः धातुरेकैः पठमंडयेदूषेः मंडितं॥ आसमंतान्नीलैर्नागकुलेर्गजसं

इतिउद्बर्णनं॥ स्पष्टं वहिः स्थितवतेपिनिवेदयंतश्चेष्टाविशेषमनुजीविजनायराज्ञो॥ वैतालिकाः स्फुटयद्
प्रकटार्थमुच्चैर्भागावलीः कलुगिरोवसरेषुपेवुः॥ ६७ ॥ उन्नमेताम्रपटमंडयमंडितंतदानीलनागकुलसं

धैः संकुलं॥ अतएवसंध्यांशुभिर्भैः संध्या रा ॥ कुलमावभासे॥ संध्यांशुभिर्नयनकर्तुरितान्तरिक्षलक्ष्मीविडंविशिर्विशवकीर्तन
गसन्निभैर्मेधैः कर्तुरितस्यचित्रीकृतस्यांतरिक्षस्यलक्ष्मीविडंवयति॥ अनुकरोतीति तथोक्तं॥ शिवकीर्तनस्यमंगलकीर्तैः कृत्स्न
तच्छिविरकटकमावभासे॥ मनोहरमभूदित्यर्थः॥ इत्युपमात्तंकारः॥ ६८ ॥ छ ॥ नमः श्रीगणधियतये॥ अभयस्तु॥

मा. टी. ५
२४

धरस्येति॥ बलैः सैन्यैः रक्षां तोसो गिरि पतिः रेवतकः क्रीडन्निर्विह रमा लोहि रदेर्मथितानां भग्नानामुर्वीरुहाणां वक्षाणां रवेः शू
रैः श्रीयतिहरिं। तवंग हे कृष्ण त्वं धरस्यो र्द्धनधारको सीति जगति प्रतीतः प्रसिद्धः गोवर्द्धनधारणादिति भावः। तत्र हि किं किमर्थं
श्रुतिभरमतिभोरवतं मामेधः प्रापि पयिषुः प्रापयितुमिच्छुः। प्रापयतेः सनंतादुप्रत्ययः। इत्युच्चैरुपात्तत्वेन आकृष्टदिवेत्पुत्रेक्षा

धरस्यो र्द्धनो सित्वमिति तनु सर्वत्र जगति प्रतीतस्तत्किं मामतिभरमधः प्रापि पयिषुः॥ उपात्तत्वेनोच्चैर्गि
रिपतिरिति श्रीयतिमसौ बलाक्रांतः क्रीडन्निर्विह रदमथितोर्वीरुहा रवेः॥ ६९ ॥ इति श्रीशिशुपातेवधे म
हाकाव्ये माधकृतौ अंके सेनावर्णनं नाम पञ्चमः सर्गः समाप्तः॥ ५ ॥ ६९ ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥ ० ॥

उपाङ्गपूर्वोक्तमेः लुङ्। एकावोपदेशेनुदात्तादित्तीदृप्रतिषेधः। ऊषस्तथोर्द्धधः इति तकारस्य धकारः। धिवेति सितः सकारस्य
लोपः॥ शिखरिणीवृत्तं॥ रसेरुद्रैश्चिन्मोघमनसमलामः शिखरिणीति लक्षणात्॥ ६९ ॥ इति श्रीपद्मवाक्यप्रसादाचार
वारिणा श्रीमहोपाध्यायकोलवलमल्लिनाथसूरिविरचिते माधव्याख्याने सर्वकर्षार्थे पंचमः सर्गः समाप्तः॥ ५ ॥ शुभमस्तु सदा॥

गुरुः
२४

पंचमः सर्गः

श्लोक १२१

टीका पृष्ठ ४२

६६३

बहुःसर्गिरंभः

सा. टी. ६
१

श्रीगणेशायनमः॥ अथ ऋतुवर्णनं प्रसूति॥ अथेति॥ अथ सेना निवेशानंतरं गिरौ रैवतके रिरं सुरंतुमिच्छुः॥ रमे सन्नं तादुः प्रत्यय
गणनेन तु वर्णनं प्रवृत्तेः॥ प्रभुवित्तवर्तिज्ञानपूर्वकत्वं मुक्तं॥ सतां साधूनां विषयमंतं करोतीति विषयं तं कृतं॥ किंचित्तुगागमः॥ तं वि
षयं तं कृतं सेव्यमिति भावः॥ अमुं हरिं निषेवितुं स्वतः स्वस्वनियते वृक्षाननति क्रम्य यथा स्वतः रूविभक्त्यर्थे अवायी भावाय
या स्वतः रू समुत्थिता प्रसवश्री पुष्पफलसंयतिर्यथा स्वतः रू प्रसवश्रीः॥ प्रसवस्तु फले पुष्प इत्यमरः॥ शाकपाथिवादिषु द्रुष्ट
अथ रिरं सुमं युगपदि रौ कृतयथा स्वतः रू प्रसवश्रिया॥ अतुगणेन निषेवितुमादधे भुविषयं विषयं तं कृतं सतां॥ १॥

यः॥ सा कृता येन तेन कृतया स्वतः रू प्रसवश्रिया स्वतः रू कृतप्रसवश्रियेत्यर्थः॥ एवं विधेन अतुगणेन युगपद्भुविषयमादधे॥
आहितं युगपदतुगणाः॥ प्रादुरभूदित्यर्थः॥ न ह्यवसरं सेवकाः क्षिपंतीति भावः॥ अत्र सर्गसर्वत्रयमकं॥ शब्दालंकारः॥ तत्तु क्षा
णंतुक्तं॥ वतुर्थे अर्थालंकारस्तथा संभवमूसः॥ अस्मिन् सर्गे दुतविलंबितं वृत्तं॥ दुतविलंबितमाह नभोभरातिलक्षणतु॥ १॥

गुरुः
१

अथलोकवेदयोः प्राधान्येन व्यवहारः संतमो देवर्णयति ॥ नवेति ॥ सरुरिः पु रे ग्रे प्रथमं वा नव पंशा नितू तं न पण नि पला शवना ति
किंशुक काननानियस्मिंस्तं नव पलाश पलाशवनं । वहु व्रीहि पूर्व पदो वहु व्रीहिः । पलाश किंशु के पत्रे पलाश इति वै जयंती । स्फुटा
निविक्रानि परोगेः रजाभिः परागता नि व्याप्रा नि पंकजा नियस्मिंस्तं स्फुट पराग यरागत पंकजं । मृदुलाः कोमलाः अतएव तां जाः आ
तप समये किंविन्ना नालतां ताः पद्म वायस्मिंस्तं मृदुलतां तलतां तं । सुमनो भरेः पुष्प सम द्रिभिः सुरभिं सुगंधिं सुरभिं वसंत ममैलो

नव पलाश पलाशवनं पुरः स्फुट पराग यरागत पंकजं ॥ मृदुलतां तलतां तमलोक यत्स सुरभिं सुरभिं सुमनो भरेः ॥ १ ॥
विलुलितालक संरुतिराम शृङ्ग गदृशां श्रमवारिललाटजं ॥ तनुतरंगततीः सरसां दलकुवलयं वलयं मरुदाववो ॥ ३ ॥

कयत् अपश्यत् । सुरभिश्च पके सरो जाती फल वसंतयोः सुगंधौ च मनोज्ञे च वा व्यवदिति विश्वः । दुरु प्रतिपदं प्रथमा क्षा क्रयात्परतो
क्षरत्प्रयावृत्तिरूपयमक प्रक्रमा चतुर्थया देपित देवयमकं । रकस्मादप्यपरमिति सजातीय संसृष्टिः ॥ २ ॥ विलुलितेति ॥ विलु
लितालक संरुतिः विधूनविकुरनिकरः सन्मृगदृशां ललाटजं श्रमवारि स्वेदमाम्प्राप्त्यमृजनू । मंद इति भावः । सरसां तनुतरंग
ततीः दलंति विकसंति कुवलयानियस्मिन्कर्मणि तूयथा वलयनूयालयनूशीतल इति भावः । मरुत्व संतवायुराववो आवाति स्मः ॥ ३ ॥

मा. टी. ई.
२

तुल्यतीति॥ कुदवस्तवके व्यतिषंगिरित्यनेन एव गुणवतः शुक्ल गुणस्य कुरवस्तवकस्याभ्येष्टत्वे निजनीलिमगुणोत्कर्षा
येन तस्मिन् भवत्ते नीलस्य स्फुरणादिति भावः। अलिति भंगे मलिनस्य भावो मलिनिसाऽमा भवयोषितां हरिवधूनां विलोच
नानांतरकाः कनीतिकाः। तारकाक्षतकनीतिकेत्यमरः। तुल्यतीति स्म समीवकारात् द्वर्द्धभावित्यर्थः। तुलाशब्दात् सदृशवर्था

तुल्यतिस्मविज्ञोचनतारकाः कुरवकस्तवकव्यतिषंगिणि ॥ गुणवदाश्रयत्नवगुणोदयेमलितिमालिनिमाधवयोषितां ॥ ४ ॥
 सुटमिवोज्वलकांचनकांतिभिर्युतमशोकमशोभतवंपकेः ॥ विहरिणां हृदयस्यभिदाभृतः कपिशितेपिशितमदनाग्निना ॥
 ॥ ५ ॥

नत्करोतीति एतत्तत्त्वम् । स्मृतिभूते लट् उपमा लंकारः ॥ ४ ॥ स्फुटमिति ॥ उज्ज्वलकांचनकांतिभिश्च सुवर्णप्रभैश्च यकेयु
तं चंपकसूनमध्यगतमित्यर्थः । स्फुटं विकचमशोकपुष्पांभिर्दामैः षिन्दिदादिभ्योऽन्तां विभर्ति यस्मिन्मिदामृतेति तस्य
विरहिणां हृदयस्य हृदयपिंडस्य संवन्धि मदनान्निना कपिशितं कपिशितं मांशमिवाशो मतेत्येक्षम् ॥ ५ ॥ छ ॥

गुरुः
३

स्मरेति॥ आम्नवणस्य वृत्तवणस्य॥ आम्नश्चूतो रसा लोमो सरुकारोति सौरभ इत्यमरः॥ प्रनिरंतः शरेत्यादिना वननकारस्य ए
 त्वं॥ रतः कणाः परागकणाः स्मरुता शतः कामाग्निः स एव मुर्मुरस्तथाग्निः मुर्मुरस्तथा नल इति वैजयंती॥ तस्य वर्णतां दधुरि
 वेत्युत्प्रेक्षा॥ मुर्मुरवृणत्वा देवपरित उपरिनिपतिताः ते रजः कणाः पंधानं गच्छंतीति पथिकाः यथिकन्नितिकन्यत्ययः॥ ते
 पां व्रजान् भृशं परितेयुः परिता पथामासुरित्यर्थः॥ अतः मुर्मुरं वर्णत्वोत्प्रेक्षामिति भावः॥ ६॥ रतिपतीति॥ प्रियतमे विष

स्मरुता शतमुर्मुरवर्णतां दधुरिवाम्नवणस्य रजः कणाः॥ निपतिताः परितः पथिकव्रजानुपरितेपरितेपुरतो भृशं॥
 ६॥ रतिपतिप्रहिते वकृतक्रुधः प्रियतमे सुवधूरनुनायिका॥ वकुलपुष्परसासवये शलध्वनिरगान्निरगान्मधुपाव

येकृतक्रुधः कृतः रसा प्रतिघातं क्रुधौ स्त्रियामित्यमरः॥ वधूरनुनायिका कुपिता स्त्री रनुनेष्यतीतमुण्वुलो ॥ ७ ॥
 क्रियां क्रियार्थप्रामितिभविष्यर्थेणुलप्रत्ययः॥ अकेतो भविष्यदाधमर्णयोरिति वल्ली प्रतिषेधात् वधूरिति द्वितीया॥ रति
 ना पतिकामेन प्रहिता प्रेरिते वत कणा अवणमेव तासां कोपत्या गदर्शनादि यमुत्प्रेक्षा॥ वकुलपुष्पाणां रसो मकरंदः
 स एवा सवसेन तत्पतिना ये शलध्वनिर्मधुरस्वना मधुपावलिः कत्रीतगच्छतीत्यगान् वक्षान्निरगान्निर्गता इणो गालुङीति

॥ ७ ॥

मा. टी. ६
३

प्रियसखीति॥ गुरोर्महतोमत्सरस्पन्देषस्पष्टिदुरयाकृत्याविदिमिदिक्तेदेः कुरवकाम्यगिराग्राह्यवावापरपुष्टयाकोकिलयाप्रि
यसख्याः सदृशं यथा तथा किमपि परं दुर्वोधं रस्यं हितं प्रतिबोधिताः उपदिष्टा अंगनाप्रियतमायायावितमप्रथितिमेववपुर्निज
मंगमदुःश्रयं पासासूः ददाते लुकिगतिस्थे तादिनामिचो लुक। कोकिलाकूजितश्रवणानंतरमेवा। अंगार्यणीदोस्काहेतुकाद्यनंत
रन्यायेन तथा किमपि बोधिता इत्युत्प्रेक्षा॥ ८ ॥ मधुकरैरिति॥ माधुकरैः कर्तृभिः मगं वचनाय घटादितिकुसितवाद्यं कुर्वतीत्यप

प्रियसखी सदृशं प्रतिबोधिताः किमपि काम्यगिरापरपुष्टया॥ प्रियतमायवपुर्गुरुमत्सरस्तिदुरयादुरयावितमंगनाः॥ ८ ॥
मधुकरैरपवादकरैरिव स्मृतिभुवः पथिका हरिणा इव॥ कलतया वचसः परिवादिनी स्वरजितारजिता वशमाययुः॥ ९ ॥
वादकराः व्याधासेरिव पथिका हरिणा इव परिवादिनी स्वरजिरजिता वीणा विशेषध्वं निजपिण्या सप्तमिः परिवादिनी त्वमरः। जेव्विः
पितुकुवचसो गीतस्य कलतया माधुर्येण करणेनेटजिताः आकृष्टाः संत इत्यर्थः। रंजे रंयता कर्मणि क्तः रंजे रंयता मगरमाण इत्यु
पधानकारलोपः। इहो यमानमगसा दृशा दोषवारिकं मगत्वं मुपमेयेषु पथिके स्त्रीत्यविरोधः। स्मृतिभुवः स्मरस्पमगपाने
विंता विषयत्वात् मगग्रहणार्तदेशस्य वशमाययुः यथा व्याधगा नासक्ता गन्ते मगाः पततितद्धन्मधुकरदुंकाराकृष्टायां चास्म

॥ ८ ॥
रंजे रंयता मगरमाण इत्यु
पधानकारलोपः। इहो यमानमगसा दृशा दोषवारिकं मगत्वं मुपमेयेषु पथिके स्त्रीत्यविरोधः। स्मृतिभुवः स्मरस्पमगपाने
विंता विषयत्वात् मगग्रहणार्तदेशस्य वशमाययुः यथा व्याधगा नासक्ता गन्ते मगाः पततितद्धन्मधुकरदुंकाराकृष्टायां चास्म

गुरुः
३

सममिष्टत्वेति॥ प्रमदया कः श्रीकुसुमातामवविषया अयं चेतुं कर्तुमिष्टं परि रंसयेति भावः॥ विनातेः संनंता दुप्रत्ययादिति
स्त्रियामकारप्रत्ययः विधाधावेति विकल्पत्वात्कत्वाभावः॥ रसा रगात्सममिष्टत्वं समागत्या बलं वितोस्तेरुगृहीतः तथापि।
अविनमनं नृत्तं वृथो वृकैः अर्थमनतो वमयादयः ननु नागरिक इति भावः। न त्पता इति अनृता असत्पतयानृतया पुंस्त्वेन नं ररात्तास्यः
पुमांसः पं वज्रताः पुरुषाः पुरुषानर इत्यमर्यकांता करगृहीतो विनस्वतिं त्येन पुंसक एवालोकि कस्तु पुंस्त्ववयवे देहो मिथ्येति भा

सममिष्टत्वरसादवलंबितः प्रमदया कुसुमावविषया॥ अविनमनं रराजवृथो वृकै रनृतयानृतया वनया
दयः॥ १० ॥ इदमयास्य विरगि परगिणी रत्निकदं वकं वुरुहांततीः॥ स्तनभरेण जितस्तव कानमन्नवल

वः॥ १० ॥ अथ कश्चित् स्वयं ग्रहा श्लेषस्तु स्वार्थं प्रियामलियातेन मोषयन् त्रिभिर्कुलैकं ता ह॥ इदं एते वलंते मिमुखं तव॥ ११ ॥
मित्यादिः॥ स्तानभं रे रासा धने जिताभ्यां स्तवकाभ्यामा नमंती नलता यया सा तथोक्ता तस्या सं बुद्धि नितस्तव कानमन्नवलंते स्तव
काममन्नवलंते तोयमत्यर्थः॥ अत एवेदावरागि विरक्तिमदलिकदं वकं परगिणीः परगवतीः इति विरक्तिरुत्कृतिः॥ अंबुरुहाणां
तता रयास्य तवाभिमुखं वलंते वलति॥ विशिष्टता भ्रमादिति भावः॥ ११ ॥ छे ॥ छे ॥ श्रीगुरुगणेशाय नमः शुभं भवतु॥

मा.टी.६
४

अथाले स दभि मुरवागमने कारण साहसाह ॥ सुरमिणीति ॥ तव स्तरमिणि अवसितविश्वासमाहंत नवसुधाभधुरं अधरे वतुषांत
ह्लादधतो दधानस्यास्ते भ्रमरस्य समे वाधू उपलभ्यमानौ स्म मत्तसो युष्माकां संवन्धितौ सो मनसो गंधे सो गंधु मधुर्ये मनसो तच्छ
रणस्म सुदेनालं नयप्राप्तौ ॥ अतस्तु वृंदनगंधरसलोभतर वैराग्यो वंर्ण ॥ यतुमौ चित्पाद्यमकानुसारेण विकृतेनापि मम शब्देने
वशदस्यान्ययः ॥ चलते ॥ मम मुखं तव अलिभ्या दिवसस्वज इत्युपक्रमोपसंहारभ्यामलेः ॥ प्रकृतत्वेनो ये मयत्वा वगमात् यथा म

सुरमिणि अवसिते दधतस्तु वंतवसुधामधुरे वतवाधरे ॥ अलमलेरिव गंधरसावमूममत्तसो मनसो मनसो मुदे ॥ १२ ॥

इति वदंतमत्तं त रमंगना भुजयुगोन्नमते चतरस्तनी ॥ प्रणयितं रभसा दुदरश्रिया वलिभया लिभया दिवसस्वजे ॥ १३ ॥

धेतुं वै परीत्य द्विरोधादित्यलमहिवालभोधुरामनेन ॥ अत्रोपमानुप्रासयमकालकानांतं द्वितीयां संसृष्टिः ॥ स्पष्टैव तथा य
मकानां नयाणां वतुर्धपदादायकस्मात् ॥ अक्षराहीभ्यां त्रिभिश्च परतो क्षरत्रया वृत्तिलक्षणां स्थितत्वात् स्वजातीयसंसृष्टिः
ः श्रेष्ठा ॥ १२ ॥ इतीति ॥ इतीच्छं गदंतं प्रणयितमत्तं त रं भुजयुगोन्नमते न उच्यते रावत्पुन्नतौ सनौ यस्याः सा वलिभावावलिम
त्यातु दिवलिमटे मप्रत्ययः ॥ उदरश्रियामधोगोभया उपलक्षिता अंगना अलिभया दिव रभसा संवेज ॥ अनिलिगं विस्तृतं स्त
रणो देवेति भावः ॥ वंजपरिषंग इति धातोः कर्त्तरि लिट् ॥ लज्जामन्मथमध्यस्थान्मध्योयं नापि कामतेति ॥ १३ ॥ ॥ छे ॥

गुरः
४

वदनेति॥ वदनस्य सौ रभेन सौ गंधे लोभेन परिभ्रमता भ्रमणेन हेतुना यः संभरत्नेन संभृतशोभया संघादित श्रियो वलित
या अलिसंभ्रमानस्य तया अतएवा लोकेः अलकपातैः लोलदृशा चंदलाभ्यां अन्यया संपतरेण कलो मेखलायाः कलः क
लः कौला हलो पिदधे विहितः अलिभया दयसे रन्याः कावी गुणधनि रजनि एतेन च किंतमुक्तं च किंतं भयसंभ्रमः अनुप्रास
यमकयोः सजातीययोश्चतुर्थपदादावेकस्मादृक्षरातृक्षापां परतोक्षरवयावृत्तित्वाण्योः स्थितत्वात्संख्यः॥ १४॥ अ

त्रिभिर्विशेषकं॥ मदनसौ रभलोभपरिभ्रम इमरसंभ्रमसंभृतशोभया॥ वलितया विदधे कलमेखला कलकलो लक
लो लदृशा न्यया॥ १४॥ अजगण नूगणशः प्रियमग्रतः प्रणतमप्यभिमानितयानयाः॥ सतिमधावभवं नदनव्यथा

जगणनिति॥ कुरुरस्त्रियो यादवांगणाः गणशो वहुशः बहुल्यार्थकृस्कारकादन्यतर॥ विधुरिताधुरिताः कुरुरस्त्रियः॥ १५॥
स्यामिति शसप्रत्ययः॥ अग्रतः प्रणतमपि प्रियं ज्ञाता येकवचनं॥ प्रियानित्यार्थः॥ अभिमानितां भावो अभिमानितया॥ न्वतलो
गुणवचनस्य पुंवद्भावावक्तव्यः॥ तातगसान्नगणनयं विस्मगलोश्चौरादिकत्वालोचडिः इव गुण इत्यभ्यासस्य पाक्षिकमी
त्वंताः कुरुरस्त्रियो मधोवसंते सतिवर्तमाने॥ मधुश्चैत्रे वसंते वेति विश्वः मदनः व्यथया विधुरिता विहलिताः सत्यधुरिअग्रे
अभवन्नेवर्तनः स्वयमेव पुरः प्रवृत्ता इत्यर्थः॥ १५॥ छ॥ ज३

माटी.६
५

कुसुमेति॥ गतमर्त्तकावियो योन्यः न घृतं श्वेतिकपू। अपराः अंगताः कुसुमकार्मुकस्य कार्मुकसंहिते दुजेर्जवनेः शिलीमुखे
: शोरेः खंडितविग्रहाः पारितशरीराः सत्यो मरसामपि प्रयेदिरे। मुहुः पुनः मुहुर्मुहुर्बुंसि किमु वक्तव्यमित्यर्थः॥ १६ ॥
अथ कस्यात्विप्रोयितमर्त्तकायाः वंधुजनाश्चासनत्रिभिः कुलकेताह॥ रुरुदिष्येति॥ हे सुतनु सुभांगी॥ अं वार्धनघोर्दृश्वः। दी
र्घोतरपदो बह्वीहिः। अन्यथा गुणस्यात्॥ रुरुदिष्यायस्त्वपि अलंकारकत्वं संभवतीति ध्वनयति सुतनु इति॥ रुरुदिष्यारोदनेच्छा

कुसुमकार्मुककार्मुकसंहितदुतशिलीमुखखंडितविग्रहाः॥ मरणमप्यपराः प्रतियेदिरे किमु मुहुर्मुहुर्गति
मर्त्तकाः॥ १६ ॥ रुरुदिष्यावदनां वुरुहश्चि यष्टुतनु सत्यमलं करणायते॥ तदपि संप्रतिसन्निहिते सधा
अश्रुमोवनमित्यर्थः। हृदेः सन्नंतादप्रत्यये टाय॥ वदनमेवां वुतत्र रोहतस्तेतथोक्ते॥ वधिगमं धिगमंगलमश्रुणः॥ १७ ॥ के॥
नयने वाच्यविंदुप्रसारितेन कज्जलेन नयनश्रियो वृद्धि संभवत् यद्वा वदनमेवा वुरुहं एतेन ओष्ठादिजन्यापिक्रियागता। तदपि
तथापि संप्रति सधौ वसंते सन्निहिते सन्निहितो त्वे सति अश्रुणो गिगमं प्राप्ति अममं धिका निदतीत्यर्थः॥ धिमित्संननिद
योरित्यमरः। धिगुपर्यादिबुद्धिषु इति द्वितीया। अतो माह रोदत्यर्थः॥ १७ ॥

गुरुः
५

त्यजतीति॥ प्रियतया इष्टतया अद्यशं किंमिदं नयेत्प्रैक्षिभिः प्रेमयश्चतिभया त्वसदेति इति भावः वां धं ये स्वपि विषये गदिताः उच्चारि
ताः कष्टं वता सो बाला विसृज्य दनया न्यवितसूनु प्राणा नृत्यजतिवर्त्तमाने त्पामीप्येतद्। इत्येवं विधा गिरः उक्ता हे सखि विगंतयथा
त्वं यासाताः वितथाः अतताः। वितथं त्वनृतं वव इत्यमरः। वहुव्रीहौ विशेषलिंगता वा ह्यणदित्वा द्रुस्वः। ततो वक्त्रं मासः। अविताथा
सत्याः वितथाः मा कृष्याः वृथातिशो केन मामथा इत्यर्थः विपूर्वतिनोतेर्लुङि था सतनादिभ्यस्तया सोरिति विभाषा सिवोलुक्। अनु

त्यजतिकष्टमसा वविगदसूचिर हवेदनयेत्यद्यशं किमिः॥ प्रियतया गदिता स्वपि वां धं ये र वितथा वितथा सखि मा गिरः॥ १८॥
नखलु दूरगतोप्यतिवर्त्तते मरुमसा विति वंधुतयोदितैः॥ प्रणयिनो निशमय्य वधूर्वहिः स्वरमते रमते रिव निर्ववो॥ १९॥

दातोपदेशो त्यादिनानुनासिकलोपः। नमाद्योग इत्यडागमप्रतिषेधः॥ १८॥ नेति। किं वा। असौ ते प्रणयी दूरस्थोपि महं व संतोत्सवं। म
रु उक्त्व उत्सवं इत्यमरः। नातिवर्त्तते नातिक्रामति इति वंधुतया वंधुसमूहेन। ग्रामजनबंधुभासत्वात्। उदितैरुक्तैः वदेः कर्मणि क्तः॥
ते सत्यं वचनैः। सत्यं तथा मृतं सम्यगित्यमरः। वहिः प्रणयिनः तदेव देवादागतस्य स्वरकंठगतं शब्दं निशमय्य श्रुत्वा। शमम्रद
शन इति चोरादिका ह्युपमित्वा द्रुस्वः। त्यपिलपुपूर्वादित्ययादेशः। वधूः अमृतैः सुधाभिरिव निर्ववोतिर्ववार। वातेर्लिट् निर्वारानिवृत्तिः॥

मा. टी. ६
६

मधुरयेति॥ मधुरया मनोरंणमधुना वसंते न वोधिताः विकसिता पुष्पाद्यमां पुष्पिता मधुपूयंते। तासां माधवीनां अतिमुक्तलतानां॥ अ
तिमुक्तः पुंड्रकस्या स्त्रा संती माधवी लतेत्यमरः। मधुसमृद्धा मंकरं दसं पदा समेधितमेधया संघटितप्रभया अतएवोन्मयती
ति उन्मदो मदकरः पवाद्यवूतधनि विभनीत्युन्मदधनि भूततया तदुता मधुक रंगनया मुहुर्निता क्षरं लक्षणाया स्थिरना क्षयं धा
तथं त्यर्थः। अथवा सर्वथवा सर्वशब्दो वर्णीते कएव विंज कविशेषाभावादस्फुट इति मतमाश्रित्यांक्तं सर्वपथीनाः कवयदतिउ
ज्जोगो उच्चैर्ते गायतेर विवक्षितकमवद्। विलिटा ववे वेषम्य राहित्य समता र्थदगु यल इति लक्षणात्समतारवोगुणाः॥ २०॥ अ

त्रिभिर्विशेषकं॥ मधुरया मधुवोधितमाधवी मधुसमृद्धि संमेधितमेधया॥ मधुक रंगनया मुहुर्नमदधनि भूतानि भूताक्षर
मुज्जोगे॥ २०॥ अरुणिता खिलशैलवनामुहुर्विदधती पथिकान्परिताथिनः॥ विकचकिंशुकसंरुतिरुच्चैरुदवहद्व

रुणेति॥ अरुणिता न्यहणी कृतानि अखिलानि शैलवनानि यथा सामुह्य पथिकान् अध्वगान्। विरहिणश्च॥ हव्यभुजः श्रियं॥ २१॥
परिताथिनः संतापवतो विदधती उच्चैरेवोच्चैरुन्नता अव्ययसर्वता म्नामकव प्राकटेरित्यक न्यत्ययः। विकचविकसिताया किं
शुकसंरुतिः यलाशकुसुमशशिः दवहव्यभुजं दृष्ट्वा पक्षिकीटादीनां कहरा मनसि भवति किंशुके तु दृष्टे स्वयंदग्धस्स नूत्रिलोकी
मेव दग्धां मन्यते इत्युच्चैरिति॥ सादवहव्यवह श्रियंदवाग्निशोभा मुदवहत्। निदर्शनात्ते कारः॥ २१॥

उरुः
६

इति वसंतवर्णनं ॥ अथ ग्रीष्मवर्णनमारभते ॥ रवीत्यादिः ॥ यत्र शुचौ शिरीषाजसां ऋचः कांतयः रतितुरंगतनूरुहृतुल्यतां सूर्याश्वरो
मसावर्ण्यदधतिरुरि कुर्या भवंतीत्यर्थः ॥ असौ शुचिग्रीष्मः शुचिः शुद्धेन पुरुते शृंगाराद्याटयोस्तथा ॥ ग्रीष्मे हातवहेयी स्यादिति वि
श्वनक्षमल्लिकाः ॥ पुष्पे जाती प्रभृतयः स्वलिंगाव्रीहयः फल इत्यमरः ॥ पुष्पफलमूलेषु बहुलमिति लुविति बहुलग्रहणालुप ॥
लपियुक्तवद्यक्तिवचने भवति विरश्चिरस्था यिनी सौरभसंपद्यासांताः स्थिरां धा इत्यर्थः ॥ विदधन् कुर्वन्नुपाययोपुसः ॥ २२ ॥ द

रवितुरंगतनूरुहृतुल्यतां दधति यत्र शिरीषरजो हवः ॥ उपपद्यो विदधन् नवमल्लिकाः शुचिरसौ चिरसौरभसंपदः ॥ २२ ॥ ॐ
दलितकोमलपाटलकुड्मले निजवधूश्च सितानुविधायिनि ॥ मरुतिवातिविलासिभिर्हृन्मदभ्रमदलो मदलो ल्यमुपाददे ॥

लितेति ॥ पाटलायाः अवयवाः पाटलाः लुकूप्रकरणेषु मूलेषु बहुलीमेति बहुलग्रहणदलुकृते च ते कुहाताग्रदलिता विभिन्ना कोमला पाट
लकुड्मला येन ते स्मिन् निजवधूनां च सितं निश्चासं अनुविधासं विधत्ते करोतीत्यर्थः ॥ तथोक्ते तादृशीत्यर्थः ॥ उन्मदाभ्रं मत्तश्चालयो यस्मिन्
उन्मदभ्रमलो मरुतिग्रीष्मानिले वातिवहति सति वातेर्लटः शानशादेशः ॥ विलासिभिर्विलसतधीलेः कामिनिभिः वीषकलसक
च्छ्रंभ इति धितुराप्रत्ययः मदनलो ल्यमुपाददे ॥ मत्तेर्जातमित्यर्थः ॥ २३ ॥ ॐ ॥

मा. टी. ६
७

निदधिरे इति॥ वरोरुभिः स्त्रीभिः तत्तुक्षणस्तनयणेन सद्यः सेकेन वास्तुषारधृतो तलशी करधारिण इत्यर्थः। तुषारे हीमशी कर
विनिष्ठा श्रवतः। पूर्वस्तनाः निदधिरे इत्यन्वयो वेधः। पूर्वचंदनालेपनं स्याच्चेत्यश्वात्तन्माजनिभियातावदातिंगनं न स्यात्॥ स्तनादयि
तोरसि निदधिरे निहिताः तेषां संतायाशांतूयेस्तनाद्वा एवालिलिगुरित्यर्थः। करेण पाणिना सरस आर्द्रश्चंदनरेणुः घृष्टचंदनपं
चकश्च विचकिरे विकीर्णः किरणो कर्मणि लिट्। अकृततामिति गुणः। करेणु करोरुभिरिति पाठस्तु उरुत्तरपदोपम्य इत्यद्। प्र

*चंदनतालवृं
नादिनाशी त
लकरणे संभव
ति स्तनवारि
तुषारभृतस्त
नानिदधिरे इ
ति न केवलं शी
तलं कर्तुं किंतु
प्रसरितोत्त
रेयांतरात्किं
चिदवयवद
र्शनेनानुरंज
यितुमित्यपि वेधः॥

निदधिरे दयितो रसितक्षणस्तनवारितुषारभृतः स्तनाः॥ सरसचंदनरे नुरनुक्षणं विचकिरे च करेण वरोरुभिः॥ २४ ॥
स्फुरदधीरतडिन्नयना मुरुः प्रियमिवागलितो रूपयोधरा॥ जलधरावलिरप्रतिपालितस्वसमया समया जुगती धरं॥ २५ ॥

संगादेवः॥ २४ ॥ अथ वर्षा वर्णनमाह॥ स्फुरदित्यादिः॥ स्फुरती अधरे चंचले तडितो नयने यस्याः सा अगलिता अरिक्ता उरुपयोधरा
मेघायस्यां सा अन्यत्र उरुचंतो ययोर्ध्व उरुपयोधरं। प्राणपंगवा दूरे कवभ्रावः। तदतीलं तनूपलितं यस्यासा जलधरा वलिर्मेघाप
क्तिः अत्र जलधरा वलिर्मेघपयोधराणां वा वयवावयवविभातः। पथकनिर्देशः। अप्रतिपालितं निजैर्वला सती एकत्र योगयद्याद्
न्यत्र धेयोच्चेति। जुगती धरे वतकं भूधरं प्रियमिव समयात्। समागच्छते। यातेर्लुङ् ययोजगती शब्दयोः पवाद्यजंतेन धरशब्देन षष्ठी
समासः॥ अत्र विशेषणमहिम्ना जलधरा वलो नायिकात्वप्रतीतेः। समासोक्ति सति प्रियमिवेत्युपमांगेन संकीर्यते॥ २५ ॥ छ ॥

गुरुः
७

गजेति॥ नमसि श्रावणेमासे । नभाः श्रावणिकश्च स इत्यमरः । अं वरे व्योम्नि गजकदंबकमिव मेव कं । श्यामलां कालश्यामलमेव का इ
त्यमरः । उच्चैरेवोच्चैर्हृन्तं नवांबु वीक्ष्यांगना एकः एकायनः रसो रंगो यस्य तमे करसं रसांतरति रस्कृतरसमित्यर्थः । कवत्तयं
प्रियं ररु एकांते नवकमेतकामयते स्म । तथा नाभिससारक । सर्ववत्सभं सर्वापितं तत्तू अंगना वकमे अभिससारवेति नवांबुदस्या
दीपकत्वादतिशयोक्तिः । इह कामना पूर्ववत्त्वादभिसारणस्य तयो रर्थक्रमवलीयस्त्वन्यायेन यद्यकवशायातया रक्रमवाधेन

गजकदंबकमेव कमुच्चैर्नमसि वीक्ष्य नवांबुदमं वरे ॥ अभिससारनवत्सभमंगतानवकमेव कमेकरसं ररुः ॥ २६ ॥ ॐ
अनुययो विविधोपलकुंडलघुतिवितानकसंवलितांशुकं ॥ धृतधनुर्वलयस्य यो मुखः शवलिमावलिमानमुषोवयुः ॥

मोजनान्याप्येव ॥ २६ ॥ अनुययाविति ॥ धृतधनुर्वलयस्य धृतेन्द्रवायवलयस्य यो मुखो मेघस्य संवंध शिवलस्य भावो शवलिमा ।
विविधतापृथादिभ्यश्मनिज्वा विविधानानावर्णवुपलामनयो ययोस्तयोः कुंडलयोर्धुतिवितानेन कांतिपुंजेन संवलितांशुवो
निज्जनीलिमभासो यस्य तथोक्तं । शेषादिभावेति कप्रत्ययः । वलिमानमुषोवलयसूरहंकारापहरस्पहरेर्वयुरनुययावनुवकार
। तद्वद्भावेति यर्थः । उपमालंकारः ॥ २७ ॥

मा. टी. ६
८

यथाऽकाशस्य
पटादिना संव
धस्तथा विररो
विषाप्पसित
दीयत्वमत्रो
प्यते ॥ १ ॥

दुतेति॥ दुतसमीरेण शीघ्रमाह तेन चले वारिदैः क्षणं क्षितानवतमालनिभस्य नवतमालेन सदृशस्य तद्वन्नीलस्येत्यर्थः नित्यसमा
संनभस्तूरिव तस्य नभस्तरोर्मंजरी गुंछु इवारेवता उयमालंकारः। अनेन भस्तरोर्नभश्चेष्टस्येति व्याख्यानेन तद्वत्तदस्य व्याख्यादि
वच्छेष्टार्थगोचरत्वात् तमालशब्देन विशेषवद्विरानातनात् साम्येन नयो न हृत्पमिति वक्ष्यमः तमालशब्दस्येन्द्रनालादिवन्नीलमा
त्रोपमानत्वात् तद्वत्तदस्य स्वार्थवृत्तिवैपिनयो न हृत्पमिति त्वये ॥ २८ ॥ यदलमिति ॥ यथिकांगना कांचित्प्रोषितमर्तका। अतए

दुतसमीरचलेः क्षणक्षितव्यवहृता विटपेरिव मंजरी ॥ नवतमालनिभस्य नभस्तरो रचिररो विररो यत वारिदैः ॥ २८ ॥
यदलमं वुमुवां यथिकांगना सयदि जीवितशंशय मेघ्यती ॥ सनयनां वुसखी जनसंभ्रमा द्विधुरवंधुरवंधुरमेक्षत ॥ २९ ॥

वसयदि जीवितशंशयं मरणमेघ्यतीति श्रितमरणेत्यर्थः। आहूतं घोरं नुमिति नुमाभावः। अतएव सनयनां वोः सवाप्यस्य सखीजन
स्य संभ्रमात्संशोभात् विधुरवंधुः संभ्रमदर्शनादि कृतवंधुजरासती अं वुमुवां यदलमं वंधुरमशोभतसं देन्ययमिति यावत्। ए
क्षत। ईक्षते लक्ष्मिश्चेति वृद्धिः। इह विरहवेदनाक्षमा यो नायिका सामरेण साधनमेघयदलानेक्षणावर्णनायां तदुद्योगलक्ष
णवस्थोक्ता साहिविधातदुद्योगस्तच्चेत्याहुः। दृष्टारः संगसंकल्पा जागरः कृशतारतिः। क्षीत्या गोमादमूक्षीत इत्यनेन गदशाशादेशो

यवस्था संग्रहः ॥ २९ ॥

उर
८

प्रवसत इति॥ कंदलीभूकंदलीद्रोर्यणिस्मिग्धकंदाकंदलीभूकंदल्यपीतिशब्दार्णवे। तस्याः पुष्पाणि कंदलानि। फलैर्लुगिसणोलुका
विदलानां विकवानां कंदलानां कंपनेन धूनेनेन लालित उपकृतः मनस्विनीजनस्य मनसां नमनोन्नमयिता। मानिनीतभजन इत्यर्थः।
कर्त्तरिल्युट्। घनमारुतो मेघवायुः वनानि नमयति स्म। प्रवसत प्रोषितान् सुतरामुदकं पयत् उद्धृजितवान्। मनस्विनीमानमदीनः

प्रवसतः सुतरामुदकं पयद्विदलकंदलकंपनलालितः॥ नमयति स्म वनानि मनस्विनीजनमनोनमनो घनमारुतः॥ ३० ॥
जलदयंक्तिरनर्तयदुन्मदंकलविलापिकलापिकदंवकं॥ कृतसमार्जनमर्दलमंडलध्वनिजयानिजयास्वनसंपदा॥ ३१ ॥

स्वयनमनप्रोषितंकंनवीकियदितिभावः॥ ३० ॥ जलदेति॥ निजयमाश्रमीपयास्वनसंपदाकृतसमार्जनस्यमार्जनाख्यसंस्कार
सहितस्यमर्दलमंडलस्यध्वनंजयोषयाः सातथोक्तामार्जनं नाममर्दलार्माध्वन्यर्थमस्मद्विदांतेनपुष्करलेपनंजलदयंक्तिरु
पदमुत्कटमदंकलविलापिकदंवकमयूरदंदमननंयत्॥ ३१ ॥ ३२ ॥

मा. टी. ६
९

नवेति॥ नवकदंबरजोभिररुणितमरुणीकृतमंवरमाकरणायेस्तेः शिलंध्रीणां कदलीकुसुमानां यः सृगंधः स एवामस्तीति शि-
लींध्रसृगंधिनः तेः बाधस्येते कातग्ररणादिप्रत्यया अवगां। कंदल्यां च शिलींध्रः स्यादिति शब्दाणां नववायुभिः पुरंध्रिषु
स्त्रीषु विषये अधिपुरंध्रि। विभक्त्यर्थे इवयीभावः। रागवतां कामिनां मनसि ववनवानच प्रकाशप्रकारे गुणवचनस्येति हि
भावः कर्मधारयवद्भावावत्सूपोर्लुक्। अनुरागिता आदधे। अनुराग उत्पदिह इत्यर्थः॥ ३२॥ शमितेति॥ अंबुसूचेमिच्छाः

नवकदंबरजोभिररुणितान्वरैरधिपुरंध्रिशिलींध्रसृगंधिभिः॥ मनसि रागवतामनुरागितानवनवावनवायुभिरादधे॥ ३२॥

शमिततायमपोठमहीरजः प्रथमविंदुभिरंबुमुखैर्भसां॥ प्रविरलैरचलांगणामंगनाजनसृगंधिनचक्रिरे॥ ३३॥

प्रविरलैः अंभसां प्रथमविंदुभिः शमिततायां अपोठमहीरजो निरस्तधूलिं कानतु यकितमिति भावः। सृगंधिसतसह्यात् सेकांदुभ्यु-
तसौरभं। इह तदेकांतत्वाद्गुणस्येत्वां अवलांगणारैवतकांगणं। अंगणं च त्वराजिर इत्यमरः। अंगनाजनेन सूस्वेन गच्छत्यस्मिन्ने-
ति। सृगंधसूस्वसंवारमित्यर्थः। सूपुरोरधिकार इति गमउं प्रह्ययेठितोपः। ननचक्रिरे चक्रिर इत्यर्थः। वीजो प्रकृतमर्थे गमयतः =

गुरुः
९

द्विरदंति॥ द्विरदं तवलक्षं। वलक्षो धवलोर्जुन इत्यमरः। भंगो मगख भंगस्तस्य कृविः सा स्फुरितायस्मिंस्तं तपोक्तं केतकाः पुष्पं के
तवं। पुष्पमूलेषु वहुलमित्यणोलुक्। नादिवृद्धिः लकृतश्चित्तलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्यापिलुक्। घने घनौघविघ्ननया निविडमेपोय
यातेनदिबोतरिक्षाद्युतं। कृशीयस्वं रसूक्ष्माग्रं शशिनः स्वंडमिव लक्ष्यंत उत्प्रेक्षा॥ ३४॥ दलितेति॥ दलिते मोक्षिधान्यं निषिष्टम
क्ताफलानां चूर्ण इव पांडवोति शुभ्राः स्फुरितायेर्ग राणां निर्जराणां शीकराः कणा इव चारवः कुटजपुष्पयणा कणाः स्फुटं दधि

द्विरदं तवलक्षमलक्ष्यतस्फुरितभंगमगखविकेतकां घनघनौघविघ्ननयादिवः कृशीयस्वं शशिरवंडमिव
द्युतं॥ ३४॥ दलितमोक्षिकचूर्णविपांडवः स्फुरितनिर्जरशीकरचारवः॥ कुटजपुष्पयणा कणाः स्फुटं विदधि
रेदधिरैण विडं वनां॥ ३५॥ नवपयः कणकोमलमालतीकुसुमसंततिसंततसंगिभिः॥ प्रवलितोदुनिभैः परियाडिमा
रेण विडं वनां दधिवृणां नुकारं विदधिरैव क्रिरेतद्वहभुरित्यर्थः। पूर्वोपमानुद्भयानुप्राणितेयमुपुमे॥ शुभरजोभरजोलिनिराददे॥
तिसंकरः॥ ३५॥ नवेति॥ नवपयः कणवनवोदकविंदुवतूकोमलानानोमालतीकुसुमानां जातिपुष्पाणां संततिषु संततसंगिभिः
निरंतरासक्तैः। सुमनामालतीजातीत्यमरः। अतएव प्रवलितोदुनिभैः परागभूषणात्संवरन्नक्षत्रेतुल्येरित्यर्थः। अलिभिः शुभ्रा
इजोभरासरागपुंजाज्जातः शुभरजोभरजः परियाडिमाधवलिमा आददे स्वीकृतेः॥ ३६॥ ३॥

मा.टी.६
१०

निजेति॥प्रियवियुक्तवधूजनचेतसांकर्मणिषष्टी॥अनवनीअक्षराणीकिंतुहंतीत्यर्थः॥अवतेःकर्त्तरित्पुटिद्रीषू॥नवनीपवनावलिः
नवकदंबकाननंपक्लिः॥धृताःपटोपमाःपटुतुल्याःवारिमुखोमेष्टायामिस्ताःमेष्टपटवृत्ताइत्यर्थः॥तासांदिशांनिजरजःस्वयं
रगंपटवासंपिधानमिवेत्युत्प्रेक्षापिष्टातःपटवासकइत्यमरः॥वास्तवयोग्यंतुचूर्णेस्थात॥पिष्टाभःपटवासकइतिहेमः॥अकि
रत्अक्षियतसरवीवदितिभावः॥ ३७ ॥प्रणयेति॥प्रणयकोपभृतःअतएवपराशुरवाःस्वांगाच्चोपसर्जनादसंयोगोपप्रादि

निजरजःपटवासमिवाकिरकृतपटोपमवारिमुखांदिशां॥प्रियवियुक्तवधूजनचेतसामनवनीनवनीपवनावलिः॥ ३७ ॥
प्रणयकोपभृतोपिपराशुरवाःसपदिवारिधराखमीरवः॥प्रणयिनःपरिरक्षुमथांगनाववल्लिरेवल्लिरेचितमध्यमाः॥

तिविकल्पादाकारः॥सपदिवारिधराःखमीरवोमीताःसिपइतिशेषः॥अनंतरंगर्जिताकर्णानंतमेवप्रणयिनःप्रियानपरिरक्षुं
लिंगितुंवल्लिरेचिताम्यालिंगनार्थमंगपुसारणात्रिलीरिक्तीकृतानिमध्यमान्यवल्लिनीनिशासांताःसप्तोवल्लिरेप्रवृत्तुःव
ल्लेतेर्वकाएदित्वात्रशशददवार्दिगुणानामित्वेत्वाभ्यासलोपेप्रतिषेधः॥ ३८ ॥

१५०
७

गुरुः
१०

२ विद्यतेति॥ यद्योदनमस्वतिमेवमाहृतवातिवरुतिवरुतिसति॥ वातेलेटः शवादेशः॥ विगत रागगुणोपिरक्तोपिकोमधस्तति॥
सर्वोपिचलसेवेत्यर्थः॥ एवमलिभिर्बुद्धेः उच्चैस्त ए असत्यमनृतनभवतीत्यनृतं तस्मिन्ननृतं ते सत्यवचने अभिहिते स
तिनवपद्मवैर्ननृतश्चनृतमिवेत्पुत्रेक्षा॥ नृतेर्भावेतिट्॥ ३२॥ अरमयन्निति॥ अविरघुते विंघुतो मया दिवनतुतथा किं
तुरगादेवेतिभावः॥ किलेत्यलोके भवना इमण गृहाण योतुं निर्गतुं अनिच्छुवः भयवा जातैथैवस्थिता इतिभावः॥ विंडरि

विगत रागगुणोपिनरो न कश्चलतिवातिपयोदनमस्वति॥ अभिहितेतिभिरेवमिवोच्चैरननृतेननृतेनवपद्मवैः॥ ३२॥
अरमयन्नभवनादविरघुतेः किलभयादपयातुमनिच्छुवः॥ यदुनरेडुगणांतरुणीगणास्तमथममथमंथर
॥ भाषिणः॥ ४०॥

छुरित्युप्रयातो निपातः मन्यथेनमंथमलसंभाषंत इति मन्मथमंथरभाषिणः कामपरवशा इतिभावः॥ तरुणीगणांस्त
प्रकृतयदव एव नरे इति स्यांगरा मरणमयं रमयति स्म॥ अत्रभयेन रागनिगूहना मीलनालंकारः॥ मीलववस्तुनायत्र
वस्त्वंतरनिगूहना मितिलक्षणत्वात्॥ सोप्यागंतुकेनमयेन सहज रागतिरोधानां दागंतुकेन सहजतिरोधानः॥ ४०॥ छ ॥

माटी. ६
११

अथ शरद्वर्णनमारभते ॥ ददतमिति ॥ रथावयवायुधश्चक्रायुधो हुरितंतरिताहिमदीधितिंतिरोहितो ह्याश्रुं । तथा खग
कुलाय पक्षिसंघायकुलायेषु नीडेषु निलीयंत इति कुलाय निलायिनः । कुलायो नीडमस्त्रियामित्यमरः । तेषां भावस्तत्रा
तीददतं प्रयच्छंतं पक्षिसंघारं प्रतिवधंतमित्यर्थः । नाभ्यस्ताकृतुरिति नुमागमप्रतिषेधः । दिशामितिकर्मणि कषी । अ
बोधकृतमबोधकारिणं मेघावरणे न प्रायादिविवेकलुं पतमित्यर्थः । जलदकालं प्रावृट्कालं अपर्याप्रकांतरेणाप

॥ ८४ ॥ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

ददतमंतरिताहिमदीधितिं खगकुलाय कुलाय निर्लयातां । जलदकालमबोधकृतं दिशामपर्याप्रकांतरेणावय
वायुधः ॥ ४१ ॥ सविकचोत्पलचक्षुषमैक्षतक्षितिभूतौ कगतांदयितामिव ॥ शरदमकुगलद्वसनोपममधना

प्रायामेघोदयोपाधिना प्रावृट्कालवहारभाजं सेवतकालं मेघापयोपाधिना सरसं जयोपलेभ इत्यर्थः । कालो ह्येक एवास्मिन्न
नेकोपाधिसंबंधात्तानात्वेनोपचयत इति तद्विदः ॥ ४१ ॥ स इति ॥ अद्यनाशकं निवर्तकं कीर्तनं यस्य सोऽद्यनाशकं कीर्तनः
सररिविकचमुत्पलमेव चक्षुर्यस्यास्तां । अकुशुभ्रंगले तस्त्रसमानं यद्वसनंतस्योपमासादृश्यंतस्याः । असायोग्याद्यना
मेघाय स्यास्तां । अतएव क्षितिभूतौ कगतां उत्संगगतांदयितामिवेत्युत्प्रेक्षा शरदमेक्षता ॥ ४२ ॥

गुरुः
११

जगतीति॥ अशीतकर उष्मांशुः करैः स्वांशुभिः जगति लोके वि^यतिशयां भवने शान्तिप्राप्तदोषाभ्यां चेति विकल्पादरशप्रत्ययः
ः तमस्तिमिरमदिद्रवत॥ इवयतिस्मा विरस्तां वात्यर्थः॥ इगती॥ लोवश्चुपधाया रुस्वः॥ सन्वभ्दावः॥ स्नवतिद्रवति शृणोति
प्रवति व्यवतीनां वेत्यभ्यासस्येत्त्वविकल्पादित्वं॥ विषत्याकाशे वारिद्वंद्वमयं मेघसंरूपांस्त्वार्येभ्यस्त॥ तमः अदिद्र

३२

जगति नैशमशीतकरः करैर्वियतिवारिद्वंद्वमयंतमः॥ जलजरा
जिघृक्षे इमदि वन्नमरुतामरुताः क्वचनारयः॥ ४३॥ छे ॥

वत॥ जलजरा जिघृक्षिमेवं नैऋतिमीलनंतदेवतम अदिद्रवत॥ तथाहि॥ मरुतां मरुत्तनामरयः क्वचक्वचन
रुताः अरुताः न किंतु सर्वत्र रुता भवन्तीत्यर्थः॥ द्वितीयनिषेधप्रापितस्य रुतनस्य तृतीयेन निषेधः॥ पुरः केति
कश्चिद्दसामर्थ्यात्प्रकृतार्थपर्यवसानवेद्यस्येण साधर्म्यात् विशेषणसमर्थनरूपोर्थांतरन्यासः॥ ४३॥ ०॥

माटी ६
१२

वे
सु
प्र
श
न
इ
ति
गु
ण
ह
त
म
ह
ः
३
३
५

समय इति॥ समयः काल एव शरीरिणां वलावलं विति प्रतिषिद्धं वानधी करणवाचीति विकल्पाद्धं द्वैकवन्धवः॥ करोतीति प्रणि
 गदंतः प्रतिपादत इवेत्पुत्रेक्षा निर्गदनदपदेत्यादिनाणत्वं। शरीदिहं मम दवाः परूषी कृतस्वरानिष्ठुरा कृतनादा मयूराय
 स्मिन्कर्मणि तत्पुरुषाच्च तस्वरमयूरयथा तथारमणीयतां अयुः प्राप्ताः। यानिर्लेहित इ- शाकटायनस्यैवेति जेर्जुसादेशः।
 उस्य पदांतादिति परूतां संहितायां टलोपे पूर्वस्य दीर्घाणाः शरत्प्रावृषो हंसमयूरकूजितैमाधुर्योमाधुर्यविषययदश
 समय एव करोति वलावलं प्रणिगदंत इतीव शरीरिणां॥ शरीदिहं सरवाः परूषी कृतस्वरमयूरमयूरमणीयतां॥ ४४॥
 तनुरुहाणि पुरो विजितध्वनेर्धवलपदा विहंगमकूजितैः॥ जगत्पुरुषमयवशिखंडिनः परिभवोरिव भोहि सूदः सहः ४५
 नात्काल एव प्राणि वलावलयेर्निदानमिति वक्तव्यमभूदित्यर्थः॥ ४४॥ तनुरुहाणीति॥ पुरोग्रेधवलपक्षि विहंगमाः हंस
 पक्षिणा हंसस्य चेत गहृत इत्ये मरः। तेषां कूजितैर्विजितध्वनेवः शिखंडिनो मयूरस्य तनो रूहाणि रूहाणि तनूरूहाणि व
 हाणि इगुपे धलद्वाराः कः प्रत्ययः। अक्षमया हंसजितैर्वीये वज्रगलुगलिति स्म कालप्रयुक्तस्य वर्हगलनस्याव मे हेतुक
 तदित्याह। अरिभवः परिभवः सूडः सहः अत्यसह्योहि। पराजय दुःखितस्यांगह पदोपु ज्यत इति भावः। करणेन कार्यसमर्थ

नरु
पे
व्ये
त
र
न्यो
सं
सं
व
स्व
साम
मर्थ

४५॥
४५॥
गुरुः
१२

अनुवतमिति॥ अनुवनं प्रतिवनं बहुलोपस्यामासावांसौ जयावा दुष्टपुष्पं जयेत्यमरः पुष्पेषु जाती प्रभृतिवातु वलिंगता सेवाध
रस्तेन वाहृणि रम्येवन राजिरवधूस्तम्पामुखं प्राग्भावः स एव मुखं वक्त्रमिति श्लिष्टरूपकं तस्मिन् विराणाता विभ्रम इव वि
भ्रमः शोभाया सांताः विकचवाणदलयो नीलजिह्वा पत्रपंक्तयः वाणो स्त्री नीलजिह्वा चेति वैजयंती॥ अधिकं हृदि विरेभुभु
भिरेउ यमा रूपयोः संकरः॥ ४६॥ कनकेति॥ कनकभंगाः स्वर्णखंडा इव पिशंगा निदलानियेषांतेः सरजसा सरजसं सरज

अनुवनं वरानजिवधूमुखेव बहुलरगजयाधरवाहृणि॥ विकचवाणदलावलयोधिकं हृदि विरेभु विरेभु विरेभु विभ्रमाः॥ ४६॥
कनकभंगपिशंगदलेर्ध्वे सरजसा रूपके सरवाहृभिः॥ प्रियविमानितमानवती हृषानिरसने रसने रवथार्थता॥ ४७॥

स्कार इत्यर्थः॥ अत एव नरजसमित्यवयवीभावः॥ अथ वामहाकविप्रयोगप्राचूर्यदर्शनादवयवीभावदर्शितं प्रापिकमिति पक्षा
अथ एव हे व्रीह्योर्थपिसाधुरेवा तथा वसरजसं सरजसा वाये अहं एके सरासे श्वाहृभिः प्रियैः विमानिता अवमानिता
मानवतो मानी न्यस्ता सांसा सांसा निरासने निरासकेः अर्पितः कर्तारित्युद्॥ असने प्रियकप्रसनः॥ सर्जकासनबंधुकपुष्पप्रि
यकजीवक इत्यमरः॥ अवथार्थता माननिरासकत्वादस्यती ससनाति इत्यन्वर्थनामकदधेदधोदधोतेः कर्मणिलिङ्॥ ४७॥

मा. टी. ६
१३

मुखेति। घृतो न वा तयो येन तद्भुतं न वा तयो वात्ता तयता म्रमित्यर्थः। अंभसि कमलं अंभोग्रहणां स्थल कमलनिवृत्त्यर्थं। अमृतानता घोतनार्थं वा यतो मदपटलां च कोरवृशास्त्रीणां मुखसरोजं हृत्वं मुखारविंदशोभामनुचकार। अनुधराभ्यां कृजिति परस्मैपदि नयमः। अतो नुकरणाद्रेतोः। कंयुमां समुत्सुकतां मुखचलो कनको तु किर्तनालंभयत। नामयना सवं

मुखसरोजं हृत्वं मदपाटलां मनुचकार च कोरवृशां यतः॥ घृतं न वा तयमुत्सुकता
मतो न कमलं कमलं भयदं भसि॥ ४८॥

वालंभयदेवा तस्मा करत्वादित्यर्थः। एतेनोत्सुक्यवस्तुना कार्येण कारणभूता। कमलदर्शनोत्प्लावमुखस्यतिर्व्यज्यते। इति वस्तुनालंकारध्वनिः। एतेन मुखसादृश्यतया कमलं स्वाधारे भसिषु स उत्सुकता मतं भयदिति रगराजव्याख्यानं। काकस्य कास्पादूवलप्रसाद इति वदसंगमिति संतव्यां। अलंभयदिति लभते रण्यतां हृत्वं लभते नुमागमः। सभञ्जो न प्रात्ययसजन कगत्यर्थत्वाहुती बुद्धीत्यादिनू। अणिकर्तुः कर्मत्वे द्विकर्मकता। गत्युपसजनके प्रास्यर्थत्वे तु वैपरीत्यमित्युक्तं सितसिति

॥ ४८ ॥
कुं.
सु.
क.

गुरुः
१३

विरतेति॥ इषे आश्वयुजमासि। स्यादाश्विनश्चोष्याश्वयुजइत्यमरः। कलमगोपीशालिगोप्रीसावसावधूश्चकगोमलगोपयधूःस्वि
यांयुवत्यादिनापुंवन्दावः। आकर्णितरतयवध्वाइरितस्यात्वयितस्यकोमलगीतस्यमधुरगानस्यध्वनिर्येततंश्रुततदीरित
कोमलगीतकध्वनिं। अतएवाग्रतोये। ननिमिषतिविस्मयतंदाभ्यामित्यनिमिषा। इगुपधत्तक्षणाः कप्रत्ययः। तदीक्षणां य

विरतस्यजिघत्समद्यद्यत्कलमगोपयवधून्मगव्रजं॥ श्रुततदीरितकोमलगीतकध्वनिमिषे
निमिषेक्षणमग्रतः॥ ४८॥

स्यतमनिमिषेक्षणं। यत्कलमनुवाइच्छाजिघत्सा। घसेररदिशास्सतंतादप्रत्ययादितिस्त्रियामप्रत्ययः। साविरतायस्यविसृष्ट
प्रजिघत्सं। उयसजंताद्वस्वः। मगव्रजेनाषदश्यन्ताडयन्। सिद्धेसाधनप्रयोगायोगादितिभावः। अत्रदडसाधोमगनिवारे
लोकाकतालीयन्यायेनसुखार्थस्यगानस्यकारणात्कथनान्त्समाधिरत्नंकारः। कारणांतरयोगात्कांयसूकरं समाधिरिति सूत्रं॥ ४९

मा. ६
१४

कृतेति॥ अयुजोविषमच्छदयेषांते अयुक्छदाः॥ सप्रयणस्तेषांगुच्छेस्तवकेः सुगंधयः शोभनगंधाः गजमजगंधेनेतिभा
वः॥ अलिभिभंगेस्तताविस्ततागानगिरोयेषांते॥ अलिभिगीयमाना इत्यर्थः॥ सततगच्छंतीति सततगा सदागतयोवायवइति
यावत्॥ कृतनदंजनितमदं अतएवाकुलीकृतजगन्मयांजर्जः कार्तिकः॥ वाफुलोर्जे कार्तिकिक इत्यमरः॥ स एव मंगज इति रूपकं॥
तंनिगदंत इव अथमागच्छतीति सविद्यति इव ववुः वांतिस्म॥ सतमातंगागमनेप्येव विंधवायुसंभवादिममुत्प्रेक्षाजमकले

॥ कृतमदंतिगदंत इवाकुलीकृतजगन्मयमूर्जमतंगर्ज॥ ववुरयुक्छदगुच्छसुगंधयः सततगास्ततगा
नगिरोलिभिः॥ ५०॥ विगतवारिधरावरणाः कविदृष्टश्रुत्सितासिलतासिताः॥ कविदिवेदंगजाजि

॥ ५०॥ विगतेति॥ शरदियदंवीयादवाः॥ यदुशदस्यरधुशदवत्तदपत्येत्तदाणादजयदशदनामत॥ तंकंचुकाः शरदिनीरदि
द्रजत्वाद्दुषुलुगसंभवादिति॥ कविदिगततारिधरावरणाः निवृत्तमेधावरणाः॥ अतएवोत्सिताकेशादुद्धतासिलते
वासिलतातद्वदसिताः श्यामा इत्युपमा॥ कविनीयदिनीर्मद्यवतीः शुभापटलकुम्भो इत्यर्थः॥ अतएवंदंगजागिनमेरावत
वमतदेवकंचुकः कुर्यासकोपासिताः इवस्थिता इत्युत्प्रेक्षादिषोददृशुः उक्तालंकायोः संसृष्टिः॥ ५१॥ ०॥ छ॥

श्रीरघुदेवोदितः॥ ५१॥

गु. १४

विलुलितमिति॥ शूरदेवांगना इति रूपकं॥ अनिलेर्विलुलितं विशावितां नवसरोरुकेसरसंभवांधूलिंपरागं सविधित्सया
नर्मरिति विकिर्षयादिधातेः सनंतात्स्त्रियामप्रत्यये टाप्॥ हरिवधूविकिरितुं विक्षिप्तमिव तु मण्डुलौ क्रियायां क्रियाथामि
तितुमप्रत्ययः॥ अतइंघातोरितीकारप्रत्ययः॥ उदक्षिपत्॥ प्रेरितवान्॥ रूपको जीवितेयसत्प्रेक्षा॥ किरतिरपकीयंमाणक

विलुलितमनिलेः शूरदंगनानवसरोरुकेसरसंभवां॥ विकिरितुं परिरासविधित्सया हरिवधू
रिवधूलिमुदक्षिपत्॥ ५२॥ हरितयन्नमयीवमहद्गोस्त्रगवतक्रमनोरमयज्ञवा॥ मधुरिघोरभि

र्मा॥ यथारजः किरतिमाहृतः कवितकरं कोन्यकुमां यथात्रेवेति वि॥ एतास्त्रमुखीमुदंदिवितताविततानशुकावलिः॥ ५३॥
वेकं॥ ५२॥ हरितेति॥ अमितास्त्रमुखी आहर्णमुखीखागात्रे तादिना विकल्पाङ्गीप्॥ शुकवलिमंरुद्रोः दिवितता हरिप्रि
यार्थमाकाशेयिवितता हरितानां हरिद्वर्णानां विकारो हरितयन्नमयी॥ टिष्टाणत्रित्यादिनाङ्गीप्॥ तथाङ्गवनद्राग्रचित्ताः स
नोरमाप्यज्ञवायस्यासास्त्रगिवेत्युत्प्रेक्षा॥ मधुरिघोः कुक्षस्यमुदंदिविततानाः॥ ५३॥ श्रीगुरुगणेशायनमः॥ ६॥

मा.टी.६
१५

स्मितेति॥ सहरिः स्मितानिविकसितानिसरोरुहाण्येषुतानि सरोजलानियस्यांतांतयोक्तांशोरैस्तुण्यविशेषैर्दंतुराण्युन्नत
दंतहासाप्रकाशानिदशानातीतियावत्। उन्नतउराजित्युत्पत्योमत्वर्थेयः। तानिदिश्रुत्वा नियस्यांतांशोरदंतुरदिश्रुत्वांश
रदंसर्वतोमुदितेनिवाकलयत्। सर्वत्रेतेत्रेविकाशादितिमेः दृष्टाभवेति मन्यतेत्यर्थः। अत्रसरोजं सशरैषनेत्रहासदंत
त्रोपणा उपकालंकारः॥ ५४॥ अथहेमंतवर्णनमारभते॥ ॥ गजपतीति॥ गजपतिः प्रमाणमासां गजपतिरूपस्यः। महा

स्मितसरोरुहनेत्रसरोजलामतिसितांगविहंगरुसद्विवं॥ अकलमुदितामिवसर्वतः सशरदंशरदंतुरदि =
श्रुत्वां॥ ५४॥ गजपतिरूपसीरपिहेमनक्तहिनयत्सरितः पृष्ठतां पतिः॥ सलिलसंततिमध्वगप्रोषिता =
॥ मतनुतातनुतायकृतं दृशां =

गजप्रमाणाप्रमाणोदयसवृद्धमभूमात्रवइतिप्रमाणायेद्वयसमसयः टिदाणजिसादिनाडीप्राताअधिसरितस्तुहिनयत्
हिमीकुर्वन्नातत्करोतीतिणपंतोत्तः शत्रादेशः। हेमंतेभवोहेमनः सर्वत्राणवतलोपश्रुतिदेमतशब्दाहेषिकोणप्रत्ययः॥
तकारलोपश्च। पृष्ठतां विदूनां पतिर्वायुः। पृष्ठंतिविंदुपृष्ठताइत्यमरः। अधानयकुंतीसध्वगाः पथिकाः। अतोत्यंताधदूर
पारसर्वानंतेषुः। तद्योषिताप्रोषितमर्तुकाणांदृशां अतनुतायेकृतं महासंतामकारिणीसलिलसंतति। अतनुताउग्रमश्रु
॥ त्वादयोमासेत्यर्थः। हेमंतमारुतविरहदुःसहोजनीतिभावः॥ ५५॥

गुरुः
१५

सर्वदा योगिना मुद्दीयस्यापि वा यो हे संतर्धो विष्णुमाचष्टे ॥ इदमिति ॥ अनिलो वायुः अन्वस्मिन्काले अन्वदा - प्यादावित्यर्थः । स
र्वेकान्येत्यादिना आसप्रत्ययः । वियोगिना वियुक्तान् । गतिवुद्धीत्यादिना अणिकर्तुः कर्मत्वं । वरतनो वेरतुमित्यर्थः । अधिगा
येत्यादिना कर्मणि शेषेष्वर्थः । स्मरयतीति यत् । स्मरते रथानेमित्वा अस्वत्वं । इदं स्मारकत्वमिति मरुदत्तमयुक्तमेवा । सह
कारिविरहादिति भावः । अहो अधि किंचित्करत्वादिस्मयः । हेमते नु हत त्वमप्यस्य स्पेसं भवादित्याह । स तु हिनस्तु हिनस

इदमयुक्तमहो मरुदेवयद्वरतनोः स्मरयस निलो न्यदा ॥ स्मृतसंयौवनसोष्णपयोधरास्तु हिनस्तु हिनस्तु वि
योगिनः ॥ ५६ ॥ प्रियतमेन प्रयासहृषा स्थितं न सहसा सहसा परिरभ्यतं ॥ श्रथयितुं क्षणमक्षमतां गतानस
हसा सहसा कृतं वेपथुः ॥ ५७ ॥

हितस्तु यौवनाः यौवनयुक्ताः अतएव सोष्णाः सोष्णायै पयोधराः ये कुवासे स्मृता यौतान् स्मृतसंयौवनसोष्णपयोधरान् वि
योगिनो वियुक्तान् । तथा युक्त्यानीक्षितमिति कर्मत्वं । हिनस्तु हंतुवा । संवावनाया लोठहि संते हिमसहकणकुवोथेकसाधो
दुः स्वासादनसमर्थी हि योगिना मारकत्वमपि संभाव्यते । ग्रीष्मादौ तादृक् सहकारिविरहत् । स्मारकत्वमप्ययुक्तमित्य
र्थः । अमारके मारकसंबंधोक्तेरतिशयोक्तिभेदः । इह सहजे कविप्रोदोक्तिः । सवयोरभेदाद्यवसाय इति रहस्यं ॥ ५६ ॥

उक्तमेवाप्यभंग्यंतरेण ह॥ ब्रूतेति॥ मृदुतया मर्दवनहेतुना हि ममाहूते दुतया पीडितया। दुदुउ प्रतापे इति धातोः सो वादि
कत्वात्कर्मणि क्तः। ब्रूणभृतांदंतव्रणवत्या सुतनोः स्त्रिया अधरो लेखे वतया अधरलेखया कर्मा कलसी कृते हेतुना स्युरि
ताः प्रकाशिता। ये दंतमरीचयस्तन्मयंतद्रूपं स्फुटमावरणं आच्छादनं दधे इव धृतमुत्प्रेक्षायां। दधातेः कर्मणि तिङ्॥
५२॥ धृतेति॥ धृतास्तु घोरकणास्तु हिनशी कंरायेन तस्य नभस्वतः पवनस्य संवेधिनः तरुलता एवांगुलयः तामिस्त

ब्रूणभृतांसुतनोः कलसी कृतस्फुरितदंतमरीचिमयंदधे॥ स्फुटमिवावरणं हि ममाहूते मृदुतया दुत
या अधरलेखया॥ ५२॥ तत्तनुघोरकणास्तु नभस्वतस्तारुलतांगुलितर्जनविभ्रमाः॥ पृथुनिरंतरमिष्ट

र्जनानियातिता न्येव विभ्रमाविलासाः पृथुविशालं दृष्टस्य दयितस्य भुजांत॥ भुजांतरवन्नितयानितयानविषेहिरे॥
रं भुजमध्यं वक्षस्यलं निरंतरमनितया अघ्रासया गाढालिंगनमलभमानयेत्यर्थः। इणः कर्तरि क्तः। वनितया
स्त्रियानविषेहिरे सोढाः। विरहिण्यस्तर्जिता इव नभस्वतो विभ्यतीति भावः॥ ६०॥ ॥ अभंभवतु जगति॥

मा. दी. द.
१७

हिमेति॥ स्मरमयं स्मरादागतं स्मरप्रयुक्तमित्यर्थः। तत आगत इति मयट्। अकृत्रिममनुरागं सहजं प्रेमप्रकटय
ति। युक्ती कुर्वीते तत्कार्येण स्वेदेनेति भावः। अतएव सुतरामुपकारिणि पुंसां रिरंसा जनना तेभ्यः स्वानुरागप्र
काशनाच्चात्यंतो कर्त्तरीत्यर्थः। एवं भूते हिमज्जतो हेमंतेपि स्वेदसंभावना रहितकालेपीत्यर्थः। अत्यक इति सां

हिमज्जता वयिता स्मभृशस्विदो युवतयः सुतरामुपकारिणि॥ प्रकटयत्यनुरागमकृत्रिमं
स्मरमयं रमयंति विलासिनः॥ ६९॥

हितः प्रकृतिभावः। भृशं स्विद्यंती भृशस्विदः इति सात्विकोक्तिः। किंप्रहेमंतेपि रागिणां स्वेदहेतुरेव तद्वेतुरागहेतुकत्वात्
इति भावः। तास्तथा धीरयुवतयो विलासिनः प्रियानूरमयंति स्म॥ हेमंतस्योद्दीपकत्वादतिपीडाक्षमत्वाद्दीर्घ
रात्रित्वाच्चोत्तयेष्टसदृशमस्मरमतेत्यर्थः॥ ६९॥ ७०॥

गुरुः
१७

अथशिशिरं वर्णयति। कुसुमयन्त्रित्यादिः। उपवनं वन इत्यर्थः विभक्त्यर्थे श्वयीभावः। तृतीया सप्तम्योर्वहुलमिति विक
ल्पादंभावः। फलिनीः प्रियंगुलताः। प्रियंगुफलिनी फलीत्यमरः। कुसुमयनू कुसुमवतीः कुर्वन्। इत्युदीपकस्य सामग्री
वर्णनं। कुसुमयतेर्मत्वंतप्रतिकाशतत्करोतीति एपंतात्तटः। शत्रादेशः। रागविशिष्टवभ्दावेचिरामतोर्लुक्। मर्दविकाशि
मिर्मदनेन विजृम्भमाणे रत्निनां रवैर्हुंकारैराहितहुंकृतिः। कृतहुंकारः। माधुर्या दुदीपकत्वादतिशयस्योत्तनायमि

कुसुमयनूफलिनीमलिनीरवैर्मर्दविकाशिमिश्रितहुंकृतिः। उपवनं निरभर्त्सयत प्रियान्वियु
वतिर्युवतीः शिशिरानिलः॥ ६२॥

लिनीतिस्त्रीलिंगनिर्देशः। शिशिरानिलः प्रियानूवियुवतीः कोपाद्रिपुञ्जानाः। योतेः शतरिधातोः रुवहुदेशः। उगितश्चे
तिङीप्। युवतीर्वधूः युनस्तिरिति प्रत्ययः। निरभर्त्सयत अतर्जयत तर्जिभत्स्ये श्वेरादिकयो रनुदात्तत्वात्तन्नेपदं॥
अत्रवायो। अवेतने अवेतनधर्मो भर्त्सनमुपेक्षते। सावाल्लिहुंकाराहुंकाराज्जीवितेरूपकसंकीर्णव्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या

अ४

मा.टी.६
१८
नदिदुरणात्राअस्यनिवक्तिर्यानिमोदि

उपचितेष्विति॥ कालवशाद्वलवानपिपरेषुशत्रुषुउपचितेषुप्रवृद्धेषुत्यस्तुअसमर्थतांदौर्वल्यंब्रजति॥ हियस्मात्तपसि
माद्यमासे। तपामाद्यइत्यमरः। महतउपचितस्पहिमस्पहनिंनशंमंदगभस्तिरपदुरश्मिः। अभीषुमानंअमान्। अभीषु
प्रग्रहेरश्मावित्यमरः। महतउपचितस्पहिमस्पहनिंनशंकरोतीतिहिमहानिकरः। तंहेतुर्नाभवत्। कुत्रोहेतिसादिना
हेत्वर्थेठप्रत्ययःविशेषेणसामान्यसमर्थनरूपोर्थंतरन्यासः॥ ६३॥ अभिषीति॥ शुभितउद्गतःयःसेनपरागःसेनारज

उपचितेषुपरेष्वसमर्थतांब्रजतिकालवशाद्वलवानपि॥ तपसिमंदगभस्तिरभीषुमानंहिमहानिहिमहानिक
रोभवत्॥ ६३॥ अभिषिषेणयिष्टुंभुवनानियःस्मरमिवाख्यातलोधुरजश्वयः॥ शुभितसेनपरागविषांडुर

इवविषांडुरद्युतिःअभ्रवर्णःयोलोधुपुष्परजश्वयःभुवनान्यभिषिषेणयिष्टुंसेनाया॥ युतिरयंतिरयन्नुदभूदिशः॥
भियातुमिकुंतंयत्सनयाभिगमनमरोतदभिषेणमित्यमरः। सत्याययासेत्यादिनासेनाशदास्मिचितदतारसनिसना
संसमिअउमत्पुप्रत्ययः। स्यादिष्टभासेनवाभासस्येतिधात्वभाससकारयोःषत्वस्मरमाख्यातेवरव्यातवानइत्युत्प्रेक्षा
तिह्वेरअदेशः। अयंलोधुरजश्वयोदिशस्तिरयतिरस्कुर्वन्तिरःशदानकरोतेर्णतान्नटःशत्रादेशः। विष्टवभ्यावेदिलोयः

रा

॥ ६३ ॥
गुरुः
१८

रस ३

शिशिरैति॥ शिशिरकालमया स्यात्पहायशीतं हृतीति शीत हृत्स्यात् हृते रनुद्यमने जित्यचूप्रत्ययः। नोस्माकं कुचोष्माणः कुचोष्म
कस्य इव गुणः किं फलं स र्प घत इति शेषः। गस्य न क्रिया पेक्षया क्त्वा निदेशः। इव शब्दो वा क्त्वा लंकारो अतोस्मिन् शिशिरकाले
सार्वविभक्तिकस्तसिः। प्रियाः कोता अस्मत्सर्वो निरोषाः स सो नमतः प्रणमतः। अनुमता न स्वप्रियो नूद्यने निविडं परिरेभिरो आ
श्लिष्टवत्पः इति धियेति सुखार्थस्य परिभस्य कुचोष्मा साफल्यार्थत्वं मुत्प्रेक्षसो व्यञ्जकप्रयोगाद्गुम्यत्वं वा॥ ६५॥ अधीति॥ ले वं

शिशिरकालमया स्य गुणोऽस्य नः करवशीत हृत्स्य कुचोष्माणः॥ इति धिया स्त रूषः परिरेभिरे धनमतो नमतो नुमतां प्रियाः॥ ६५॥ म १
अधिलवंगममी रजसाधिकं मल्लिनिताः सुमनोदलतालिनः॥ स्फुटमिति प्रसवेन पुरो हसत्सपदि कुंदलतादलतालिनः॥ ६६॥

गेष्वधिलवंगं विभक्त्यप्येव ययी भावः। सुमनसां पुष्पाणां दलेषु तलंति प्रतिष्ठंतीति सुमनसो दलतालिनः तलप्रतिष्ठायां आतोः ता
ह्रीत्ये आभीदशो वाणिनिः अमी अलितो मधुयाः रजसां परां गेणार्त्तवेन वमलीनाः मली मसाः पापिनश्च कृताः मल्लिनिताः इति हे
तोः पुरोग्रे। सपदि कुंदलता। माध्यवल्ली माध्यमं कुंदमित्यमरः। दलता विकसता प्रसवेन निजकुसुमेनाहसत्। जहास स्फुट
मित्युत्प्रेक्षा। रजस्वलां गता रं कामिनं सपत्न्यो हसंतीति भावः कुंदकुसुमस्य धावल्या आसत्वेनोत्प्रेक्षा॥ ६६॥ ~~~॥

माटी. ६
१९

अथयमकविशेषकोतुकितयाकविः पुनर्द्विदशभिः अतूनवर्णयि आद्ये श्वतुर्भिर्वसंतं वर्णयति ॥ अतिसुरभिरिति ॥ अतिसुर
भिरत्यंतसुगंधिः ॥ संतानकः कल्पवृक्षः पुष्पाश्रियां पुष्पासंघदां अतनुतरतयामसुतरत्वेना ॥ अतनुशब्दातरवतातलुप्र
त्ययः ॥ अभाजीव अभाजीवेत्युत्प्रेक्षा ॥ तथानम्रइत्यर्थः ॥ भजे श्वविणीति विभाषानलोपे उपधाया वृद्धिः ॥ विलोलुक ॥ किंच ॥ व
संतस्यानको वसंतानकः इंदुभिरितिरूपकं ॥ तरुणपरभृतसरकोकिसोरगिणां कामिनां रतये रागवर्द्धना परवनमतनुत

अतिसुरभिरभाजिपुष्पाश्रियामतनुतरतये वसंतानकः ॥ तरुणपरभृतः रवने रगिणा मतनुतरये वसंतानकः ॥ ६७ ॥
नोजितं युवतिमाननिरासे दक्षमिष्टमधुवासरसारं ॥ धूतमालिरलिनामतिरागादक्षमिष्टमधुवासरसारं ॥ ६८ ॥ म२

मधुरं वकुजेत्यर्थः ॥ प्रभावत्तं ॥ स्वरशेरविरतिर्नौरो प्रभेतिलक्षणात् ॥ ६७ ॥ नेति ॥ अरमसंतमिष्टेष्विष्टेषु मधुषु म
कदरं देषु वासे वसंतो रसो रागो यस्याः सा इष्टमधुवासरसामधुधानप्रिय इत्यर्थः ॥ अतएवालिनामालिर्भृगुश्रीणि ॥ युव
तिमाननिरासे दक्षं कुशलं उद्दीपकत्वादिति भावः ॥ मधुवासरेषु वसंतदिनेषु सारं श्रेष्ठं मधुवासरसारं ॥ तत्काले श्लाघ्य
मित्यर्थः ॥ धूतं सहकारं अतिरागादतिलोत्प्लावुक्तितुहातुना क्षुमिष्टनाक्षमत्तक्षमेभौवादिकालुदास्वागतावृत्तं ॥ ६८ ॥ ॥ ० ॥

गुरुः
१९

जगदिति॥ ॥ प्रभावयतीति प्रभावनी संपादयित्री कर्तारित्युटिडीयामधुश्रीः कर्त्री जगद्वशीकर्तुप्रभौ समर्थे अस्य स्मरस्यानी के
मेने जयंती जित्तरीः केतनवे जयंतीः ध्वजयताकाः तनेवेति स्तृणानितनोतेः प्राप्ताकाले लोटटिरेत्वं॥ एतरेकारः। आदुत

जगद्वशीकर्तुमिमाः स्मरस्य प्रभावनी केतनवे जयंती॥ इत्यस्य तेने कदलीमा
धुश्रीः प्रभावनी केतनवे जयंतीः॥ ६९ ॥

मस्य भयिश्च॥ आट्येति वृद्धिः। इति मनीशयेति शेषः। इमाः कदलीरंभातरू नूतेने वितस्तार॥ कदलीवारणवुसारंभामो
वाश्रुमत्फला इत्यमरः॥ कदलीषुकामवे जयंतीत्वोत्प्रेक्षावप्रमुपजातिः॥ ६९ ॥ श्रीगुरुगणाधिपतये नमः॥ ० ॥

माटी. ६
२०

स्मरेति॥ असती दुष्टा स्मरणेन कामेन निमित्तेन यो रोगो रमणे कृत्वा एव तन्मयो तमिस्त्री तं मसो मः तमिस्त्रातिमिरे रोगे तमिस्त्रा
नुतमसती। कृष्णपक्षविषायां विते विश्वः। एवेव पुर्मंडलं परितः सार। आवेव। अरुनिरजनिधियं जनयामासेत्यर्थः। परि
पूर्वास्तृणोतेर्लट्। अवश्यं सत्यमित्यर्थः। कुतः परितः समंतात् तत्। एवेडच्चतरधनो को किले रसति कृजतिसति इत्युद्दिष्टको
क्तिः। स्त्रीस्त्रिपरत्यर्थः। जातावेकवचनं दिवापि दिवसेपि सप्रत्यये व्ययं वशंगतो वश्यः। वशंगत इति यत्प्रत्ययः। नव

स्मररागमयी वयुस्तमिस्त्रा परितः सार रससवश्यं॥ प्रियमा रेव १
यदिवापिको किले स्त्री परितः सार रससवश्यम्॥ ७०॥ रेव २

श्यस्वमवश्यां वशंगतमयीत्यर्थः प्रियमायस्वयमभिससारेत्यर्थः। उगदगगायंतमपि प्रियं दिवापि मानमवगाण य
निषेधबोद्धव्यं समगच्छतु। तत्संरागतिमिति रोहितमानुमंडलाभा मित्येति रूपकानुप्राणित्वेति तोयमासिक्रिया
निमितापरिस्तरस्तरणपरिक्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा। अवश्यमिति व्रजकप्रयोजकाद्याया औपहृंदसिकवृत्तं। विषमे
ससजागुरुन्मने जरायादौ पछंदसिकमिति लक्षणात्॥ ७०॥

गुरुः
२०

सुप्रसादकारः नास्मिन्नास्ति बुद्धिः कदाचित्

अथैकेन ग्रीष्ममाह ॥ वयुरिति ॥ अविना ग्रीष्मेण प्रयोजककर्ता ॥ अंबुविहारेण जलक्रीडया हिमं शीतलं अतएव रुचिरमुज्ज्वलं वयुर्देहं
गमिता प्रापिता गतिबुद्धीत्यादिना अणिकर्तुः रमण्याः कर्मत्वं प्रधानं कर्मण्यारब्धे येनादीना रुद्धि कर्मणामिति अनिहितत्वं वा अ
तएव रमणीयतरां कमनीयतरां अविशंभ्रलते वा विरांभ्रलता विद्युत्तता तस्या विरिव रुचिर्यस्याः सा अविशंभ्रलता रुचिः
इत्युपमाह्वयं तथा रागमनुरागमिता प्रासा ॥ ३९ ॥ कर्तृरिक्तः ॥ रमणी रमणेन प्रियेणां कमुसंगमनीयतीतष पथिवहिग
हामिति नयते हि कर्मकर्ता शेषं पूर्ववत् ॥ तोटकवत्तमुक्तं ॥ ७१ ॥
वयुरंबुविहार हिमं अविना रुचिरं कमनीयतरागमिता ॥ रमणेन रमण्यविशंभ्रलता रुचिरं कमनीयतरागमिता ॥ ७१ ॥
मुदमदभुवामयां मयूराः सहसा पंतनदीपपाटलाभे ॥ अलिना रमता लिनी शिलीधे सहसा यंतनदीपपाटलाभे ॥ ७२ ॥
अथ द्वाभ्यां वर्धतुर्वर्णयति ॥ मुदमित्यादिः ॥ अदभुवां मेघप्रभवानां अपांलाभे वर्षसतीत्यर्थः ॥ सहसामयूरा मुदमानंदं अयंताल
भंता अपगतौ लोडि आउजादीनामिषाडागमेव क्रिः ॥ नदीपपाटः नद्यप्राहवन्नित्यर्थः ॥ अटपटगतौ लिट् ॥ जातावेकवचनं ॥ अलि
नाभंगेण सहसा यंभवः सायंतनः ॥ सायं चिरेत्यादिना घुलप्रत्ययः ॥ तुडा मश्रा सवा सो दीयश्चतद्वत् पाटलाभे पाटलप्रभे इ
मे अलिनी अरमत ॥ अत्र मयूरयोदप्रासाद्यने कर्तृ कक्रियायोगपद्याभिन्नाधिकरणक्रिया समुच्चय रूपः ॥ समुच्चयात्कारमेदः ॥

गणघरसमुच्चय इति सामा
लिक्रियायो
मत्तद्वर्णक्रियापछंदसिक्कवत् ॥ ७२ ॥

माहीदे
२१

कुटजानीति॥ शिखरींद्रं समया रेवतदेः समीपे अभितः समयेत्यादिना द्वितीया॥ अवनो प्रदेशे द्यनमदाभ्रमरा येषु तानि द्यनमद
भ्रमराणि कुटजानि कुटपुष्पाणि वनोद्येन ययः पूरेण नमत्पभाणि मेघायस्मिन्नुत द्यनोद्यमदभ्रं॥ पयः कीलोलममृतं जीवि
नं भुवनं वनमित्यमरः॥ गगनं च वीक्ष्य शिखिभिर्मयूरैः गीतनिनदस्य गानध्वनेः समया तुल्यया तु रैरित्यादिने विकल्पिकाष
ट्टाणि शबाधके कएत्यर्थः॥ उच्चैरराणिरराणितं॥ ररांशदेभावे लुङ् विणोलुङ्॥ कुटजा वृत्ते ससजसाभविदिह सगो कुटजारव्या
मितिलक्षणात्॥ ७३॥ अथ त्रिभिः शरदं वराभ्यति॥ अभीष्टमित्यादिः॥ कम्पयत इति कमिनी कामवित्री॥ कम्पः कामयिताभी

कुटजानि वीक्ष्य शिखिभिः शिखरींद्रं समया वनोद्यनमदभ्रमराणि॥ गगनं च वीक्ष्य निन्देने स्पगिरोच्चैः समया वनोद्यनमदभ्र
मराणि॥ ७३॥ अभीष्टमासाद्य विराय कले समुद्रताशं कमनी च कासे॥ यो विन्यमो जन्मसुखोदयेषु समुद्रताशं कमनी

कः कमनः कामिनोभी कइत्यमरः॥ कसेः कर्त्तरि ल्युटि डीप्॥ जातावेकवचनं॥ अनीवाः उन्नताः काशा आश्रववाला यस्मिन् (वकासे)॥ ७४॥
नू अभीष्टमासाद्य विराय कले समुद्रताशं कमनी च कासे॥ यो विन्यमो जन्मसुखोदयेषु कामसुखाविभावेषु धृता आशा अनिला घोयेन तं धृतां अभीष्टं प्रियं
विराय विरकलेना विराय विररात्राय विरस्याद्याश्चिरार्थका इत्यमरः॥ सम्पगुधता उल्लेखे आशाकां संकोचो यस्मिन् कर्मणि त
त्समुद्रताशं कां विसृज्य यथा आसाद्य प्राप्य मुदा सह वर्त्तत इति समुत्पन्नं दासतीत्यर्थः॥ च कासे विललासे॥ अत्र समुद्रकाश इ

तियोषितः। प्राप्तिनिमित्तं रूपाभावनिवंधनात्प्रेक्ष्यालंकारः। रसभावतदाभासतत्प्रकाशमाननिबंधते रसवत्प्रेषउर्जस्विसमाही
तानीतिलक्षणतु। वत्तमुपजातिः॥ ७४॥ ॥ सतयोरिति॥ रसमानाः कूजनशीलाः ताक्षील्यवयोवचनशक्तिषुवानशीतिताक्षी
ल्येवानसोरसतेः परस्मैपदित्वान्नशान्नवे। ते सारसाः पुक्षिविशेषाः यस्मिन्नेन रसमानसारसेन समयेन शरत्कालेनेत्यर्थः।
सारसानां तत्रैव संभवात्। सारसो मेधुनिकाभिगानदः पुष्करासूय इत्यमरः। अंगनानां स्तनयोः जलानीततिः शारदोष्पजन्मा

स्तनयोः समयेन यांगनानां मभिनकारसमानसारसेन॥ परिरंभरुचिं
ततिर्जलानामभिनकारसमानसारसेन॥ ७५॥

स्वेदोदर्विदुसंकोहः। अभितो न द्वा अभिन द्वा मद्यते रमिपूर्वात्कर्मणि क्तः। न दोष इति धत्वं सारसमायुक्ता रसमा मुक्ता सारतु
ल्या। कुचमंडलमंडनाधमानेति भावः। सा जलततिः रसेन रागेण हेतुनावलीयसेति भावः। परिरंभरुचिमा लिंगनेच्छाना
भिनतूनविभेदः। शारदस्वेदसायलंकारतया उद्दीपकस्या जुगुप्सितत्वान्निःसयन्नः अंगारो विजय इत्यर्थः। अतएव र
सनिबंधनादुसवधलंकारः। लक्षणमुक्तं। पूर्वश्लोके। ओषकं दसिकं वत्तमिति॥ ७५॥

मा. टी. ६
२२

जातेति॥ यास्त्री अनुव्रतांतं विभक्तं यथेष्टं यथीभावः। मधुरे आयेण सारसिका काकुरुते न सारस्य एव सारसिकाः सारसांगनाः
कात्पूर्वस्येत्वा तासां काकुरुते न विकृतशब्देना काकुः स्त्रियां विकारो यः शीकभीत्यादिभिर्धनेत्यमरः। काकुश्च तदुत्तरे न
। कामे कामकल्पे। सिंहो देवदत्त इति वेष्टोण प्रयोगः। कान्तिप्रिये जातप्रीतिः जातस्त्रेह्यमृतं। रसिका रागवतीत्यर्थः। अत

जातप्रीतिर्यो मधुरेणानुव्रतं कामेकांते सारसिका काकुरुते न॥ तत्सं
पर्कं प्राप्य पुरा मोहनलीलां कामेकांते सारसिका काकुरुते न॥ ७६॥

एव इति रणाविति नूप्रत्ययः। सा कास्त्री एकांते रसितस्य कांतस्य संपर्कं प्राप्य पुरा पुरुषप्रेरणत्वं एकांते मोहनलीलां सु
रतं क्रीडानकुरुते सवीपि स्त्री सवीनपि सुरतविशेषान् कामतंत्रप्रसिद्धान्। विसृज्य चकारेति शृंगारस्य परकाया प्राप्तिर
क्ता। मतमयुरं वृत्तं॥ ७६॥

अथैकेन हेमंतवर्णनमाह॥ कांतेति॥ स हते इति सहः॥ पवाद्यन्॥ स्मरस्य सहः॥ कामो दीपक इत्यर्थः॥ तेनासवेन तोषितः॥ तेन
स्मरसहासवतोषितेन॥ अतएव रसहासा इति रसहासावता रागाहासवता अतएव प्रेकामनः॥ सून्यं सोषितेषु उषिते
न वसता॥ वसेतेः कर्त्तरि क्तः॥ वसति शुभो रितीडागमः॥ गतिबुद्धीत्यानासूत्रं च काराद्वर्त्तमानार्थः॥ कांते वजनः॥ कांता जनेन

कांता जनेन रसप्रसभं गृहीतकेशोरते स्मरसहासवतोषितेन॥ प्रेम्णा
मनस्सुरजनीषापि हेमन्तीषु केशोरते स्मरसहासवतोषितेन॥ ७७॥

जातावेकवचनं रसप्रत्यमं गृहीतकेशो आकृष्टशरोरुहे॥ रते सुरते हेमन्तैर्भवाहेमिन्प्रस्तासु हेमन्तीषापि श्रद्धीयसी
पृथीतिभावः॥ सर्वाण्यवतलोपश्चेति हेमन्तशब्दादुपपत्त्ययः॥ टिदीणजित्यादिना डीपू॥ रजनि केषुके युवानः शो
रते स्म स्वयंति स्मनकेपीत्यर्थः॥ लट्स्मेति भूते लट्॥ एतेन अतिभूमिगतः शृंगार इति व्यज्यते॥ वसंततिलकावत्तं॥ ७७॥

मा.टी.दि
२३

अथैकेनशिशिरं वर्णयति॥ गतवताविति॥ ॥ असकलामलपद्मवलीलया असकनास्रसमग्रकिकासिनोस्रमला
निमंलाश्च। ये पद्मवासेषांलीलया न त्वरूपयेत्यर्थः। विस्मयंगतवतामिवस्थितानामिवेत्युत्प्रेक्षाः। मधुकराणां मे
धुकृतां संबन्धिनीषुलवलीषुलताविशेषेषुलपोलपनस्थितिं यस्याः स्यात्तवलीलया अवलीपंक्तिः। सकलारसेन

गतवतामिवविस्मयमुच्चैरसकलामलपद्मवलीलया॥ मधुकृ
तामसकृद्विरमावलीरसकलामलपद्मवलीलया॥ ७८ ॥

मध्वास्वदिनकलामवक्तमधुरां। धनोतुमधुरास्फुटेकलइत्यमरः। गिरंवावमसुकृदुच्चैरल्लयन्। मधुमदहेतुक
स्यमधुकेरालायस्यपद्मवलीलयाजनितविस्मयहेतुकत्वमुत्प्रेक्षातइतिगुणरुतूत्प्रेक्षा। कृतविलंबितंवृत्तं॥ ७८ ॥

मा. टी. ६
२४

कुर्वतमिति॥ इतीत्यं पुष्पेरेवातिभरेणामदहामारेणान्नतेन वागोरेवेणानगानवक्षान् अवाचंती सवाचः न भान् अन्नेरवपूर्वा
तु। अन्विगित्यादिना किरप्रत्ययः। कुर्वतं मलितं गानवाचोमीत धुनेर्नुंकारस्य च विराममविरामं च कुर्वतं समस्तमन्तूर सवा
नन्तु। अनुसानुसानुषु विभक्त्यर्थे इव्ययीभावेः। विभ्रति विभ्राणे इह गिरो रे वत कादौ विहर्तुं श्रीमान्सः मयूरगिरा के कया अ

कुर्वतमित्यतिभरेणानगानवाचः पुष्पेर्विराममलितं च न गानवाचः॥ श्रीमान्समस्तमनुसानुगिरा विहर्तुं विभ्रत्यवोदिसम
यूरगिरा विहर्तुं॥ इति श्रीशिशुपालवधे महाकाव्ये षट्शतवर्णने नाम षष्ठः सर्गः समाप्तः॥ ६॥ श्लोकांकः॥ ७२॥*

वोदिप्रेरितः। भगवन्निह विहरणान् क्रतुगणमनृगृहारेति प्रार्थित इत्युत्प्रेक्षा व्यंजकप्रयोगादुभयाव॥ वसंततिलकावृत्तम्॥
७२॥ इति श्रीपद्मवाक्यप्रमाणपाशवारिणा श्रीमहोपाध्यायकोलचलमन्त्रिनाथसूरिविरचिते माधव्याख्याने सर्वेकधारव्याने
षष्ठः सर्गः समाप्तः॥ ~~~॥ निपातवर्षमुनिवह्निनन्दे संख्यामितेवत्सरे॥ ॥ श्रीगुरुगणेशाय नमः॥ ॥ शुभमस्तु॥

गु. २४

1. The first part of the paper is a
 description of the general character of the
 country, and the nature of the soil.

2. The second part of the paper is a
 description of the climate, and the

3. The third part of the paper is a
 description of the population, and the

नु३

भा.टी.७

१

श्रीगणेशायनमः॥ इत्थमनुगुणप्रादुर्भावमभिधाय तत्फलतया भगवतः सानुचरस्य वनविहारलीलावर्णनमारभते॥ अनुगिरमिति॥ अथ क्रतुप्रादुर्भावानंतरं सहरिर्गिरावं अनुगिरं विभक्त्यर्थे श्वयीभावः॥ गिरेश्च सेनकस्येति सामासांतः॥ अनुभिर्वितायमानां वितन्यमानां॥ ततो तेः कर्मणि लटः शानजादेशः॥ ततो ते र्यकीति बेभाधिक आकारादेशः॥ वनांतलक्ष्मीविलोकयितुं निरगमनिर्गतः॥ पुषादीत्यादिनागमेर्लुङि ज्ञेयदेशः॥ अनुगणभक्तिं स्वीकर्तुमिति भावः॥ तथा हि॥ अभिराजुमार

अनुगिरमनुभिर्वितायमानामप्यसविलोकयितुं वनांतलक्ष्मीम्॥

निरगमदभिराजुमादृतानां भवति महत्सु ननिःफलः प्रयासः॥ १ ॥

धयितुं आदृतानामादरं कुर्वतामास्यावतामित्यर्थः॥ कर्त्तरि क्तः॥ प्रयासः सेवाया सोमहत्सु विषयेषु निःफलो न भवति न हि भक्तानुं कं पि नो महांतस्तत्सेवां व्यर्थयंतीत्यर्थः॥ अत्र हरेरप्यनुगुणानुग्रहार्थे निग्रहो युक्तः॥ इति सामान्येन विशेषसमर्थनं रूपो धातिरन्यासः॥ सामान्यविशेषकार्यकारणभावोभ्यां निर्दिष्टप्रकृतसमर्थनमर्थोतरन्यास इति सर्वस्वकारसूत्रं॥ अस्मिन्संगेषु धिनाग्रावृत्तं॥ पुष्यिताग्रा नो यो न नो भ्राविति द्वांदसाः॥ १ ॥ ६॥

गुरुः

दधतीति॥यद्वोयादवाःव्याख्यानेचेतत्।वह्वर्वह्वर्वह्वविधाइत्यर्थः।वह्वादिभ्यश्चेतिविकल्पादीकारः।सुमनसःपुष्पाणि।स्त्रि
यःसुमनसःपुष्पमित्यमरः।दधतिधारयति।वानपुंसकस्येत्यभ्यस्ताकृतुरितिवैकल्पिकोनुस्यूतिषेधः।वनानियुवतियु
ताःस्त्रीसमेताएवप्रयातुमीषुरिच्छंतिस्म।अत्रहेतुमाह।अन्यथायुवतिविनाभावेऽमीयेद्वोमनसिहोतइतिमनसिशयः।

दधतिसुमनसोवनानिवह्वीर्युवतियुतायदवःप्रयातुमीषुः॥मनसि
शयमहात्त्रमन्यथाऽमीनकुसुमपंचकमप्यलंविसेदुम्॥ २ ॥

कामःअधिकरणोभेतेइत्यच्।रुतदंतात्सप्तम्याःसंज्ञायामित्यलुकात्तस्यमहात्त्रभूतंकुसुमपंचकमपिपंचवापिकुसुमानीत्यर्थः।
पंचानांसंघःपंचकंसंख्यायाःसंज्ञासंघसूत्राध्ययनेषितिकप्रत्ययः।विसेदुंनोलंनशर्तः।सकलसुमनसःसमग्रतत्रारविंदादिपंच
वकस्यसंभवःप्रमाणसिद्धत्वादितिभावः।अतोयुवतिभिःसहप्रयाणंयुक्तमितिवाक्यार्थनिवाक्यार्थसमर्थनाद्वाक्यार्थसपर्ययं
काव्यलिङ्गमलंकारः।अरविंदमंशाकंवचूतंवनवमल्लिकानीलोत्पलंवर्षेचेतेपंचवाणस्यसायकाः॥ २ ॥ ० ॥शुभमस्तुसदा॥

आ.टी.७

२

अवसरमिति॥ तमवसरं सरुजिगमिषाकालमधिगम्य हृदयं हुरंत्यो हृदयंगमाभवंतः। सर्वहिप्रार्थ्यमानमेवप्रियं भवति इति भावः। यत्नेन कृतं न भवतीत्ययत्नकृतं तव्याप्युज्ज्वलं स्वरूपं यास्यांता। स्वभावसुंदरमूर्तय इत्यर्थः। अंगनास्तदानीं तस्मिन् अवसरे अवनिषु पदं न्यदधत इति हितवत्यः। यादवारेणो वप्रवे लुरित्यर्थः। दधातेर्लङ्गात्मनेपदेष्वनत इति

अवसरमधिगम्य तं हुरंत्यो हृदयमयत्नकृतो ज्वलस्वरूपाः॥ अवनि
षु पदमंगनास्तदानीं न्यदधत विभ्रमसंघदंगनासु॥ ३ ॥ ० ॥

रुकारस्यादादेशः। अंगनासु विभ्रमसंघे न्यदधता तदानीं विलासाः प्रवृत्ता इत्यर्थः। अत्रांगनानां विभ्रमसंघदंगनासु बोधयेषा
मपि प्रकृतानामेव हृदयहुरणादिवर्णनसाम्येनोपमस्य गम्यमानत्वात् केवलप्रकृतविषया तुल्ययोगितालंकारे वाच्यः
ऽन्तेनावन्यंगनाविभ्रमसंघदामुत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वविशेषकत्वापगमादेकावलीभेदोच्यते इत्यलंकारेणा लंकारध्व
निः॥ ३ ॥ ४ ॥

उरुः
२

न्यदधतविभ्रमसंपदोंगतास्वित्युक्तंताएवप्रपंचयति॥नखेति॥ललितगतेषुमंदगमनेषु।नखानांरुचिभिःप्रभाभिःरचिता
इंद्रवायलेखायस्मिन्कर्मणि।तद्यथागतागतंगतागतेयातायातेविप्रतिषिद्धंवानधिकरणवाचीतिवेभाविकोद्धेकव
भवावः।दधानातरुणाभुजलतिकाहस्तलतिकामुखःकृताइतिमुखरिताःध्वनितावलयायस्मिन्कर्मणि।तद्यथातथा

नखरुचिरचितेंद्रवायलेखंललितगतेषुगतागतंदधाना॥मुख
रितवलयंयद्यो नितम्बेभुजलतिका मुकुरस्वलतरुणाः॥४॥

यद्यो नितंवेमुकुरस्वलतवस्वाला।अत्रनखरुचीत्यालंवनगुणउक्तः।गतागतंदधानास्वलदितितत्वेष्टामुखरितव
लयमिति तदलंकृतिः।तरुणासूक्तावसंतादयः।अन्येचविस्तारावश्यंतइतिचतुर्विधोप्युदीपनक्रमउक्तः।उक्तंच।आ
लंवनंगुणाश्चेवतत्वेष्टातदलंकृतिः।तरुणाश्चेतिविज्ञेयाश्चतुर्कोदीपनक्रमइति।तत्रालंवनंरससमवायिकारणाना
मिकानायकश्चतुर्गुणोरूपलावण्यदिस्तत्वेष्टाभावसावादिः॥अन्यसुगमं॥एवमुत्तरत्रापिदृष्टव्यं॥४॥१॥

मा. टी. ७

३

अतिशयेति॥ अतिशयेन परिणामवान्। अतिविशाल इत्यर्थः। अन्यथा तज्जुघनस्याप्यर्थोऽस्येति भावः। परिणामो विशालतेत्यमरः।
उपसर्गादसमासेऽपि लोपदेशस्येति शास्त्रे। बहुतरमर्पिता आदिता रत्नानां किंकिरीया यस्मिन्सः। न च तश्चेति कथ्यते। क
लोमधुरा राविमेखला कलापोऽपरस्याः स्त्रियाः। अलघुनि मरुति जघनस्थलेऽधिकं ध्वनिं वितेनेतदलंकृतिरियं॥ ५॥ गु
र्विति॥ गुरु गुरुत्वं गुणयुक्तं निविडं दृढं वयनितव विवृतं तदेव भारस्तस्याक्रमेण नाधिष्ठानेन निपीडितं निःपीडितमंगनाज

अतिशयपरिणामवान् चितेनेव बहुतरमर्पित रत्न किंकिरीकः॥ अलघुनि जघनस्थले परस्पाध्वनिमधिकं कलमेखला
कलापः॥ ५॥ गुरु निविडनितव विवृतं भारक्रमेण निपीडितमंगनाजनस्य॥ वरणयुगमसु श्रुवत्यं देषु स्वरसमसक्तमले

नस्य वरणयुगं कर्तृ पदेषु पादस्यासंस्थानेषु अलक्त कलेन लक्षारसमिधेण स्वरसंस्वड्वमेवागुरो ॥ तत्कलेन ॥ ६ ॥
रगे दुवे रस इत्यमरः। असक्तमविच्छिन्नं यथा तेषां सुश्रुवत्। श्रवति स्म श्रुवतेः क्षरणार्थादृश्यं ताललुङ्गिणि श्रीत्यादिना च डि
धातोर्हवडुतं देशः इव दुव्यकर्तव्यकर्तृक एवायमकर्मकः। अन्यकर्तृकत्वे दुवद्व्यकर्मक इति स्त्रवति तत्र सकर्मक इति स्त्रवति
अत्रालक्त कलेनेत्यलक्त कत्वापद्वेन स्वरसत्वारोपाकृतादिशब्दे रसत्यत्वप्रतिपादनरूपोपपन्नवालेकारः॥ ६॥ छ ॥

गुरु
३

अथ कस्याश्चित्सख्याः कुपितनपिकानुनयवचनं यं वभिः कुलकेनाह ॥ तदेत्यादिः ॥ ॥ तां सत्सखीं सपदितवसमीयम
हमानये आनेष्यामि । वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमाने वत्प्रत्ययः । कर्त्रभिप्रायमात्मनेपदमिति मया तस्याग्रतो मिधापि अमि
हितं । धानः कर्मणि लुङ् । आतो युक्तिराकृतोरिति युगागमः । हे गुरागोरि गुरोः सोभाग्यदाक्षिण्यादिभिर्गोरि धावति

तव सपदि समीयमानयेतामहमिति तस्य मया ग्रतो भ्यधापि ॥ अति
रसकृतालघुप्रतिज्ञामनतगिरं गुणगोरिमाकृत्यामाम् ॥ ७ ॥

इति रूपकं ॥ अतिरभसेनाति त्वया कृता अलघुर्महती प्रतिज्ञा त्वदानयनार्थयनातां मामनतगिरं असत्यवाचं मा
कृथाः माकाशीः । तद्वचनं सर्वथा कर्तव्यमित्यर्थः । करोते लुङि धाम् । तमाश्लो गइत्यडागमप्रतिषेधः ॥ ७ ॥ ३ ॥

मा.टी.७
४

ननु मत्प्रतिज्ञापि दुस्पाज्येति विप्रतिषेधमाशङ्क्य ह ॥ न वेति ॥ हे सुत नु अभांगि दीर्घो तोत्तरयदात्संबुद्धिः ॥ अन्यथा गु
णाः स्यात् ॥ अहं न वे प्रीति न किंतु वेद्ये वेत्यर्थः ॥ किं वेत्सीत्यत आह ॥ महीयान्म हत्तरस्तवति श्रव्यसदने क्यप्रतिज्ञाप
रेण जनोत्तरेण सुनिरसः ॥ सुखमोचः ॥ अस्पृतेः खलु प्रत्ययः ॥ स न भवतीत्यसुनिरसः ॥ इति यत्तदिति अथ लभ्यं ॥

न व सुत नु न वेदियन्महीयान सुनिरसस्तवति श्रव्यः परेण ॥ वित
थयति न जातु मद्बोसा विविवतथापि सखीषु मे भिमानः ॥ ८ ॥

उपदेशेन विधेया दोषात् ॥ यत्र शब्दस्योत्तरवाक्यस्य त्वान्न पूर्ववाक्ये तच्छब्दप्रयोग इति निबन्धः ॥ तथापि विदितं त्वे
पि अस्मै मत्सखी जातु कदापि मद्बोस वितथयति नानतिकरोतीति सखीषु मध्ये मे भिमानः ॥ स्वप्रतिज्ञाभंगेपि मत्
प्रतिज्ञा मेव पालयतां त्यहंकारान्निःशङ्कं प्रतिज्ञातमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ६ ॥

गुरुः
४

सततमिति॥भवतीत्वामनानयंत्या आनयितुमशक्नुवंत्येत्यर्थः॥मया सततं सदा ते तवा कर्मणि यच्छी॥अनभिभाषणमसंभाष
णं परिपरिपणितं पणीकृतं॥भातीतीभवती॥भाते डेवतु इत्योणादिको डवतु प्रत्ययः॥उगितश्चेति ङीप् प्रातस्याः संवुद्धिः रुभव
ति॥सुभगेत्वयितदिति तदसंभाषणमस्त्विति विरोधनिश्चितायां निश्चितविरोधायां सत्यां वाहिताग्न्यादि स्थिति विकल्पानि
ष्टायां॥परनित्यातश्च असुहृज्जनो विपश्चुवर्गः सकामः फलितमनो रप्यो भवतु भवेत्॥प्राप्तकाले लोड॥अस्मद्विरोधकांश्चि

सततमनमिभाषणं मया ते परिपणितं भवती मनानयंत्या॥त्वयितदिति विरोधनिश्चितां भवति भवत्वसुहृज्जनः
सकामः॥२॥गतधृतिरवलंबितुं वतासूननलमनालयनादहंभवत्याः॥प्रणयिनि यदिन प्रसादवुद्धिर्भवमम

णं अयमानंदकालः प्राप्त इत्यर्थः॥२॥न केवलमावयो विरोधः प्राण हानिरपि मम स्यादित्यामा नि निजीविते दयालुः॥१०॥
ह॥गतेति॥गतधृतिरधीरा अहंभवत्याः तवनालयनादसंभाषणदालेयनं विहायेत्यर्थः॥स्पृष्टोपेयं च मी॥असूत्राणानव
लंबितुं धारयितुमनलमशक्ता॥अलंभूषणार्थं प्रिशक्तिवारणा वाचकमित्यमरः॥वतेति रेवेदे॥अतएव हेमानि नि प्रणयिनि
मयि प्रसादवुद्धिरनुग्रहवुद्धिर्नयदिनास्ति चेत्तथापि मम जीविते दयालुर्भव॥स्पृष्टादिना आलुप्रत्ययः सधूर्तेऽपि मत्प्राणत्रा

कार्यमनुग्राह्य इत्यर्थः॥१०॥

मा. टी. ७
५

प्रियमिति ॥ इतीत्यंतितां तमागसोऽन्यासांगपरधस्यस्मरणो नसरोषे अतएव कषाये लोहिती कृते कषायिते वा क्षि
णीयस्याः सातथोक्तौ निर्योसे व कषायोथसो रभे लोहिते न्येवदिति विश्वः । वतिता नायिकोचरणगतायाः पूर्वोक्त
वाक्योते प्रणतायाः सर्यावचसोऽनुरोधादनुसरणात् किलेत्त परमार्थे । वस्तुतस्तु रागादेवेति भावः प्रियं कथमपि

प्रियमिति वतिता नितान्तमागः स्मरणसरोषकषायितायताक्षी ॥ चरणगतसखी ववो नुरोधात्
किल कथमप्यनुकूलयांचकार ॥ ११ ॥

कथं विदनुकूलयांचकार । अभिमुखी चकार । अनुजग्राहेत्यर्थः । एषा खंडिता नायिका ॥ ज्ञातेन्यासंगविकृते खंडि
तेर्षा कषायितेति दशरूपकलक्षणात् । अतएव कविना वागः स्मरणसरोषकषायिताक्षीत्युक्तं । एषा वा संभाष
णयिंता खेदासु निरासे निश्वासाद्यनुभाववती ॥ ११ ॥

उरु
५

अथ काचित् सखी कंचिदग्रे शीघ्रगामिनं युग्मेनाह ॥ दुतेति ॥ हे वयस्य सखे इतीत्यं दुतपदं शीघ्रपदक्रमं यथा मायासीर्मागमः ॥
यातेर्लुङि माङ्गो गादङ् प्रतिषेधः । न च नुयांती अनुगच्छतीं सुतनुं शुभांगी प्रियामनुपालय प्रतीक्ष्य । अपि असावपि शीघ्रमाया
तु तत्राह । न हीति ॥ तव वेतीत्येतदीयस्तनजघनोद्धरुने विदितस्वेदमनुभूतकेशनेति । किंतु वेत्येवेत्यर्थः । अतः कथं शीघ्रमा
यास्यतीति भावः । संभाव्य निषेधे निवर्तने होतत्र प्रतिषेधाविति वा मनः ॥ १२ ॥ इतीति ॥ सखी जने इति सति अपरः कश्चिद्व्यति त

कुलकं ॥ दुतपदमिति मावयस्य यासीर्ननु सुतनुं परिपालयानुयांती ॥ न हि न विदितस्वेदमेतदीयस्तनजघनोद्धरु
नेतवापि चेतः ॥ १२ ॥ इति वदति सखी जने नुरागाद्व्यति तमामपरश्चिरं प्रतीक्ष्य । तदनुगमवशादनायतानिन्य

मामनुरागात्स्वर्हश्चिरं प्रतीक्ष्य तदनुगमवशान्नत्वाः प्रियायाः अनुगमः पश्चाद्गमनंतस्य ॥ धितमिमान् इवावनिं यदानी ॥ १३ ॥
वशादनुसारदवनिं मिमानं कुर्वाण इवेत्युत्प्रेक्षा ॥ माङ्गे लङ् शानञ्जादेशः । श्रुतिविधिभावः । अनायतान्यनंतरालानि पदानि न्यधि
तनिहितवान् । धाजोलुङितङ्स्थाध्वीरिवेतीकारः ॥ मिवः किवान्नगुणः । इत्थादांगदिति सकारलोपः ॥ एधावनायिका स्वा
धीनयतिका स्वाधीनयतिका सा तु यां न मुंचति । वक्ष्ये इति लक्षणम् ॥ हृष्टावेयं ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मा.टी.७

६

अथ कावित्युरः प्रयातप्रियमेतनायश्री घानुधावंतं प्रार्थयमाना सरवीमाह ॥ यदिति ॥ हे सरविमयिलक्षिमानमागतायां
स्वयंगमनलाद्यवंपासायांतवधृतिरस्मिद्यदि संतोषो भवतिवेत् ॥ धृतिः संतोषधैर्ययोः ॥ इयमेतदवस्थेवसंप्रत्यस्मि
नूक्षणे एव गतास्मि इति वदतीति शेषः ॥ इति नागस्य मानार्थत्वादप्रयोगः ॥ अन्यथा यो न हस्त्यादिन्यालंकारिकाः

मयि

दुततरपद

॥ युग्मं ॥ यदि लक्ष्मिमानमागतायांतवधृतिरस्मिगतास्मिसंप्रतीयं ॥ अनिमित्तपदं पातमाय
यातप्रियमिति कोपपदेन कापिसरव्या ॥ १७ ॥

सरव्यासह कोपपदेन कोपवाजेन वस्तुतस्त एगादेवेति भावः ॥ वाजोपदेशो लक्ष्यं च निमित्तं व्यंजनं पदमित्यम
रः ॥ काविनायिका दुततराः श्री घुतराः पदपाताः पदन्यासाः यस्मिन्कर्मणि ॥ तद्यथा तथा प्रियं वस्त्रं ग्रामयातं ॥
अनुधावतिस्म एषा वस्त्रयंप्रवृत्ता स्वलाद्यवशं कितायां पूर्वनिर्वासितप्रिया ॥ अथ इदानीं स्वयंप्रवृत्तेः पश्चात्तमा
वेति गम्यते ॥ अतः कलहंतारिता कोपात्कांतं प एणुयपश्चात्तापं समन्वि ॥ १८ ॥

पुः

६

अविरलेति॥ सरुवजंत्याः पार्श्वमाश्लिष्यगह्वंत्याः इत्यर्थः॥ तरुणाः संवंधी अविरलपुलकः प्रियांगसंगात्सांद्रोमांशः॥
एकतरेऽन्यतरः॥ योन्यतरः ह्योः सन्निकृष्टइतिभावः॥ एकाव्यप्रावामिति ह्योरेकस्यानिर्द्धारणे उत्तरव्यत्ययः॥ सततं प्रिय
स्यवक्षस्तटमिवतस्यभूः प्रदेशस्तस्यांवक्षस्तटभुविघटितविघटितः संधुक्तवियुक्तः॥ पतितोत्पतितः सन्निति यावत्॥

अविरलपुलकः सरुवजंत्याः प्रतिपदमेकतरः सतततरुणाः॥ घटि
तविघटितः प्रियस्यवक्षस्तटभुविकंदुकविभ्रमंवभार॥ १५॥

विशेषणयोरपिमिथोगुणप्रधानभावविवक्षायां विशेषणं विशेषणवद्गुणमिति समासः॥ प्रतिपदं पदे पदे कंदुकविभ्र
मंगेंदुकशोभांगेंदुकः कंदुकइत्यमरः॥ वभार॥ अन्यविभ्रमस्यान्यसंवंधोयोगात्सा दृश्याक्षेपनिदर्शना॥ एषावप्रियया
श्रृंगामिनी॥ इतः प्रभृतिमदनसेत्यतः प्राग्वक्ष्यमाणाः वदनायिकाः स्वाधीनपतिका हृष्टाः प्रगल्भाश्चेत्यनुसंधेयं॥ १५॥

मा.टी.७

७

अथापरस्याअपरंगतविशेषां त्रिभिः कुलकेनाह ॥ अश्विचित्तमित्यादिः ॥ अपरस्त्री दृढपरिरञ्जो गृहीतो वरुहः सनेये
तेन हृषिता न्युदं चित्तानि तनूरुहाणि रोमाणि यस्य तेन पुलकितेनेत्यर्थः ॥ क्विवंतोत्तरपदो वरुहो हिः ॥ हृषेर्लोमिस्त्रितीया
गमः ॥ भुजेन भर्तुः वामबाहुना अमृदुदृढं गाढं यथा तथा व्यतिवृद्धं व्यतिषं गितं मृदुं कोमलं मेकवाहुं निजदक्षिणवाहुं भर्तुः
कंठे अश्विचित्तं दृढमवसज्जं सज्जं गमिति भाविना संवद्यते ॥ १६ ॥ मुहुरिति ॥ किं कृत्वानितं वमंडलेन करणेन नि

अश्विचित्तमपरवसज्जं कंठे दृढपरिरञ्जो वरुहः सनेन ॥ हृषिततनूरुहा भुजेन भर्तुर्मृदुममृदु व्यतिवृद्धमेक
वाहुं ॥ १६ ॥ मुहुरसुसममाधृती नितान्तं प्रणदितकां चि नितं वमंडलेन ॥ विषमित पृथुहार्यद्वितिर्यकुकुच

तांतमतिशयेन प्रणदिता प्रकर्षणानदंती कांची मेखलायस्मिन्कर्मणि तद्व्यातथा ॥ ॥ मितरत्नदुरः स्थले निषीद्य ॥ १७ ॥
उपसर्गादसमासेणोपदेशस्येति गत्वं ॥ मुहुरसुसमं प्राणेशं नितान्तं मत्पंतमाधृती ताडयंती ॥ रुते राडू पूर्वोक्तः शत्रा
देशेऽपि ॥ सकर्मकत्वात्ताडोपमहन इत्यात्मनेपदं ॥ विषमिता विषमी कृता पृथुहार्यद्वितिर्यस्मिन्कर्मणि ॥ तद्व्यातथा ॥ इ
तरं पूर्वोक्तोक्तवाहे सनादन्यदक्षिणमित्यर्थः ॥ कुर्वंतस्य भर्तु रस्य लेति र्यकूनिषीद्य पूर्ववत्संवंधः ॥ १७ ॥ ॥

गुरः
७

कुचवृक्षभासनाभ्यां यः प्रणोदो नित्यो

गुरुतरिति॥ पुनर्गुरुतरः सां इतरः कलो मधुरश्च नूपुरस्यानुनादो ध्वनिर्यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा सललितं सलीलं नर्तितं वा
धारितं वामसव्यं पादपद्मं यस्याः इतरदक्षिणं पादं अनतिलोलं भर्तृवरणास्वलनादनतिविस्तृतं वलयं यथा तथा आदधा
नानि क्षिपन्ती सती मन्मथेन मन्थरमलसंजगाम एषा वपाश्चर्वागमिनी ॥ १८ ॥ अथान्यासामर्थ्ये केन गतिविशेषेणाह ॥ लघु
इत्यादिश्लोकवतुष्टयेन ॥ अन्या अवलासी तस्य प्रियस्यां सोपीठे इव तयोर्द्वये निहिता बुभो पाणि पद्मवो यस्याः सा सती उभो दुदा

गुरुतरकलनूपुरानुगादं सललितनर्तितवामपादपद्मा ॥ इतरदनतिलोलमादधानायदमथ मन्मथमन्थरं जगा
मा ॥ १८ ॥ विशेषकं ॥ लघुललितपदंतदंसपीठे द्वयनिहिता मयपाणि पद्मवान्या ॥ सकठिनकुचवृक्षप्रणादं

नोनित्यमिति पृथक्त्वं करणादेव सिद्धे पुनर्निगृहणसामर्थ्याद्वृत्तिविषये उभशब्दस्थाने ॥ प्रियमवल्लासविलासमन्त्रियाय
पुमयशब्दसंयोगः ॥ यथा ह के यटः ॥ तत्रोभादुदात्तोनित्यमिति नित्यग्रहणस्येदं प्रयोजनं वृत्तिविषये उभशब्दस्य प्रयोगो मा
भूत्वा उभशब्दस्येव यथा स्यादित्युभयपुत्रइत्यादि भवतीति ॥ लघुनीदृते ललिते च पदे यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा कठिनाभ्यां
उन्नतेन सह यथा ॥ वृक्षं तु कुत्राग्रे स्यादित्यमरः ॥ तेन सहेत्यादिना समासे वोपसर्जनस्येति सहशब्दस्य सभावलोपदेसत्वात्प्रणो

इति ललितं सविलासं च प्रियं मन्त्रियायानु
जगाम ॥ एषा पद्मगमिनी ॥ १८ ॥

सा. टी. ७

८

जघनमिति॥ काचित्स्त्री मूलधूगुरूपीवरोपीनोयो रूपस्यतत्। उरुर्महान्निविरीसः निविडः॥ निविडं निविरीसं च दृढं गाढं प्रच-
क्षत इति वैजयंती॥ नेर्विडविरीस वाविति निशब्दादिरीसश्चतुर्थः। सवेयो नितं वः कटिपश्चाद्भागः पश्चान्नितं वः स्त्री कक्षाः
लीवेतु जघनं पुर इत्यमरः। स एव भारसेन खिद्यत इति तथोक्तं। आभीक्ष्ण्येण निः। जघनं कटिपुरे भागं दयित तमस्य शि-
रोधरायां ग्रीवायामवलं विन्योर्लवमानयोः स्वमुज्जलतयोर्विभवेन सामर्थ्येन कृच्छात् उहे उवाहा वहेः स्वरितत्वात्कर्तृभि-
प्राये आत्मनेपदं। इयं च पृष्ठगामिनी प्रियकंठा बलं वा॥ २० ॥

जघनमूलधूपीवरोरुकृच्छादुरनिर्वीरिसनितं वभारखेदि। दयित तमशिरोधरावलं विस्वभुजलताविभवेन
काचिदुहे॥ २० ॥ अनुवपुरपरं रेण वाहुमूलप्रहितमुजा कलितसनेन निन्ये॥ निहितदशनवाससा कपोले विष

अनुवपुरिति॥ अन्यास्त्री वपुषः पश्चादनुवपुः स्त्री पृष्ठभागे अवयवविभक्तीत्यादिना पश्चादर्थे इव॥ मवितीर्णपदं चला-
यीभावः॥ वाहुमूलयोः स्त्री कक्षयोः प्रहितावधः प्रसारितो भुजौताभ्यां कलितसनेन गृहीतसनेन कपोले निहित-
दशनवाससा न्यसाधरेण किंचिदावृतमुरवाः सत्याः कपोलचुवंनेत्यर्थः॥ अपरेण कामिना विषमं प्रियां प्रियं संघ-
षीत श्लिष्टं वितीर्णपदं न्यसाधियथा तथा वलादिबनिन्योनी गत आरेप्यनीयमाने वगमयां चक्र इत्यर्थः। एषा पुरोगामि

गुरुः
८

अनुवतमिति॥अपरः कामी अनुवतं वतं प्रतिसखीभिः सह पुरोगतायाः असितभ्रुवः स्वकांतायाः पदवीमुरसिवक्षसिसरस आर्द्रा

रोगेष्वाक्षारं जनं यस्या तस्या पादस्य यारेखा विन्यासः सा प्रतिमा उच्यमानं यस्याः सा तत्प्रतिभा तस्य भावस्तत्ता तथा तत्सदृशं यत्तथः
असंशयानोऽसंदिहानः। श्रीकोलटः कर्तारिज्ञानजो देशः। अनुययौ। अत्र पादरेखा प्रतिमानतयो ते रसादृश्यवस्तुना सुरतकाली
नं पादताडनं वस्तु सरसरागपदार्थमहिम्ना प्रतीयत इति पदगतः स्वतः सिद्धार्थशक्तिमूलो वस्तु ध्वनिः। संलक्ष्यक्रमध्वनिभेदः॥
२१॥ मदनेति॥ मदतस्य रसो मदतरसः शृंगारः अन्यत्र रसो जलंतस्य महोद्यममहापूरेण पूर्णनाभय एव हृदाः तेषां परिवाहाः

अनुवतमसितभ्रुवः सखीभिः सह पदवीमपरः पुरोगतायाः। उरसिसरसरागपादरेखा प्रतिमतयानुयया वसंशया
नः॥ २२॥ मदतरसमहोद्यमपूर्णनाभी हृदपरिवाहितरोमराजयस्ताः॥ सरित इव सविभ्रम प्रयात प्रणदित हंसकभूष

णविरेजुः॥ २३॥
कृताः परिवाहिताः जलोद्धासाः कृतारोमराजयोयासांताः। जलोद्धासाः परिवाह इत्यमरः। सरिज्जलानि हृदाना पूर्य परि त उद्धुसं
तीति प्रसिद्धिः सविभ्रमेः सविलोसेः प्रयातेः प्रकृष्टगमनेः प्रणदिताः शिंताताः पेरुमकाः पादकटकाः। हंसकः पादकटक इत्यमरः।
अन्यत्र हंसा एव हंसकाः मरालास्त एव भूषणानि वासांताः स्त्रियः सरित इव विरेजुः। मदतरसपूरेणै सनेन नाभिनांत दुःखाधकत्वं
नां परिवाहित्व निरूपणात्। नाभय एव हृदा इति रूपकाश्रवणांताः सरित इवैति श्लिष्टविशेषणं यमुपमाश्लेष एवेत्यन्ये॥ २३॥

माटी ७

मनोनितावस्थाप्रान्तव्यञ्जनमंजु

श्रुतिपथेति॥ मनुनदिनदीनां समीपे समीपार्थेऽवयवीभावः। अवयवीभावश्चेति त्रयं सकृत्स्वत्वात्ताभिः स्त्रीभिः जनानां समू-
हाजनता। ग्रामजनैत्यादिना समूहिकत्वेत्युच्यते। तासां मतं स्येव शब्दं लक्ष्यं। लक्ष्यं शब्दमिति मरः। तस्य व्यधौ व्यधः। व्यधजं यो-
रनुपसर्ग इत्युच्यते। तत्र यदुःसमर्थे यो मनस्य वाचनादः स इति शंकां भ्रमं विधेति। नाभ्यस्तादृशतुरिति वैकल्पिको नुप्र-
तिषेधः। श्रुतिपथमधुराणि श्रोत्राणीत्यर्थः सारसानां हतानि श्रुतिविरेरुतानि सारसहृतं अवगात्मानं नोदीय न मासीदि-
त्यर्थः। मंत्रसारसहृतं मनस्य वाचनादभ्रमाभ्युतिमदलंकारः। कविसंमतसादृश्यादिधेयो यद्विज्ञातं तन्नि। आरोप्यमाणानुभ-

श्रुतिपथमधुराणि सारसानामनुनदिश्रुतिविरेरुतानि ताभिः॥ विदधति जनता मनः शब्दव्यधयदुमनस्य वा नोपेदशं
का॥ २४॥ मधुमथनवधूरिवाह्येति भ्रमरकुलानि जगुर्धुत्सुकानि॥ तदभिनयमिवावलिर्वनानामतनुतनूतनपद्म

वोयत्र संभ्रांतिमान्मत इति लक्षणात्॥ २४॥ मधिति॥ उत्सुकान्युम्नानां सिभ्रमरकुलानि मधुमथनस्य हरेर्वा (वांगुलीभिः॥
धुराकथं ताकारयंती वेत्सु त्रेधा। हतिराकारणाहान इत्यमरः। शपथ्य नोर्नित्यमिति कथ्यतेः शतुर्नुमागमः। जगुरिति यत्तु गाय-
तेर्लिङावनातामावलिर्नूतनवांगुल्यः इत्येकदेशिवर्तिसावयविरूपकं। अस्याववनावलो नर्तकीत्वरूपकापगमकत्वादिति
ताभिः तदभिनयं व्यञ्जकवेष्ये अतनुतेव। व्यञ्जकानि तयो समावित्यमरः। अंगैरालंबयेद्गीतं हंसेनाथं प्रदर्शयेदिति वच-
रकाधीदिवेति क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षाः पूर्वोक्त रूपकानुप्राणिता सा हंसेनासापेक्षेति सजातीयसंकरेण॥ २५॥ ३॥

गुरुः

असकलेति॥ मरुद्वनानितः असकला असमग्राः अर्द्धविकचार्थः। तानिः कलकामिः कोरकैराकुलीकृतानां संक्षोभि
तानां अलीनां स्वतन्त्रेन विद्यदन्तेन विकीर्णा विशिष्टाः विकशिन्तः केसरः किंजल्को येषां तेषामवनिहस्तं भूरुहां क्षिप्रं र
जः परागं वधूम्यः समुपहरन् प्रयच्छन् यथा कामीति भावः। धनमर्जयन् च सतीति वत्सलं स एव हेतुः क्रियाया इति हेतुर्थे शतृ

असकलकलिकाकुलीकृतानि स्वतन्त्रेन विकीर्णा विकशि केसर एवम्॥
मरुदवनिहस्तं रजोवधूम्यः समुपहरन् विचकार कोरकाणि॥ २६॥

प्रत्ययः कोरकाणि कुड्मलानि। कलिका कोरकः युमानित्यमरकोशे पुंस्त्वाभिधानं प्रापिकाभिप्रायं। कोरकं कुड्मले यस्य
कंकोलकमणालयोरिति विश्वः। प्रकाशादौ न पुंसकत्वस्याप्यभिधानात्। विचकार विकासयामासेत्यर्थः। विपूर्वात्कि
रतेः करोतेर्वालिट्। अत्र कोरकाचेका सकराण्यस्य समुपहरन्ति हेतुर्थे निशत्रावधूं संप्रदानकपरागो यहरणार्थत्वा
वगमात्फलोत्प्रेक्षायां जकाप्रयोगादस्य॥ २६॥

वि२

मा२१७
१०

उपवनमिति। वनेत्युपवनमिति विभक्त्यर्थे। वयमीभावः। तत्रयः उपवनः तस्यानुयातेन अनुसरणेन दक्षैरलिभिः। य
 ग्रतः कारणादंगना जनस्य संबन्धी परिमलोगंधविशेषः। विमर्दोऽप्ये परिमलोगंधे जनमनो हरे इत्यमरः। स एव विषयो
 भोग्यः। रूपं शब्दो गंध रसस्पर्शश्च विषयाः। असीत्यभिधानात्। अलिमिरत्नं मिलच्चः। लभतेः कर्मणि लुङ्। विभाषा वि

उपवनपवनानुयातदक्षैरलिमिरत्नं मियदंगना जनस्य॥ परि
 मलविषयस्तदुन्नतानामनुगमने रबलुसंयदोग्रतःस्थाः॥ २७॥

सामुत्तोरिति विकल्पानुसूभावः। अतएव उपधाया न वृद्धिः। तत्रस्मादुन्नतानां मरुतां अनुगमने यथावा वने अनुवृत्तौ
 वसंयदोग्रतस्तिष्ठंतीत्युग्रतःस्थाः पुरोवर्तिन्यः रबलुसुयिष्य इति कपप्रत्ययः। अत्रानुगमनयो रभेदाध्यवसायजित्तोऽप्या
 पितातिशयोक्त्यनुपासप्राणितायमर्थतिरन्नासः सामान्येन समर्थतविशेषरूपः॥ २७॥ ॥ ॥ ॥

७५ः
१०

रथेति॥सुमनसःपुष्पाणि रथचरणं चक्रं तस्य धरो धारयिता हरिः पवाद्यवृत्तस्य गताः तासां करौ वैः व्यतिकरः संघर्कः स
एव संघर्कतया उपात्तं लब्धं सोमनस्यं सुमनस्त्वं संतुष्टयि तत्त्वं यासां ताः सत्यः॥ अतएव सोमनस्य लाभ आदिर्यस्मिन्कर्मणि
तत्तदादिः ततः प्रभृतीत्यर्थः॥ जगति लोकेऽर्थतः पूर्वोक्ता वयवार्थात्परिस्फुटं प्रसिद्धा वयवार्थमभिधानं सुमनस इति नाम

रथचरणधरांगता करौ व्यतिकरसंघर्कतया न सोमनस्याः॥ जगति
सुमनसस्तदादि नूनं दधति परिस्फुटमर्थतोभिधानम्॥ २८॥

धेयं दधति पूर्वत्यश्च कर्णत्वादिव दृढमिति भावः॥ आख्या हेतुमिधानं वना मध्ये यं वना मवेत्यमरः स्त्रियः पुष्पाण्यवचेतुं प्रवृ
त्ता इति फलितोर्थः॥ नूनमुत्प्रेक्षायां॥ अत्रोपात्तं सोमनस्या इति सोमनस्योपादानस्य यदार्थस्य विशेषणं गत्या सुमनः यदन्व
येता हेतुत्वोक्ता कावलिगंत दुःस्थायित्वं च यतदा दित्वोत्प्रेक्षेति संकरः॥ तेन वांगना करणं जगत्प्राप्तं तावज्जते॥ २८॥

सा.टी.७

११

अभिमुखेति॥ अभिमुखपतिर्नैः भजनार्थमभिमुखागतेः॥ उज्ज्वलामुत्कृष्टं उद्धतिमुपरिप्रसारं मोधत्येव दधानै रंगना
नामग्राणिवते हस्ताश्चेति समाधिकरणसमासः॥ अतएव हस्ताग्राग्रहस्तयोर्गुणगुणिनीरभेदादिति वामनः॥ ते
रग्रहस्तेः कर्त्तृभिः गुणप्रकर्षाद्वैतो रवजितमवधीरितं तं ह्येकिसल्लयजालं प्रसभं वलातु भगं द्येदं परजयं वा

अभिमुखपतिर्नैर्गुणप्रकर्षादवजितमुद्धतिमुज्ज्वलां दधानैः॥ तह्येकिस
ल्लयजालमग्रहस्तेः प्रसभमनीयतभंगमंगनानाम्॥ २९॥ ०॥

नीयतातीतं॥ प्रधानकर्मणा खेयेलादीना हर्षकर्मणामिति किमल्लयजालस्य प्राधान्यादभिधानं॥ अत्राग्रहस्ते
षु विशेषणमहिम्ना जिगीषुत्वस्याकिमल्लयजाले जेतव्यत्वस्य वप्रतीतेः समासोक्तिरलंकारः॥ २९॥ ॥

ग्रहः
११

मुदितेति॥ मुदिता हृष्टा मधुलि होमधुपाया सुताः शाखाः भुजेन हस्तेन च लिता निविभ्रं खलानि अ प्रति हत र वाणि शंख
कानि वल्लया नित्यस्मिन्कर्मणि तत्रथा ध्रुवत्याः कं पयंत्याः ध्रुवि धूनेन इति धातोस्तो दादिका स्तु तरिङीप्। कृतिवेति गुण
चक्रिप्रतिषेधा दुवङ्गदेशः। अतिशयितासो द्ये रणाति क्रांता अपरांगना यया तस्याः कस्याश्चिच्चिरसितरमुदेव तद
भिसरणा संतोषेणे वेति गुण हेतुत्वे द्वा। पुष्पवृष्टिमुमोच॥ ३०॥ अनवरतेति॥ अनवरतरसेना विच्छिन्न इवैरण्य

मुदितमधुभुजे भुजेन शाखाश्च लिता निविभ्रं खलशंखकंधुवत्याः॥ तरतिशयिता परांगनायाः शिरसि मुदेव मुमोच =
पुष्पवृष्टिं॥ ३०॥ अनवरतरसेन रागभाजा करजपरिक्षिति लब्ध संसवेन॥ सपदितरण पक्षे वेन बद्धा विगत दयं =

आनुवद्धभ्रं गारेण रागभाजारक्तेनानुरक्तेन च करजपरिक्षितिषु लब्ध संसवेन प्राप्तापरिचयेन॥ खलु खंडितेन ममे
संस्तेवः स्यात्परिचये इत्यमरः। बद्धा विगत दयं निर्दयं खंडितेन छिन्नेन निराकृतेन तरुणां पक्षे वेन नैव किसलयेन पुव
विटेन च। पक्षेवः किशले ये विट इति विश्वः। सपदि ममे म्ना नैखलुप्रसिद्धौ। म्नायते भीवेति टौ। अत्राभिधायाः प्रकृतार्थे नित्यं
त्रितत्वादप्रकृतार्थप्रतीतेः शब्दशक्तिमूलो ध्वनिः। न श्लेषः तेन चोभयोः पक्षे व बोरोपम्यंगम्यते॥ ३१॥ ॥ ॥

मा.टी.७

१२

अथासांयुष्मावचये अंगारवेष्टां वर्याय कस्याश्चिन्नेष्टविशेषमेकेनाह ॥ प्रियमिति ॥ अस्यास्त्री प्रियमभिप्रियस्याग्रत
इत्यर्थः ॥ अभिरभागे इत्यभेत्तक्षणाव्येकर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योगो द्वितीयो ॥ कुसुमेषूद्यतः कुसुमोद्यतः ॥ कुसुमग्र
णार्थमुक्षिप्रइत्यर्थः ॥ प्रकृतिविकारभावाच्चतादर्थ्यवतुर्धीसमासः ॥ तस्यवाहोर्नवैयन्नखदंतंतदेवमंडनंतेनवा

प्रियमभिकुसुमोद्यतस्यवाहोर्नवैयन्नखमंडनवाहमूलमन्या ॥ मुहुरितर

करहितेनपीनस्तनतटरोधितिरोदधेऽंशुकेन ॥ ३२ ॥ ८ ॥

रसुंदरं मूलं कक्षमागमित्यर्थः ॥ मुहुरितरकरेण सव्यपाणिना आहितेन निहितेनांशुकेनोत्तरीयेण पीनं स्तनतटं
रणाद्धीतिपीनस्तनतटरोधितदावरणां यथा तथा तिरोदधेति रोहितं चकार ॥ अयं वायल्यारव्यः संचारिभावः ॥
आत्मप्रकाशनीवेष्टारणादेश्वायलं मतमितिलक्षणात् ॥ प्रौढावेयं ॥ ३२ ॥

गुरुः

१२

याः

अथापरस्याश्लेषाविशेषं षड्भिः कुलकेनाह ॥ विततेत्यादिः ॥ काविहितताभिर्गोत्रोन्नमनादिश्लेषाभिर्वलीभिस्त्रिवलीभिर्विभावाः
संलक्ष्याः पांडुरेखादेखाकारावलित्रयांतरालभागाः तामिः कृतपरभागाजनितवर्णात्कर्षसाएवविशेषेण नीलाविनीलारो
मराजिर्यस्याः सातथोक्ताकृशमपिस्वभावतएवेतिभावः ॥ अवलग्नं मध्यमं मध्यमं वावललग्नं मध्यमं स्त्रीत्यमरापुनः कृश
तांनयंती अग्रपुष्पग्रहणाद्यगात्रविजंभणादितिभावः ॥ तथापि विपुलतरे उन्मुखे उद्गुमुखे च लोचने यस्याः सा अग्रपुष्पग्र

लीन

विततवलि विभावा पांडुरेखा कृतपरभाग विनीलारोमराजिः ॥ कृशमपि कृशतां पुनर्नयंती विपुलतरो मुखलोचनावल
ग्नं ॥ ३३ ॥ प्रसकलकुचबंधुरोदुरोरः प्रसभविभिन्नतनूत्तरीयबंधा ॥ अवनमदुदरो ह्रस्वदुकूनस्फुटतरलक्ष्यगभीरता
हणार्थमितिभावः ॥ ३३ ॥ प्रसकलेति ॥ प्रसकलाभ्यां अभिसमग्राभ्यां कुचाभ्यां वंधुरमुन्नताननं ॥ वंधुरं तून्नताननमित्यमरा
उदुरं निर्भरं दृढमितियावत ॥ अकूरित्यादितासमासांतः ॥ तस्मादुरसः प्रसभाहलात्कारादिभिर्नोश्लिष्टतनूत्तरीयबंधोयस्या
ः सा गात्रविजंभणादिस्त्रस्तकुचावरणार्थः किंच ॥ अवनमतो अंतर्लीयमाना दुदरा दुहसद्विश्लिष्य दुकूलं यस्य तत ॥ अतए
वस्फुटतरं यथा तथा गभीरलक्ष्यं अगाधं नाभेर्मूलं अभ्यंतरालं यस्य ॥ सातथोक्ता ॥ ३४ ॥

मा.टी.७

१३

व्यवहितमिति॥ काचित्पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टाकाचिदंगना अंतर्वर्णभुविवन्नाभ्यंतरूपदेशेप्रतिरंतरित्यादिनावननका
रस्यणत्वं। व्यवहितंतिरोहितं अभिमुख्यभाजमभिमुखावस्थितमित्यर्थः। तं वक्ष्ये प्रियमविजानती किला जानानाप्य
जातानेव अधिविदपि वक्ष्ये विभक्त्यर्थे। व्ययीभावः सलीलं यथा तथा अंग्रे वक्ष्ये ग्रहणस्य यदेतमि
षेण विरं विलं व्यप्रिया यस्त्वांगप्रकाशार्थमिति भावः॥ ३५॥ अथेति॥ अथ विलं वनांतं तं। अत्रास्मिन्प्रिये सखीभिः

रा व्यवहितमविजानती किलान्तर्वर्णभुविवन्नाभ्यमाभिमुख्यभाजं॥ अधिविदपि सलीलमग्रपुष्पग्रहण
पदेतविरं विलं व्यकाचित्॥ ३५॥ अथ किल कथिते सखीभि रत्रक्षणा मपरे वस संभ्रमा भवंती॥ शिथि

कथिते सति किलायमंने वास्तदिति निवेदिने सती वक्ष्ये संसं॥ लितकुसुमाकुलाग्रपाणिः प्रतिपदसंयमितो अकावृतां
भ्रमं अपरे व पूर्व विपरीत व्यापार करणा दन्ये व भवंती बुद्धिपूर्वकारित्वमज्ञानताटकेन वं वयंतीत्यर्थः। शिथिलि
तः पुष्पग्रहणान्निवर्तितः कुसुमाकुलः कुसुमव्यावृत्तो ग्रपाणिर्यस्याः सा तथोक्ता॥ प्रतिपदं प्रतिस्थानं संयमितेन
नियमितेनांशुकेन। अंशुकं सूक्ष्मवस्त्रे स्यादिति विश्वः॥ वस्त्रेणावृतमंगं यस्याः सा तथोक्ता सती॥ ३६॥ ॥

७८ः
१३

कृतभयेति॥ किंचाकृतः भयपरितोषयोर्भर्त्तुर्दर्शनोत्थसा ध्वसदुर्घयोः सन्निपातः संकरो येन तत्। मनसि जातो मनसि जः स्मरः सप्तम्यां जा
नेर्दुः। हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायामित्यलुक्। स एव गुरुराचार्यसेनतत्क्षणे तस्मिन्नेव क्षणे उपदिष्टं। तदेकहेतुकमित्यर्थः॥ किमप्य
निर्वाच्यं रसांतरं लक्षणाया भावांतरं तच्च हलकिं विदार्य विवक्षितं। कृतभयेत्यादिविशेषणो न क्रोधाश्रुदुर्घभीत्यादेः संकरः कि
ल किंचितमिति लक्षणार्थस्य प्रतीतिः रसेन रंगेण हेतुना भजंती॥ अतएव सवकिताभयात्स संभ्रमावकितं भयसंभ्रम इति शब्दा
र्णवे। सस्मितादुर्घात्समंदहासाववक्रवारिजश्रीर्यस्योः सासती। अत्र सवकितविस्मितयोः पूर्वोक्तभयरुषानुभावत्वेनोक्तिः॥ ३७

कृतभयपरितोषसन्निपातंसवकितसस्मितवक्रवारिजश्रीः॥ मनसि जगुरुतत्क्षणे उपदिष्टं किमपि रसेन रसांतरं भजंती॥ ३७॥
अवनतवदनेन्दुरिहृतीव व्यवधि मधीरतया यदुत्थितास्मे॥ अहृतसुतरामतोऽस्य वेतः स्फुटमभिभूषयति स्त्रियस्रयेव॥ ३८॥

॥ अवनतेति॥ अवनतवदनेन्दुः लज्जयानम्रमुखीत्यर्थः। अधीरतया इधृष्टतया व्यवधि किंचिद्यवधानं। उपसर्गद्योः किरितिकिप्रत्य
यः। इहृतीवयां हृतीवतथावाकुलासतीत्यर्थः। आहूतनद्योर्नुमितिनुमागमोवास्यात्। अस्मेप्रियायउत्थिता आत्मानं प्रकाशयंती स्थि
ता इत्यर्थः। तिष्ठतेर्लुङ्। प्रकाशनेत्येवाख्ययोश्चेत्यात्मनेपदं स्याद्येति सिद्धः किंत्वां इकारश्चधातो रंतदिशः कित्वाच्चगुणः इति
पदतेहितोरस्यप्रियस्यवेतः सुतरामहृततात्तथाहि त्रयेवस्त्रियोऽभिभूषयति स्फुटं प्रसिद्धमित्यर्थः। अतोऽस्या अपि त्रयाभूषितत्वा
दतिमनोरमतच्युक्तमिति भावः। कुलकोलंकारो यमर्थातिरन्यासः। मध्याचियेनापिका। लज्जामन्त्रमथमध्यस्या मध्यमोदितयोवनाइ

लिलक्षणासंभवात्॥ ३८॥

मा.टी.७

१४

किसलयेति॥ किसलयशकलेषु अवाचनीयाः प्रसिद्धगतिर्वैलक्षण्याच्चयितुमनर्हाः किंतु केवलं पुलकिनिदयितस्यृष्टत्वात्
 त्पश्यादेव रोमांचवत्संगकेवपुषिनिषेयाविरुतायशस्तथमिष्यलीयाः। कुतश्च नखपदानिनखांकाएवलिपयोऽश्रणिषेषु
 तेनतुप्रसिद्धाक्षरः। अतोवाचनीयाइत्यर्थः। नेतावतानुपकारत्वं चेत्पाद। अपीतितथापिदीपितार्थाः सांकेतिकसन्निवेशवशां
 देवद्योतिताभिधेयाः। लिख्यंतइतिलेखाः। कर्मणिघञप्रत्ययः। अनंगस्यलेखाः तत्प्रयुक्ताइत्यर्थः। दयितेर्दयिताभिर्दयितैश्च
 पुमांस्त्रियेत्येकशेषः॥ किसलयशकलेषुपुष्पणिदधिरेपुणिहितालिखिताइत्यर्थः। दधातेः कर्मणि लिट्। नेर्गदनदेत्यादिना न

किसलयशकलेषुवाचनीयाः पुलकिनिकेवलसंगकेनिषेयाः॥ नखपदलिपयोऽपिदीपितार्थाः पुणिदधिरेदयितै =
 रनंगलेखाः॥ ३९॥ कृतकृतकरुषासखीमयास्यत्वमकुशलेतिकयाविदात्मनैवा॥ अभिमतमभिसाभिलाषमाविष्कृत ४०

कारस्याणत्वं। लौकिकप्रसिद्धलेख्यं वैलक्षण्याच्चतिरेकालंकारः॥ ३९॥ कृतेति॥ कृतकृतकरुषा॥ भुजमूलमवंधिर्मूर्द्धिमात्मा॥
 कृतकृत्रिमरेषयाकयाचिन्नायिकयात्वमकुशलामाल्यग्रथनेकुशलानोसीतिसखीमयास्यतिरस्यात्मनास्वयमेवाभिमतेम
 भिप्रियाभिमुखंसाभिलाषंआविष्कृतभुजमूलंप्रकाशितेकक्षुप्रदेशंचयथातथा मूर्द्धिमात्माअवंधिवद्वा॥ अयंवस्वाभिप्रायव्यं
 जकचेष्टारूपश्चापलारवाः संचारीतिविशेषः। नायिकाप्रौढेवास्मरमंदीकृतक्रीडाप्रौढासंपूर्णयोर्वनेतिलक्षणात्॥ ४०॥

गुरुः
१४

अथकांचिन्नायिकांप्रतिसखीवचनं त्रिमिः कुलकेनाह ॥ अमिमुखमिति ॥ मधुमकरं दंष्ट्रतवांतिभुजंत इति मधुवताः मधुयाः ।
कर्मण्यणप्रत्ययः । तथा पठते अमिमुखमुपयाति आगते सति त्वं किंचिन्नास्मभिदधाः न किंचिदालयमौ न भज इत्यर्थः । स्त्रो
त्तरे लङ् । नमाश्वा ग इत्यट्प्रतिषेधः । मौनस्य मधुकरबाधनिवृत्तिरेव फलमित्याह । मध्विति ॥ मधुना मद्येन सुरभिर्मुखावुस्य
योगंधस्तस्मिन्नुल्लेखेर्त्ताभात् । स्त्रियां क्तिन् अनेन मधुवतं पठते न त्वयि अघि अघित्वत्विभक्त्यर्थे इत्ययीभावः । त्वमावेकवच

अमिमुखमुपयातिमास्म किंचित्त्वमभिदधाः पठते मधुवतानां ॥ मधुसुरभिमुखावुगंधलब्धे
क रधिं मधित्वदनेन मानियाति ॥ ४१ ॥

न इत्यर्थः । निर्देशत्वादिरुविभक्त्यर्थे भावेऽप्येकार्थवृत्तेर्युष्मदस्मदोर्मयव्यतिरूपत्वादेशः । अतएव विभक्त्यभावाच्चत्वादेशोऽत्र चिं
त्य इति वृत्तमवचनं चिंत्ये । अधिकमत्यंतं सर्वत्रेत्यर्थः । मानियाति मानियात्पते । भावे लुङि चिण्वहृङि । अत्राभियातासंवंधे
पितत्संवंधोक्तेरतिशयोक्तिः ॥ ४१ ॥ ॥ सरजसेति ॥ किंच मधुपिवतीति मधुयो मधुलि रा मद्यश्च । अतो नुपसर्गे
कः । भुवि रोहंति जायंत इति च भूरुहं वृक्षाणां भौमानां च देहिनां च संवंधिनीषु सह रजसा सरजसे अचतुरेत्यादिना सा कल्पार्थे

मा. टी. ७

१५

व्ययीभावे समासां तनिपातः तेन सरजस्क इति बहुव्रीह्यर्थोक्तो यो मुखो वा । महाकविप्रयोगवाहुल्यात् । अव्ययीभावदर्शनं प्रा-
पिकाभिप्रायमित्युक्तं स्यात् । तथा च सरजसं सरजसो वा यो मे करं दस्तेन निर्भरा सुपूर्णसु । ननु त्वदधरवदमतेनाप्यरज-
स्केतेति भावः । अन्यत्र रजः स्त्रीपुष्पां स्यादजः पुष्पमार्त्तवमित्यमरः । तत्सादृश्यं तत्करदृशं ननु श्रुतेति तेन श्रुतेशोणितस-
न्निपातप्रायास इत्यर्थः । प्रसवविभूतिषु पुष्पसमद्विषु जन्मपरं परासु च विरक्तः निस्पृहः सन्नमत्तं पिवतीत्यमृतमय इति । नो म्हा-
वां कुर्यासौ अतवाधरमोक्षं आजिहीते आगच्छति । क्रवं सत्यमित्युत्प्रेक्षा । अन्यत्र तु अमृतं यो देव इति नामवां कुर्या देवभूया-
पेक्षयेत्यर्थः । अथवानि श्रेयसप्राप्तयेक्षयेत्यर्थः । ओयो नि श्रेयसा मृतमित्यमरः । क्रवं शां अवतं अधरं धरा संवंधरहि-
सरजसमेकरंदनिर्भरा सुप्रसवविभूतिषु मृहं विरक्तः ॥ क्रवं मृतमपनामवां कुर्यासावधरममुं मधुयस्तवा जिहीते ॥ ४२ ॥

तं अमुं परलोकं अपथमिव इह वामुत्र वमुवां इह वामुत्र वान्चेति इत्यादौ लोके वेदे वेदमदसौ लोक इत्येव हि दर्शनात् । आजि-
हीते । अविध्यतीत्यर्थः । ओहाङ् गतो इति धातोर्लटि श्लाघिति हि भावः । इह ल्ययोरिति कारः । इह नायिकावदनसौ रमहेतुकस्य म-
धुयागमवां कुर्या हेतुकत्वात्प्रेक्षणं दुर्लभं हेतुत्वेऽप्यासावध्रुवमिति व्यंजकप्रयोगाद्वा व्यासती मधुमस्याधरदृशा संवंधे संवंधा-
तिशयोक्त्युत्थापितेति संकरः । पूर्वोक्तप्रकृतार्थप्रतीतिस्तु मधुयादिशब्दानामभिधार्य प्रकृतार्थनियंजितलाक्ष्यशक्तिमूलो ध्वनि-
रेव न शेष इति अलं विस्तारेणा ॥ ४२ ॥

गुरुः
१५

इतीति॥ इतीत्थं सखे वजनस्तस्मिन्सखीजने वदति सति निमीलं त्यो भयान्मुकुली भवं त्यो अतएव दोगुणो आवृत्तीयो स्ते द्वि
गुणो हिरावृत्ते गुणस्त्वावृत्तिश्चादि जेपं द्वियामुख्यतंतु स्थितिर्वैजयंतीति कृते द्विगुणिते अतएव सांद्रतरे अक्षिप
क्षममालेनेत्रलोमपंक्तीयस्याः साकाविदिति शेषः। अक्षिग्रहणस्य पक्ष्यक्षयवैगुण्यलक्ष्मीरक्षोरेवेति द्योतना

इति वदति सखीजने निमीलद्विगुणितसांद्रतराक्षिपक्षममाला॥ त्वघतदलिभियेव
भर्तुरंकं भवति द्विविक्तवता गुणोऽङ्गनानाम्॥ ४३ ॥

र्थत्वान्नयो न हृत्पं॥ अलिभयेन भर्तुरंकं मुत्संगमपततप्रासवती॥ अरोमहृत्कष्टं यतूकीटकादपि भयमित्याशंकारु
भवतीति। अंगनानां ततुपुंसामिति भावः। द्विविक्तवता भीरुता गुणो भवति द्विनतु दोष इति भावः। अतएव जनसमक्षं भ
र्तुरंकारेण मपि दोषो नास्तीति। याश्च स्खलं वनादीनां भयानुभावोत्पलकालं कारैश्च समर्थंति रन्यासः॥ ४३ ॥ छ ॥

मा. टी. ७
१६

मुखेति॥ यूना अभिनवो वधूर्नवोटांगनायिवलात् वलात्कारान्मुखं कमलमिवेत्युपमितसमासः। तदल्पं मुखं कमलकं। अ-
ल्पार्थे कन्यत्ययः। उन्नमयोद्यम्यत्यपिलघूपूर्वादिभ्योदेशः। अयं विवृतमिति यत्तद्वं वनं विदग्धसखा चतुरसखा वा-
लपन्नवाग्राणां ग्रहो ग्रहणं। ग्रहवदति श्रिगमश्चेति अप्रत्ययः। तत्पर्यायात् दासक्तयो सत्या किं विद्यासंगं कल्पयंत्ये-
त्यर्थः। न विविदेपि किल तत्प्रकाशितमिति किमु वक्तव्यमित्यपिशब्दार्थः। किलेत्पत्नीके। वस्तुसो विदितत्वेपि अविदि-

त्रिभिर्विशेषकं॥ मुखकमलकमुन्नमय्य यूना यदभिनवो वधूर्वलादयं वि॥ तदपि न किल बालपन्नवाग्रग्रहप-
र्याविविदे विदग्धसखा॥ ४४॥ व्रतति वितति निस्तिरोहितायां प्रतियुवतो वदनं प्रियः प्रियायाः॥ यदधयद-

तत्वे इव स्थितं वैदग्ध्यात्। अन्यथा तयोर्विस्त्रं भविद्यात्तादिति भावः। मुग्धेयं नायि ॥ धरावल्लोपनृत्यत्करवल्लयस्वनितेन त-
का उदयद्यो वता मुग्धालज्जा विदितमन्मथेति लक्षणार्थसंभवात्॥ ४४॥ व्रततीति॥ प्रतिकूलो युवतिः प्रतियुवतिः सपत्नी-
तस्यां व्रततयो वल्लः। वल्लो व्रततिर्लतेत्यमरः। तस्मां विततयोजालानि तानि निस्तिरोहितायां सत्यां प्रियः प्रियायां वदनमदध-
यदपि वदितियते। धेरो भौवादिकान्नुः तद्वदनपानं अधरावल्लो येन अधरं वन्दनेन तज्जनि तवर्थयित्यर्थः। नृत्यतोः करयो-
र्वल्लयानां कंकराणां स्वनितेन ध्वनिर्न विवरे विवृतं प्रकटीकृतमिति यावत्तदेव तस्यास्तदनुमायकममभूदित्यर्थः। अत्रैका-

एषा अपरा न्नीर्षा निर्वेदवतीत्यनुसंधेयं॥ ४५॥

गुरुः
१६

विलसितमिति॥ वधूः कावित्स्त्री पुरस्तादग्रे धरणि रूढमधिरोहतीति धरणि रूढाधिरूढा वधूः रूढः क्षिप्रा तस्यास्तदधिरू
ढः लतायाः विलसितं वेष्टितं। नपुंसके भावे क्तः। अनुकुर्वती एवं मित्याश्लेष प्रकारं अभिनयंती अतु तया अकुटिलतया सखी
नां पुरोग्रे अकलितः अविवारितश्चापलमनुवितकरागमेव दोषो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा रमेणां प्रियमालिलिंगा। ए
वावहृषोत्सुकावती वप्रोटा च॥ ४६॥ ॥ सललितमिति॥ अन्यास्त्री उद्धृतगुच्छं वांछु यो न तत्सर्वं कजिष्टु क्षया सल

विलसितमनुकुर्वती पुरस्तादग्र धरणि रूढाधिरूढो वधू लतायाः॥ रमेणामनुतया पुरः सखीनामकलितवापल
दोषमालिलिंगा॥ ४६॥ सललितमवलंबं याणिनां सै सहचरमुद्धृतगुच्छं वांछु यान्या॥ सकलकलभकुंभवि

लितं सविलासं यथा तथा सहचरं प्रियं याणिनां अविद्याद्वामेनेति शेषः। अंसे ज्वलंतं व्यावष्ट ॥ अमाभ्यामुरसिरसादवतसरे
भ्यसकलयोः समग्रयोः कलभकुंभयोः करिकुंभयोर्विभ्रम इव विभ्रमः। सोदर्थं यपी स्ताभ्यां स्तेनाभ्यां रसाद्रागादुरसि अ
वतसरे आह्लादयामास॥ सहचरमिति शेषः। अभिमुखस्यानकादिति भावः॥ स्तरागतेः कर्तरिलिङ्। अतश्च संयो
गादेर्गुण इति गुणः॥ शरपूर्वाः खय इति अभ्यासस्य सकारस्य लोपः। इयं च प्रोदैव॥ ४७॥

मा.टी.७

१७

मृद्विति॥ अन्त्यास्त्री उच्चतराणां मुन्नतकुसुमानां उच्चतुमपचेतुमिच्छया उच्चतरोच्चिषया विनोतेः सनंतास्त्रियामप्रत्यये टापा
विभाषाचेरितिकुत्वविकल्पः मृदुवरणातलाग्रेण दुःस्थितत्वादुःखेन स्थितत्वात् अथ दुःस्थिते रित्यर्थः कुचकुंभयोर्भरस्य भा
रस्य पुंसि संज्ञायां धः प्रायेणिति द्यप्रत्ययः न स हतेत्यंतमस हतरा संज्ञेः यवाद्यजेता न न समासांतरं प्रत्ययः भरमस ह

मृदुवरणातलाग्रदुःस्थितत्वादस हतरा कुचकुंभयोर्भरस्य॥ उपरि निरवलंवनं प्रियस्य न्यपतदथोच्चतरोच्चिषी
षयान्या॥ ४८॥ उपरि जितरुजानियावमानां कुशलतया परिरंभलो लुपोन्यः॥ प्रथितपृथुपयोधरां गृहाणा स्वयमि

मानेत्यर्थः कुद्योगात्कर्मणि षष्ठी॥ अथास्मिन्नवसरे निरवलंवनं यथा तथा प्रियस्योपरि न्यपतत॥ निरवलंवनत्वा न्नियया
नेत्यर्थः एषा प्रोटे वस्वभावाक्तिरलंकारः॥ ४८॥ उपरि जेति॥ उपरि जातान्युपरिर्जनितरो जीतानितरुजानिया निकुसु
मानितानियावमाना मपचित्य देहीति प्रार्थयमानां प्रथितपृथुपयोधरां प्रशस्यीव रकुचां मुग्धवधूं अकुटिलधियं
स्त्रियं परिरंभलो नुयः आश्लेषलात्तसोन्यः कुशलतया कंचनायदुतया स्वयमेव गृहाणेति मयोद्यता त्वमेवापविनुष्येत्य
र्थः इति नागम्यनानार्थत्वादुक्तेति न प्रयुक्तं। पौनरुक्त्यात् दोर्भा मुदा स उद्यच्छतिस्मा अयं वै काय न तत्वा दनु कूलो नायकः
नायिका तु स्वाधीनयतिका प्रोटे वा॥ ४९॥

तिमुग्धवधूं मुदा स दे
भ्याम॥ ४९॥ ४९॥

उरुः
१७

मा. टी. ७
१८

अधीति॥ अधिरज निरज न्यां विभक्त्यर्थे व्ययीभावः। तस्याः सपत्न्या इत्यर्थः। बुद्धिस्थितानामग्रहणा सहना च तच्छब्देन
निर्देशः॥ धाम गृहं जगामेति ह्येतुना प्रियतमया कर्मास्त्रजा करणेनाववक्षीयुवापदमपि। अत्यंतसंयोगे द्वितीया
वलितुं न सेहेन शशक। तथा हि ससाध्वसानां। भयग्रस्तानां किमिव किंवा इव शब्दो वाक्यालंकारे। इवेतीषदर्थे य
मोत्प्रेक्षा वाक्यालंकारे ध्विति गण व्याख्या नो शक्तिं हरतीति शक्तिहरं। हरतेरनुद्यमने जित्यव्युत्पत्त्यः। न भवतीति शो

अधिरज निजगाम धाम तस्याः प्रियतमयेति ह्यस्त्रजा वनद्वः॥ पदमपि वलितुं युवानसेहे किमि
वनशक्तिहरं ससाध्वसानां॥ ५२॥

धं॥ अस्तिर्भवतिपरो प्रयुज्यमानोऽस्य सतीति वचनात्। भवतीति तत्तः। पूर्वाचार्याणां संज्ञा सर्वस्यापि मीहणां शक्तिहरत्वा
दवलाकृतः स्तग्वंधोऽपि पुनः शक्तिहर इति युक्तं। इति सामान्येन समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः। खंडितेयं नोयिकाज्ञाने
न्यासंगविकृते खंडितेर्षा कषायितेति लक्षणात्॥ नायकस्तदक्षिणाः भयबंधसहना दितितुल्यो नेकत्रदक्षि
ण इति लक्षणा र्थप्रतीतेरिति॥ ५२॥

ध

७२
१८

अथ काचित्खंडितानि जकांतमागस्कारिणं पञ्चवदनेन प्रसादयंतं चतुर्भिः सभर्त्सनमुपात्मते ॥ नेत्यादिः ॥ वयममुष्य
दानयोग्या न खलु ॥ किंतु या असावे वा सको त्वत्प्रिया ॥ अवयव सर्वनाम्ना मे कवप्राकृटे रित्यकञ्चत्ययः ॥ रहो ररुसि ॥ ररु
श्रो पांशुवालिङ्गे इत्यमरः ॥ त्वां पिवति पानं करोति च ॥ पापाने भौवादिकः पाप्यादिना पिवति वा देशः ॥ पाति रक्षति च ॥ अन्य

न खलु वयममुष्य दानयोग्याः पिवति च पाति च या सको ररुत्त्वाम् ॥ व्रज विटप
ममुंददस्व तस्ये भवति यतः सदृशोश्चिराय योगः ॥ ५३ ॥

तो वा रयति चेत्पर्यः ॥ पारक्षणे अदादित्वा कृयो लुका तस्ये अमुं विटानुपाति इति विटपं पञ्चवं ॥ विटपेऽऽपञ्चवे खिङ्ग इति
विश्वः ॥ ददस्व ॥ प्रयच्छ ॥ दद दान इति भौवादिका नो ट ॥ व्रज गच्छ ॥ यतो दानाश्चिराय चिरकालाश्चिरार्थे व्ययमित्युक्ते ॥ स
दृशो ररु रूपयो र्ये गि भवति ॥ उभयो रपि विटपत्वादिति भावः ॥ समात्तं कारेयं सा समात्तं कृतियोगे वस्तुनो ररु रूपयो रिति ल
क्षणम् ॥ ५३ ॥

ध्या २

माटी ७

१८

तवेति॥ हे कितवधूर्तव्यावर्धमेवाहितैः तत्कार्यस्यान्यतएव सिद्धत्वादिति भावः। तव संवन्धिभिः क्षिति रूपाणां पञ्च
वाः पुष्पाणि च तान्येव कर्णपूरयन्ति इति कर्णपूराः कर्णवतंसाः कर्मण्य एति नैस्माकं किंतु साध्यं न किं विदसीत्यर्थः
गम्यमानसोधनक्रियापेक्षया कर्णपूरणां कर्णत्वात् तृतीया। उक्तं च न्यासोद्यतेन केवलं क्रियमानेन वक्रिया निमि
त्रं कारकभावस्य अपितु गम्यमानापीति किंतु न त्वंगतं नैर्विदितैर्जनेषु प्रसिद्धैः। जनेषु विदितैरिति सप्तमी समासः

तव कितवकिमाहितैर्व्यानः क्षिति रूपाणां पञ्च पुष्पकर्णपूरेः॥ ननु
जनविदितैर्भवद्यत्तीकैश्चिरपरिपूरितं मेव कर्णयुग्मं॥ ५४ ॥

नैतव पूजायामिति षष्ठी समासनिषेधात्। नवक्तस्य च वर्तमान इति षष्ठी निर्वधः। आधारत्वं विवक्ष्यातां तदप्राप्तेः॥ कृ
द्योगतश्चरणषष्ठी न समस्य त इति प्रतिप्रसवत्वात् तदप्राप्तिः। भवद्यत्तीकैर्भवतो प्रियवर्तने रूतैर्नैस्माकं कर्णयुग्मं
चिरपरिपूरितं नित्यं पूर्णमेव। अतः पूरितस्य पूरणयोगादलं मेवेति रित्यर्थः। अतः उत्तरवाक्यार्थस्य पूर्ववाक्यार्
थहेतुत्वेनोपनिबन्धाच्चकार्थहेतुत्वेनोपनिबन्धाच्चकार्थहेतुकं काव्यलिंगमलंकारः॥ ५४ ॥ ॥ ५५ ॥ ॥

५५
१८

मुहुरिति॥ अलिनादेर्मुहु रूपरुसितां प्रतारणा र्थेति परिहृत्यमातामिव स्थितं । एतां कलिकां कोरकमालां । कलिकलहं व॥
कलहेव युगे कलिरिति वै जयंती । स्त्री प्रत्ययस्त्वविवक्षितः श्लेषेनोस्माकं किमर्थं वितरसि हे शठ गूढ विप्रिय कारि तस्यास्त्व
म्रियाया धाम्नि भवने वसति स्थितिमुपगतेन त्वया श्लेषे वत्तमानो महा कलिः कलहो दत्तः स्वदत्त एव महति कलो स्थिते
किमल्पेनेत्यर्थः । अत्रापि पूर्ववाक्यार्थस्योत्तरवाक्यार्थहेतुकत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं स तु कलिकामिति श्लेषोत्थायि

मुहु रूपरुसितामिवालिनादेर्वितरसिनः कलिकां किमर्थमेनां॥ वसतिमुपगतेन धाम्नितस्याः शठ कलिरेव महां
स्त्वया दत्तः॥ ५५॥ इति गदितवती हृषाजघान स्युरि मनोरम पद्मके सरेणा॥ अवगमनियमितेन कान्तमन्या समम

नया कोरक कलहयोर्भेदे अभेदरूपातिशयोक्त्यनुप्राणितमिति संकरः॥ ५५॥ इतीति॥ ॥ सितां वरुहेणा वक्षुषा वा॥ पर्द॥
इतीत्यंगदितवती उक्तवती अन्यास्त्री रूपाकां तं स्फुरितान्युज्वलानि मनोरमानि पद्मानीव केसराणि । अन्यत्र केसराणीव पद्मा
णि यस्य तेन अवगमनियमितेन श्लेषेनेधतेन तेन निरुद्धेन वासितां वरुहेणा नीलोत्पलेन वक्षुषा च समं युगपत् जघान ता
डयामास । एषा च खंडिता नायकस्तथ वृः व्यक्तांगो निर्भयो धृष्टतिलक्षणात् । अत्र स्फुरितेत्यादितुल्यधर्मगम्योपमयो
रसितां वरुहं वक्षुषो ह भयो रयिता डनसाधनतयोपात्तत्वे तत्प्रकृतत्वा केवलप्रकृतस्य दानुल्ययोगिता लक्षणां तूक्ते॥ ५६॥

मा: ७

२०

विनयतीति। प्रणयिनिप्रिये सुदृशः प्रियाया दृशो लोचनादेव कस्मादेवेति भावः। सुकेसेषु भवं कौसुमं परागं रजः कणं
तत्रैकमेवेति भावः। आननानिलेन नितम्बमुखपूत्कारेण विनयात्पपनयतिसतितदहितयुवतेस्तत्सथत्वाच्च
क्षोर्द्धयमपिनत्येकमिति भावः। रोषा एव रजांसितैरभीक्ष्णमायुपूरे पूरितं। नत्वेकेन रजः कणेन किं विस्य

कालायकं॥ विनयतिसुदृशो दृशः परागं प्रणयिनि कौसुममातनानिलेन॥
तदहितयुवते रभीक्ष्णमक्षोर्द्धयमपि रोधरजोभिरायुपूरे॥ ५७॥

षु मात्रमिति भावः। विपत्तः पूर्यतेः पूरणेनैव कर्मणि लिट्। उदोष्पपूर्वस्येत्पुकारादेशः। वर्णरूपधायादीर्घइकः। पुरी
आप्पायन इत्यस्माद्देवादि कादकर्मकात्कर्त्तरि लिट्। पूर्णमित्यर्थः। अत्रान्यतोरजोविनयनस्यान्यत्र रजः
पूरणकारणत्वायोगादकारणकत्वमेव पूरणमिति विभावनात्तत्कारः। रूपकानुप्राणित इति संकरः॥ ५७॥

गुरुः

२०

स्फुटमिति॥ इदं प्रतियुवतेः सयत्माः॥ अभिधानं नाम धेयं अंगना नाम भिवारः परमाणु कर्म यथा श्येते तां चरन्यजेते
 तितस्य मंत्रोऽभिचार मंत्रः स एव स्फुटमित्युत्प्रेक्षा॥ यद्यस्माद्धरतनूः स्त्रीयत्ना भर्त्री अमुना सयत्नी नाम धेयेनोपहूय द्रुम
 कुसुमेन द्रुमग्रहणमभिचारपवित्तत्वं द्योतयद्देवताभिर्मंत्रादि संस्काराभावं द्योतयति॥ तेन कुसुमेनाप्याहतां
 मूर्च्छति॥ यदुच्चारणपूर्वकं कुसुमताडनमपि मारकं सोभिचारमंत्र एव सत्यमन्यथा केवलं कुसुमे पितप्रसंगादित्यर्थः॥ ५८॥

स्फुटमिदमभिचारमंत्र एव प्रतियुवतेरभिधानमंगनातां॥ वरतनूरमुनोपहूय यत्पाद्रुमकुसुमेन पदाहताप्य
 मूर्च्छति॥ ५८॥ समदनमवतंसितेधिकं प्रणयवता कुसुमे सुमध्यमायाः॥ व्रजदयितलघुतां वभूवभारः

समदनमिति॥ प्रणयवता प्रियेण सुमध्यमध्यामायाः मिषायाः॥ अधिकरो विभक्त्यर्थे व्ययीभा ॥ सयदिहिरण्यमयमंडने सय
 वः॥ कुसुमे समदनं यथा तथा अवतंसिते अवतंसीकृते सति सयदिहिरण्यमयमंडने सयवः॥ व्रजदयिसमाने एकः॥ व्रतियस्या
 सस्याः सयत्माः॥ नित्यं सयत्नादि स्थितिर्दीपू॥ नकारश्च एतस्मादेव निर्देशात्समानशब्दस्य सभाव नियमः॥ हिरण्यस्य विका
 शी हिरण्यमयं॥ द्वांद्विनायनादिना निपातः॥ तस्मिन्मंडने वभूव॥ यत्किं विदपि प्रेमाकांतस्वहस्तदन्तं श्लाघ्यं मंडनं भवति॥
 अन्यन्महाद्यमपि हीनं भारश्च तत्तु मंडनमित्यर्थः॥ लघुत्वं गुरुत्वं गुणविरोधस्य हीनार्थत्वेन परिहारादिरोधाभासभेदः॥ ५९॥

मा.टी.७

२१

अवजितमिति॥ विलासवत्याः स्त्रीयाः अवणकुवलयकर्तृ अरुममुनातवाक्षणा रुविरतया सौंदर्येणावजितमित्ये
वमिति वक्तव्यानुवादः॥ अतएव चलज्जया अवतमभ्रमररुतैः तन्मिषेणोत्पथः॥ अधिकर्णमावचक्षे इत्येवेत्येका
॥ ६० ॥ अवचितेति॥ अलीनांकुलानि अवचितानि युवतिभिरुपात्तानि कुसुमानि यया सांताः रिक्ता इत्यर्थः॥ वल्लीः पु
ष्पलता विहाय कोमलानि माल्यानि मल्लंते धारयन्तीति॥ तासु कोमलमाल्यमालिनीषु॥ मलमन्वधारण इति धातो

अवजितममुनातवा रुमक्षणा रुविरतयेत्यवनम्यलज्जयेव॥ अवणकुवलयं विलासवत्याभ्रमररुतै
रधिकर्णमावचक्षे॥ ६० ॥ अवचितकुसुमा विहाय वल्लीर्युवतिषु कोमलमाल्यमालिनीषु॥ यदमुपद

तिनिप्रत्यये अनेभ्यो ङीप्॥ युवतीषु यदमुपदधिरेति दध्युः॥ तथा हि॥ ॥ धिरेकुलान्यलीनां नयरिव योमलिनात्मनां
मलिनात्मनां दुष्टचित्तानां परिवयश्चिरकालसाहचर्यं न प्रधानं अप्रयोजकं॥ किंतु भुक्तिरेवेति भावः॥ अतः परिवि
तलतात्पागो नोश्चर्य इत्यर्थः॥ अत्र मलिनात्मनामिति कृष्णांगस्य दुष्टचित्तत्वेन सह भेदाध्यवसायेनार्थतरंगा
सोत्थापिता श्लेषप्रतिभोत्थापितातिशयोक्तिरनुपाणिनेयमिति संकरः॥ ६१ ॥ नमः श्रीगणेशाय॥ ॥

प्रधानं॥ ६१ ॥

गुरुः
२१

अथोत्तरसर्गे जलक्रीडावर्णनाय तदुपो ह्यतत्वेन आसां वनविहारे भद्रवंश्रुमातिरेकं सप्तभिः कुलकेनाह ॥ अथेत्यादिः ॥
शिरसि जाताः शिरसि जां शिरोरूपाः । सप्तम्यां जनेर्दः । फलदंतादित्यादिना अलुकृतिषां पाशकलायः श्रुप्यस्य तस्य यः
पातः । तस्य भारादिवेति हेतूत्प्रेक्षा । नयादादौ खत्वा दय इति वामनीयनिषेधे यि इव शब्दस्य पादादौ प्रयोगः । कवेरोदं
द्रात् । नितरा मतिशयेन । अथ यादाम्प्रत्ययः । नतिमभिरं सभागे ह्यलक्षिताभिर्नितं विनीभिरिति भाविना संबंधः । एव
मुत्तरत्रापि योज्यं । नतां सत्त्वमुत्तमस्त्रीलक्षणं । पुनयने मरुतां सां इदं ध्यानां यक्ष्मणां भरेण वेति पूर्ववद्वेतूत्प्रेक्षा ।

अथ शिरसि जपाशपातभारादिव नितरां नतिमभिरं सभागेः ॥ मुकुलितनयने मरुवारविंदेर्घनमरुतामिव यक्ष
णां भरेण ॥ ६२ ॥ अधिकमरुणिमानमुद्धुर्द्विर्विकसदशीतमरीचिरश्मि मजालैः ॥ परिचितपरिवुंवनाभियोगा

मुकुलितनयने मरुवारविंदेः अत्रोत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः ॥ ६२ ॥ अधिकमिति ॥ पुन ॥ एष गतकुंकुमरेणुभिः कपोलैः ॥
परिचितानां पूर्णयिनां परिवुंवने रभियोगात् मंडनादपगतकुंकुमरेणुभिः । अतएव विकसंति वै मत्स्यात्प्रतिफलं
ति अशीतमरीचे रूस्मां शो रश्मि जास्तानियेषु तैः । असंबंधे संबधातिशयोक्तिः । अतएवाधिकमरुणिमानमुद्धु
र्द्विः । कुंकुमापो येष्यात्पलं घनादतिलोहितैरित्यर्थः । कपोलैर्गंडुस्थलैरित्यपि ज्ञेयः ॥ ६३ ॥

मा.टी.७

२२

अवसितेति॥ पुनः अवसिताः अमेणपरिसमाप्राप्तललितक्रियाः सुकुमारवेषायस्यतेनललिततरेणामदुतरेणत
नीयसातनुतरेणावाहोयुगेनापुनः सरसैः सार्द्धैः किसलयैरनुरंजितैर्वा॥ अनुरंजनंप्रापितैरिवपुनरुक्तादिगु
णरक्तभासोयेषांतेः पुनरुक्तरक्तभाभिः॥ हलिसर्वेषामितिर्यकारलोपः॥ करकमलैः पाणिपंकजैः॥ अत्रेतर
जनकरापेक्षयापुनरुक्तरक्तत्वस्वाभाविकमेवतत्रकिसलयरंजनहेतुकत्वमुत्प्रेक्षते॥ इवाथेवाशब्दः॥ तदु

अवसितललितक्रियेणावाहोर्ललिततरेणतनीयसायुगेना॥ सरसकिसलयानुरंजितैर्वाकर
कमलैः पुनरुक्तरक्तभाभिः॥ ६४॥ सरसरसमुरः स्थलेनपत्युर्विनिमयसंक्रमितांगरागरा

त्प्रेक्षायांप्रयुक्तः॥ ६४॥ स्मरेति॥ पुनः स्मरेणसरसं (लोः)॥ भृशमतिशयखेदसंपदेवस्तनयुगलैरितरेतरंनि
सानुरागंयथातथापत्युरुरः स्थलेनकर्त्रीविनिमयेनव्यतिहारणसंक्रमितोंगरागोऽनुलेपनतस्पर्शगोरं
जनयेष्यतेः॥ अतिशयोक्तिशब्दितोयः खेदस्तस्यसंपदामहिम्नोवदत्पुत्प्रेक्षा॥ भृशमितरेतरंनिधस्मैः परस्पर
संश्रितैः स्तनयुगलैः॥ ६५॥

३५ः
२३

आदिस्थिराणां सवत्सराणां एकस्मिन्

अतनु इति॥ पुनरतनुना महता कुचभरेण आनतेन नम्रेण प्रागेवेति भावः॥ भूयः पुनश्च अमजनिता आनतिर्यस्यतेन
शरीरकेण सुकुमारे शरीरेण किंच॥ अनुचिता अनभ्यस्ता अभ्यसेषु यचितन्याप्यमितियादवः॥ तया गत्या यादवा
रेणाय॥ सादः काश्च्यतेन यन्निः सहत्वं मक्ष्मत्वं तद्धाने गंतुमक्ष्मे रित्यर्थः॥ न सहंत इति निः सहाः पचा घजंते नो
पसर्गस्य समासेत्वं प्रत्ययः॥ कलभकरो करिहस्ता इवो रवो महंतः ते हरुभिः सक्थिभिः॥ सक्थिक्ती वेपुमा
नूरु रित्यमरः॥ ६६॥

अतनु कुचभराततेन भूयः क्लमजनिता नतिना शरीरकेण॥ अनुचित गति साद निः सहत्वं
कलभकरो हरुभिः सहत्वं दधानेः॥ ६६॥ अपहृत नवपावको अशयक्षिति गमनेन पुन

अपहृतेति॥ पुनश्च रायचिरं क्षिति गमनेन अपहृती॥ वितीर्ण रोगैः॥ कथमपि चारोत्पलेश्वलमिर्भश
नवथावकी नवलाक्षारोगो येषां तेः पुनस्तेनैव वितीर्ण रोगैः सोकुमार्यादुत्पादित रोगैः परस्परस्य भशविनिवेशव
वेश्यतदवधंभेनेन स्वात्ननक्रमरोगोत्पत्तिः॥ कथमपि महता प्रयत्नेन॥ कथमादितथाप्यंतपन्नगोरवभांड्योरित्युत्प

वनिवेशव
नवथावकी
नवलाक्षारोगो
येषां तेः
पुनस्तेनैव
वितीर्ण रोगैः
सोकुमार्यादुत्पादित
रोगैः
परस्परस्य
भशविनिवेशव
वेश्यतदवधंभेनेन
स्वात्ननक्रमरोगोत्पत्तिः
कथमपि महता प्रयत्नेन
कथमादितथाप्यंतपन्नगोरवभांड्योरित्युत्प

॥ ६७ ॥

मा. टी. ७

२३

मुहुरिति॥ नितं विनीभिः उक्तधर्मोपलक्षितानिः स्त्रीभिर्मुहुरित्येवं वनविभ्रमाभिषंगादुनभ्रमणसंगात्तदानीतरां
 अतमितं तत्तस्यतेरण्यताभ्यावेतुः। नोदान्त्रोपदेशस्यमांतस्यानाचमेरितिवद्विप्रतिषेधः। युक्तंचतदित्याह। मृदु
 तरतनवोऽतिकोमलं गयस्ताः स्त्रियः प्रकृत्या अलसाः। अथ विरमपि प्रयासभाजं भवेत्किमुत सुतरामलसाः स्यु
 रित्यर्थः। अत्राप्रकृतं नैसर्गिकालस्य कथानेनागंतुकस्यैकेमुत्पत्त्याय सिद्धवर्णनादर्थाय त्रिरत्नं कारः। एकत्र वल्ल

मुहुरितिवनविभ्रमाभिषंगादतमितदानीतरां नितं विनीभिः॥ मृदुतरतनवो लसाः प्रकृत्या विरमपिताः
 किमुत प्रयासभाजः॥ ६८॥ समभिः कुलकं। प्रथममलघुमोक्तिकाभमासी सुमजलमुज्ज्वलगंडमंडलेषु॥

नोभावाद्यत्र वस्त्वन्यदायतेतू। कैमुत्पत्त्यायतः॥ कठिनकुचतटाग्रयातिपश्चादथ शतशर्करतांजगामतासां॥
 सास्यादथपित्रिरत्नं क्रियेतिलक्षणात्। अमश्वात्रसंवारीवायाः। अमः खेदो धरत्यादेः खेदोस्मिन्मर्दनादय
 इतिलक्षणां॥ ६८॥ अथ अमानुभवखेदं वर्णयति॥ प्रथममिति॥ अथ तासां स्त्रीणां अलघुप्रमतलं प्रथममुज्ज्वलगंडमंडलेषु
 मोक्तिकाभं मुक्ताफलसदृशमासीत्। पश्चात्कठिननरकुचतटाग्रयातिपश्चात्। अथ यत्नानंतं शर्कराः शतशर्करं समो हारेकवेव
 नोभावाद्यत इति नृपसकलांतस्य भावेस्तत्ताता शतशर्करता शतशर्करं कृतं जगाम। अत्रैकस्य अमजलस्य क्रमेणानेकाश्रयसंबंध
 निबंधनाम्यर्थात्कारभेदः क्रमेणैकमनेकस्मिन्नाधारेव तैते यदि एकस्मिन् नथवानेकं पर्वया लंकृतिर्मतेतिलक्षणात्॥ ६८॥

गुरुः

२३

मुनेमया कृतो गभंगिजात्रे विजृम्भितं यथासा

॥ ८७ ॥ ॥ ८८ ॥ ॥ ८९ ॥ ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ ॥ ९२ ॥ ॥ ९३ ॥ ॥ ९४ ॥ ॥ ९५ ॥ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ॥ ९८ ॥ ॥ ९९ ॥ ॥ १०० ॥
अमेपिकुचमंडलमविकृतशोभमित्याह ॥ विपुलकमिति ॥ योवनोद्धतानां कामिनीनां कुचयुगं विपुलकं पुलकरहितं मयि धनं पुल
कोदयेन सांद्रो मोहमेन कोमलं सदिति विरोधः ॥ विपुलं विस्तृतं तदेव विपुलकमिति विरोधः प्रियैः प्रकामं परिणेतो मलस्येति परि
मलं तत्कृतं परिमलितं मलितं कृतं तथाप्युज्ज्वलं विमलमेव च काशे इति विरोधः ॥ परिमलवत्कृतं परिमलितमिति विरोधः ॥ मत्वंता
नत्वं रोतिणि विकर्मणि क्तः ॥ एण विष्टवभ्यवे विनतो लुक् ॥ अपि विरोधे विरोधात्कारः संसृष्टिः ॥ ७० ॥ अथैकस्याः प्रियं कंठावलं व
नश्रमानुभावमेकेनाह ॥ अविरतेति ॥ अविरतोयः कुसुमानामपर्वयो हस्तेन लवनं ॥ हस्तादाने वेरस्तेय इति ध्रुवत्ययः तेन यः रेवदः
विपुलकमपि योवनोद्धतानां धनपुलकोदयकोमलं च काशे ॥ परिमलितमपि प्रियैः प्रकामं कुचयुगमुज्ज्वलमेव कामिनीनां ॥ ७० ॥
अविरतकुसुमावचायखेदान्निहितभुजालतेयै कपोयकंठं ॥ विपुलतरनिरंतरावलगुस्तनविहितप्रियवक्षसा ललेत्वे ॥ ७१ ॥
अभिमतममितः कृतांगभंगकुचयुगमुन्नतिविन्नमुन्नमया ॥ तनुरभिलषितकमद्वलेन वयवउतवेक्षितवाहुवक्षरीका ॥ ७२ ॥
तस्मादुपकंठं प्रियकंठे विभक्त्यर्थे वियीभावः ॥ निहिते भुजालतेयपादोः प्रवेष्टे भुजोवाहुभुजां च स्मर्यते बुधैरिति विश्वः ॥ तथा विपुलत
रो निरंतरमवलगुसंश्लेषो वयोस्तनोताभ्यां विहितकादिते प्रियस्य वक्षोपयातया एकैकं स्त्रिया ललं वलं वितं भावेति ॥ ७१ ॥ अ
थापरस्याः अंगभंगारवमनुभावांतरमाह ॥ अभिमतमिति ॥ तनुः काचित् न चोन्नो गुरावचनादिति विकल्पादनीकारः ॥ अभिमतममितः
प्रियमभीत्यर्थः ॥ उन्नतिविन्नमोन्नत्येन प्रतीतं प्रसिद्धं ॥ विदेर्भावार्थाद्विज्ञो भोगप्रत्ययोरिति प्रत्ययार्थनिष्ठानत्याभावा निपातः कुचयुग
तथावेक्षिते मिथो वेष्टिते वाहुवक्षयो भुजालतेययासा नद्युतश्चेति कपूत्कमद्वलेन श्रमापनोदकवेष्टावाजेनेत्यर्थः ॥ अभिलषित

मालिङ्गताग्रमिलाषं वयवउतवेक्षितवाहुवक्षरीका

मा.टी७

२४

अथ कस्याश्चिन्मुग्धायाः प्रियवापलोक्तिद्वारास्वेदोऽमं प्रकटयति ॥ हिमेति ॥ हिमलवसदृशो हिमकणनिभान् अमेरौ दविंदूनि
 त्वर्थः । मंथोदनेत्यादिना उदकस्योदादेशः । अथ नयता किल । प्रमाज्जीतेव । न तु तत्र तात्पर्यमिति भावः । तरणे नयूना नूतनोदव
 धाः कुचौ कलशविनोचकिशोरकाविव उन्नतनसाम्पादश्च शावाविव । अश्च शवः किशोरक इति शाश्वतः । तौ कुचकलशकिशो
 रकौ । उभयत्राप्युपमितसमासः । कथंचित्तत्वे शेषप्रतिषेधमेवेत्यर्थः । तरलतया वयलतया उत्सुकतयेत्यर्थः । यस्य शाते स्पृष्टो
 स्पृष्टोः कर्मणि लिट् । मुधियं ॥ ७३ ॥ अथ सर्वसामेव स्वेदोदेकं वर्णयति ॥ गत्वेति ॥ युवतय एव सरितस्तासां स्वेद एवापूरः प्रवाहः
 हिमलवसदृशः अमोदविंदू नयनयता किल नूतनोदवधौ ॥ कुचकलशकिशोरकौ कथंचित्तरलतया तरणे नयस्पृशा
 ते ॥ ७३ ॥ गत्वा देहं जघनपुलिने ह्रस्वमध्यप्रदेशः क्रामन् रडुमभुजलताः पूर्णनाभीरुदांतः । उन्नयोच्चैः कुचतटभुवंप्रा

जघनमेव पुत्तिनंतत्रोदेकं गत्वा रूक्षं आवृतो मध्यप्रदेशो ह्रस्वलग्नभागः । प्रवा ॥ वयनरोमकूपान्स्वेदापूरो युवतिसरितां प्रायगंडस्थ
 ह्रदेशश्च येन सः । उरुव एव रडुमाभुजा एवलताः तेवताश्च ता उरु रडुमभुजलताः । क्रामन् । पूर्णं पूरितं नाभीनामेव रुदानां अंतरम
 भ्यंतरः । अंतो मध्यावायेन सः पूर्णनाभीरुदांतः । रेफांतमकारांतं वा पूर्णं तिपूरेण्यं तात्कर्मणि क्तेः । वा दंतेत्यादिना लुगिट्प्रतिषेधनि
 यातः । उच्चैरुन्नतो कुचावेव तटौ तयोर्भुवंप्रदेशमुन्नोद्यारोमकूपान् रोमरंध्राणां तयोर्वकूपान् प्रावयन् पूरयन् गंडस्थ लो निकपोल
 भागान् उन्नतभूभागश्च प्रायः । अत्र युवतिषुरसित्वस्य तद्वेद्यवेद्यवयवादीं चारोपणात् समस्तवस्तु विषयसावयवबहुपकं
 शेषानुप्राणितं । मंदाक्रांतवर्तं ॥ मंदाक्रांता जलधिषडंगैर्ह्येति तौ तादुरवेदितिलक्षणान् ॥ ७४ ॥

७४
२४

मा.टी. ७

२५

एवं अमानुभावं स्वेदोदेकं वर्णयित्वा तत्पूलभूतां जलविहारे द्वा मासां दर्शयति ॥ प्रियेति ॥ यदा अंगनानां प्रियकरपरिमार्गं
न प्रियकरस्य शीतं मजेर्धनप्रत्ययः ॥ स्वेदतो यो दयश्रीः स्वेदोक्रमसंयत पुनर्भूषोऽधिकतरेव भवतु ॥ तदा मृत्तानशोभा
अस्मिन्कांतयः ॥ वपुर्धिम्लानेपीति भावः ॥ ता अंगना वने विहरणं वेदेन म्लानं म्लायतेः कर्तरि क्तः संयोगादेरातोधातोधा
तोऽर्थ एव त इति निष्ठानत्वां वपुरंगं अथ कर्त्स्नं नैमंगलानंतरं न प्रश्ना कर्त्स्नं च यो अथेत्यमरः ॥ अंभोभिरभिषेक्तुं ईषुः ॥

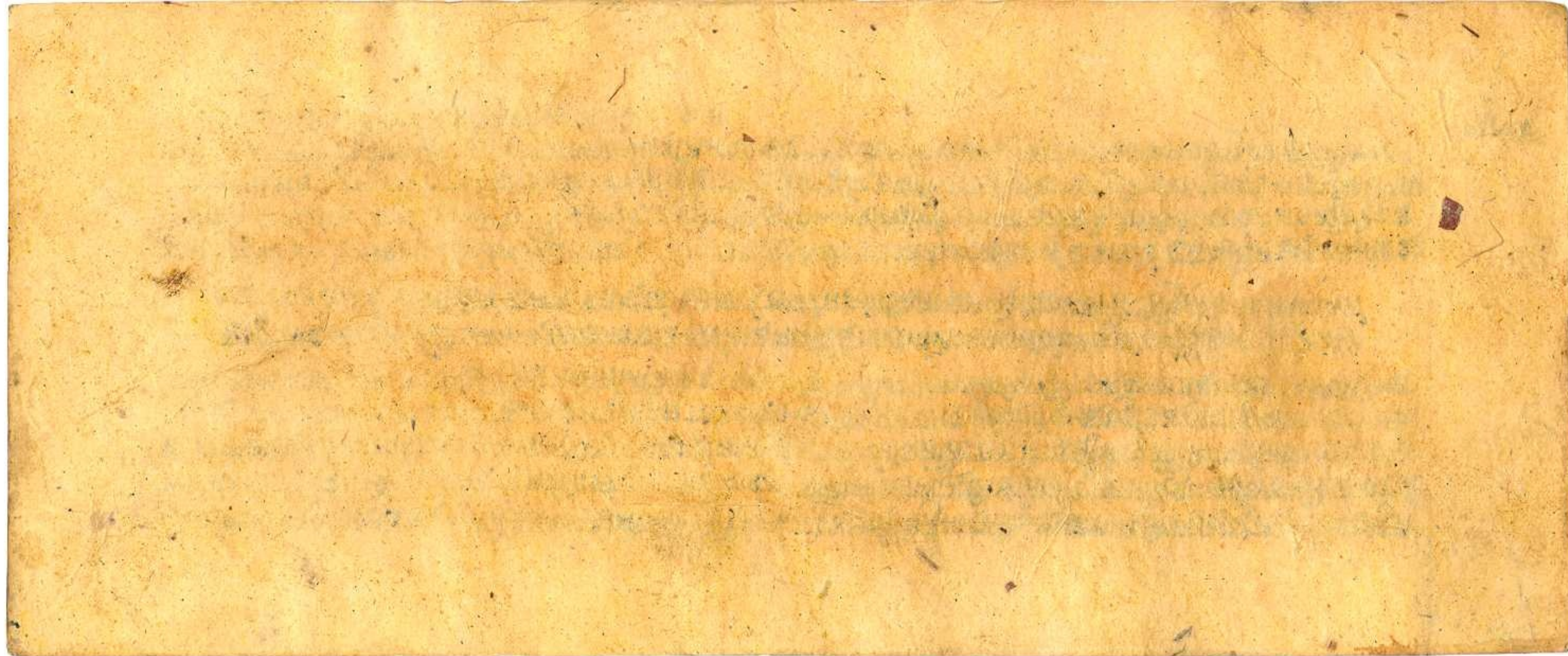
प्रियकरपरिमार्गादिंगनानां यदा भूत्युनरधिकतरेव स्वेदतो यो दयश्रीः ॥ अथ वपुरभिषेक्तुं तास्त
दांभोभिरिषुर्वनविहरणं वेदम्लानमम्लानशोभाः ॥ ७५ ॥ ० ॥ इति श्रीदत्तकसूतो माधवस्य
कवेः शिशुपालवधे महाकाव्ये वनविहारो नाम सप्तमः सर्गः समाप्तः ॥ ७ ॥ ॐ नमस्तु सदा ॥

इच्छंति स्म ॥ इवेति ॥ अत्र पूर्ववाक्यस्योत्तरवाक्यार्थसमर्थनहेतुत्वेनोपनिबन्धाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलं
कारः ॥ ॥ मालिनीवृत्तमुक्तं च वक्ष्यते च ॥ ७५ ॥ इति श्रीपद्मवाक्यप्रमाणपारावारपरिणामश्रीमहामहोपा
ध्यामकोलचलमन्त्रिनाथसूरिविरचितायां माधव्याख्यायां सर्वकषाख्यायां सप्तमः सर्गः समाप्तः ॥ ७ ॥

गुरुः

२५

ग्रंथसंख्या ६१३

मांटी

श्रीगणेशायनमः॥अथवपुरमिवेक्तुंतास्तदांभोभीरीधुरित्युक्तंतदेववर्णयितुमारभते॥आयासादिति॥अलघुतरस्तैःपृथुत
रकुर्वैरितिमांदहेतूक्तिः॥स्तनभिःभूषाभिःअमश्रुसैर्वाशब्दायमानैःस्तनशब्दइतिधातोर्लटःशत्रोदेशः॥अविकचलोचनारवि
दैःअमनिसिलिताक्षिपद्भेःआयासादुतविदारवेदान्तानांक्तांतानां॥योषितांतैःसमूहैःकर्तृभिःउर्वानिमित्तानिनिक्षिपानि॥
दुमीजप्रक्षेपणइतिधातोःकर्मणिक्तः॥तथैवचलंतिपदानियस्मिन्कर्मणितत्तथा॥उक्षेपणाशक्त्याभुविवलादाकृष्यमानवरणमि
त्यर्थः॥अभ्यंभोभःप्रतिकथमपिप्रवेलेप्रचलितंभोवेलिद्वास्वभावोक्तिरलंकारः॥स्वभावोक्तिरसौवास्यथावदस्तवर्णनमितिलक्ष
आयासादलघुतरस्तैःस्तनभिस्तान्नामविकचलोचनारविदैः॥अभ्यंभःकथमपियोषितांसमूहैस्तेरुर्वानिमित्त
चलत्पदंप्रवेले॥१॥यांतीनांसममसितभ्रुवांनतत्वादसानांमहतिनितात्तमत्तरेपि॥संसर्गैर्विपुलतयाभिधोनितं

एतत् ॥ अस्मिन्सर्गे प्रहृषिणीवृत्तं ॥ मित्रेज्जैगस्त्रिदशयति ॥ प्रहृषिणीयां ॥ १ ॥ यांतीनामिति ॥ ((वेःसंवाधं वृहदयितद्वनूववर्त्तम् ॥ २॥
 समं यं किं शो यांतीनां ॥ अह्नीनद्योर्नुमिति वैकल्पिको नुमागमः ॥ असितभ्रुवांस्त्रीणां अंसानां न तत्वाद्देतोर्नितां तमेत्यंतं मरुत्यंतरे ३ व
 काशे सत्यपि विपुलतया हेतुना मिथः संसक्तैरन्यान्यस्त्रियैर्नितं वै वृहद्विस्तृतया पितद्वर्त्तसंवाध्यत इति संवाधं संकटं नातु संवाध इत्य
 मरः ॥ यजंतस्यापि विशेषलिंगत्वं ॥ संवाधमनुवर्त्तत इति भाष्यकारादिप्रयोगादिष्यते ॥ वभूव ॥ नतां सत्व नितं ववेधुल्योक्तो सोऽर्थाति
 शय उक्तः ॥ असंवाधेपि संवाधोक्तिरिति शयोक्तिः ॥ २ ॥

गुरुः १

नीरं धेति॥ नीरं धेः सां देः दुमेः शिशिरां भुवं व्रजं तीर्गं कुंती सा स्त्रीः अतु हितरधि मरुत्तां शुः। क्षणमनिलेना कुली कृतानां वालितानां
शाखानामंतरालैः नीरं धेत्तेपि मुहुर्नीलचलनजनिर्ते रवकाशे मुहुः। कोतुकादौ तुकादौ स्तुकादिव सा शंकं परदारत्वात्सभय
मित्यर्थः। करैः यस्य स्पर्शास्पृष्टवानूचलना करेण हेतुकस्य तपन करस्य स्पर्शोत्सुक्य हेतुकत्वात्प्रेक्षणं कुणा हेतुत्प्रेक्षा॥ ३॥
अथ कस्याश्चिद्वृत्तं ज्येतां तपत्रं चंद्रत्वेनोत्प्रेक्ष्यते॥ एकस्या इति॥ वदनसरोजेन स्त्रीमुखं कजेन निर्जितं श्रीश्रुं द्रुमा एतेन वे
दनसरोजस्य चंद्रविजयात्सरोजांतरवैलक्षण्यं॥ चंद्रस्यातिकृष्टत्वं बोक्तं। अतएव सेवायै तत्सेवनार्थं आगत्य तपन करैः करा

नीरं धेदुमशिशिरां भुवं व्रजं तीः सा शंकं मुहुः। रिव कोतुकात् करैः साः॥ यस्य स्पर्शाक्षणमनिला कुली कृतानां शाखानामतु हितर
श्मिरन्तरालैः॥ ३॥ एकस्यास्तपन करैः करालिताया विभ्राणः स यदि सितो ह्यवारणात्वं॥ सेवायै वदनसरोजनिर्जितश्री

लिताभ्यामिषितायाः पीडिताया इत्यर्थः। करालो भीषणेन्य वदिति विश्वः। एतेन सेवावका ((रागत्य प्रियमिव चंद्रमाश्चकार॥ ४॥
शो दर्शितः। एकस्याः कस्याश्चिदंगनायाः स यदि आते पद्मणे एव सितो ह्यवारणात्वं स्वयमेव ज्येता तपत्रं विभ्राणः सन्नि
पंचकारेव इति क्रिया स्वह्योत्प्रेक्षा पराजितः कयाचित्सेवया जेतुर्विन्नमुपाजयतीति भावः॥ ४॥ ०॥ छे॥ ०॥

धि ३

मा. टी. ८
२

स्वमिति॥ रागाद्वेगोद्विग्नप्रियाया श्रुतिस्वकीयमुत्तरीयं वितन्वता विसारयता कांतेन प्रियेण प्रतिपदं पदे पदे वारित आ
तपोयस्यास्तस्या अयस्स्याः कस्याश्चिदंगनायाः सकृन्नाकृन्नुक्तादपरविलासिनी समूहास्तकाशात्वं वमी विभक्तेरिति पंच
मी अधिकतर ह्याया अनातपः कांतिश्च तदासीत्। कृन्नाकृन्नायां कांतस्व रुसाद्यतोत्तरीय ह्यायेवानन्यसाधारणा ज्ञापसी मुख
कांतिरपि तस्या एव भूयसीति भावः। ह्याया त्वनातये कांतावित्यंमरः। एतेन सकृन्नास्या अधिका काकृष्येति विरोधी निरस्त इ

स्वं रागादुपरिवितन्वतोत्तरीयं कांतेन प्रतिपदवारिता तयायाः॥ सकृन्नादय रविलासिनी समूहा ह्याया सीदधि
कतरातदाऽपरस्याः॥ ५॥ संस्पर्शप्रभवसुखोपवीचमाने सर्वंगे करतललग्नवत्तुभायाः। कौशेयं व्रजदधि

तिविरोधाभासोत्तंकारः॥ ५॥ संस्पर्शेति॥ करतले लग्नो वत्तुभोयस्यास्तस्याः। (गदतामजस्रं सस्रं सेविगलितनीविनी रजाश्या
स्वदस्तेन तद्वत्प्रंगेहीत्वा गच्छतीति अर्थः। अत एव नीरजाश्याः सर्वंगे संस्पर्श संभवेन प्रियांग संभवेन सुखेनोपवीचमाने पु
ष्टिगमिते सति। अत एव गदतां दृढत्वं व्रजदपि विगलितनीवि सुखपा रवशा द्विश्लिष्टं पि कौशेयं दुकूलमजस्रं सस्रं सेक
एव कोवाश्यत्रयः सनूकाम मा विष्कुर्वीतः एषा हृष्टा हर्षितरोमाव॥ ६॥

उरः
२

गच्छंतीरिति॥ हंसो हंसांगनां सैलमंदंगच्छंतीस्तास्तन्वीः स्त्रीरेव विस्मयिन् योगति सौष्टवादिस्मयवत्पोगातातिस्वयं ली
लागमनानि न विदधिरे न वक्रः लज्जयेति भावः। तथा हि॥ अयरेण जितं स्वगुणं बुधावा बुधापीत्यर्थः। प्रकाशयेत्। न कश्चि
दधीत्यर्थः। इदुपधस्य वा प्रत्ययस्येति विसर्जनीयस्य षत्वम्। अत्रतिरश्चां विवेकितातिशयोक्त्या गतिकरण निषेधः। तत्सम
र्थनायोपमर्थान्तरन्यासः॥ ७॥ श्रीमभिरिति॥ श्रीमभिरः शोभावभिरः निविडाः वृहता नितं वविंवाः कटिपञ्चाभ्यागाये

गच्छंतीलेरे समवेक्ष्य विस्मयित्वा स्तास्तन्वीर्न विदधिरे गतानि हंस्यः॥ बुधावा जितमयरेण काममा विष्कुर्वीत स्वगुण
मयत्रयः कएव॥ ७॥ श्रीमभिरजितपुलिनानि माधवीनामा रोहैर्निविडवृहन्नि तं वविंमेः॥ पाषाणस्वतन विलो =

घोतेः। माधवस्ये मा माधव्यस्तासां माधवीनां हरिवधूनां आरूढ्यंत इत्यारोहैः॥ (तमाश्रुनूतं वैलक्ष्यादयुरवरोधनानि सिंधोः॥
कटिपुरोभागे र्जद्यने जितपुलिनानि निजितं सैकतानि सिंधोरवरोधनानि समुद्रमहिषानद्य इत्यर्थः। वैलक्ष्यात्पराज
यकृतमनः संकोचाद्भूतोः पाषाणेषु स्वतनेनामिद्योतेन विलोतं यथा तथा। आश्रुत्रयुर्ययुरित्यर्थः। नूनं नदीनां स्वाभावि
क्याः। पाषाणस्वलिनाश्रुगते वैलक्ष्य हेतुकत्वात्प्रेक्षणादुण हेतुत्वे क्षा॥ ८॥

मा.टी.८

३

मुक्ताभिरिति॥ स्त्रीलोकः स्त्रीजनः कर्त्ता सलिलरयेण सानुन्नाः श्रुतयो मुक्तास्फोटस्ते एव येषुः कोशा पुटा इति यावत्॥ मुक्ता
स्फोटः स्त्रियां श्रुतिः पेशादिहीने दुमित्यमरः॥ ताभिर्मुक्ताभि र्त्सृष्टाभिर्मुक्ताभिर्मौक्तिकैः॥ अथ मौक्तिकं मुक्तेत्यमरः॥ कृ
तरुविकृतशोभं नदीनां सिकतामयं सैकतं पुलिनं॥ तीयोत्थितं तत्पुलिनं सैकतं सिकतामयमित्यमरः॥ सिकताशर्कराभ्यां
चेत्यण॥ विगलितेर्विशीर्णे होरे श्चार्हभिः स्तेः पल्पकेः शयनेः शयनेः॥ शयनं मं वयं कपल्यं काः षड्रया समा इत्यमरः॥

मुक्ताभिः सलिलरयास्तु मुक्तिपेशीमुक्ताभिः कृतरुविसैकतं नदीनां॥ स्त्रीलोकः परिकलयां वकारतुल्यं पल्पं के
विगलितहारचारुभिः स्तेः॥ ९॥ आद्यायम्पुमजमनिंद्यगंधवंधुं निश्वासश्चसनमसक्तमंगनानां॥ आरण्याः सु
मनस ईषिरेन भंगे रो वित्यंगणयति को विशेषकामः॥ १०॥

तुल्यं सदृशं परिकलयां वकार इमेने उपमेयं पूर्णं॥ ९॥ आद्यायेति॥ भंगेः कर्त्तृभिः आमजमध्वं श्रमोत्पं॥ अनिंद्यगंधस्य
आद्यगंधस्य वंधुं सदृशं तदुत्तमित्यर्थः॥ अंगनानां निश्वासश्चसनं निश्वासमारुते॥ असक्तमयति विदुमाद्याय
अरण्ये भवा आरण्याः सुमनसः पुष्पाणि नेषिरेनेषा॥ इषु इच्छायां कर्मणि लिट्॥ अनुवितो यमकांडेपरिवितपरि
त्याग इत्याह॥ विशेषकामयत इति विशेषकामः॥ शांतिकामिभिश्चावरिभ्यो एरतिराप्रत्ययः॥ कश्चो वित्यंगणयति॥

॥ अथ तिरन्यासः॥ १०॥

३

आयांतामिति॥ निजयुवतो वना दयांतामागतायां सत्यां सशंकं समयं। अपर शिरंदिनी जारिणीं वर्हाणां भरेण व्यवद
धतमार्द्ध दयंतं मयूरं पुर आलोक्य कामिन्यः प्रियेष्ठ नार्जवं कौटिल्यं अदधुर्विप्रसवत्यः कुटिलाः पुरुषा इति निश्चिक्व
रित्यर्थः। दधातेर्लुङि गानि स्येत्यादिना सिबोलुक्। आत इति ऊर्जसादेशः। अन्तरो रूपसर्गवद्वृत्तिवक्तव्येति अष्टदस्य

आयांतां निजयुवतो वना सशंकं वर्हाणामपर शिरंदिनी भरेण॥ आलोक्य व्यवदधतं पुरो
मयूरं कामिन्यः अदधुर्नार्जवं प्रियेषु॥ ११॥ आलोपेः कृतितरवारिमाधवीनां माधुर्यादमेत
यतत्रिणां कुलानि॥ अंतर्द्रुमुपययुस्त्यलावलीषु प्रादुष्या के इव जितः पुरपरेण॥ १२॥ त
चातोः प्राक्प्रयोगः॥ ११॥ आलोपेरिति॥ माधवीनां हरिवधूनामालोपेः कर्तृभिः माधुर्यादितो कृतितरवारि तिरस्कृत
तानि अमलेयतत्रिणां हंसानां कुलानि। उत्पलावलीषु तर्द्धिमंतर्द्रुनमुपययुः। अङ् किं विधिसमासेषु उपसर्गसंज्ञावक्त
व्येत्यंतः शब्दस्योपसर्गत्वात्। आतश्चोपसर्ग इत्यङ् प्रत्ययः। युक्तं चैतदित्याह। तथा हि परेण जितः क इव इव शब्दे वाक्या
लंकारे पुरो जेतुरग्रे प्रादुष्यात्॥ प्रादुर्भवेत्। उपसर्गं प्रादुर्गमसि र्यवपर इति षत्त्वं॥ अर्थान्तरन्यासः॥ १२॥

मा.टी.८
४

मुग्धाया इति॥ दयितसमेतनिःशंकं निर्विचारं चंविताया दृष्टायाः स्मरललितेषु चं वनाद्यनंतरकृत्येषु सीत्कारादिका
मवेष्टितेषु मुग्धायाः मूढायाश्च क्रवाकाः समुचितं योग्यं सीत्कारं सीत्काररूपं उत्तरमुत्तरकृत्यंतरणः स्वयं प्राणेशा
नभिविधूतहस्ताः संतो विदधुः तादात्म्यभावनया स्वयं दृष्टा इव सीत्क्रुरिति सीत्कारसंबंधे सीत्कारसंबंधातिशयो

मुग्धायाः स्मरललितेषु चक्रवाकानिःशंकं दयितसमेतं चंवितायाः॥ प्राणेशानभिविदधुर्विधूत
हस्ताः सीत्कारं समुचितमुत्तरंतरणः॥ १३॥ उत्तिष्ठेति॥ अथातः स्फुटितसरीरहाद्यर्धमुच्चैः ससेहं विहगं
तेरिवालं यती॥ तारीणा मथ सरसी सफेन हासाप्रीत्येव वतनुतयाद्योर्मिहस्तेः॥ १४॥ ०॥

त्पातनासामुदीयकमासीदित्युक्तं॥ १३॥ उत्तिष्ठेति॥ अथातः स्फुटितं सरीरं विकवारविंदमेवाद्यर्धमर्ध
इयं यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा सत्प्रेहं यथा तथा उच्चैर्विहगं ते रालं यती स्वागतादिव वनं व्याहंती वेत्पुत्रेक्षापेन एव
हाससेन सहसहिता सफेन हासास्मितपूर्वाभिभाषिणीत्यर्थः॥ सरसी पुष्करिणी प्रीत्या नारीणा मूर्तिभिरेव हस्तेः पाद्यं पा
दोदकं॥ घटतु त्रिष्वर्धमर्धार्हं पाद्यं पादपदारिणीत्यमरः॥ पादार्धं भ्यां वेतियत्प्रत्ययः॥ व्यतनुते वेति रूपे कानुमाणा तोत्प्रेक्षा

म

॥ १४॥ ०॥

उरुः
४

नित्याया इति॥ क्षिति सुत विद्धि यो नरक द्विषो हरेर्महिषः करोग्रेः पाणि पद्मे वेः करोग्रे रोगेण रक्त वर्णेन इहया वज्रियं शोभां
रमां वनित्यायाः सदा तन्याः निज वसतेः स्वावासा रविं दतो हरविं दान्ति रासि रे निष्का सयां वक्रुः निवक्रुश्चेति यत॥ उपस
र्गादस्य तूष्णोर्वा वचनमिति विकल्पादात्मनेपदं॥ अनेन निरासेनास्याः श्रियः सापत्न्यं सपत्नीत्वं ब्राह्मणादित्वाख्यं॥ नि
यतं वक्तृत्वं नित्युर्ध्वं की वक्रुरित्यर्थः॥ अत्र श्रीशब्देन रमाशोभयो रमे दाधावसायेन श्री विरासस्य सापत्न्यवर्त्ती करणा

नित्यायानिजवसतेर्निरासि रेयद्रोगेण श्रियमरविं दतः करोग्रेः॥ वक्तृत्वेनियतमनेन नित्युरस्याः सापत्न्यं क्षिति सुत वि
द्धि यो महिषः॥ १५॥ आकंदन्कथमपि यो धितो नयावभ्दीमत्यः प्रियकरधार्यमाण हस्ताः॥ श्रोतु क्वा त्वरितममूस्तदं

र्थत्वे त्रेक्षणत श्लेष प्रतिभोत्थापितातिशयोक्त्यानुप्राणितेयं फलोत्प्रेक्षे ॥ बुतावत्संक्रांतप्रतिमतया दधाविवांतः॥ १६॥
तिसंकरः॥ १५॥ आकंदन्निति॥ भीमत्यः प्रवेशभीरवो यो धितः प्रियकरैर्धार्यमाण हस्ताः प्रियकरावलंबाः सत्यो यावत्
कथमपि तात्कंदनूपाविशन्नातावत्संक्रांतप्रतिमतया संक्रमितविंवतया उवुकर्त्तु श्रोतु क्वादुर्लभतया त्वरितं शीघ्रम
मूर्तं दधाविवांतः प्रवेशपदिवेत्यर्थः॥ प्रतिविंव संक्रमणादंतर्धानोत्प्रेक्षणा क्रियानिमित्ता क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा॥ १६॥

मा.टी.८

५

ता इति॥ ताः कामिन्यः कामिनः कामुकस्य मन इव तज्जले पूर्वप्रथमं सवकितं सभयं यथा तथा गाधमुत्तानमागच्छागमनेन
ज्ञात्वा पुरःप्रविष्टं पुरुषमुखेन गाधमेतदिति परामृश्येत्यर्थः। अन्यत्र हृतमुखेन ज्ञात्वेत्यर्थः। अथैनंतरं मृदुपदं मंद
पदं कृत्वा पदं त्यस्य। अन्यत्र तत्स्वयं संभाषणादिकं कृत्वेत्यर्थः। अंतरभ्यांतरमाविशंत्यः। प्रविष्टाः सन्त्यः। अन्यत्र रह
स्य कर्मणि प्रवृत्ता इत्यर्थः। सरागैः सागरागैः सानुरागैश्च गैर्गात्रैरनुरंजयां वभूवुः तद्वर्णाक्रांतं वक्रुः। अन्यत्र त्वनुर

ताः पूर्वसवकितमागमप्यगाधं कृत्वा यो मृदुपदमन्तराविशंत्यः॥ कामिनो मन इव कामिनां सरागैरंगैस्तज्जल
मनुरंजयां वभूवुः॥ १७॥ संक्षोभं ययसि मुहुर्महे भकुंभश्रीभाजा कुचयुगले न नीयमाने॥ विशेषं युगमगमद

त्तं वक्रुरित्यर्थः। श्लेषसंकीर्णं यमुयमा॥ १७॥ संक्षोभमिति॥ महे भकुंभश्री॥ एथांगनाम्नो रुद्धतः क इव सुखावहः परेषां
भाजा तत्सदृशश्रीभाजेत्यर्थः। अतएव संभवद्वस्तु संबंधो निदर्शनालंकारः। कुचयुगले न उन्नसितेनेति भावः। ययसि
मुहुः संक्षोभं नीयमाने प्राप्यमालो सति। एथांगनाम्नो युगं वक्रुवाकयुगलं विशेषं वियोगमगमत्। वियोगा सहमपी
ति भावः। तथा हि उद्धतः उन्नतो वृत्तश्च उद्धतं वृत्तं वर्त्तनं वा यस्य स्युद्धतः। अन्यत्रोद्धतवृत्त उन्मार्गवेत्तीति यावत्। सक
इव कोवा परेषां स्वेरेषां सुखावहः सुखकरो न कोपीत्यर्थः। अयं वश्लेषमूलातिशयोक्तिर्जीवितोर्थंतरन्यासः॥ १८॥ ०॥

गुरुः

५

आसीनेति॥ शीतं न सहत इति शीतालुः शीतभीरुः शीतोक्ताभ्यां तदसहन इत्यालुप्रत्ययः। अतएव सरति। अवतरितं प्रवेष्टुम
निकुरनमिलषुका अतएव तटभुवि आसीतोपविष्टा। आसेः कर्त्तरि शानच्। ईदा सङ्गीकारः। रंभेकदली सभा विबोहयस्या
ः सारंभोरुः स्त्रीः। उरुत्तरयदादौ षम्य इत्यङ् प्रत्ययः। सलीलगतेन स्वयं सलीलप्रविष्टेन सस्मितेन भर्त्रा विलासानन्यक्री
डाईक्षितुं स्थितेति शेषः। करयुडांधुन्वाता कंघंयंती। धुनोतेः कर्त्तरि शानच्। सिच्यते स्म सिक्ता॥ १८॥ नेति॥ अमुना सममने

आसीना तटभुवि सस्मितेन भर्त्रा रंभोरुवतरितं सुरस्य निवृत्तः॥ धुन्वाता करयुगमीक्षितुं विलासानुशीतालुः सलिल
गतेन सिच्यते स्म॥ १८॥ नेच्छंती समममुना सरोवगादुं रोधस्तः प्रतिजलमीरिता सखीभिः॥ आश्लिष्यद्रयचकितेक्षणं न

न भर्त्रा सह सरोवगादुमवगाहितं॥ स्वरतिसूतिसूयति धूज्जुदितो वेति विकल्पान्नेडागमः॥ (वोदावोदारं विपदि न दूषिताति
नेच्छंती लज्जया निच्छंती। न जर्पास्पनशब्दस्य सुसंयति समासः। तत्समासावा। अथ सखीभिः प्रतिजलं जलं प्रति रोधस्तो रोध
सः। पंचम्यास्तसिः। ईरितानुन्नानवोटाभयेन चकितेक्षणं संभ्रांतदृष्टियथा तथा वोदारं भर्तारमाश्लिष्यते। आलिंगितवती। श्रौ
व आलिंगन इति धातोर्लुङि द्वेः क्तप्रत्ययः। न च धाष्ट्र्यदोषा यतिरित्याह विपदि आपद्यति क्रांतं भूमि इति भूमिरमर्यादा
न दूषिता। आपत्काले नोस्ति मर्यादेति न्यायादिति भावः। अथ्यति रन्यासः॥ २०॥

मा. पी. ८
६

तिष्ठंतमिति ॥ सुतनुः शुभांगिस्त्री ॥ अंसः प्रमाणमस्येत्यंसमात्रे ॥ स प्रमाणी ॥ प्रमाणी द्वयसचूदप्रज्जमात्रवप्रत्ययः ॥
तद्व्यमंसमात्रं ॥ प्रमाणोर्थे द्रव्यप्रत्ययः ॥ सोंसः प्रमाणमस्येति तज्जलमात्मनोपि स्वस्यापि अवयती जानंती
किलेति निश्चयः तथा संभावयंतीत्यर्थः ॥ वार्त्तिसंभावयोः किलेत्यमरः ॥ अवपूर्वादिणः शतरिङ्गोपणिथ

तिष्ठंतं पयसि पुमांसं समात्रे तद्व्यमंसमात्रं तदवयती किलात्मनोपि ॥ अभ्येतुं
सुतनुरभीरियेषमौग्यादाश्चेष्टितममुना निमज्जातीति ॥ २१ ॥

एणदेशः ॥ उगितश्चेति ङीप् ॥ किलशब्दस्यालीकार्थत्वे तमौग्यविरोधः ॥ अतएवमौग्यादविवेकादभीनिर्भीकास
तीपयसितिष्ठंतं पुमांसं स्वामितमभ्येतुं पुमांसमभिगंतुमियेष ॥ इहतिस्मा ॥ अमुना पुंसा निमज्जातीति दुत
माश्चेष्टाश्चेष्टा ॥ २१ ॥

पुनः
६

आनाभेरिति॥ नतभ्रुवास्त्रियासरसि अनाभेर्नाभिपर्यंतं। आश्रयदाभि विधोरिति विकल्पादसमासः। अवगाटे प्रविष्टे सति गाहे
 : कर्मणि क्तः। अथ ययसश्चापल्या लोल्या द्वाहणादिष्वपि गाहात्पञ्च। तरंगैरेव हस्ते सरंग हस्तेः। उच्छ्रायो स्यात्सीत्युच्छ्रायि उन्नति
 मस्तनयुगमध्यरोहि अतिरुटं। भिक्षुक्यादप्रसारणान्यायादिति भावः। रोहतेः कर्मणि लुङ्। अथवा तथा हि। लब्धस्पर्शानां लब्ध
 प्रवेशानां नित्यार्थः कुतः कुत्र सार्वविभक्तिकस्तसिः। व्यवस्थामयादा भवति न कुत्रापि नित्यार्थः। प्राप्तेण सर्वेषु अस्मिन्भवब्रह्मवारिणा
 एवेति भावः। अत्र चापल्यादिति ह्योरपिलोल्यायोरभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्या तरंग हस्तेरिति रूपकेण वयसिकामि
 आनाभेः सरसिनतभ्रुवावगाटे चापल्यादध्ययससरंग हस्तेः॥ उच्छ्रायिस्तनयुगमध्यरोहितं स्पर्शानां भवति कुत्रोथ वा
 व्यवस्था॥ २२॥ कांतानां कुवलयमप्ययास्तमक्षणेः शोभाभिर्न मुखं हवाहमेकमेवा संहर्षादलिविरुते रित्ती वागयल्लो

त्वप्रतीतेः समासोक्तिः। तदुपजीविवापमर्थतरन्यास इति संसृष्टिः॥ २२॥ कांतानामिति॥ लो॥ (मौषियसिमहोत्पलं ननर्त्त॥ २३॥
 लोमैर्लोमैर्वलोर्मिणि। तृतीयादिषु भाषितपुंस्त्वं पुंवेज्जालवत्स्यति विकल्पात्पुंवभ्दावः। ययसिमहोत्पलमरावंदं कर्त्तुं अरविं
 दं महोत्पलमित्यमरः। कांतानां मुखं हवाहमेकमेव नायास्तं किंतु तासामक्षणेः शोभाभिः कुवलयमप्ययास्तमिति अलिरु
 तं रूपं गानं कुर्वदिति रूपकसंहर्षास्तोषाद्धेतोरलिविरुतेर्गायत इत्थं मूलतल्लङ्घन इति तृतीया। ननर्त्त। नदुःखं वचनितः स ह
 तिन्यायात् नन्यति स्मेव। अत्रौर्मि वलनहेतुके महोत्पल वलने सालिना हर्षहेतुकसमान नृत्यत्वोत्प्रेक्षणा क्रियानिमित्ता क्रिया स्व

रूपी प्रेक्षा वाचा॥ २३॥

मा. दी. ७

त्रस्यंतीति। चलाः शफर्यः यातुर्कमस्याः। प्रोक्षीतुशफरीकृत्योरित्यमरः। तामिर्विद्यद्वितो विद्यावूर्यस्याः सा। अतएवत्रस्यंतीवि
भ्यती। वाभ्राशेत्यादिना विकल्पेन धूपनिशतं रिङीय। वामोसुंदराकूर्यस्याः सा वामोरु। स्त्री। संहितशफलेक्षणावामादे
ध्येतुः प्रत्ययः। विभ्रमस्य विलोमस्योतिशयमाया। तथा हि। रमण्यो हेतोर्विनाकाराणां विनापि। पृथग्वितेत्यादिना पंचमी
लीलाभिर्विलोमेः प्रसभंप्रकाशं क्षुभ्यंति विलंभंते। अहोनिः कारणादोभादाश्चर्यमित्यर्थः। कारणे सति किमु वक्तव्यमिति। अ

फ त्रस्यंती चला शो विद्यद्वितो रूर्वामोरु रतिशयमाय विभ्रमस्य॥ क्षुभ्यंति प्रसभम हो विनापि हेतोर्लीलाभिः किमु सति
कारणो रमण्यः॥ २४॥ आकृष्टप्रतनुवपुर्लते स्तरन्दिस्तस्यांभस्तदध्यसरोमहाणवस्य॥ अक्षोभिप्रस्ततविलोला वा

नाभ्यप्रकृतविः कारणादोभकथनात्सकारणादोमस्यकेमुत्पन्नयलध्ववर्णनादर्थी॥ उपदेशेयोषाणामुरभिररोजगंडुशैलेः
यन्निरलंकारः। दंडायुधिकयार्थं तस्यापतनमर्थयन्निरिति सूत्रं॥ २४॥ आकृष्टेति॥ अथानंतरमाकृष्टः प्रतनवोवपुषो
वलतायेसैः तरन्दिः प्रवेमानेः प्रसताः आयता विलोलाश्चलावा हवएवपद्मागहंतियेवांतेः इति गिरिधर्मस्यपक्षवत्त्वस्यत
दवयवेषूपचारः उरुनिर्महृदियेवाणामुरोजैरेवगंडुशैलेर्गिरिच्युतैः। स्थूलोपलैस्तस्य सरएवमहार्णवस्तस्यतदंभः।
अक्षोभिश्चोभितंतुभ्यते एवता ह्यक्षुभ्रातेः कर्मणि लुङ्। समस्तवस्तु विषयसावयववत्त्वकमिति॥ २५॥ छे॥

उरुः ७

गांभीर्यमिति॥गांभीर्यमगाधत्वमविकारविनतत्वंचदधदधिगांभीरःसन्नधिरंतुंविहर्तुंसंगंग्रासुंवांगनानांजघनविद्य
दनेनजघनसंघर्षणेनप्रक्षोभंचलनंचित्तविकारंचनीतः॥अतएवविकसितंवारिजुमाननमिववारिजमिवाननंच
यस्यसः॥असौअंभोसिधीयंतेहस्मिन्नित्यंभोधिर्जलाशयः॥कश्चित्तुमांश्चतनुत्पोऽवगम्यते॥कर्मण्यधिकरणेवेतिकिप्र

गांभीर्यं दधदधिरंतुमंगतानांप्रक्षोभंजघनविद्यदनेननीतः॥अंभोधिर्वि
कसितवारिजाननोसौमर्यादांसपदिविलंबय्यांवभूव॥ २६ ॥ ० ॥

त्ययः॥सपदिमर्यादांसीमानोमोचितींचविलंबय्यांवभूवविलंबयितवान्॥धीरोपिस्त्रीसन्निकर्षादिक्रीयतइतिभावः॥अत्र
गांभीर्यादिप्रकृतांभोधिविशेषणमात्रसाभ्यादप्रकृतिविशेषपुरुषविशेषप्रतीतेःसमासोक्तिरलंकारः॥साचप्रती
यमानभेदाद्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणितेति संकः॥ २६ ॥

मा.टी.८

आदातुमिति॥ सरसिवितताः प्रसारिताश्चलंत्यश्चशिखा अग्राण्येवांगुलयो यस्य सः नद्यतुष्टेति कपलक्ष्मीवानुशोभावान्मा
दुपभायाश्चमतेर्वेपवादिभ्य इति मतुयो मकारस्य वत्त्वं। कस्याश्चिद्वैकेशहस्तः केशपाशः पाशः पक्षश्चहस्तश्च कलापार्थक
वात्यरइत्यमरः। त्तइतिकरश्चधन्यते आरात्समीपेऽवगाढमंतर्म ग्रंदयितमादातुमिव दुमीर्णां ततिमिरभिप्रसार्यमाणोऽभि
तो व्यापार्यमाणः सनूरराजः। अत्रादातुमिव प्रसार्यमाण इति प्रसारणस्या दान्तोत्प्रेक्षणादिवक्रियानिमित्तक्रियोफलो

आदातुंदयितमिवावगाढमाहदूमीर्णां ततिमिरभिप्रसार्यमाणं॥ कस्याश्चिद्विततवलकिखांगुलीकोलक्ष्मीवा
सरसिराजकेशहस्तः॥ २७॥ उन्निद्रप्रियकमनोरमं रमणाः संरेजे सरसिवपुः प्रकाशमेवा॥ युक्तानां विमलत

त्प्रेक्षासावचलकिखांगुलीक इति रूपकानुप्राणितया हस्त इति श्लेषमूलया वाच्य (यातिरस्त्रियायैनाक्रामन्तपि हि भवत्य
स्य कलापस्य प्रतीमानोत्तराभेदे अत्र भेदरूपातिशयोक्त्या निवृत्तेति संकरः॥ २७॥ उन्निद्रेति॥ उन्निद्रं यत् प्रियकमसने कुसु
मांसजकंसनबंधकपुष्पप्रियकजीवका इत्यमरः। तदिव मनोरमं कनकगौरमित्यर्थः। रमणां वपुः सरसि प्रकाशमेव ज
ले मग्नमपि ये मत्स्यान्नुक्षमेव संरेजे। तथा हि। जलो योजलपूरो जडसंघो मूर्खजनश्च। उल्लोरो भेदोत्। आक्रामन्नावगवन्
त्येन युक्तानीशु दान्तोतिरस्त्रियायैति रोधानायपरिभवाय बालं समर्थं न भवति। हे श्लेषमूलया भेदेऽभेदरूपातिशयोक्त्या

पि अत्रादिदिपनापि विमलतया वैम

॥ २८॥

७५ः

किमिति॥ सरस्वती दूरादेतत्सरोजं किं ता हो श्विदुत युवता मुरवमवभासते इति क्षणं संशया संदिह्य शीघ्रः कोत्पयः। अथ श्वि
कृति इत्ययं देशः कश्चिद्विलासी वकसहवासितां वकसहकारिणां यद्यानामित्यर्थः। विलासश्रुतात्ताद्योतनार्थमित्यं
निर्देशः। यरोक्षेण त्वदौ रननुभूतै रविद्यमानै रिति यावत्॥ विद्योकोर्विलासे रित्यर्थः। विद्योक्तः स्त्री विलासस्यादिति वि
५ स्त्रीणां विलासविद्योक्त इत्यमरः॥

किं तावत्सरसि सरोजमेतदारादा हो सिन्मुखमवभासते युवताः॥ संशया
क्षणमिति निश्चि काय कश्चिद्विद्योकोर्वकसहवासितां यरोक्षे॥ २९॥

अथः। यद्यपि विद्योको तादृक्रिया इत्युक्ते॥ तथापि विशेषवा विना सामान्यलक्षणोत्पदेषः। निश्चि काय विशेषदर्शनात् मुख
मेवेति निश्चितवानित्यर्थः। संदेहालंकारोयं॥ विशेषो विषयीयत्र सादृश्यात्क विसंमतात्। संदेहगोचरो स्यात्तां सं
देहालं कृतिश्च सेतिलक्षणं तस्मात्ते निश्चयोक्तेर्निश्चयान्तः॥ २९॥

मा.टी.८

८

अथ जल क्रीडा संभाषनाह ॥ अंगालीति ॥ दुतेन तपुनिषित्तेन कनकेनो ज्वलानि लिप्ता नि इत्यर्थः ॥ अंगाली क्रीडां वयं त्राणि
 ॥ अंगप्रधाते शिखरे विहे क्रीडां वयं त्रकेति इति विश्वः ॥ गंधाश्चंदनकुंकुमादिद्रव्याणि ॥ अतएव पुंसि बहुत्वंच ॥ गंधस्तु
 सौरभेन त्वेगंधकेवर्गलेशयोः ॥ स एव द्रव्यवचनो बहुत्वे पुंसि वस्मृतः ॥ इत्यभिधानात् ॥ पृथु विशालकुंवकुंभसंगि

अंगाली दुत कनको ज्वलानि गंधाः को सुभं पृथु कुंवकुंभसंगि वासः ॥ मा.टी.
 कं प्रियतमसन्निधानमासन्नारीणां मिति जलकेलिसाधनानि ॥ ३० ॥

कुवावरणं कुसुंभेण रक्तं को सुभं तेन रक्तं रगादित्यण ॥ वासो वस्त्रं ॥ मृद्धी काया विकारो मा.टी. कद्राक्षामद्यं ॥ मृद्धी का गो
 सनीद्राक्षेत्यमरः किंवा ॥ प्रियतमसन्निधानं सर्वसाफल्यकारणमिति भावः ॥ इत्येतानि नारीणां जलकेलिसाधनानि जल
 क्रीडोपायाश्चासन् ॥ उद्दीपनसंयतिरुक्ता ॥ अत्र अंगालीनां केलिसाधनत्वरूपतुल्यधर्मयोगात् प्रकृतत्वाच्च केवलं प्र
 कृतगोचरानुत्पयोगिता ॥ ३० ॥

गुरुः
 ८

वः २ ल १ ना अंगता १

उत्तुंगादिति॥ अतिलेन वेगानिलेन वलांशुका अंशुसं उत्तुंगा नटांता भयदर्शितां भयोत्प्रेक्षिणा मनर्थांशुकिनामित्यर्थः॥ प्रिया
णां चेतोभिः सहतेषां तत्रेवाधानादिति भा०॥ गुरुभिर्गुर्वभिः त्वो तो गुरु वचनादिति विकल्पादनीकारः॥ ओलीभिर्हेतुना इतूणी
मंदमुत्पतंत्य उत्पतिताः सत्यः तो येषु दुततरं नियेतुः प्रयेतुः॥ गुरुत्वस्य पतनहेतुत्वादुत्पतनविरोधाच्च शीघ्रया तो मं

उत्तुंगादनिल वलांशुकास्तदांता चेतोभिः सह भयदर्शितां प्रियाणां॥ ओली
भिर्गुरुभि रतूणीमुत्पतंत्य सो येषु दुततरमंगनानियेतुः॥ ३१॥

दोत्पतनंचेति भावः॥ अत्र प्रियंचेतः पातांगनायातयोः कार्यकारणयोः असहभाविनोः सहभावोक्तेः कार्यकारणभा
वयोर्वोपर्यविध्वंसनरूपातिशयोक्त्युपजीविनी सहोक्तिरुत्तंकारः॥ सहायेनान्वयो यत्र भवेदतिशयोक्तिः॥ कल्पितोपम
पर्यतासा सहोक्तिरिदेष्यत इति लक्षणात्॥ चेतो वत्ते तु रित्यौ यम्य कल्पनया कार्यगता श्रुत्वभावप्रतीतेश्च मत्कारु
तिरुत्पत्तिः॥ तात्कालिकोपकचलनादिदृक्स्वभावविशेषप्रकाशनात् स्वभावोक्तिश्चेति संसृष्टिः॥ ३१॥ छ ॥ ०॥

मा.गी.८

१०

मुग्धत्वादिति॥ मुग्धत्वात्तु हत्वा विदिताः केतवप्रयोगा मुखसे वचनादिक यटाचरणानि यानि स्ताः॥ अतएव सपदि प
राजयंगकुं त्यस्ता स्तरूपः कांतेः सहाभिसरणां स्वयमभिगमनं लोच्यते परेयस्यां तां पणो देवुस्तु ह इत्यमरः॥ अक्षे
षु गृह इति गृहे रेवाक्षेपणे लत्वनिपाताः॥ अप्रत्ययस्तु ग्रहवृत्तिश्चित्तश्चेत्येव सिद्ध इति केचित्॥ अन्ये तु गृहि प्रकृत्यंत

मुग्धत्वा विदितं केतवप्रयोगा गच्छत्यः सपदि पराजयं तरुणः॥ ताः कां
तेः सह करपुष्करे रितां बुद्ध्या तु क्षीमभिसरणा गृहामदी व्यनू॥ ३२॥

रमंगीकृत्या प्रत्ययस्येव निपातो घञयवा दीत्याहुः॥ करपुष्करेः करकर्मलैरीरितौ बुभिर्या वा सुक्षीं व्यतिहारेणो अणं
परस्य शब्दु अणमित्यर्थः॥ कर्मव्यतिहारेण वल्लिया मिति एव। एवः स्त्रियो मन्त्र प्रत्ययः॥ टि द्वा एजित्यादिना दीप्ता तां
व्या तु क्षीम दी व्यनू॥ तथा अक्ती इति स्वर्थः॥ दिवः कर्मवेति विकल्पात्कर्मत्वं॥ अत्रा विदितं केतवप्रयोगस्य विशेषण
गत्या पराजयहेतुत्वा दर्थहेतुकं काव्यलिंगमलंकारः॥ ३२॥

गुरुः
१०

योग्यस्येति॥ त्रिनयनसंज्ञावकः॥ शुभादिषु चेति निषेधात्पूर्वपदात्संज्ञायामगतिगत्वाभावः॥ तस्य लोचनानलाविषेतिर्दग्धस्य स्मर
स्य यापृतनास्तासामधिराज्यमाधिपत्यं तदेवलक्ष्मीसस्यायोग्यस्यार्हस्य त्रेलोकाविजेयिनः स्थानेतादृशस्येव स्याप्यत्वादिति भावः॥
कांताया वक्त्रे दोः स्मरसखत्वादस्येति भावः॥ करा वंजलिरेव कलशो नोद्यते हृत्क्षिप्रेः ययोभिर्महाभिषेकमेकः कश्चित्कामी श्रुत
कृतवान्॥ करोतेर्लुङितङ्॥ तनादिभ्यस्तथासोरिति सिचो लुक्॥ अत्र जलकीडासंकेतमहाभिषेकत्वात्प्रेक्षाप्रतीयमानारूपकादप्राणिने
तिसंकरः॥ ३३॥ सिंचंत्या इति॥ मनसि जडुः खेन स्मरपीडया दुर्वलायाः असेक्तायाः॥ अतएव कथमपि वाहुमुन्नमयोद्यम्यप्रेयांसं

योग्यस्य त्रिनयनलोचनानलाविर्निर्दग्धस्मरपृतनाधिराज्यलक्ष्म्याः॥ कांताया करकलशोद्यतेः ययोभिर्वक्त्रे दोरकृतमहा
भिषेकमेकः॥ ३३॥ सिंचंत्याः कथमपि वाहुमुन्नमयोद्यम्यप्रेयांसं मनसि जडुः खदुर्वलायाः॥ सोवर्णवलयमवागलत्कराग्रास्ता

प्रियतमं॥ प्रियस्थिरेत्यादिना प्रादेशः॥ सिंचंत्याः स्तपयंत्या अंगनायाः कराग्रास्तौ वर्णादि राग्यं वल॥ वरणप्रिय इव शेषमंगनायाः
यंक कणां॥ कंकणां वलयोस्त्रिमित्यमरः॥ लवणमेवला वरणं कांतिविशेषः॥ चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थेऽप्यत्र॥ लवणो सरक्षोऽभिर्भेदेषु लव
णात्विषीति विश्वः॥ यद्वा॥ मुक्ताफलेषु क्वायायास्तारलेत्वमिवांतराप्रतिभाति यदंगेषु तत्तावण्यमिहोच्यते तस्य श्रीः संपन्नस्याः शेषम
तिरिक्तं॥ शरीरसंमितावशिष्टमिति यावत्॥ शेषः संकर्षणेन तेऽप्युक्तांतरेन्यवादिति विश्वः॥ तदिति विश्वः॥ तद्विवावागलदप्येतत्
शेषमिति गुणनिमित्तजातिस्वरूपोत्प्रेक्षा॥ ३४॥

मा. टी. ८
११

स्निह्यंतीति॥ कंदर्पप्रवणमनाः स्मरयस्वशविनाश्रुतएवदृशंनिधायपुन्येवदृष्टं कृत्वास्निह्यंतीदृष्टिविशेषेणस्नेहं प्रकाश
यंतीत्यर्थः॥ अपरास्त्रीसख्याः सिसिद्धासेक्तुमिच्छातस्यालक्ष्णेणव्याजेनवक्रांजलिरेवजिष्ठतिनतुसिंहंतीतिद्योतनायसिसि
द्धातीच्छासनः प्रयोगः॥ प्रतियुवंयुवानंप्रति॥ अनश्वेत्यव्ययीभावः समासांतः॥ मूर्त्तेनमूर्त्तिमनाप्रणयारसेनेवेत्युत्प्रेक्षा॥ पाठा
दर्थस्त्ववलीयस्त्वादिवशदृष्टव्यवहितान्वयः॥ वारिणापूर्णमंजलिंवकार॥ प्रार्थयामासेत्यर्थः॥ ३५॥ आनंदमिति॥ आनंदं दध

स्निह्यंतीदृशमपरानिधायपूर्णमूर्त्तेनप्रणयारसेनवारितोव॥ कंदर्पप्रवणमनाः सखीसिसिद्धासलक्ष्णेणप्रति =
युवमंजलिंवकार॥ ३५॥ आनंदं दधतिमुखेकरोदकेनश्यामायादयिततमेनसिधमाने॥ ईर्ष्यावदनमसि =

तिप्रियसंभावनयाहर्षदधानेश्यामायाः मध्यमयोवनम्भाः॥ श्यामायोवनम (क्तमप्यनल्पस्वेदांबुस्तपितमजायतेतरस्याः
ध्यस्तेत्युत्पलः॥ मुखेदयिततमेनमर्जीकरोदकेनांजलिनाजलेनसिधमानेसतिईर्ष्याया असहमानायाः परोत्कर्षीक्षमे
ष्यास्यादितिलक्षणा॥ इतरस्याः सयत्पाः वदनमसिक्तमपिप्रियेणोतिशेषः॥ अनल्पेनस्वेदांबुनास्तपितंसिक्तमजायताभवत्
ईर्ष्याकृतकोपकार्यत्वात्स्वेदादीनामितिभावः॥ असिक्तमपिसिक्तमिति विरोधः॥ तस्यस्वेदाख्यकारणोक्तेराभासत्वं॥ ३६॥ ॥०॥

उत्तः
११

उद्धीक्ष्येति॥ प्रियस्य करकुञ्जलाभ्यां पाणिपुटाभ्यामथ विद्धेः क्षिप्रैरं वुनिरभिषिक्तमन्यतार्याः सपत्न्या वक्षो ज हयमुद्धीक्ष्य वधू
र्तायिका अमर्षा दीर्घा कृतकोपा दात्मीयं वक्षो ज हयं पृथु तरेणानेन युग्मेन मुक्ते रंभोभिर्वाप्येर्मुहुरसिचतु॥ अभिषिक्तवती
। तन्मत्सरादिवेति भावः । अतो वक्तुना लंकारं धनिः । लिपि सिचिह्नश्चेति सिंचतेर्लुङिः स्तेरङ्गदेशः ॥ ३७ ॥ कुर्वन्मिदं रिति॥ मुखस्त्वं

उद्धीक्ष्य प्रियकरकुञ्जलाभविद्धेर्वक्षो ज हयमभिषिक्तमन्यतार्याः ॥ अंभोभिर्मुहुरसिच वधूरमर्षा दात्मीयं पृथु
तरनेन युग्ममुक्तेः ॥ ३७ ॥ कुर्वन्मिदं मुखस्त्वं मुञ्चतामजस्रं ये सो ये रसिचत वत्सभां विलासी ॥ तैरेव प्रतियुवते र

मुखकांतिमुञ्चतां कुर्वन्मिदं ये सो ये विलासी विलसन्शीलः कामी ॥ वौकषत्तवेत्यादिना ॥ (कारि दूरात्कालुष्यं शशधर दीधितिर्दृष्टः
धिनुराप्रत्ययः । वत्सभामजस्रमसिचतसिक्तवान् । स्वरितत्वादात्मनेपदं । आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामिति सिंचतेर्लुङिः स्तेरङ्गदेशः । शश
धर दीधितिर्दृष्टो स्तेरेव तोये दूरात्प्रतियुवतेः सपत्न्याः कालुष्यमाविलतं वैवर्ण्यं चाकारि स्वच्छतोयेः कालुष्यं कृतमिति विरु
द्धकायेति तिरुयो विषमभेदः ॥ तच्चान्यत्रेत्यसंगतिकालुष्येयारभेदाध्यवसायादेति शयोक्तिस्तदुत्थापितेति संकरः ॥ ३८ ॥

मा.टी.८
९२

रागंधीति॥ रागेण विषक्षानुरागे रागंधीकृतनयनेन प्रियेण नामधेयवत्यासाद्विषक्षानामग्रहणपूर्वकमभिमुखमीरितः॥ क्षि
प्रो वयुषियतन्निर्गमंदः स्वभावजडः॥ तथा हि हृदयं भिंदानो विदारयन्नुदकमेव वज्रोऽशनिरुदवज्रः॥ मंयोदनेत्यादिना
विकल्पादुदादेशः॥ मानिन्याविषक्षानामयोजनाज्जनितकोपवत्यानाधिक्यानासाहिनसोरः तीक्ष्णयोगादतीक्ष्णमपि ती
क्ष्णं भवतीति भावः॥ उदवज्र इति केवलनिरवयवरूपकं॥ ३८॥ प्रेमोति॥ प्रणयिनि प्रेम्णा प्रियायाः उरःसिं वतिसि

रागंधीकृतनयनेन नामधेयवत्यासादभिमुखमीरितः प्रियेण॥ मानिन्यावयुषियतन्निर्गमंदो भिंदानो हृदयमसा =
हिनोदवज्रः॥ ३८॥ प्रेमोति॥ प्रणयिनि सिं वतिसि प्रियायाः सन्नायनवजलविप्रुषो गृहीत्वा॥ उद्धृताः कठिनकुचस्थलाभि ३९

वि २

कृतवतिकठिनकुचस्थलाभिद्यातादुद्धृतात्यतितानवजलस्य विप्रुषो विंदवः॥ ४०॥ द्यातादासन्नां भृशमपरांगनामधाशुः
धंति विंदुष्यताः पुमांसो विप्रुषो स्त्रियो मित्यमरः॥ तस्याः प्रियायाः सिक्तायाः संतापं गृहीत्वा अदाया सन्नां समीपस्थामय
रांगनां सपत्नीं भृशमधाशुः॥ तापयंति स्म॥ दहतेर्लुङि॥ वदवज्रेत्यादिना सिविवज्रः॥ धत्वादि कार्यं तस्मै का देवाय
रस्यास्तापो दयान्ननापे सैवात्रावधानमुत्प्रेक्ष्यते॥ वंजकाप्रयोगादुभया॥ ४०॥ ४१॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः॥

पु. २
९२

संक्रांतमिति॥ प्रियतमवदसः काशात्संक्रांतं गाढालिंगनात्कुवतटलग्नमस्यावरक्याम्रंगरागमधुनेव सरसि अंभः कर्तृसाधुनिःशे
षं हरिष्यते॥ प्रमादयते॥ एवंतुष्टु इति बुध्या संतुष्य सपदि तत्र तस्मिन् गरागे हृते पितृस्फुटनखलश्मरणो व्यक्तनेखविज्ञायाः॥ क
स्याश्चिन्नायाः संवंधिन्या सवत्प्राते ये तसंभावेति दातदिदमातयार्त्तस्य द्वायामन्विष्यतां दाहणं दहनं वेष्टनं यदंगरागमेव द
ष्टुमक्षमाया नखद्वयतसाक्षात्कार इति॥ अत्र संतापशांत्यर्थे न विषयांगनांगरागभालेनेन तद्विरुद्धसंतापोत्पादनं विरुद्धका
र्योत्पत्तिरूपी विषमालंकारः॥ ४१॥ हताया इति॥ प्रति सरिख सरयाः समीपे सरवी समक्षमित्यर्थः॥ समीपार्थे व्ययीभावेन पुंसकद्रु
संक्रांतं प्रियतमवदसं गरागं साध्वस्थाः सरसि हरिष्यते॥ धुनांभः॥ तुष्टुवंसपदि हृते पितृस्फुटनखलश्म
रणः सयत्न्याः॥ ४१॥ हतायाः प्रति सरिख कामिना न्येनाम्ना ह्रीमत्याः सरसि गलत्मुखं दुकांतेः॥ अंतर्द्विदुतमिव कर्तुमश्रुवभूष

स्वत्वं कामिना प्रियेणा न्यस्याः सयत्न्याः ताम्ना न्यनाम्ना सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवभ्दावः॥ हतायाः आहू॥ मानंगमयितुमीषिरेययां
तायाः॥ अतएव गलत्मुखं दुकांतेः ह्रमत्याः लज्जितायाश्च॥ कस्याश्चिदिति शेषः॥ सरसि द्रुतं शीघ्रमंतर्द्विमंतर्धानं॥ अदंतरोरुपस
र्गवद्वृत्तिवचनादुपसर्गयोः किरितिकिप्रत्ययः॥ कर्तुमश्रुवर्थः॥ कर्तुमिः पयांसि सरोजलानि भूषमाणं मानंगमयितुं॥ वद्विप्रापयि
तुंगतिबुद्धिरित्यादिना श्लि कर्तुः कर्मत्वं प्रधान्या दमिधानं वईषिरे इव दृष्टानि किमु इत्युत्प्रेक्षा॥ इयमश्रुयातनिमिन्नातयादु
मारणदुःखा इषिदुःसहं सायेत्यं दुःखमिति वस्तुध्वनिः॥ ४२॥

मा. टी. ट
१३

वभार ईषा समुत्तिजे नसः । तयासासु प ५

सिक्ताया इति । प्रणयवता प्रियेण क्षणं पूर्वमन्यां सयत्नीमवसिवा यश्चा सिक्तायाः अन्यस्याः अवलायाः स्त्रियः वक्त्रं कर्ममन्युः को
पएवकर्त्री कालिमा कास्तेण वेवरेण न संकेतियावत । समधित समभिहितवान् । वतेति यदे । संपूर्वा दधातेः कर्तरि लुङि क्तङ् । स्त्र्यां द्यो
भिचेति इकारः । सिवः कित्वा नैगुणः । दुस्वा देगादिति सकारलोपः । गलत्स्त्रिवदङ्गोः संवधि अंजनांभः कञ्जलोदकमयशदमेवर्ण
नमयवा दंप्राय । कोम कालिमतिरोधानेन स्वकास्ति म्ना एव प्रकाशनादिति भावः । पूर्वण वाक्यार्थे नोत्तर वाक्यार्थे समर्थनाद्वाक्ये
तुकं काव्यलिंगं ॥ ४३ ॥ उद्धे दुमिति ॥ कनकभूषणानुद्धे दुमशक्तः सौकुमार्यादिति भावः । अतएव सह संवतीति सधुङ् । तेन स

सिक्तायाः क्षणमवसिवा पूर्वमन्यामन्यस्याः प्रणयवता वता इवलायाः ॥ कालिमा समधितमन्युरेव वक्त्रं प्रायाङ्गो गलद =
शक संजनांभः ॥ ४३ ॥ उद्धे दुं कनक विभूषणान्यशक्तः सध्रीवावलयितय प्रणाले सूत्रः ॥ आरुट प्रतिवनिता कटाक्षभा

हचरेण कर्त्री अतिगित्यादिना विनू प्रत्ययः । सहस्य सधिरिति सह शक्यस्य सध्यादेशः ॥ (रसाध्रीयोगुरुरभवभुजसा रूपाः ॥
अनिदितामित्यादिना नकारलोपः । अत्र इत्यकारलोपे वाविति दीर्घः । वलयितानि वलयी कृतानि यप्रनाले सूत्राणि मणाले तंत
वोयस्यसः । मणाले कृतकं कण इत्यर्थः । अतएव तरुणाः भुजोवाहुः साधोयोषाटतरमिति क्रिया विशेषण । अंतिकवाटयोर्नदसा
धाविति पाठशक्यसाधादेशः गुरुभारवान् स्नाप्यश्च भवत । किलक्षणः आरुटः आरोपितः प्रतिवनितायाः सयत्न्याः कटाक्ष ए
व इत्यर्थः । अत्र कनकभूषणभावेपितकार्ये गुरुत्ववर्णनादिभावनासावगुरुरिति श्लेषप्रतिभोत्थापितानि शयोक्त्यानुप्रणि

तलिसंकरः ॥ ४४ ॥

गुरुः
१३

हे

आवद्धेति॥ उदकस्यागाते वगाहृतं मुदगाहः॥ संघोदनेत्यादिना उददेशः॥ तं मनवरतं जंतियास्तासां रामाणां संबंधी आवद्धाः प्रो
ताः प्रचुराः भूयिष्ठाः परार्थाः श्रेयोश्च किंकिरीणो यस्मिन् सतथोक्तः॥ नद्यजश्चेति कप्रत्ययः॥ मेखला कलाप आरावं धनिं नयतनु
ता॥ तथा हि॥ सहजलेन सजल आर्द्रगुणाः सूत्रं यस्यासः॥ तथा कलया रभे दातु॥ जडगुणो जडधर्मो जाड्येतेन सहेतिसजडगुणो
जडधर्मो जश्चेतस्मिन्॥ कस्मिन्नामेखला कलापे धंसिवागिरं वावां धनितां वधदुत्वं सामर्थ्यं न कुत्रापि त्वर्थः॥ श्लेषमूलभेदा
तिशयोक्त्यनुप्राणितेयमर्थंतिरन्यासः॥ ४५॥ पर्यच्छेति॥ परितः श्रद्धमत्तर्गतवत्त्वतिरोधायकमित्यर्थः॥ तस्मिन् सरसि यथा

आवद्ध प्रचुर परार्था किंकिरी कोरामाणा मनवरतो दगाहभाजां॥ नारावं व्यतनुत मेखला कलापः कस्मिन्ना सजलगुणो गि
रं पदुत्वं॥ ४५॥ पर्यच्छे सरसि हते श्रुके ययो भिलोलाक्षे सुरतगुरावयत्रयि र्मोः॥ सुश्रोण्या दलवसने नवी विरुस्तन्यस्ते

॥ ४६ ॥

मिरंशुके स्त्री परिधाते हते स्थाना दयसारिते सति सुरतगुरो रमणे लोलाक्षे सुश्रोण्यां सक्तदृष्टे॥ नद्रुतमकृता जिनी सखीत्वं
सतीत्यर्थः॥ लोतश्चल सतृहनयोरित्यमरः॥ वरुव्रीहौ सकृत्स्थः श्रोणः स्वांगात्खव॥ अपत्रयि ह्यारपत्रयमाणायाः॥ लज्जासा
पत्रयान्यत इत्यमरः॥ अलंकृत्रित्यादिना रक्षुप्रत्ययः॥ सुश्रोण्याः प्रियायाः प्रस्तुतो विततिदेशोयं॥ अजिनीतलिनीद्रुतं वीवि
रेव हस्तस्तत्र न्यस्तेन दलं परमि ववसनं तेन तद्दानेनेत्यर्थः॥ सखीत्वमकृतसखीकृत्यं च कारेत्यर्थः॥ अजिनीत्यादिषु सखीत्वाधारे

जि२

पासमस्तवस्तु वृत्ति सावयवंपर्यक॥ ४६॥

मा.टी.८

१४

नारीभिरिति॥ नारीभिः कर्तृभिः गुरुजघनस्थले राहतानां। अस्या श्रीभिर्मुखशोभाभिर्विजितानि विकशिनिवारितानि पप्रानि
येषां तेषां लोलत्वाच्चलत्वात्सतृक्षत्वाच्च॥ लोलञ्चलसतृक्षयोरित्यमरः। तासां मंगरागमपहरतां भालयतां चोरयतां च। जला
नां तोयानां जडानां च सप्राशयो रुदो रुदयं च कलुषोऽप्रसन्नः। अभितश्च संजज्ञे संजातः। अथ हर्तृस्ताडनस्वरहरणादिभि
राशयः। कलुषो भवतीति धनिः। अभिधोयाः प्रकृतौ धेनि मंत्रणान् श्लेषः॥ ४७॥ सौगंध्यमिति॥ कामं धर्या संसौगंध्यं सुरभिगं

नारीभिर्गुरुजघनस्थलाहतानां मास्य श्रीविजितविकशिवादिजानां॥ लोलत्वादपहरतां तदंगरागं संजज्ञे सकलुषश्चा
ज शोयो ज्ञेताता॥ ४७॥ सौगंध्यं दधदधिकाममंगनानां दूरत्वाद्गते महमाननोपमाने॥ नेदीयो जितमितिलज्जे येव तासा
धित्वं सम्पद्वं धुलं च। गंधो गंधकश्चासौ देले शो संवंधि वर्गयोरिति विश्वः। दधदप्यहं दूरत्वात्पूर्वं (मालो लेपयसि ममोत्पलं ममज्ज॥
दूरस्थलत्वाद्गंगानां माननोपमानं मुखसादृश्यं गतं। दूरस्थाः पर्वता रस्या इति वदिति भावः। संप्रति पुनस्तासां नेदीयो नेदिष्ट
मंतिकतमं सतः। अंतिकवाटयोर्नेदसाधा वित्यंति कशदस्पने दादेशः। जितं परिभूतमितिलज्जे येव ममोत्पलमरविंदमालो
लेचलेपयसि ममज्ज॥ यथा दूरे सासौ न दृश्यमानो बंधुः सन्निधाववमानितः क्वचित् ज्ञेयानि लीयते तद्वदिति॥ पयश्चलनकृते
अमज्जने लज्जे देतु कत्वमुत्प्रेक्षत इति श्लेषमूलातिशयोक्तिहेतूत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः॥ ४८॥

७४
१४

येः। अंभो एतौ य धानी यमि तमः। न वानवा

प्रभृष्टैरिति॥ सरभसंसत्वरंमंसोवगाहवक्त्रीडास्तीभिः प्रभृष्टैर्ललावगाहशोभादंभसिच्युतेर्विदलिताविकाशितायुषिकाहेम
पुष्पिकापर्ययाविवक्षिता॥ अन्यथापिशंगत्वायोगात्॥ गरिकायुषिकाभ्रष्टासापीताहेमपुष्पिकेत्यमरः॥ नवकुदमित्यर्थः॥
तद्वत्पिशंगोर्हिरण्मयेः सोवर्णेः॥ दांठितायनानिघातः॥ वधूनामाकल्पेर्भूषणेः॥ सरसिओर्वाग्निद्युतिशकलेः॥ जलाशयत्वादत्रापि
सन्निहितैर्वडवानलज्वालाखंडैश्चैवपुत्रेणा॥ वराजिविराजितंभावे लुङ्॥ ४८॥ अस्माकीति॥ अस्माकमियमास्माकी अस्मदी
या॥ अस्मत्प्रकारितेत्यर्थः॥ युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्जेतिवकारादण्प्रत्ययः॥ तस्मिन्नणि वयुष्माकास्माकावितिप्रकृतेरस्मा

प्रभंष्टेः सरभसमंभसो वगहृतीडामिर्विदलितयुधिकापिशंगेः॥ आकल्पेः सरसिहिरणमयेवधूनामोर्वाग्निद्युतिशक
लेखिववराजि॥ ४२॥ आत्माकी युवतिदृशामसौतनोतिह्ययेवज्जियमनयोयिनीकिमेभिः॥ मन्वेवंस्वगुणविधानसाम्य

कादेशः। टि द्वाणनिष्पादिनाडीषु। असे छायाकांतिः विमलेतियावतु। सेवयुवतिदृशाम ॥ सूर्येः पानीयेरिति विदधा विरेजना
नयायिनीत्यायिनीं श्रियंतनोति। एभि रंजनेः किमेतत्साध्यत किं विदसीत्यर्थः। गम्यमानसाधनापेक्षया करणत्वात्तृतीयेत्यु
क्तं प्राक्। एवं मत्वा उक्तप्रकारेणां जनवे कल्पं निश्चित्येत्यर्थः। अतएव गम्योत्प्रेक्षेयं। स्वगुणस्य स्वाविस्तरदृष्टेर्मत्पुंगुणस्य पिघा
नंतिरोधानं। अपिधानतिरोधानेपिधानाच्छेदनातिवेत्यमरः। वष्टिभागुरिरित्यकारलोपः। तेन साभ्यसूर्येः सूर्येः यातेहैः पानी
नीयरश्मिपिवतेरनीपरप्रत्ययः। अंजनाति कंजनाति इत्यनेन स्वगुणप्रकाशनयोग्यतया विवक्षितेन प्रकारेणानिःशेषत्वस्य

चेत्तेत्यर्थः विदधा विरे विधेता निम्नालितानी
त्यर्थः। धादुगतिमुध्मादिति धातोः कर्मणि लिट् ॥५०॥

मा. पी. ८

१५

निर्द्धेति इति॥ हरिवंदने रक्तवंदने जलोद्योनिर्द्धेति शालिते सति। धावेः कर्मणि क्तः। ह्योः श्रुतनुनासिकेवेति वकारस्योठा
देशः। एति धत्तुर्द्विरेकारः। ओपांडोः पांडुवर्णादंगनायास्तनकलशकृयाकृतपरभागयासावर्णादिगतवर्णा
त्कर्षया। अतएव सा मान्यालंकारः। सा मान्यगुणसाभ्येन यत्र वस्त्वंतरे कतेति। हारयष्ट्या कर्मासहृदयया सवि

निर्द्धेति सति हरिवंदने जलोद्योरापांडोर्गतपरभागयांगनायाः॥ अह्नायस्तन
कलशकृयादुपेये विद्धेदः सहृदययेव हारयष्ट्या॥ ५१॥

तयेवेत्युत्प्रेक्षा। निजपरभागहानिपरिज्ञानवत्येवेत्येवेत्यर्थः। अह्नायसपदि शकूउदित्यंजसा ह्नायस्यान्मंशुसप
दिद्रुतमित्यमरः। विद्धेदस्त्रुटनमुपेये प्रासः। हीनजीवनादजीवनमेव वरमिति मनीषयेति भावः। उच्यपूर्वादिगाः
कर्मणि लिट्। विक्षोभहेतुकस्य हारविद्धेदस्य सहृदयहेतुकत्वोत्प्रेक्षा। सा बोक्तसामान्योत्थापितेति संकरः॥ ५१॥

हा १

गुरुः

१५

अन्यूनमिति॥ अन्यूनं समग्रं अमृतस्य पीयूषस्य गुणं माधुर्यं दिक्धारयंती॥ अगंधमवाक्तरसं शीतलं च तृषापहं॥ अमूलं युव
पथ्यं च तोयं गुणवदुच्यते इत्युक्तमुदकगुणं वै धारयंती सरसि पक्षे विशेषश्च॥ अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिले ध्रुवमि
ति विश्वः॥ संपुञ्जातिविकचानि॥ उत्पुञ्जसंपुञ्जयो रूपसंख्यानां त्रिष्वानन्वस्युरितानि॥ उज्ज्वलानि च यानि सरोरुहाणि॥ एक
त्रसं हजानि॥ अन्यत्र संस्कारार्थं क्षिप्तानि तानि अवतंसो भूषणं यस्याः॥ सौतेयोक्ता प्रेयोभिः सह निषेव्यमाणा स्नानपा

अन्यूनं गुणममृतस्य धारयंती संपुञ्जस्फुरितसरोरुहावतंसा॥ प्रेयो
भिः सह सरसी निषेव्यमाणा रक्तत्वं व्यधितवधूदशंसुरेव॥ ५२ ॥

नाभ्यामिति भावः॥ सरसी पुष्किली बधूदशंसुरक्तत्वमारूपं व्यधितविधत्ते स्मा॥ तथा सुरा इव व्यधितेति धात्रः॥ कर्त्तरितु
ङितङ्॥ दहोत्साहवर्द्धनाय मुहुः सेव्यत्वाद्धृंगाणीति श्लोके सलिलक्रीडासंभारेषु मांजीकमिति परिगणनाच्च सरसी व
त्सुण्योऽपि प्रकृतत्वविवक्षायां तुल्ययोगितानंदविवक्षायां दीपकं॥ सुरेवेति पाठे च प्रकृतविवक्षेव कार्यं॥ अन्य
यो यमानानुत्थानान्नेव तुल्ययोगितावकाशः॥ इव शब्देन नमो यस्य लक्षणभंगादिति॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

मा.टी. ८

१६

स्नांतीनामिति॥ स्नांतीनां जलमवगाहमानानां रविरदृशां सुरदृशां संवधि नोदहमि रमैले श्रोदविंदुभिश्चिन्नो मंथो दनेत्या
नोदकशब्दस्योदादेशः। उरोजकुंभो स्नोत्सूत्रैः द्विजसूत्रैर्हरिणां मुक्ताहारणामणिभिर्घटिकाभिः कर्तुभिः उपहृत्यते
उपगम्यतेपीत्येवा। उपध्वंशश्चय इति हनेरप्रत्ययादुपधात्तो योषिनिपातितः। गुणवतो दीर्घादिगुणवतः सूत्रवतः।

स्नांतीनां वृहदमलोदविंदुविन्नो रेजाते रविरदृशां सुरो जकुंभो॥ हारा
णामणिभिरुपाश्रितो समंता दुस्त्रैर्गुणवदुपध्वकाम्येव॥ ५३॥

उपध्वस्यकाम्या आत्मन इह गुणवदुपध्वकाम्या तथा आत्मनो गुणवदश्रयापेक्षयेत्यर्थः। काम्येति काम्यवृत्त्यये प्रत्ययांत
धातुत्वादप्रत्ययादिति स्त्रियामकारप्रत्यये टाप्। समंतादुपाश्रितो सोश्रिता विवरेजाते राजते स्म। फलं वसमानामिति विकल्पा
देकारभ्यासलोपो। गुणवद्वेदेन सूत्रवद्वेदेन सूत्रभेदे सूत्रांतरमाश्रित इति प्रतीतिः। शेषानुप्राणितेति श्रुतिश्रव्योक्त्यनु
प्राणितेयमुपेक्षा॥ ५३॥

गुरुः

१६

प्या

आरुह्यति॥ स्वसंभवोऽप्यात्मसंभवोऽहं उच्यते न गत उन्नमाश्रयस्याश्रयपतितस्तथा भ्रष्ट इति हेतोराहृत्य पतितत्वादिति भावः
ः स्वच्छानां निर्मलानां परिहरणीयतां त्वाज्यत्वमुपैति प्रवृत्तावसितो राज्ञो दास आभरणं तिक इति स्मरणं दिति भावः कुतः
यद्यस्मादायो वधूनां कर्णेभ्यश्च्युतमसितोत्पलं स्वसंभवमपीति भावः वीविभिस्तटमनुतटं प्रति निरासुश्चिद्विद्युः विशेषण
सामान्यसमर्थनं ह्येवार्थान्तरन्यासः सामर्थ्यवोक्तगतश्लेषमूलातिशयोक्ता संकीर्णः ॥ ५४ ॥ दंतानामिति॥ तोयध्वध्विअधि

आरुह्यः पतित इति स्वसंभवोऽपि स्वच्छानां परिहरणीयतामुपैति॥ कर्णेभ्यश्च्युतमसितोत्पलं वधूनां वीविभिस्तटमनुय
न्निरासुशयः॥ ५४ ॥ दंतानामधरमथावकं पदानि प्रत्यग्रास्तनुमविलेपनान्तरवांकाः॥ आनिन्युः श्रियमधितोयमंग

तोयं विभक्त्यर्थे व्ययीभावः॥ अंगतानामथावकं प्रक्षालितत्वात् रागमधरं दंतानां पदानि ॥ नानां शोभाये विषदिसदाश्रिता भवं
दंतक्षतानि तथा अविलेपनां धौतां गरागां तनुं शरीरं प्रत्यग्रत्वं नान्तरवांकाः श्रियमानि न्युः प्रापयामासुः॥ नीचशोहरते
श्चेति वचनात् द्विकर्मकत्वं तथा हि सतः सज्जनानां सुंदरांश्चाश्रिताः ये ये के विदिति शेषः॥ विषदिविभवापापकाले आ
पन्नावित्यर्थः॥ शोभाये वैभवाय भवन्ति॥ क्लृपेः संपद्यमाने वतुर्थावक्तव्येति क्लृपेरर्थनिर्देशाच्चतुर्थी॥ अर्थान्तरन्यासः॥ ५५ ॥

ति॥ ५५ ॥

यइति। तेषां यद्दनां वहिर्भवो वाह्यः। वहिर्देवयं वजनेभ्यश्चेति वचनाद्यः प्रत्ययः। यो रागो रागः सरागो जले सो ये जीडे श्रुति
रासि निरस्तः। खलु। अस्तेः कर्मणि लुङ्। विज्ञेयो रागः स तु सैवावस्था यस्य सः। तदवस्था एव न निरस्त इत्यर्थः। अत्र रागयो
रभेदाद्यवसायादतिशयोक्तिः। तथा हि। सर्वोपि धीराणां मरुतामंतः। पातित्वादंतर्गतत्वादंतर्गत्वात्। अंतर्गतत्वादेवे
तियावत्। परस्याभिभवनीयतां न व्रजति हि। अन्यथा व्रजेत्येवेत्यर्थः। पूर्ववदलंकारः॥ ५८ ॥ फेनानामिति॥ वधूनां भ्र

योवाह्यः सरवतु जलेति रासि रागो मश्चिन्ने सतु तदवस्था एव तेषां॥ धीराणां व्रजति हि सर्व एव तांतः पातित्वादभिभवनी
यतां परस्या॥ ५८ ॥ फेनानामुरसि रूहेषु हारलीला वेल श्रीर्जन तलेषु शेवलानां॥ गंडेषु स्फुटरचना वयन्नवली पय

ष्टभूषणानामपीति भावः। पयसि विभूषणं पूर्य प्रसमग्रमासीदित्यर्थः कुतः फेनानां डिं॥ प्रपयसि विभूषणं वधूनां॥ ५९ ॥
डिराणामुरसि रोहंतीत्युरसि रूहाः स्तनाः सुपेति योगविभागात्कप्रत्ययः। हलदंतात्सप्रम्यामित्यलुक्। तेषु हारलीला मु
क्तावली श्रीः जातेति शेषः। शेवलानां जघनतलेषु वेल श्रीर्वसनशोभा जातो गंडेषु कपोलेषु शेवला इति विभक्तिविष
यिणामादनुषंगः स्फुटरचना वक्तव्यसा यन्नवली यन्नलता जातेति शेषः। अत्र फेनानां हारलीला शेवलानां वेल श्रीरि
ति निदर्शनाभ्यां शेवलाः यन्नवली रिति रूपकेण वक्तव्यार्थे चतुर्थवाक्यार्थसमर्थनात्तेरेवांगीभिर्वाक्यार्थहे

मा.टी.८

१८

अथभिरिति॥वधूनामंगेभ्योभ्रशयभिःपतभिः।गुरुभिःसोवर्णत्वाद्गुरुत्वयुक्तेभूषणैःतज्जयाभ्रंशप्रयुक्तयाप्रियेवेत्यु
त्प्रेक्षा।जलमभिजलेमज्जिमग्रंभावेतुङ्।अथानंतरमेवा।नतुविलं व्येतिभावः।निर्माल्येभुक्तो जितमाल्येननृतेजले
नतीभ्रंशोपिनिर्जुंजोरितिभावः।तथाहि।अवधीरितानातिरस्कृतानामपिलघीयसांतुछानामुच्चैर्धर्षणनिर्जलमेवा
धिकंभवतिहि।अथतिरन्यासः।महातःपदभ्रंशोलज्जिताःकविस्त्रीयंतेतुछस्तनिर्जुंजोविजुंजंतइतिभावः।अथगुरुणि

भ्रशयभिर्जलमभिभूषणैर्वधूनामंगेभ्योगुरुभिरमज्जितज्जयेवा।निर्माल्येथननृतेवधीरितानाप्युच्चैर्भवति
लघीयसांहिधाधर्षणं॥६०॥आमृष्टातिलकरुचःस्त्रजोनिरस्तानीरक्तंवसनमपाकृतांगरागः॥कामःश्रीरनुश

मज्जंतिलयूनिप्रवंतइतिपरमार्थः॥६०॥आमृष्टाइति॥तिलकरुचःयन्नशो॥यवानिवस्वपक्षव्याघातादितिसुतरां
भाआमृष्टाःस्त्रजोमालानिरस्ताःवसनंकोसुभंवासोनीरक्तंनिरस्तरागमित्यर्थः।कृतमितिशेषः।अंगरागोऽपाकृतः
सर्वत्रजलेरित्यर्थः।इतीत्यंस्वपक्षव्याघातात्स्ववर्गक्षयादननुशयवाननुतायवानिवाइत्युत्प्रेक्षाःकामःश्रीःस्त्रियः।
वामृष्टासोरितियङादेशविकल्पात्पक्षेसवर्णदीर्घः।सुतरांवारःपूर्वतोपिरमणीयाश्चकार।स्त्रीणांकामएवविभूषणम

मवतिभावः॥

गुरुः
१८

शीतेति॥ नीरे सोये रासे का दासे वनाच्छीतार्तिशीजवृथां बलवत्सुष्ठु उपेयुषेव प्राप्नवते वेत्युत्प्रेक्षा॥ अतएव शिशिरसमीरकं
पितेन शीतवातवेधिनानवांशुकेन कर्त्री अभितव्यो वनोष्णत्वं तभ्यो जो रामाणां स्तनतटयो राधानयो राधे विभ्रा श्लिष्टं। संस
क्तभावे लुङ्। सेकहेतुकस्यांशुकश्लेषस्य शीतार्तिहेतुकत्वमुत्प्रेक्षत इति गुणहेतूत्प्रेक्षा॥ ६२॥ इत्थमासीजलक्रीडां मुक्ता

शीतार्तिवत्तदुपेयुषेव नीरे रासे का क्ति शिरसमीरकं पितेन॥ रामाणां मभितव्यो वनोष्ण
भाजो राधे विस्तनतटयोर्नवांशुकेन॥ ६२॥ श्रुतमिदं समधिकमान्नमंगसंगात्तावण्यं तनुम
दिवां वुवांससोत्तैः॥ उत्तरेतरत्नतरंगरंगलीलानि ह्योत्तैरपसरसः प्रियासमूहेः॥ ६३॥ ०॥

जलादुत्तराणं वर्णयति॥ ॥ श्रुतमिदं रिति॥ अथ जलक्रीडानंतरं अंगसंगाद्वा त्रसंघर्षादात्तमुपान्नं सक्तमिति यावत्। सम
धिकमतिरिक्तं तनुमतमूर्तिमतं। लावण्यमिव कंति सारमिवेत्युत्प्रेक्षा। अत्र श्रुतमिदं सरभिः। भोवादि कत्वात्तदुपधागुणः। त
रत्नाश्च यत्नोत्तरंगो एव रंगान्त्यस्यानानि तेषु लीलानर्तनानि ता सुनिह्यतेः कुशलेः। निनदीभ्यां स्त्रतिः कोशल इति धत्वं। वास
सोत्तैः वस्त्राणां वले रूपलक्षितैः प्रियासमूहेः स्त्रीसमूहेः स्त्रीसंघेः सरसोद्गद्गदुत्तरे उत्तीर्णं निर्गतमित्यर्थः। तरेतेर्भावे लिट्॥

॥ ६३ ॥

मा. दी. ८

१९

दिव्यानामिति॥ दिवि भवा दिव्या स्तेषामपि कृतविस्मयां सौंदर्यातिरेकेण जनिता भुतरसां स्फुरदरविंदाभां च समूहसौ यस्यास्तां
पद्मरुतामित्यर्थः॥ पुरस्तादंभस्तो जलात्॥ पंचम्यास्तसित॥ उत्पतंती निष्क्रामंती कां विस्त्रिय श्रियमिव मथ्यमाना
त॥ मुद्रात्सद्यः प्रादुर्भवती लक्ष्मीमिवोद्दीक्ष्य शौरिः कृष्णो जलनिधिमंथनस्य समुद्रमंथनमित्यर्थः॥ मंथेर्भेवादि कस्येदि
त्वाच्चुमागमः॥ अधिगर्थदयेत्यादिना कर्मणि षष्ठी॥ अस्माधीना स्मृतवान्॥ अत्र समुद्रमंथनस्मारिकया श्रियमिवेत्यु

दिव्यानामपि कृतविस्मयां पुरस्तादंभस्तः स्फुरदरविंदवारुहस्ता॥ उद्दीक्ष्य श्रियमिव कां विदुत्यतंती मस्माधी जल
निधिमंथनस्य शौरिः॥ ६४॥ श्रद्धां यत्परिहितमेतयोः किलांतर्जनां र्थं तदुक्ते कसे कसत्तमुर्वोः॥ नारीणां विमलतरो

पमंयासा दृश्यात्॥ श्रीः स्मृतेति स्मरणालंकारमतीतेरलंकारध्वनिः॥ ६४॥ ((समुद्रसंत्याभासांतर्दधतुहुरुक्कलमेव
श्रद्धामिति॥ एतयोर्होरेतर्जनां र्थं किल छादना र्थं खलु श्रद्धां स्तिग्धं यदुक्ते परिहितमाच्छादिजे॥ उदके से केन स
त्तं संस्पृष्टं तदुक्ते कर्मविमलतरो नारीणां मूर्ध्नीवरो उरु एव कर्तारो समुद्रसंत्यास्फुरंत्याभासा निजकांत्या अंतर्दध
तुः॥ छादितवंतौ॥ तदेतद्दीपकभाषणमिति भावः॥ अत्र दुक्ते लालंकारेण वस्तु ध्वनिः॥ ६५॥ ६६॥ ६७॥ ६८॥

गुरुः

१९

वासांसीति॥ ताः योषितो यानि वासांसि न्यवसत निवसितवत्पः॥ वस आच्छादन इति धातोः कर्त्तरि लङ्॥ शुभ्राभ्रा रागं घृतिरिव घृति
षां तैर्वीसोभिर्मुदातारिव सतानं देनाः॥ हासीव हसितमिवाभावे लुङ्॥ अयनेन गलज्जुलानि स्त्रवती यानि वासांसि अत्याशुः॥ त
क्तवत्पः तैः शुवाशोकेन स्पृताः॥ शुभ्रतिर्येषां तैररोदीवरोदतं कृतमिवाभावे लुङ्॥ अत्र भ्रात्यगुणजलगलनक्रियानि
मित्रयोर्होसरोदतक्रिययोः स्वरूपोत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः॥ ६६॥ आर्द्रत्वादिति॥ आर्द्रत्वाज्जलेन प्रेमावसरसत्वादतिशयनी

वासांसि न्यवसत यानि योषितस्ताः शुभ्राभ्रा घृतिमिरहासितैर्मुदेव॥ अत्याशुः स्वपतगलज्जुलानि यानि स्पृताः शुभ्र
तिमिररोदितैः शुवेव॥ ६६॥ आर्द्रत्वादतिशयनीमुपेयिवन्दिः संसृष्टिं भृशमपि भूरिशोवधूतैः॥ अंगेभ्यः कथमपि

मतिशयवती संसृष्टिं संश्लेषं परिवयं चोपेयिवन्दिः॥ अतएव भृशं भूरिशोव॥ वामलोचनानां विशेषो वजनवरक्तकैः प्रयेदे॥
जुशोऽवधूतैर्निरस्तेरपि॥ अन्यत्र निःकषितैरपिनवरक्तैरेवनवरक्तकैः नूतनरक्तवस्त्रैर्नवानुरागिभिश्च वामलोचनानां सु
दृशमंगेभ्यो विशेषः कथमपि प्रयेदे प्राप्नवत इति वाक्यालंकारे॥ एकत्रातिश्लेषादन्यत्रातिपरिवयाच्चेति भावः॥ अत्यासक्तोः
कामिनो धनपरो यणाभिर्वेश्याभिरवधूनाः कथं विमुचेति अर्थोत्तरप्रतीतिः॥ इह विशेषस्यापि श्लिष्टत्वाद्दृशक्तिमूलो धनि

७
७
७

माटी ८
२०

नाशनुभाववतीवेत्तनुसंशयः अत्र

प्रत्यंसमिति॥ एकास्त्रीप्रत्यंसमंसयोः विभक्त्यर्थे व्ययीभावः॥ विलुलितमूर्द्धजाविकीर्णकेशासतीस्तानाईवपुश्चिरायचिरमुद
वाययतनिरवाययत॥ अशोधयदितियावतावयतेरंयतात्तु॥ अर्त्तिहीत्यादिनापुगागमः॥ किलखलुतद्वयुःनस्तद्वपुस्तु॥ अभि
मतंप्रियमंतिकेशमिवीक्ष्यस्वेदांबुनाईवमाईववशब्दः॥ शुक्लादिवद्रुणेषुसिगुणिनिभेद्यलिंगः॥ आयोद्वाःसर्वाणिद्रवाणिनूक्षु
खेनजुहोतीत्यादिप्रयोगात्॥ अतवत्तरां॥ अतिशयेनाभवदित्यर्थः॥ तिरुञ्चेतितरप्रत्ययः॥ किमेत्तिज्ञादिचित्यादिनातिङंतादाम्

प्रत्यंसं विलुलितमूर्द्धजाविरायस्तानाईवपुरदवाययत्तिलेका॥ नाजानादभि
मतमंतिकेशमिवीक्ष्यस्वेदांबुद्रवमभवत्तरांपुनस्तत्॥ ६८ ॥ छ ॥

प्रत्ययः॥ तद्धितश्चासर्वविभक्तिरित्यवयत्वां॥ नाजानात्॥ वाक्यार्थः॥ कर्मवद्रवमवतंनानासीदित्यर्थः॥ अविरतस्नेहाईतामजान
तीस्तानाईमेवेतिमन्यमानापुनःपुनर्वपुर्द्रवाययंत्येवोस्तेतितात्पर्यार्थः॥ अत्रवपुष्मत्कर्तृकस्यवीक्षणास्यवपुष्मत्पवारात्
इवतक्रिययासमानकर्तृकत्वात्पूर्वकालतानिर्वहः॥ एषावहर्षोत्सुकादिसंवारिसंकीर्णस्वेदरोमांवादित्यादिकसंयन्नास्मि
द्यायनयाकारोसत्यपिद्रवत्वनिवृत्तिरूपकार्यानुत्पत्तिरित्येवत्वप्रतिपादनमुखेनानिधानादिशेषोक्तिरलंकारः॥ तत्साम

त्रै ३१

ग्रामकृपयतिविशेषोक्तिर्निगद्यतइति

६८ ॥

गुरुः
२०

सीमंतमिति॥ निजमात्मीयं सीमंजं मूर्द्धजमध्यमद्वितीं सीमंतमस्त्रियां स्त्रीणां केशमधोतुपकृतिमिति वैजयंती॥ करभ्यामनु
वध्वती ग्रथंती विभजतीत्यर्थः॥ अतएवासमंताक्षस्तनतटवामुमूले वतेषां भागः प्रदेशः यस्याः सा॥ अन्यास्त्री अभि
लक्ष्यता अभिलषता वा भाशेत्यादिनो वेकल्लिख्यः॥ अत्र मुहुर्निदधेति ध्याता॥ निरीक्षितेत्यर्थः॥ निर्वर्णं नंतु नि

सीमंतं निजमनुवध्वती करभ्यामाक्षस्तनतटवामुमूलभागा॥ भर्त्री
न्यामुहुर्भिलष्यता निदधे नैवा हो विरमति कोतुकं प्रियेभ्यः॥ ६९॥

ध्यानं दर्शनालोकने क्षममित्यमरः॥ अहो आश्चर्यं॥ कोतुकमभिलाषः प्रीणंतीति प्रियाः विशयाः॥ इगुपधज्ञा प्रीतिरः कश्चित्क
प्रत्ययः॥ तेभ्यो नैविरमत्येव॥ उपभोगे पित निवर्त्तत इत्याश्चर्यं॥ नैजातुकामः॥ कामानामुपभोगे न साम्यतीति भावः॥ जुगु
प्सा विरमप्रमादाप्यतिमुपसंख्यानमिति पंचमी॥ व्याङ्परिभोरम इति परस्मैपदं॥ वार्धति रन्यासः॥ ६९॥

माटी ८-
२१

स्वच्छेति॥ स्वच्छेनांभसास्तयनेनाभिषेकेणविधौतेविमलितमंगंवयुः तांवूलद्युत्यातांवूलरोगेणविशदउज्वलः॥ ओष्ठो धरः
प्रतनुसूक्ष्मं विविक्तं विमलं वासश्च॥ अथवा विविक्तमेकांतस्थानं वा विविक्तोपूतविजतावित्पमरः॥ इत्येवंरूपः इ
यांनेतावा नेव विलासिनीनामा कल्योनेपथ्यमस्तु किमन्ये रित्यर्थः॥ कुसुमेषुणा कामेन श्रूयोपदिनयेत्॥ अन्य

स्वच्छांभः स्त्रयनविधौ तमंगमोष्ठतांवूलद्युतिविशदो विलासिनीनां॥ वास
श्च प्रतनुविविक्तमस्त्वित्तीयानाकल्योपदि कुसुमेषुणा न श्रूयः॥ ७० ॥

या उद्धिजितानामिव कनकभूषणमपि भाशयत एवेति भावः॥ एतेन विद्धित्पारब्ध आलंवनवेष्टारूप उदीयन वि
भाव उक्तः॥ स्तोकभूषणयोगेपि विद्धितिरिह गम्यत इति लक्षणात्॥ अत्रस्तानतांवूलादिपदार्थापिते विशेषण
गत्या॥ अंगोष्ठादीनामा कल्योने प्रतिपादनार्थं हेतुकं काव्यलिङ्गमलीकारः॥ ७० ॥ श्रीगणधियतये नमः॥

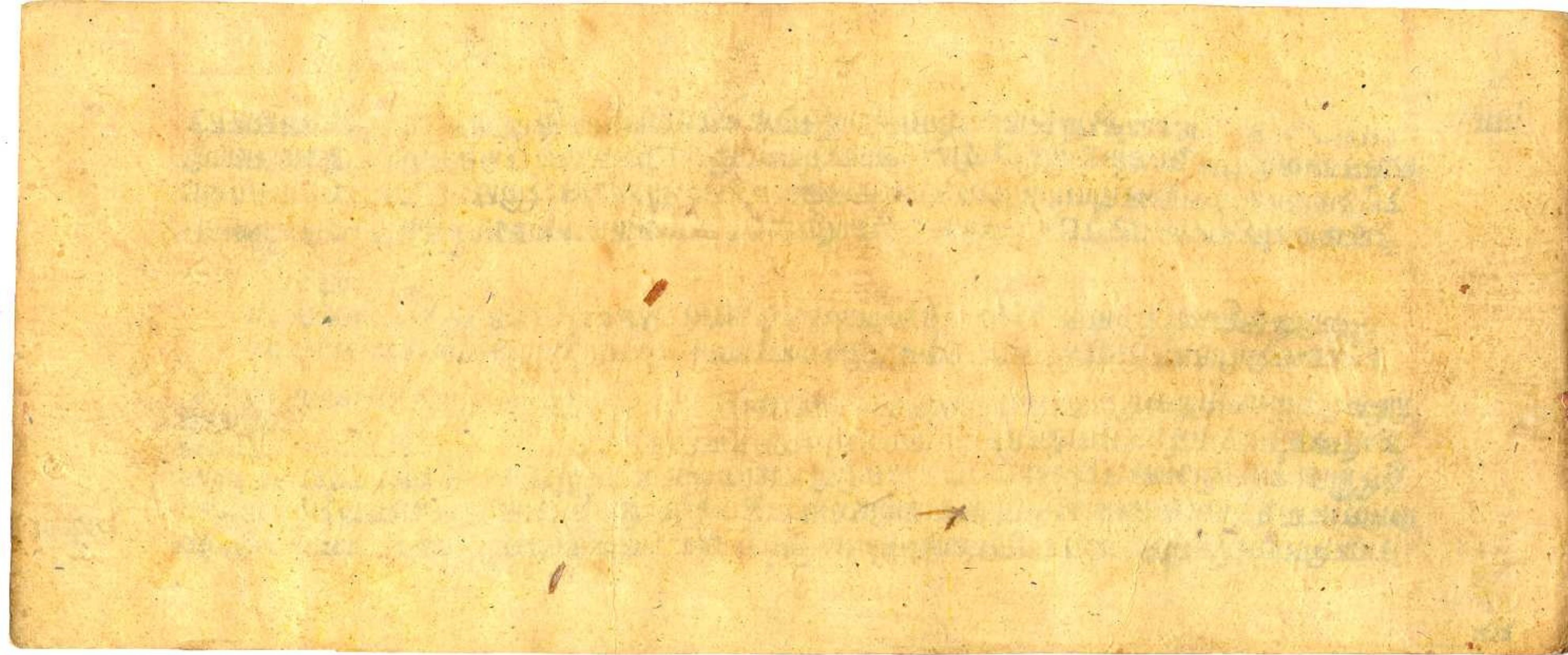
७०
२१

अथोत्तरसर्गसूर्यास्तमयादिवर्णनंप्रस्तौति॥ इतीति॥ इतीत्यं सरसिमज्जनेन स्नानेन धौतपुरं ध्रिमत्सरानुभालिमानिनीमा
नान्। अभीक्ष्णमभीक्ष्णमतिशेते। अतिशायिनी। अभीक्ष्णमितिः। अयमाप्रवतः। अयमलांगमासो विमलांगकांती नूया
दवानवलोक्यते देवशिशिरे तररो विषा उह्मां शुनाप्यपरवारिराशेः पश्चिमाद्वे रपांततिषु पूरेषु मंक्तुं प्रवेष्टुमीषे इ
ष्टं भावेतिट्॥ परवेष्टुसाक्षात्कारो विषयिणां तादृग्विषयाभिलाषमंतरा दधे इति भावः। अत्र भानोः कालप्राप्तमज्जना

इति धौतपुरं ध्रिमत्सरससरसिमज्जनेन अयमाप्रवतोति शायिनीमयमलांगभासः॥ ७१॥
अवलोक्यते देवया दवानपरवारिराशेः शिशिरे तररो विषा प्यथांततिषु मंक्तुं प्रवेष्टुमीषे॥ ७१॥
इति श्रीदत्तकसूक्तोर्माद्यस्य कवेः शिशुपालवधे महाकाव्ये जलकेलिविहारे नामाष्टमः सर्गः॥

वलोकनहेतुकत्वं मुत्प्रेक्ष्यते। अतिशायिनीसौ जौ जगौ गदिकुस्वर इति छंदोगलक्षणद्वयमुत्प्रेक्ष्यं। अतिशायिनी॥ ७१॥
इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपरवार्यारीण श्रीमहामहोपाध्यायकोलचलमहोपाध्यायविरचितेयां सर्वकषारव्यायां अष्टमः

॥ सप्तमः ॥ ८ ॥

मा. टी. ९

१ श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ सूर्यास्तमं वरयिष्यति ॥ अमितायेति ॥ अथ मिसं ध्यानं तं रसुभूमि रूचिः सूर्यो निजते जसाममिताय संपदं संतायाति रेकमसहमान इवा परां वुनिधेः पश्चिमाब्देः पयसि प्रपितुः प्रयतितुमिच्छुः पततेः सनंता दुप्रत्ययः सनिमीमेत्यादिना इसादेशः ॥ अत्र लोपोभ्यासस्येत्याभ्यासलोपः ॥ अस्तगिरिस्तत्तलं ॥ अस्तस्तु चरमक्षमाभदित्यमरः ॥ अक्षिरो दुमभ्यपतत ॥ अभ्यप्रावत ॥ अत्रासहमान इवेति कालप्राप्तस्य पयसि प्रयातस्य निजते जसामसहमान हेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥ अस्मिन्संगे प्रमिताक्षरावृत्तं प्रमिताक्षासजससैरुदितेति लक्षणात् ॥ १ ॥ गातेति ॥ रतेन रत्यर्थे प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीयाचेति

अमितायसंपदमयो ह्युरुचिर्निजते जसामसहमान इवा ॥ पयसि प्रपितुः परां वुनिधेरक्षिरो दुमस्तगिरिस्तत्तलं ॥ १ ॥ गतया पुरः प्रतिगवाक्षमुखं दधती रतेन भृशमुत्सुकतां ॥ मुहुरंतरालमुबमस्तगिरेः सवितुश्च योषिदमिमीत दृशा ॥ २ ॥

सप्तम्यर्थे तृतीया रतेति चित्यर्थः ॥ भृशमुत्सुकतां कालाक्षमलक्षणां मोत्सुकं दधती योषित् पुरोद्ग्रेगवाक्षमुखं गवाक्षद्वारं प्रतिगतया प्रसृतया दृशा इस्तगिरेः सवितुश्चांतरालमुबं मध्याकाशादेशं मुहुरमिमीतमातिस्मारुस्तमात्रमवशिष्टमरलिमात्रमवशिष्टमित्यादिमानकरिणास्तमयं प्रतीक्षितवतीत्यर्थः ॥ माङ्गिलङि श्रुविति द्विर्भावः ॥ मृजामिदित्यभ्यासस्येत्वं ॥ एतच्चास्तमयप्रतीक्षणाप्रसङ्गादौत्सुक्यानुभावांतरालक्षणा मत्रौत्सुक्यभावेव च नात्प्रेयोऽलंकारः ॥ २ ॥ ७३ ॥

गुरुः

९

विरलेति॥ परिणतिं परिवृत्तिमन्यत्र जरावस्थां च गतः अत एव विरला अल्पा आतपस्य कृद्विर्यस्य सः अन्यत्र क्षीणप्रभ अनु
 स्मृतनुहवपुः शीतलत्वात् अन्यत्र बोद्धव्यं दीर्घदुर्लभदेहः अलवणा यवागूरिरिति वदता येन जप्रयोगः परितो विषां दु एक
 त्र शुभां भ्रष्टलक्ष्मन्त्वादपरत्र यलितैश्च पांडु पांडुरं अमुमाकाशं मे वशिरोदधदुद्धत परिमंदमशांतमर्थगुरुणा सम
 र्थं वसूर्य एव नयनं यस्य सः दिवसः शिशिलः शिशिलवृत्तिः शिथिलांगश्च भवतु अत्राभुशिर इति आद्यवयवरूपणादि
 वस एव स्य विर इत्यवयवरूपकसिद्धेरेकदेशवर्तिरूपकं श्लेषानुप्राणितं ॥ ३ ॥ अपरोहति ॥ अपरोहपरभागो हू ३

विरलातपकृद्विरनुहवतनुः परितो विषां दु दधदमुशिरः अमवद्धतः परिणतिं शिथिलः परिमंदसूर्यनयनो
 दिवसः ॥ ३ ॥ अपरोह शीतलतरेणा शनैरनिलेन लोलितलतांगुलये ॥ निलपायशारिवन इवाकूयते ददुरा
 कुलाः खगकुलानि गिरः ॥ ४ ॥

परारूः दिनातः पूर्वपराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकण इत्येकदेशिसमासः राजारुसरिवम्यष्टय अहो हू इत्यहोदेशः
 अहोदंतादिति एत्वं ॥ अपरोह शीतलतरेणा निलेन शनैर्लोलिता शालितालता एवांगुलये यस्य ते स्मै अत एव निलया
 पतिवासाया कूयते अंगुलि संज्ञोत्पुत्प्रेक्षा शारिवने वृक्षा यखगकुलानि पक्षि संघाः आकुलास्तु मुला गिर इडमागम्यत
 इत्पुत्रराणि ददुरि वेत्यनुसंगा दुत्प्रेक्षा ॥ ४ ॥

मा.टी.८
२

उपसंध्यामिति॥ उपसंध्यां संध्यायाः समीपे। समोपाये विधीभावेन पुंसकत्वाद्गुणत्वं। अशीतरूचदुस्मांशोः तनुसूक्ष्मं कर
जालंतर्काणां तस्मिन् क्षणोत्कलिपीत्यर्थः। अत्यंतसंयोगे द्वितीया। सानुमतोऽद्वैतः शिखरेषु आस्तातिष्ठत। आसेः कर्त्त
रितुङ्गसतामस्तसमयेनाशसमयेप्युच्चतरमेव यदमुन्नतस्थानमेवोचितं खलु। अर्थान्तरत्यासः॥ ५ ॥ प्रतिकूलता

उपसंध्यामास्ततनुसानुमतः शिखरेषु तत्क्षणमशीतरूचः॥ करजालमस्तसमयेपि सतामुचितं खलु
उच्चतरमेव यदं॥ ५ ॥ प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति बहुसाधनता॥ अवलंबना यदि न भर्तुर
भूतप्रतिष्ठातः करसहसुमेपि॥ ६ ॥

मिति॥ विधौ देवे प्रतिकूलतामुपगते सति बहुसाधनता। नेकसाधनवना विफलमेति। मरुत्यपि साधनसंपत्तिर्निःफ
लैवेत्यर्थः। तथा हि॥ प्रतिष्ठात आसन्नपातस्य दिनभर्तुः करअंशवोरुस्ताश्चावलिहस्तांशवः कर इत्यमरः। तेषां स
हसुमप्यवलंबनायावद्वृत्तनायताभूत्। अतो देवमेव प्रवलमिति भावः। विशेषणसामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरत्या
सः॥ ६ ॥

गुरुः
२

नवेति॥ ॥ अतुषारकर उस्तांशुर्नवकुकुमवदहणपयोधरया संध्याहणामेधया अन्यात्रनवकुंकुमेनाहणकुचया। स्वकराव
सक्तहृदिरांवरया स्वकिरणक्रांतहृदिरार्कशया। अन्यत्रस्वहस्तलगुवाहवस्त्रया वरुणस्यदिशा पश्चिमदिशा सहेत्यहेत्य
र्थः। वरुणसंबंधात्परांगनात्वंवगम्यते। वृद्धोपूनेति सूत्रादेवप्रयोगात्सहार्थानामप्रयोगेपि स ह्युक्तेप्रधानइतिसहार्थ
तृतीया। अतिसक्तिमतिसन्निकर्षमत्यासक्तिं च एतत्प्राप्य भूशमत्वरज्यतलोहितोरक्तं वांश्चाभवत्। रंजेदैवादिकात्कर्तारि

नवकुंकुमाहणपयोधरया केस्वरवसक्तहृदिरांवरया। अतिसक्तिमेत्यवरुणस्यदिशा भूशमत्वरज्यदत्त
षारकरः॥ ७ ॥ गतवतीराजतजपाकुसुमस्तवकद्युतो दिनकरेऽवनतिं॥ वहुलानुरागकुरु विंददलप्रतिवद्ध
मध्यमि वदिग्वलयं॥ ८ ॥

तद्गुणधिरजोः प्राचांशुपनारस्मैपदं चैतिकर्तारिवा। अन्यत्रवाहणी दिनकरमहिमैवतयोर्जा रभावप्रतीतेः। समासोक्तिरलंकारः
॥ ७ ॥ गतवतीति। जपाकुसुमस्तवकद्युतो लोहितवर्णे दिनकरेऽवनतिमस्ततां गतवतिलंबमाने सनीत्यर्थः। दिग्वलयं दिग्गंडलं कं
करां वध्न्यते। वहुलानुरागेः सांद्रानुरागेः कुरु विंददलेः पप्ररागशकलैः प्रतिवद्धः प्रत्युप्लोमभ्योपस्यतदिवराजतइत्युत्प्रे
क्षा। कुरु विंदस्तमुसायां कुल्माषव्रीहिभेदयोः। हिंगदे पप्ररागे वमुकुलेपि समीरित इति विश्वः॥ ८ ॥

मा. टी. २
३

दुतेति॥ ॥ दुतंतप्रपत्तशातकुंभंतपनीयं शातकुंभमित्यमरः। तेन सदशांतत्रिभूमिति नित्यसमासः। ययसिसमुद्रोदके इन्द्रिय
थातथा मग्नं वपुर्न स्यात्। अमृतोर्ध्वस्य वपुर्मंडलं विरिचेव ह्रस्वो न खेन भिन्नस्य द्वेधा विदलितस्य वृहत्तो मरुतो जगदंड
कस्य जगद। अथ कोशस्य वृहत्तां उच्येतेतरदलमिव ह्रस्वे रराज। अत्रोपमानस्य पुराणप्रसिद्धत्वादुपमा लंकारः॥ ९॥ अनु
रागवंतमिति॥ ॥ अथरदिक। पश्चिमासैव गणिका वेश्या वारस्त्री गणिका वेश्येत्यमरः। अनुरागो लोहित्यमभिलाषश्च॥
तद्वंतमपि। लोचनयोः सुरवपतिस्ति सुरवं सुरवकरं शांतत्वादभिरूपाश्च दर्शनीयवपुर्दधतमपीति। अतापकरणमनौ ह्य

दुतशातकुंभमभिरूपाश्च दर्शनीयवपुर्दधतमपीति। अतापकरणमनौ ह्य
अनुरागवंतमपि लोचनयोर्दधतं वपुः सुरवमतापकरणं॥ निरकाशयद्विभयेतवसुं विषयात्तथादपरदिगाणि
का॥ १०॥

दशाठत्वाच्च संतापकारिणं सुरवस्यं वा। तथाप्येतवसुं नीरक्षिं निर्वृत्तं वदिवभेदेऽनले रश्मावस्वरत्ने धने वसित्यमरः॥ र
विं सूर्यं विदुश्च गम्यते। विषयाकाशमेवात्तपो गृहं। तस्मिन् निरकाशयत॥ तिः कासितवती। धनपरादि वेश्या निर्गुणमपि धनिक
मा सर्वस्वरूपेण दत्तनुरक्तवदनवर्त्तते। गुणवंतमपि हृत सर्वस्वं निर्वस्यंति सद्य एवेति भावः। अस्तंगतोर्क इति श्लोकार्थः
अत्र विषयात्तथादपरदिगाणिकं त्येकदेशरूपेण दुर्वेर्विदुश्च रूपेण वगमादेकदेशवर्त्तिरूपकं। श्लेषोपित दुर्धृषितत्वं
दनुराग एवानुरागो वसु एव वसु इति रूपकपर्यवसित एवेत्यं॥ १०॥

गुरः
३

अमितिमेति॥ ॥ नलिनी अमितिगमरश्मिसूर्यमिमुखं चिरमाविरमादास्तमया दतिमेषत्वया अपक्षमयातया इत्संकोच ए
वात्र निमेषः। अवधानेनाभिमुखं वावस्थानतिर्वधेन खिन्नमलसं अत एव विगलन्तिः सरन्मधुव्रतकुलमेवाश्रुजलं पश्यत
दबुमेव नयनन्यमिमीलत। मीलयति स्म। भ्रातृभासभाषेत्यादिना विकल्पा नोपधा दुस्त्वः। अत एव नाभ्यासदीर्घः। अनुरक्त
हिकात्ताकांताकातमनिमेषं पश्यंतीतदयगमे सति निमीलितोक्षी स्यादिति भावः। अत्राप्येकनयमित्याद्यवयवरूपेण
सिद्धेरेकदेशवृत्तिरूपकं॥ ११॥ अविभावोति॥ ॥ अविभावतारकमलद्वयनक्षत्राः अर्धद्वयं हि मधुतेरिंदोर्विवयस्मि

अमितिगमरश्मिचिरमाविरमादवधानखिन्नमनिमेषतया॥ विगलन्मधुव्रतकुलाश्रुजलं न्यमिमीलदबुनयनं नलिनी॥
११॥ अविभावतारकमदृष्टमिदुतिविंदमस्तमितभानुनभः॥ विरतो हतोपमतमिस्रमभादयदोषतैव विगुणस्य गुणः॥ १२॥

नत। अत्राप्यनुदितचंद्रतारकमित्यर्थः। अस्तमित्यदृष्टने इवयं। अस्तमितोऽस्तंगतो भानुर्यस्मिन्नत एतावतानिर्गुणमुक्तं॥
अथ निदर्शितमाह। अवसन्नतायमर्कस्तमया प्रशान्तसंतापं॥ अतमिस्रमनुदितांधकारं नभोतरिक्षमभाप्रातिस्म॥ भाते
र्लङ् नतिर्गुणस्य काशोमेति वाच्यं॥ निदर्शिताया अपि गुणात्वादित्यर्थं तिरन्यासेनाह। विगुणस्य गुणहीनस्याप्यदोषजानि
दर्शित्वं एव गुणः अतो गुणवत्त्वाद्बोभायुक्तेतिकारणेन कार्यसमर्थनरूपार्थं तिरन्यासः॥ १२॥ ७३॥

अथेति॥ ॥ असंख्योदयानंतरं सांद्रिये संख्यायां भवाः संधिवेलेत्यादिना ए प्रत्ययः तैः किरणै ररुणितमरूणीकृतं अतएव विरहात्पीविर
 रुवापदादलतो विदीर्यमाण ऊ दयातस्तुतेन क्षरितेनासजा रुधिरै रणानुलिप्रमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा रुरेर्विह्वो हेति रायुधं वक्र
 मित्यर्थः हेतिः शस्त्रे तु नृस्त्रियोरिति केशवः ॥ रुरि हेते रूतिरिव रूतिरा ह्वायस्य तद्विरुहेति रूतिवक्रा हूमित्यर्थः ॥ पततोः यो तत्रिणोः ॥ पत
 त्रिपत्रिपतगपत्पत्ररथांडजा इत्यमरः ॥ मिथुनं वक्रवाकं हूं हूमित्यर्थः ॥ एथाग्ने देनोत्पपातो डीयत ॥ १५ ॥ नित्यय इति ॥ ॥ यजुले

अथ सांद्रसांध्यकिरणरुणितं रुरि हेति रूतिमिथुनं पततोः ॥ एथागुत्पपातविरहार्तिदल ऊ दयस्तुतास गानुलिप्रमिव ॥ १५ ॥
 नित्ययः श्रियः सततमेतदिति प्रथितं पदे वज्रजन्मसतया ॥ दिवसात्पयेतदपि मुक्तमहोद्यपलाजनं प्रतिनवोपमदः ॥ १६ ॥

जन्मस्य सतजुलजन्मजलजं एतदेव सततं श्रियो नित्यय आलप इति प्रथितं प्रसिद्धं ॥ त्रिकाप्यनित्यया लया इत्यमरः ॥ तदपि नित्यनिवा
 सभूतमपीत्यर्थः ॥ तथा श्रिया दिवसात्पये सायंकाले मुक्तं त्यक्तां अहो देवातामपि कृतघ्नत्वं पदापदि महोपकारिणस्त्याग इत्याश्च
 र्यं ॥ अथ वाचपलावापलवती स्त्री कमला वाचपला कमला विद्युत्पुंश्रवली पिप्यली पुवेति विश्वः ॥ सेवजनश्च पलाजनः जातेश्च संज्ञापू
 रणोऽप्येति बोधयत्रापि पुंवज्ञावप्रतिषेधः ॥ तं प्रति तस्मिन्नित्यर्थः ॥ अदृष्टं कृतघ्नत्वं नूवीघं नवोदनीयं कथमित्यादौ प्यनं च पलत्वा
 न्नश्चर्यमित्यर्थः ॥ स्त्रीचपलेषु वाकिपदेतत् इति भावः ॥ श्लेषमूलातिशयोक्तानुप्राणितोपमार्थंतरन्यासः ॥ १६ ॥ ७३ ॥

मा. टी. ८

५

दिवस इति ॥ दिवसी वासरः पुमानिति भावः मित्रं सूर्यं सुहृदं वा नु मित्रं सूर्यं सहेत्यर्थः । तृतीयार्थं तु यतोः कर्म प्रवचनीयत्वाच्च
 तीयामित्रं सुहृदि मित्रोर्क इति विश्वः ॥ विलयं नाशं गमनं गतः । गतः गमेर्लुङि पुष्पादित्वाच्चेरङादेशः । अवलया मया स्त्रिया रु
 विभर्तुस्तेनो निधेः प्रेमास्यदस्य पनेश्वासा कस्य विरहाधिगमात् । ल्यप् प्रोपे पंचमी । विरहज्ञानं प्राप्यापीत्यर्थः । इहास्मिन् लोके कि
 मास्यते किमर्थं स्वीयते । आसेर्भावे लट् । वतेति खेदे । इतोत्थं मा लोको वेत्यर्थः । अत एव गम्योत्प्रेक्षा संभ्रयापि सपदि वागमिवा

दिवसो नु मित्रमगमद्विलयं किमिहास्यते वत मया अवलया ॥ रुचिभर्तुरस्य विरहाधिगमादिति संभ्रयापि सपदि वागमि ॥

१७॥

गमीत्यर्थः । गमेः स्वार्थे ण्यं तादावे लुङ्मित्वा दुस्त्वः । अण्यतादुपधा वृद्धिर्नार्थस्याद्भेतुमस्मिन्निति तस्यात्स्वार्थे ॥ शितुत्पाद्यो मितां दु
 स्त्वोत्पत्तो भवेत् ॥ विगमशब्दात्तत्करोते ण्यं ताल्लुङिति केचन ॥ १७ ॥

गुरुः
 ५

॥ अलंकारेणालंकारधनिरितिसंक्षेपः ॥ १८ ॥ व्यसरदिति ॥ ॥ वदलपंकस्त्रिसांद्रकईमछविदिवसावसानेदिनांतेयदुनःस
मर्थस्येतमसःपटलंभूधरगुहानामंतरतोऽभ्यंतरादेत्यागत्यवदिर्वाह्यप्रदेशेव्यसरन्नुविस्तृतंवा। वहिर्वाह्यप्रदेशादेत्यगु
हाअधिकंभूशमभक्तवाभजतेस्प्रकिंप्रविष्टंवेत्यर्थः। भजतेर्लुङितङ् ऊलीकृतितिसकारलोपः। अत्रवाचकत्वसादृश्यात्तमे
सोऽतर्वहिरवादानकत्वंसदेहात्संदेहालंकारः ॥ १९ ॥

मा. टी.

६

किमिति॥ ॥ प्रचुरिभवद्गुलीभवन्नमः कर्तुं किमंवरविलग्नमाकाशस्थंसदधोभूतलंप्रत्यलंवनासुंसतकिमिव। अवनीतलतोभूतला
दूषमुपरिष्ठादूर्ध्वत। अथादिगम्यः तिर्यङ्घ्रिससार। विस्तृतमिति तन्निरधारि। अथलंवनादीनामन्यतमं नावधारितमित्यर्थः॥
धारयतेः कर्मणि लुङ्। अत्रापि पूर्ववत्संदेहालंकारः॥ २० ॥ ॥ स्थगितेति॥ स्थगितेति रोहिते अंवरक्षितितले येनति

किमलंवतांवरविलग्नमधकिमवर्द्धतोर्ध्वमवनीतलतः॥ प्रससारतिर्यङ्घ्रिगथदिगम्यइतिप्रचुरीभवन्ननिरधारि
तमः॥ २० ॥ शुभं॥ स्थगितांवरक्षितितलेपरितस्तिमिरेजनस्पदशमंधयति॥ दधिरे रसांजनमपूर्वमतः प्रिय
वेश्मवर्त्मसुदशोददृशुः॥ २१ ॥

स्मन्तिमिरे॥ परितोजनस्पदशमंधयत्यंधं कुर्वति। सुदशः स्त्रियोपूर्वनूतनं रसांजनं रसो रागं वांजनं सिद्धांजनं वा दधिरे
दधुः॥ अतोदतोः प्रियवेश्मवर्त्मदृशुः। अत्र रसांजनवाक्यार्थेन प्रियवेश्मदशनिसमर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिंग
मलंकारः॥ तिनसिद्धांजनधारणो न निध्यादित्युपमाध्वननादलंकारेणालंकारश्चेतिः॥ २१ ॥

गुरुः

६

अवधार्येति॥ ॥सांद्रतमंयत्संतमसंवाधकंतमः।विष्वकसंतमसमित्यमरः।अवसमंधेम्यस्तमस इतिसमासांतः।तत्कर्तृसुत
नोःश्रुभांग्यादयितोषगमेप्रियाभिसरतोकार्यगुरुतांसंभोगकार्यस्यावश्यकत्वमवधार्यनिश्चित्यभयायनाभवत्संतो
कुर्वेत्तनुःकृशोयोरोमराजिष्वोमध्याभोगस्तवेपथोवेकंपाघृद्धितोभुजितिषुक।ताभवतामितिषिपरिणामेनानुषंगः।
कार्यसक्तस्यतत्प्राप्तिकासुकस्यकुतोभक्तेशरणेतिभावः।अत्रसंतमसकुचभारयोःकामिनिमित्तेभयकपातुद्वेकार्यगो

अवधार्यकार्यगुरुतामभवन्नभयायसांद्रतमसंतमसां॥सुततोःस्तनोचदयितोषगमेतनुरोमराजिष्वेवपथवे॥२२॥
ददृशेपिभास्कररुचाद्रिनयःसतमीतमोभिरभिगम्यततां॥युतिमग्रहीद्गुहगणोलघवःप्रकरीभवंतिमलिनाश्रयतः॥२३॥

रवावधारणहेतुकत्वोत्प्रेक्षणाद्वैतूत्प्रेक्षायमकेनसंसृज्यते॥२२॥ ॥ददृशइति॥योगुहगणोद्दिबसेसवितुस्त्विषान
ददृशेनलक्षितः।सगुहगणस्तमोभिस्ततांवासांवासांतम्यंत्यस्यमितितमीरात्रौरजनांपामिनोतमीत्यमरः॥अधिगम्यप्राप्य
युतिमग्रहीत्।ग्रहेर्लुङ्।ग्रहेर्लुङिदीर्घइतिदीर्घश्चातथाहिलघवीश्ल्याःत्रिविष्टेत्यलघुरित्यमरः।मलिनाश्रयतीनिकृष्टाश्र
णात्प्रकरीभवंति।अर्थांतरन्यासः॥२३॥

मा. टी. ९

अनिति॥ तेन समयेन प्रदेष्टुं कालेन कर्त्ता अनुलेपनाति कुंकुमचंदनादीनि कुसुमानि मालेत्यादीनि तथा पतिषु कृतम
न्यवः कृतकीयाः अवलाः श्रियः तथा दीपशिखाः दीपज्वालाश्चैते तानि सर्वाणि विरंसुप्तस्य पूर्वस्तद्वत्प्रमनोभवस्य बोध
नमुदीपनं यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा तत्पूर्वकमित्यर्थः। इतरथा अनुलेपनादिवोधकस्य धेफल्यसंभवाच्चेति भावः। समंस
देवा बोधिषतबोधितानि बुधतेर्यं तात्कर्मणि लुङ्। अत्र गंधमाल्यसंयादनस्त्रीमतः प्रसाददीपशिखोत्पादनानामवो

अनुलेपनाति कुसुमान्यवलाः कृतमन्यवः पतिषु दीपशिखाः॥ समयेन तेन विरसुप्रमनो
भवबोधनं सममवोधिषत॥ २४ ॥

धिषतेत्येकेन श्लेषशब्देनाभिधानात् श्लेषमूलाभेदाध्यावसायरूपातिशयोक्तिरेका॥ तथा सुप्रमनोभवबोधनमिति क्रिया
विशेषणसमर्थ्यात् सममितियोगप्रत्याभिधानाच्च प्रमनोभवेतरबोधनयोः कार्यकारणभूतयोः सद्भिपर्ययरूपाच्चाद्या
तदुभयोपेक्षया गंधमाल्यादीनां प्रस्तुतानामेव बोधनरूपे कथमसंबन्धात्तुल्ययोगिताभेदश्चेति संकरः॥ २४ ॥ ० ॥

गुहः
७

अथ चंद्रोदयवर्णनमारभते ॥ ॥ वसुधेति ॥ अथ तमः प्रसंजनानंतरं वसुधांतेन भूः प्रांतेन निःसृतं वह्निर्निर्गतमहिपतेः शेषस्य
 फणामणि सरु स्राणां ह्रवां भासां घटलं स्तोम इवेत्युत्प्रेक्षा शीत ह्रवश्चंद्रस्य संवंधी स्फुरदुल्लसदभुजातमद्यो न इमां माद्य
 वनीं माहेंद्रं मद्यवा बहुलमिति विकल्पान् त्वदिशः ककुभं दिशं समस्करुता भूषयत्प्राच्यां दिशि चंद्रकिरणजालमलक्ष्य
 ते सार्धः सपर्युषेभ्यः करोते भूषण इति कात्पूर्वः सुडागमः ॥ अउभ्यासव्यवायेषीति नियमात् ॥ २५ ॥ विशदयेति ॥ विशदप्रभा

स
 वसुधातनिःसृतमिवाहिपतेः घटलं फणामणि ^स सरुवां ॥ स्फुरदं भुजातमथ शीत ह्रवः ककुभं समस्करुता माद्य
 वनीं ॥ २५ ॥ विशदप्रभापरिगतं विवभावुदयाचलव्यवहितेन्दुवपुः ॥ मुखमप्रकाशदशनं शनैः सविलासदास
 मिव शक्रदिशः ॥ २६ ॥

परिगतं शुभ्रकांतिव्याउदय इति अचलः उदयः पूर्वपर्वत इत्यमरः तेन व्यवहितमिन्दुवपुरिन्दुमंडलं यस्मिन्नतः ॥ शक्रदिशः प्रा
 चाः सुखमग्रभागो वक्त्रं च प्रतीयते ॥ तदभेदेनोत्प्रेक्ष्यते ॥ अप्रकाशदशनमलक्ष्यदंतं सविलासदासं सविलासस्मितमिव
 शनैर्नंदं विवभौ ॥ २६ ॥

मा. दी. ८
८

कलयेति॥ पुरःप्राच्यामग्रभागे चतुष्पारकिरणस्यंदोः कलयकिरणी नान्यत्रोपलक्षितं। परिसंदमल्यं मित्राविदलितास्तिमिरोद्या
एवजठायस्यतत्तुगगनं नमसासत्यंगणाधिपतेः प्रथमपतेरीश्वरस्यगणाः प्रथमसंख्योद्याइतिवैजयंती॥ मूर्तिरिति जनेः क्षण
मभ्यद्यतगगनमष्टानां शिवमूर्तीनामन्यतममिति यत्र सत्यमभिपन्नमित्यर्थः। कलामात्रोदितश्चंद्र इति फलितार्थः। रूपकाल
कारः॥ २७॥ नवेति॥ ॥ नवचंद्रिकाभिरेव कुसुमेः प्रकीर्णतम एव कवरी केशपाशः। जानपदेत्यादिना डीपूतां विभवन्तीति त

कलयातुष्पारकिरणस्य पुरःपरिसंदमिन्नतिमिरोद्यजठं॥ क्षणमभ्यद्यतजनेर्नमर्षेगगनंगणाधिपतिमूर्तिरिव॥ २७॥ ८
नवचंद्रिकाकुसुमकीर्णतमः कवरीभूतोमलयजार्द्रमिव॥ दृष्टो ललाटतटहारिहरेरुदितो मुखस्य हिमरश्मिदलं

दि
ज्ञतो हरेः शक्रस्य हरितो हरेर्मुखस्य मग्रभाग एव मुखं वक्त्रमिति श्लिष्टरूपकं तस्य ललाटजटहारिमनोहरं हिमरश्मिदलमि
दुखंडं मलयः येन बंधनेनाईमिव दृष्टो धावत्योदिति भावः। अत्र नवचंद्रिकाकुसुमेत्याशने कदेशविवर्त्तरूपकमहिम्राहुरिव
धूत्व प्रतीतो तत्सरुकृतश्रुषावगतवगतवक्त्राभिदाधावसितमुखसंबंधप्रसादनादिललाटतटोपमाजीवनेनेंदुदलस्यानु
पात्तनिजधावत्यगुणनिमित्तमलयजार्द्रत्वगुणस्वरूपोत्प्रेक्षेति संकरः॥ २८॥ ७३॥

गुरुः
८

प्रथममिति॥ ॥ हिमदीधितिश्चंद्रः प्रथमंकला कलामात्रमभवत् । कलातुषोऽशोभाग इत्यमरः । अथार्द्धमभवत् । अथोनंतरं
अथोऽथेत्यमरः । उदितसाकल्यादुपितसनू अमर्हन्महानू संप्रयमानोऽभूदिति महदभूता अभूततद्भावेऽस्ति । हतंतत्त्वान्न
कार्यंतरप्राप्तिः तथा हि युतिशालिनोपितजिष्ठाश्चक्रमसः । क्रमेणैवोपचयंवृद्धिदधतिसहसा ऊटितितुनदधतिध्रुवं ।

प्रथमंकलाभवदथार्द्धमथो हिमदीधितिर्महदभूदुदितः ॥ दधतिध्रुवंक्रमतएवनतुप्रचितौजसोपिसहसीप्रचयं ॥ २९ ॥
उदमज्जिकैटभजितः शयनादयतिद्रव्यांदुरसरोजह्वा ॥ प्रथमप्रवृद्धनदराजसुतावदनेंदुनेवनतुहिनयुतिना ॥ ३० ॥

सामान्येन विशेषणसमर्थनरूप्यर्थंतरन्यासः ॥ २९ ॥ उदमज्जिति ॥ अपतिद्रव्यंदुरसरोजह्वाविकवपुंडराकश्चियातुहिन
युतिनाचंद्रेणप्रथमंदरेः पूर्वमेवप्रवृद्धायाः । अथो न्येतमुखंदृश्यते इति भावः । नदराजसुतायाः सिंधुकन्यायाः त्रियोवदनेंदु
नेवेत्युत्प्रेक्षाकैटभजितो हरेः शयनात्समुद्रादित्यर्थः । उक्तोत्प्रेक्षासंभावनाथमित्थं निर्देशः ॥ उदमज्जिकुन्मानमुपितमित्यर्थः
॥ ३० ॥

मा. टी. ६

९

अथेति॥ ॥ अथोदयानंतरं लक्ष्मणा लांछनेन लक्ष्मणेन सोमित्रिणा चानुगतमनुसृतं कांतं वपुर्यस्य सः लक्ष्मणानुगतं
कांतवपुः इति शब्दश्लेषः। वस्तुतः शब्दभेदेनार्थद्वयभासेपि जतुकाष्टवदेकशब्दप्रतीतेः। परितः समंतात् श्रीक्षुण्णैर्नक्षु
त्रसमूहैः। जाववदादिभक्तु कसमूहैश्चेत्यर्थश्लेषः एकनाला बलविफलद्वयवदखंडे कशब्दार्थद्वयप्रतीतेः॥ नक्षत्रमृक्ष

अथ लक्ष्मणानुगतकांतवपुर्जलधिं व्यतीत्य शशिदाशरथिः॥ ० ॥

परिवारितः परितः नक्षत्रगणैस्तिमिरोद्य राक्षसकुलं विभिदे॥ ३१ ॥

मंतारः॥ नक्षत्रादुभयभक्तुकादिति वामरः॥ परिवारितः शश्वेवदाशरथिर्दशरथपुत्रीरामः॥ अतश्च॥ जलधिं
विलंघ्यतिमिरोद्य राक्षसकुलं तद्विभिदेविदारयामास॥ भिदेः कर्तरिलिट् तदुश्लेषसंकीर्णवस्तुवर्तिसावयवरूपका
लंकारः॥ ३१ ॥

गुरुः

९

उपेति॥ अंभसांतिधिः समुद्रो वणिगिव सततं परिमुग्धतां सौन्दर्यमन्यत्र मोक्षं ॥ व्यावहारानभिज्ञत्वमिति यावत् ॥ मुग्धः सुंदर
मूढयोरित्यमरः ॥ दधतौ दधानस्य दधानां वीथिर्द्यनवीथिरंतरिक्षं सा वीथिः पण्यवीथिरिवेत्युपमितसमासः ॥ तामवतीर्णवित
ः प्रविष्टवतः उडुपतेर्तक्षत्रताथस्य कस्य विद्वनिकवणिजश्च कलाः षोडशां शान्मूलधनवृद्धीश्च कलास्यात्मलजेऽन्यत्र लभते
स्मेत्यर्थः ॥ पदां क्रयादिकुशलो ह्यकुशला महांतं लाभमा प्राप्नोति तद्वदिति भावः ॥ श्लेषसंकीर्णमुपमा ॥ उपमा संकी

उपजीवति स्म सततं दधतः परिमुग्धतां वणिगिवोडुपतेः ॥ दधतवीथिवीथिमवतीर्णवतो निधिरंभसामुपवपायक
लाः ॥ ३२ ॥ रजनीमवाप्य ह्रस्वमायशशीसपदि वामभूषयदसावपितां ॥ अविल्वितक्रममहीमहतामितरेतरो
पकृतिमध्वरितं ॥ ३३ ॥

रश्मिष इत्यनेन ॥ ३२ ॥ रजनीति ॥ ॥ शशीरजनीमवाप्य सपदि ह्रस्वशोभामाप्य ॥ असौ शपूपपितां रजनीं वामभूषयत् ॥ त
थाहि ॥ मरुतां सतां चरितमविलं वितक्रममविलं विलप्रकारं यथा तथा इतरेतरोपकृतिमदन्योपकारवत् ॥ अहो इ
त्यविलं वादाश्चर्यं ॥ अत्र रजनीशशिनोर्मिथः ॥ शोभाकरत्वाद्यनेन आलंकारः ॥ तदन्योन्यांश्चिथोपज्ञोत्पाद्योत्पादकताभवे
दितिलक्षणा न तसमर्थकश्चायमर्थोतिरन्यासः ॥ इत्यंगीगिभावेन संकरः ॥ ३३ ॥ ० ॥

मा. टी. २
१०

दिवसमिति ॥ ॥ मगधरः चंद्रोदिवसं दिवसेत्यर्थः । अत्यंतसंयोगे द्वितीया ॥ मशामुस्ररुचेरुक्षांशोः पादेनां शुनां
श्रिणाव । यादरश्मं धितुर्योशा इत्यमरः । रुतां ताडितां अतएवानवरतैरविच्छिन्नैरलिरुतैरुदती क्रंदतीमिव स्थि
तां कुमुदिन्येव वनितानां । अग्राणि च तेकराश्चेत्यभेदेन समास इति वाम । नः । तैरयकरैः अग्रांशुभिरयदुस्तेर्मुद्रा

दिवसं भ्रूशो हारुविषादरुतां रुदतीमिवानवरतालिरुतैः ॥ ० ॥
मुद्रामशान्मगधरायकरैरुदशिष्यसत्कुमुदिनीवनितानां ॥ ३४ ॥

मशान्मशान् उदसिष्वसत् । उदस्यति स्म । परावमृष्टानां पतिभिराश्वसनीयत्वादिति भावः । अश्वसिधातोर्सेमावश्चयधा
यादुस्वः । अत्र पाद एव पादस्तेन रुतामिति रुतनसाधितश्लिष्टरूपकोश्रापितेयं । अलिरुतैरिति व्यधिकरणपरिणामे गर्भा
रोदनोत्प्रेक्षासापेक्षयमुख्यतनोत्प्रेक्षेत्येकोविज्ञानीयसंकरः । तथा करैरेव करैः कुमुदिनीवनितेति श्लिष्टश्लिष्टरूपेण न
गधरवत्त्वमत्वप्रतीतेरेकदेशवन्निरूपकं ॥ तत्सापेक्षेयं । उदशिष्वसदिति गम्योत्प्रेक्षेत्यपरोविज्ञानीयसंकरः । रोदनोत्प्रे
क्षासापेक्षेयमुख्यतनोत्प्रेक्षेति सजानीयसंकरोपि ॥ ३४ ॥ ० ॥

उरुः
१०

प्रतीति॥ ॥सुदृशोगताःअभिभर्तृभर्तारमभि।लक्षणेनाभिप्रत्यभिमुखइत्यव्ययीभावः।शशिरश्मिभिर्गलंतःसुवंतो जलविंदवोप
स्थास्तांइंदुमणिश्चंद्रकांतशिलासैवदाहृतस्यवधूं तनयींवधूंस्त्रीप्रतिमांस्मराज्जन्मयस्यतेतस्मरयन्मनाद्यर्मययसास्वेदांव
नादुपविताव्याप्राखिन्नवतीत्यर्थः।प्रतिकूलाकामिनीप्रतिकामिनी सपत्नीति भ्रांतेति शब्दः।वकिताभीताददभुःअत्रचंद्रशिला

प्रतिकामिनीतिददभुश्चकिताःस्मरजन्मयर्मययसोपविता॥सुदृशोभिभर्तृशशिरश्मिगलज्जलविंदुमिंदुमणिदाहवधूं॥३५॥
अमृतदुर्वैर्विदधदबुद्धशामयमार्गमोषधियतिःस्मकरैः॥परितोविसर्पिपरितापिभृशंवपुषोवतारयतिमानविषं॥३६॥

पुत्रिकायासादृश्यनिबंधनयाप्रतिकामिनीभ्रांतिमदलंकारः॥३५॥अमृतेति॥ ॥श्रोषधिपतिरेवश्रोषधिपतिश्चंद्रोवैद्ययेति
श्लिष्टरूपकं।अमृतमेवामृतमोषधिविशेषस्तेनदुर्वैरादुःकरैरेवकरैःकिरलोहैस्तेश्चअबुद्धशांस्त्रीणामयमार्गमंगयारिमाजु
नेविदधतपरितोविसर्पिसर्वव्यापिभृशंपरितापिसंतापकारिमानःकोपःसहवविषंतद्वपुषःशरीरादवतारयतिस्माव
शेषितवान्।अत्रसावयवहूपकेलोषधलिपूजांगलीकहस्तसंस्पृशद्विषमिवनिशाकरस्यशोदेवांगतानांवपुषिरीषोनष्ट
इत्युपमाव्यज्यते॥३६॥

मा.टी.
११

अमलेति॥ ॥अधिकमवभासिताःप्रकाशिताःदिशोप्राभिस्तसामिंदुरूचांनिकरोऽमलात्तसुनिर्मलमूर्तिषु।तहणीनांयेकयोला।
फलकोनिवतेषमितीमुहुःप्रतिफलसंक्रामसांद्रतरंप्रचुरतरंविससार॥दर्पणसंक्रमणादितिभावः।अत्रेदुभासांकयोला
संक्रमणोपिसंक्रमोक्तेरसंबंधेसंबंधोक्तेरुपातिशयोक्तिः॥ ३७॥उपगूढेति॥ ॥रजनीकरश्चंद्रोऽलघुभिर्हर्मिभिरेवभुजे

अमलात्तसुप्रतिफलन्नमितस्तहणीकपोलफलकेसुमुहुः॥विससारसांद्रतरमिंदुरूचामभिकावभासित
दिशांनिकरः॥ ३७॥उपगूढवेतमलघूमिभुजेःसरितामबुक्षुभदधीशमपि॥रजनीकारःकिमिववि
त्रमहीयदुरागिणांगणमतंगलघुं॥ ३८॥

रूपगूढवेलायेनतंसावष्टंभमपीतिभावः।सरितामधीशंसमुद्रमपिस्वभावादक्षोभप्रतीतिभावः।अबुक्षुभत॥क्षोभयतिस्मा
अहोक्षुभतेत्येव।द्रुपधायाद्रुस्वः॥अतंगेणलघुंगतसारेवदवएवरगिरास्तेषांगणमबुक्षुभदिसदःकिमिववित्रंनकिं
विदित्यर्थः॥अत्राक्षोभमधिदोभयतश्चंद्रस्पददायूपिकपायादवक्षोभकत्वोक्तेरर्थयन्तिरत्नंकारः॥ ३८॥॥॥॥

भवनेति॥ ॥परिमंदतया एकाकित्वादसमर्थतया भवनोदरेषु गृहाभ्यंतरेषु शपितः सुप्तो मदनः जालकमुद्योषगतान् गवा
क्षविवरप्रविष्टानत एवलसत् स्फटिकयष्टिना रूगिवरूकशोभायेषां तास्फटिकं इत्यन्निभानिंदुकिरणान् वलं वावह
नोदतिष्ठदुत्थितः॥ अत्रोद्बोधोत्थानयो रभेदविवक्षया उदो नूदकर्मणीति परस्मैपदं सिद्धिः॥ अत एवाभेदाध्यावसायम्

भवनोदरेषु परिमंदतया शयितोलसत् स्फटिकयष्टिरूचः॥ अवलं वा जालकमुखोपगतानुदतिष्ठदिंदुकि
रणान्सदनः॥ ३९॥ अविभावितेषु विषयः प्रथमं मदनोपिनूतमभवन्नेमसां॥ उदितेदिशः प्रकटयत्य
मुनापदधर्मधामिधनुराचकृषे॥ ४०॥

नानि शयोक्ता स्फटिकयष्टिरूच इत्युपमाया सहकृतया वलं व्युत्थाय न स्यावलं वा हेतुकत्वोत्प्रेक्षा प्रत्यायत्येतासां सं
करः॥ ३९॥ ०॥ अविभाविते स्थितिः॥ ॥मदनोपि प्रथमं चंद्रोदयात्प्राकतमसा इविभावितो इलक्षित इषुविषयो
वाणलक्ष्यं येन संः सो भवन्नूनमित्युत्प्रेक्षा॥ यद्यस्मादधर्मधामिशीतकरे उदिते दिशः प्रकटयति सति अमुना मदनेन
धनुराचकृषे॥ आकृष्टं चंद्र एव महानुद्दीपको मदस्याभूदिति भावः॥ ४०॥

एवंचंद्रोदयारवमुदीयनविभावनमुत्काततूलमाह ॥ इतीति ॥ इत्येवंसितदीधितौ उदितवतिसत्यवलाः स्त्रियोनिश्चिताप्रिय
तमानासागीतरागमनंयाभिस्ताः सत्यः प्रतिकर्मप्रसाधनं कर्तुमुपचक्रमिरे । प्रतिकर्मप्रसाधनमित्यमरः । चंद्रोदयात्प्रियागम
नंनिश्चित्यालंकर्तुं प्रक्रांता इत्यर्थः । तथाहि । समयेकार्यकाले कृतमनुष्ठितं सर्वं सकलं कर्म उपकार्युपकारकं भवति हि ॥ ६

इतिनिश्चितप्रियतमागतयः सितदीधितावुदितवत्यवलाः ॥ प्रतिकर्मकर्तुमुपचक्रमिरे समये हि सर्वमुप
कारिकृतं ॥ ४३ ॥ सममेकमेव दधतुः सुतनीगुरुहारभूषणपुरो जतरो ॥ घटते हि संहृततया ज
नितामिदमेव निधिवेरतां दधतोः ॥ ४४ ॥

अन्यथाविफलमेवेति भावः ॥ अतो निश्चित्य प्रवृत्तिरासां युक्तेत्यर्थांतरन्यासः ॥ ४३ ॥ अथ प्रसाधनविधिमेव प्रपंचयति ॥
सममिति ॥ सुतनौः स्त्रियः उरो जतरो गुरुश्चाद्यमेकमेव हारमेव भूषणं सममेव धमोण दधतुः । संहृततया संश्लिष्टतया
एकमत्येनैव जनितां निर्विवरतां निरंतरालतां दधतोर्वह तोरिति पोठः ॥ इदं समभागित्वमेव घटते हि । अंतर्भेदा अंत
रथा हि विषयोपभागाः कुवथोस्तद्भावात्समशो हारधारणयुक्तमिति भावः ॥ ४४ ॥ ० ॥ ७ ॥ ॥ ॥

मा. टी. २

१३

कदलीति॥ ॥ वधूः कदलीप्रकांडरुविरोरंभासभगंभीर उरुरेवतर्धनवृक्षोयस्मिन्तस्मिन् अत्रकदलीप्रकांडस्यसौ
 दूर्यमात्रोपमानत्वान्नवधनयोग्यवृक्षावाविनातरुशब्देनपुनरुक्तिः महतिजघनस्यत्येवपरिसरः प्रदेशस्तस्मिन् रसना
 कलापकएवगुणस्तेनमकरध्वजोमदनः सएवद्विरदस्तमाकलयत्॥ अवधारयत्॥ अंधादित्यर्थः॥ रसनावंधेनजघ
 कदलीप्रकांडरुविरोरुतरोजघनस्यलीपरिसरेमहति॥ रसनाकलापकगुणेनवधूर्गकरध्वजद्विरदमाकलय
 त्॥ ४५॥ अधरेषलक्तकरसः सुदशांविशदंकपोलभुविमोध्रजः॥ नवमंजनंनयनपंकजयोर्विभिदेनशंखनिहिता

स्यसः॥ ४५॥

नवतीवमदनोद्दीपकमासीदित्यर्थः॥ समस्तवस्तुवर्तिसावयवरूपकं॥ ४५॥ अधरेषिति॥ सुदशामधरेषोषेषुजलक्तकर
 सोलाक्षाद्वातथाकपोलभुविगंडस्यलेविशदंशुभ्रंलोध्रजः॥ तथानयनपंकजयोर्नवमंजनंशंखनिहितात्ययसः॥ क्षी
 रत्॥ पयःक्षीरंययोववेत्यमरः॥ नविभिदेभिन्नंताभूतकर्मकर्तृरिह॥ अधरादिनिहितंलाक्षाशगादिकंशंखनिहितक्षीरवत्
 सावर्णाश्रयतोभेदेनदुर्ग्रहमभूदित्यर्थः॥ अत्रयदेतदधरालक्तकरसादिकं तद्वंखनिहितक्षीरमित्येकवाक्यतयावाक्या
 येवाक्याथसिमारोपादसंभवदुस्तुसंबंधोवाक्यार्थनिष्ठोनिष्ठोनिदर्शनालंकारः॥ तेनाधरालक्तकादीनांगुणतएकत्वरूपः॥
 सामान्यालंकारोऽस्म्यते॥ सामान्यंगुणसाम्येनपत्रवस्त्वंतरेकतेतिलदणता॥ ४६॥ ॥ शुभा॥

गुरुः
१३

सुरदिता प्रमदाः स्त्रियः स्फुरंतश्चलंत उज्ज्वलाश्चाधरा ओष्ठा एवदलानि पत्राणि येष्वांतेः परितो विकसंतो दशनानामंशवो
दंतकांत एव केसरभरा किंजल्क पुंजाः येष्वांतेः धृतानि मुग्धानि गंडा एव फलकानि कलिका येष्वांतेः विकसद्भिरस्य कमलैः
वक्त्रकमलैर्विवभुः। अत्रास्य कमलैरिति निरूपणत्प्रमदा एव सरस्य इति सिद्धे कदेशवर्तिसावयवरूपकं। आस्यकुमुदैरि

सुरदुज्ज्वलाधरदलैर्विलसद्दशतांशुकेसरभरैः परितः। तत युग्मगंडफलकैर्विवभुर्विकसद्भिरस्य कमलैः प्रमदाः॥४७॥
भजते विदेशमधिकेन जितस्तदनु प्रवेशमथ वा कुशलममुखमिंदुरुज्ज्वलकपोलमतः प्रतिमा मूलेन सुदृशमविशत॥४८॥

तिपाठे कुमुदस्य मुखोपमा तत्त्वं कविसमयविरूद्धमित्येकावलीकारः॥४७॥ भजत इति। अधिकेन प्रवर्त्तते न जितो विदेशं दे
शांतरं भजते। अथ वा कुशलश्चेत्तदनु प्रवेशांतरं जनमेव शरणा तथाऽनु प्रविश्य जीवतीत्यर्थः। अतो हे तोरिंदुरुज्ज्वलो
कपोलौ पस्पतदिति मुखस्य विंवग्रहणयोग्यतोक्तिः। पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं सुदृशां मुखप्रतिमा मूलेन प्रतिविंवव्यातेना
विशत प्रविष्टः। साक्षाच्चंद्र एवायं न प्रतिमा चंद्र इति हलशब्दात्प्रतीतेः। मूलादिशब्दे रसत्पत्तप्रतिपादनरूपोपपन्नबालं
कारः। पूर्वोक्तिकाव्यलिङ्गसापेक्ष इति संकरः। तेन कपोलयोलेकोत्तरं लावण्यं दर्पणोपमां च व्यत्यते इत्यलंकारेण वस्त्वलं

॥४७॥ भजत इति।

माटी. ६
१४

ध्रुवमिति॥ ॥मदनेषवोमदतिकठिनेकुचतेप्रतिप्रतिधानमागताःप्राप्ताध्रुवंयश्चस्माद्भूरिमृगानिजभारेणगृधितंकर्षितमवल
 ग्रंमध्ययेनतत्त।इदंकुचतेमितरंगैस्तुल्यंइतरंगवन्नेनतुल्यमितिबतिप्रत्ययः।तनुतांकार्ष्येतागमता।नाभजता।पुष्पादिसूत्रे
 णक्षोरजादेशः।तदामदनेषुघातात्।कुवातिरिक्त्रमंगनातामंगंकृशमासीदित्यर्थः।अत्रकाठिन्यस्यप्रतिहेतुत्वात्कावलिं
 गंतदपेक्षयाकुचयोःकार्ष्येभावनिमित्तात्तदनेषुप्रतिघातौत्येक्षणात्कावलिंगसंकीर्णगुणाभावनिमित्तोक्रियास्वरू
 ध्रुवमागताःप्रतिहृत्तिकठिनेमदनेषवःकुचतेमदति॥इतरंगवन्नयदिदंगरिमगृधितोवललग्रमगमन्ननुतं॥४८॥
 नमनोरमास्वपिविशेषविदांनिरखेष्टयोगधमिदमेतदिति॥गुरुमेधतिप्रियतमेसुदृशांवर्शनागरागसुमनस्सुमनः॥५०॥

योत्प्रेक्षणा॥ ४८॥नेति॥ ॥प्रियतमेगुरुमेधत्यागमिष्यतिसतिसतिइणोलटःसकृतिशतुआदेशः।विशेषविदांतारतमवेदि
 तांविवेकिनामपीत्यर्थः।अतएवसुदृशांसम्यगृहीतीनांस्त्रीणांमनःकर्तुमनोरमास्वपिवसतांगरागसुमनस्सुवस्त्रगंधमा
 ल्येषुइदमेतदितिइदंपुरोवर्तिवस्तुएतदितिबसनमितिअनुलेपनमितिसुमनसइतिविशेषाकारेणयथायोग्यमस्मा
 कंधारणार्हमितिचननिरखेष्टननिरधारयताप्रियागमनहृषातिरेकादितिकर्तव्यतामूढमभूदित्यर्थः।विनोतेर्लुकिताडि
 श्लेःसित्सावधातुकार्दधातुकथोरितिगुणः।हर्षोत्रसंवारिनिश्चय।संबंधेणसंबंधोक्तेरतिशयोक्तिः।सुमनःसुमनरितियम

प्रति सं स. छि. ॥ ५० ॥

गुरुः
१४

वपुरिति॥ ॥ वधूः स्त्रीपरिरंभसुखव्यवधानभीरुकतयालिंगनसुखविद्धेदभीरुत्वेन कुकनपि वक्तव्य इति कुकन्युत्प
यः॥ वपुर्नीलिमनानुलिप्रवती अंगरंमात्रव्यवधानमपिन सहत इत्यर्थः॥ लिंयते कर्त्तरि लुङित इ॥ तथा हि अ
देवपुः प्रियसंगमेषु नवनलेपं चंदनेनानवल्लिप्रमगं वं चेति यत्॥ नवनलेपस्तु गंर्वे स्यात्लेपने भूषणे चिति विश्वः

वपुरन्वलिप्रपरिरंभसुखव्यवधानभीरुकतयानवधूः क्षममस्य वाटुमिदमेव हि यत्प्रियसांगमे स्यान्नवनलेपमदः॥
५॥ निजपोणि पल्लवतलस्वतलनादभिनासिकाविवरमुत्पतितैः॥ अपरापरीक्ष्य शनकैर्मुमुदे मुखवासमास्य कमल
श्वसन्तैः॥ ५१

॥ इदमनवनलेपनमेवा स्य वपुषो वाटं भृशं क्षमं युक्तं श्लेषानुप्रणितो यमर्थो तरत्यासः॥ ५१॥ निजेति॥ अपरास्त्री
निजपोणि पल्लवतलस्य स्वतलनादभिद्यातादभिनासिकाविवरं नासिकारधं प्रति उत्पतितैरुत्थितैरास्य कमलस्य श्व
सन्तैर्मुखपप्रमास्तैर्मुखवासं मुखवासनां शनकैः परीक्ष्य मुमुदे॥ इयं वासवसज्जिकानायिका॥ ५२॥ ॥०॥

प्रणयेति॥ अथ प्रसाधनांतरं मुग्धतरो इत्यंतकाममोदितस्तहणीजनः प्रणयप्रकाशनविद्येऽनुरागवंजनचतुरा इत्यर्थः॥
मधुरामधुरभाषिणीः अन्यत्र रम्या कृतीः सुतरामभीक्ष्णमभीष्टजनस्य चित्तहृतो मनोहारिणां सरवीः दृश इव कांतमनुप्रिय
जनं प्रति प्रजिघा यप्रेषितवान् हि नो ते हि द् इवेन सरसमा सवचनाद् दृश इवेति समासः॥ पूर्णपिमा तथा सरवीनामा प्रतीतिरं

प्रणयप्रकाशनविद्ये मधुराः सुतरामभीष्टजनचित्तहृतः॥ प्रजिघा यकांतमनुमुग्धतरस्तहणीजनो
दृश इवाथ सरवीः॥ ५५ ॥ नच मे इव गच्छति यथा लघुतां करुणां यथा च कुरुते समपि॥ निपुणं त
थैनमुपगम्य वदेरभिहूतिकाचिदिति संदिदिशे॥ ५६ ॥

गत्य कार्यदर्शित्वा दिवां जनादलंकारेण वस्तुध्वनिः॥ ५५ ॥ तथा कविनापिकादृतीं वाचिकमनुशास्ति॥ ॥ नचेति॥ समेद
यितो यथा नच सचिकरुणां कुरुते॥ यथा लघुता मल्यतां च नच गच्छति॥ न जानीत गम्यत इत्यर्थः॥ एनंदपितमुपगम्य प्राप्य
तथानिपुणं वदेः॥ विधये प्रार्थने वालिद्वा इतीत्यंकाधिनापिका अभिहूति अभिलक्षणे इव्ययीभावेन पुंसकद्रुस्वत्वं॥ संदि
दिशे संदिष्टवती कर्तरि लिट् स्वरिते त्वादेः मने पदं॥ नापिका तु कलहांतरिता कोषा कांतं पराणुद्यपश्चात्तापसमन्वितेति
लक्षणात्॥ ५६ ॥

मा.टी.९
१६

दयितायेति॥ ॥मानपरयाभिमानवत्ताइतएवापरयातापिकयाइगदितापिदयितमानयेत्यनुक्तापिसस्वीदयितायंद
पित्तमानेतुंक्रियायोपपदस्यकर्मणिस्थानितरतिवतुर्थी।त्वरितंशीघ्रंययो।अन्यथासंरणांकास्यादितिभावः।तथाहि॥
शोभनंरुदयंयेषांतेसुहृदोमित्राणि।सुहृदुर्दोमित्रमित्रयोरितिनिपातः।नोदिताःप्रेरिताःसंतःसुहृदांमित्रयोर्दयो

दयितायमानपरयापरयात्वरितंययावगदितापिसस्वी।किमुनोदिताःप्रियदितार्थ
कृतकृतिनोभवंतिसुहृदःसुहृदां॥ ५७॥प्रतिमिश्रकांतमपराधकृतंयदितावदस्य
पुनरेवमया॥क्रियतेनुवृत्तिरुचितैवततःकलयेदमानमनसंसखिमां॥ ५८॥०॥

हितःश्रेयस्करोत्योअर्थस्तंकुर्ववतीतिप्रियदितार्थकृतःकृतमेवामस्तोतिकृतिनःकृतकृत्याःभवन्ति।किमुकिंतुचोदनांविनैव
कृत्वाकृतिनइतिभावः।अर्थान्तरन्यासः।नापिकावपूर्ववत्॥ ५७॥अथकाचित्कलसांतरिताकांतंप्रतिमिश्रिहृतीसंदिशति
॥प्रतिमिश्रेत्यादिः॥ ॥अपराधकृतमागस्तारिणांकांतंप्रतिमिश्रनिराकृत्यनिर्मस्येपुनर्मयेवास्यानुवृत्तिरनुसरेणांक्रियते
यदितावदुचितैर्वपतिवृत्तातांप्राणेश्वरचित्तानुवृत्तेर्दुर्मत्वादितिभावः।किंतुहेसखिततोनुवृत्तेर्मांमानमनसंमभिमानही
नचित्तांकलयेन्मत्येता॥ ५८॥

गुरुः
१६

वर्धनीयिका विहितानां कुतोपराधाय विरमणा

तर्हि लाघवाद्यविगृह्येव स्थीयतां तत्राह ॥ अवधीर्येति ॥ अथ धैर्येण कलिता कलित धैर्या सती बाहिताग्रादि स्थितिनिष्ठायाः
परनिपातः ॥ दपितमवधीर्येति रस्कृत्यतेन सह विरोधं विदधे करोमि चेत् ॥ दधातेः कर्तरि लिट् ॥ हि सखितव किमिव गिष्यते निगू
ह्यतेन किं विदित्यर्थः ॥ किंतु कथा त एवेति कथयती वा सहसा बलेन वर्तते इति साहसिकी ॥ योजः सहो भसा वर्तते इति ठ क ॥

अवधीर्य धैर्य कलिता दपितं विदधे विरोधमथ तेन सह ॥ तव गोप्यते किमिव कर्तु
मिदं न सहस्मि साहसमसाहसिकी ॥ ५७ ॥ तदुपेत्य मास्मत्तमुपालभथा न हि
दोषमस्या किल विप्रवयं ॥ इति संप्रधार्य रमणा यस्य रं विहितानां सेषिविससजुववृः ॥ ६० ॥

सानभवतीति असाहसिकी ॥ अहमिति शेषः ॥ इदं सह सं विरोधाचरण रूपं साहसकृत्यं कर्तुं ॥ शकधृषेत्यादिना तु मुनः सहत इ
तिसहासमर्थापवाद्यव ॥ नास्मि जत्रा साहसिकत्वस्य विशेषण गत्या च सहन हेतुकत्वोक्ते पदार्थ हेतुकं काव्यलिङ्गं ॥ ५८ ॥ तर्हि
किमत्र कार्यमित आह ॥ ॥ तदिति ॥ तत्र स्नातं वत्सभमुपेत्य मास्मोपालभथाः नोपालभस्य तदोषं न गणयेत्यर्थः ॥ स्नातरेल इ
वेत्युया इ पूर्वान्नेर्ज्ञे इ न मा शो ग इत्युता गमप्रतिषेधः ॥ ननु साधराधः कथं नो पलभ्यस्तत्राह ॥ वयमस्य दोषमय राधं न हि
विप्रकिल अजानाना इव तिष्ठाम इत्यर्थः ॥ कार्य धिनिः कुतो गर्व इति भावः ॥ विदो लटो वेति लट् लोपः ॥ इति संप्रधार्य निश्चित्य
पप्रेयसे क्रियाग्रहणाच्चेतुथी ॥ सरिवं विससज प्रजि धाय विरहा सहिष्णु तयेति भावः ॥ एवाकस्मिन्त रितो प्रोढा च ॥ ६० ॥

मा. टी. २
१७

नचिती॥ ननु संदिशं संदेशं बुद्धीत्युदितया हृत्या कश्चित्तया सुदृशानाधिकया कन्त्री त्रयणाहेतुना किंचन नाभिदधे किल नाभिदि
तं वलु० किंतु निशितैरशरीरशरीरैरनंगवागोरनिशं कृशितं कृशीकृतं कृशयत्करोते रायैतात्कर्मणि कः॥ एषा विष्टकदावेरक्ष
तो हलादेर्लघोरित्यकारस्य रेफादेशः॥ निजं शरीरं मंदमेक्षिर्दक्षितं एषापिकल्लसंतं रिता मध्यमावात्रययानिजं हृदयानभि
धानो निजनिरीक्षणो न स्वावस्थानिवेदनाच्चतुल्यलज्जास्मरत्वावगमादिति॥ दृपंचपंचमीकाश्याख्या कामावच्छेदश्च नसंगः ॥ ४

विशेषकं॥ ॥ ननु संदिशेति सुदृशोदितया त्रययानकिंचन किल नाभिदधे॥ निजमेक्षिमंदमनिशं
निशितैः कृशितं शरीरमशरीरशरीरैः॥ ६२ ॥ क्ववस्महृत्य उपसृत्य नरान्नरवत्प्रगल्भमतिग
मगिरः॥ सुहृदर्थमीहितमजिह्वधियां प्रकृतेर्विराजति विरूढमपि॥ ६२ ॥ ० ॥

संकल्यो जगारः कृशतारतिः ह्रीत्यागोत्मादमूर्च्छिता इत्यनंगदृशादमा॥ ६२ ॥ इत्थं नायिकाभिरूपदिष्टाः हृत्यः किमकुर्वन्
अत आह॥ ० ॥ क्ववत इति॥ ॥ प्रगल्भाधृष्टाः मतिगमश्चिप्रतिभासाराश्च गिरोयासां ताः हृत्योनराभ्युत्थानुपसृत्य नरवन्नरैः
पुमिस्तल्यं नरवत्तेन तुल्यं क्रियावेदतिरिति वतिप्रत्ययः॥ क्ववते स्म तच्चैतावतावेयात्यहृषणमर्थोतरयासेनाह॥ सुहृदर्थ
मिति॥ तथाहि॥ अजिह्वधियामकुटिलबुद्धीनां संबधि सुहृदां सुहृदर्थमित्रार्थं अर्थेन सह नित्यमासः॥ सर्वलिङ्गतावेति
वक्तव्यमीहितं वेष्टितं प्रकृतेर्विरूढमपि स्वमावविपरीतमपि विरूढमिति शोभते तस्मान्न बाह्योदोष इत्यर्थः॥ ६२ ॥ ० ॥

गुहः
१७

काचिद्वृत्तीकं विप्रियं प्रति सप्रमिः प्रार्थयेते ॥ ममेत्यादि ॥ यो भुवि मम रूप कीर्ति सौंदर्यं प्रथम मरुता इयं त्वत्प्रिया तदनुप्र
सक्त हृदया तस्मिन्नासक्तचित्तेति हेतोस्त्वयि मत्सरादिव मदनो निरस्त दयोनिः कृपः सन्तानं त्वत्प्रियां सुतरां क्षिणोति क्षय
यति खलु एतेन कार्श्या वस्थोक्ता ॥ अत्र साक्षात्प्रतिपक्षभूतनायक षोडासमर्थस्य मदनस्य तदीयनायिका षोडशोक्त्या प्रत्य

मम रूप कीर्ति मरुत विप्रियस्तदनुप्रसक्त हृदये यमिति ॥ त्वयि मत्सरादिव निरस्त दयः
सुतरां क्षिणोति खलु तामदनः ॥ ६३ ॥ तव सा कथा सुपरिच्छदयति अवगां पदं गु
लि मुखेन मुहुः ॥ घनेतां क्व वं नयति तेन भवद्गुणपूगपूरितमतस्तथा ॥ ६४ ॥

नीकालंकारः । स च त्वयि मत्सरादिवेति हेतुत्वे शोभायितश्चेति संकरः । वलिनः प्रतिपक्षस्य प्रतीकारे सुदुष्कारे । यस्तदीयः
निरस्कारः प्रत्यनाकं तदुच्यते ॥ ६३ ॥ तवेति ॥ सा त्वत्प्रिया तव कथा सुगुण कीर्तौ घुमुहु रंगुलि मुखेनांगुल्यग्रेण
श्रवणं श्रोत्रविवरं परिच्छदयति स्फालयतीति यत्तदुच्येति शेषः । तेन परिच्छदनेन भवद्गुणपूगपूरितं श्रवणमत
स्तथा तावद्गुणग्रहणेनासंतुष्टतया घनेतां सां दृतां नयति विदुतं दुत्तमानार्थं प्रस्थादिवद्भूयो गुणप्रवेशापश्लेषयतीत्य
र्थः । प्रवमित्युत्प्रेक्षायां । अजकडूविनोदनार्थे श्रीत्रयदने घनतानयत्वे मुत्प्रेक्षते ॥ ६४ ॥ ॥ नमः श्रीगुरुगणेशाय ॥

मा.टी.२
१८

उपेति॥ ॥ अलघुरंतः संतायादधिकः उष्मिमा उष्मत्वं येषां तेः श्वसितोर्ने श्वासे रूपतप्यमाणं सितेतरसरोजदशोनी
लोत्पलाक्षः अभरं न वनागवन्नीदलानां लानां वृत्तदलानां रागरसीरंजकद्रवोद्वतामाद्रुतां नेतुं न समतेन शक्नोति॥
एतेन ज्वरावस्थोक्ताद्रवत्वसंबंधेऽप्यसंबंधोक्तेः संबंधेऽसंबंधरूपातिशयोक्तिः। स्वतः सिद्धकविप्रोद्योक्तिः सिद्धातिश

उपतापमानलक्षिममभिः श्वसितैः सितेतरसरोजदशः॥ द्रवतां नेतुमभरं समतेन
वनागवन्नीदलरागरसः॥ ६५ ॥ दधति स्फुटं रतिपतेरिषवः शिततां यदुत्पलप
लाशदृशः॥ हृदयं निरंतरवृत्तकठिनस्तनमंडलावरणमप्यभिदनु॥ ६६ ॥

योक्तेरभेदावसायइतिरुस्यं॥ ६५ ॥ दधतीति॥ ॥ रतिपतेरिषवः शिततां नैशित्यंदधति स्फुटं सित्युत्पेक्षा यं च स्मा
निरंतरं नीरं ध्रुववृत्तकठिनं च यत्स्तनमंडलंतदेवावरणं वर्मयस्य तदपि उत्पलपलाशसदृशं उत्पलदलाक्षः हृदय
मभिदनुभिंदंति स्माभिंदेलुजिः इतितीवैते त्वे रज्जुदेशः। सावरणमपि निम्नमिति विरोधोत्थापिते यं स्मरशरैर्नैशित्योत्पे
क्षातथावरं भ्रान्तेषिणा कामेन निपीड्यमानायास्तस्यास्वद्विरहो जीविते संशयमायादयतीति वस्तुचन्यते॥ ६६ ॥ ० ॥

गुरुः
१८

कुसुमादिति॥ स्मितदशः स्मेराक्षः अंगं कुसुमादपि सुतरां सुकुमारं कोमलमितीदृमपर्या अन्यथान किंतु सत्यमेवेत्य
र्थः। यत्समात्कुसुमेषुरकृपः सन्ननिजैर्विशिखेर्वारोः पृषत्तवाणविशिरवा इत्यमरः। कुसुमैरेवेत्यर्थः। कर्णं दीनं यथा तथा
अतिशमुत्तयति तापयतीत्यर्थः। तथतिरयं भो वादिकः सकर्मकः कुसुमाधिकसौ कुमार्याभावे कुसुमेपीशत इति कुसुमाधि

कुसुमादपि स्मितदशः सुतरां सुकुमारमंगमिति तापर्या॥ अतिशंतिजैरकर्णः कर्णं कुसुमेषु रूतयति यद्वि
शिखेः॥ ६७ ॥ विषतां निषेवितमपक्रियया समुपेति सर्वमिति सत्यमदः॥ अमृतस्तु तोषिविरहा भवतो
पदमृदंति हि यरश्मिरूचः॥ ६८ ॥

कसौ कुमार्यगुणोत्प्रेक्षा। नापरयेति व्यंजकप्रयोगाद्व्या॥ ६७ ॥ विषतामिति॥ अपक्रिययविपरीतप्रयोगेण निषे =
वितमुपयुक्तं सर्वं अमृतमपीति भावः। विषतां विषवदहितत्वं समुपेति। इत्यद इदं विवत्वं सत्यं प्रवयं यथा स्मादमृतस्तु
नोपि सवतेः किपितुक। हिमाश्मिरूचश्चंद्रपादा भवतो विरहादेतो स्तव्यं विना सेवनादित्यर्थः। अमुं त्वत्प्रियां ददंति याः
पूर्वत्वया सह सेवनादा हूदयंतीति भावः। एतेन विषयं द्वेषरूपा र प्रावस्योक्ता विशेषण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थोऽस्ति स्था

मा. टी. ८

१९

उदितमिति॥ ॥ प्रियां प्रति प्रिया मुदी श्व हृदयस्ये दं दार्द्रे प्रेमा प्रेमाना प्रियता दार्द्रे प्रेमस्नेहो थसो हृदमित्यमरः। तस्ये
दमित्यण प्रत्ययः। हृदयस्य हृत्स्वयदण लासे चिति हृदयस्य हृदादेशः। सहार्द्रे सस्नेहमित्युदितं। वदेः कर्मणि क्तः।
वसिस्वपीत्यादिना संप्रसारणं॥ ववो हृति वाक्यं प्रियतमेन अदधीयत विश्वसितं। दधातेः कर्मणि लट्। अदेतरी रूप

उदितं प्रियां प्रति सहार्द्रे मिति अदधीयत प्रियतमेन ववः॥ विदिते गि
ते हि पुर एव जने सपदीरिताः खलु लगान्ति गिरः॥ ६९ ॥ ० ॥

सर्गवचनाच्छुद्धस्य प्राक्प्रयोगः। हियस्यात्पुनः पूर्वमेव विदिते गिते विदित पराभिप्रयोजने इंगितं द्वितीयाभाव इति सज्जन
रीतिरीरिता उक्ता गिरः सपदीरिताः सज्जति खलु। स्वयं प्रिया हृदय वेदित्यात्स्ववदेः संवादेन इति कथितं प्रिया विरह
दुःखविश्रान्ता सेत्यर्थः॥ अर्थान्तरन्यासः॥ एवाकलहांतरिता। अतएवात्र मानाख्यो विमल भभृंगारः। पूर्वानुरागमारवा
यप्रवास करुणात्मना विप्रलम्भश्चतुर्थोच्यते॥ ६९ ॥ ॥

गुरुः
१९

दयितेति॥ ॥ प्रथमं चंद्रोदयात्प्राक्परिमृष्टतां निजमतोपरुर्तु मार्गानभिज्ञतामुपगतेः। ततः पश्चात्क्षणादाकरे चंद्रोदिते
सतिसपदितलध्वपदैर्दृष्टचोरपदविहैरतोदयिताभिर्दृष्टस्या कृष्टस्याप हृतस्य च मनसो नुपदिभिरन्वेष्टुभिरन्विष्टाद्भिरि
वेत्यर्थः। अतएव गम्योत्प्रेक्षा प्रागवलंबितधैर्यत्यागनिमित्ता। अनुपद्यन्वेष्टेति निपातः। अन्वेष्टानुपदीचोक्त इति। युवभिः
कामिभिः प्रयये प्रपातं। यातेर्भावेतिट्। अत्रोक्तपदान्वेषणोत्प्रेक्षया पूर्वां चोरग्राहिभिरुपगम्यते। इत्यलंकारेणात्तं का

कुलकं॥ दयिता हृतस्य युवभिर्मनसःपरिमृष्टतामिव गतेः प्रथमं॥ उदितेततः सपदितलध्वपदैः
क्षणादाकरेऽनुपदिभि प्रयये॥ ७०॥ निषयातसंभ्रमभृतः अवराणदसितभुवः प्रणदितानि
कुलं॥ दयितावलीकविकसन्नयनप्रसरप्रणुन्नमिवतीरहं॥ ७१॥

रश्मिनिः॥ ७०॥ अथ पूर्वांगुहप्रास्यनंतरं ज्ञातं वर्णयति॥ ॥ निषयातेति॥ संभ्रमभृतः प्रत्युत्थानसंरंभिरापाः असितभ्रुवो ग
नाया। अवराणत्प्राणदितानि कुलं कूजदलिपुंजं। उपसर्गादसमासेपिणोपदेशेतिणत्वं। वारिरुहं अवराणत्पलंदपि
तावल्लोकेन विकसन्तो विस्तारंगहृतो नयनस्य प्रसरेणाप्रणुन्नमिव पूर्ववत्प्राणत्वं नेषयाता तथा संभ्रातमित्यर्थः। अत्र सं
भ्रमहेतुकस्य कर्तोत्यलपातस्य नयनप्रसारहेतुकत्वमुत्प्रेक्षते एषा रुष्टानायिका॥ ७१॥

मा. टी. ९
२०

उवेति ॥ ॥ सहसोपगती रुहादागता कश्चन पुवाअतएवरमस्युत्थितां अतएवोस्रुतिमता कुचयो र्युगेन युगलेन करणेन
पुरुषं दिवसाकोशमुपनेते मिबोर्द्धमुत्थे सुमिवेति फलोत्प्रेक्षो । उत्थाननिमित्तो न्नत्यगुणानि मितातरसावलेना कलि
तां व्याक्षिप्तां वधूं प्रियां परिरम्भा रूधत । रूधवान् । उपवेष्टिवो ते न । उद्धेत्थो यान्निवारितनिति वाक्यार्थः । रूधेर्लुङि द
रितो वेति स्त्रेर्विकल्पादुतदेशः । एवाकृष्टारोमां विताघनुभाववती च ॥ ७२ ॥ ० ॥ अनुदेहमिति ॥ अनुदेहं

उपनेतुमुन्नतिमते वदिवंकुचयो र्युगेन तरसा कलितां ॥ रभसोत्थितामुपगतः सहसा
परिरम्भकश्चनवधूं मरूधत ॥ ७२ ॥ अनुदेहमागतवतः प्रतिमां परिणायकस्य
गुरुमुद्धरता ॥ मुकुरेण वेपथुभूतोतिभरात्कथमप्ययाति न वधूकरतः ॥ ७३ ॥

त्मा

देहस्य पश्चात् अवयवविभक्त्यौ दिना पश्चाद्यर्थे इव यीभावः ॥ आगतवतः परिणायकस्य परिणेतुर्वोदुरितार्थः । नयते रावु
त्प्रत्ययः । उपसर्गादसमासेपीति एत्वं । गुरुं पूज्यां भारवती च प्रतिमां प्रतिविं वमुद्धरता । पश्चात्स्थितस्यापि तदाभिमुखो
दिति भावः । मुकुरेण दर्पणेन कर्त्रा ॥ दर्पणे मुकुरादशीमित्यमरः । वेपथुभूतो न वेष्टतयाभयशृंगा राभ्यां कथमानात् । अति
भरात् । अतिमात्रीभरो यस्य तस्मादित्यर्थः । प्रतिविं वगुरुमुकुरधारणादिति भावः । वध्वाः न वोढायाः करतः पाणितलोत्पापं
चम्यास्तोसित् कथमपि नायाति नयतितं मरुता प्रयत्नेनावधारित इत्यर्थः । भावेलुङ् । एषा वमुग्धा । अत्र वधूकरस्य भारे संवे

यिसंवेधोक्तं रतिशयोक्तिः गुरुमिति शेषोऽप्यपि तेति संकरः ॥ ७३ ॥

गुरुः
२०

अवनम्येति॥ ॥अवनम्यगाढं निविडं दृढमिति यावत्। उपगूढवता आश्लिष्टवता। अतएव वक्षसि निमग्नकुचद्वितये
नदपितेन ततश्चक्षणे च लदुदगच्छद्वत्यनाया। कलः किंकिणी रवो यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा वधूरंगना उदासि उ
तूक्षिणा आलिंगितेत्यर्थः॥ ७४॥ करेति॥ ॥ दयितो यगतौ प्रियागमेत्तरा विरहिता सनया वेगेन्यक्ता सनया ६

अवनम्यवक्षसि निमग्नकुचद्वितयेन गाढमुपगूढवता॥ दयितेन ततश्चक्षणे च लदुसना
कलकिंकिणी रवमुदासि वधूः॥ ७४॥ कररुद्वनी विदयितो यगतौ गलितं त्वार विर
हिता सनया॥ क्षणदृष्टहाटकशिला सदृशस्युरद्वरु भित्तिवसनं ववसे॥ ७५॥
शीघ्रमुत्थितयेत्यर्थः॥ कयाचिदिति शेषः॥ अतएव गलितं स्त्रसमन एव कररुद्वनी विकरगृहीतं वधवसनं क्षणं
दृष्टा हाटकशिला सदृशी हेमशिला प्रतिमास्युरंती दुरु भित्तिरुद्वेशो यस्मिन् कर्मणि तद्यथा तथा हि रण्यं हेम
हाटकमित्यमरः॥ ववसे। ओच्छादिनं। वस आच्छादनार्थात् कर्मणि लिट्। उरुः भित्तिरेवेत्युपमितसमासः। अत्रोप
मोपमेययोः संसृष्टिः॥ ७५॥ ॥

मा. टी. ९
२१

पिदधानमिति ॥ नववधूर्नवोटा ५ न्वकूपश्चादुपगम्योपेत्यदृशोपिदधानं द्वादशयंतं प्रियं अयं दृष्टिस्तदककः वद
इति ब्रूवते दृष्टे जनपयगिरावाचा अभिधातुं नाध्यवससेनोत्सेहे। लज्जयेति भावः। अद्यवपूर्वत्तिरुतेः कर्त्रीरिति ॥
किंतु पुलकैर्नगदत्। गदितवती। अत्र प्रियज्ञानरूपस्थार्थस्थलज्जया असंलक्षितस्य पुलकैः प्रकाशनात्सूक्ष्मा

पिदधानमन्त्रगुपगम्यदृशो ब्रूवते जनाय वदकोयमिति ॥ अभिधातुमध्यवससेनगिरापुलकैः प्रियं नववधूर्नगदत् ॥ ७६ ॥
उदितो ह सादमतिवेपथुमत्सुदृशोभिभर्तुविधुरं नयया ॥ वपुरादरातिशयशंसिपुरप्रतिपत्तिमूढमपि वाटमभूत् ॥ ७७ ॥

लंकारः। असंलक्षितवाक्यार्थप्रकाशः। सूक्ष्म उच्यते इति लभ्यते ॥ ७६ ॥ उदितेति ॥ अभिभर्तुमन्तुं समर्थः। लक्ष
णेनाभिप्रतीतिमिमुख इत्यवयवीभावः ॥ उदित उत्पन्न उरसादः उर्वोर्निश्चेष्टतायस्यतत्। अतिवेपथुमदतिकंघवत्।
एतेन विशेषणद्वयेन प्रत्युत्थानातिंगनविरोधिनैस्तंभववेपथुसात्त्विकाबुक्तौत्रययाविधुरं विलसं एतेन लज्जासंवा
रिणाप्रियवाक्कंठत्वमुक्तं। एवं पुरः प्रतिपत्तिमूढमपि इतिकर्तव्यतामूढमपिसुदृशोवपूर्वाहं भेदमादरातिशयशंसि
मुखरागादिलिंगेशदरविशेषव्यंजकमभूत्। सत्यादरे किमुपचारैरिति भावः ॥ ७७ ॥ ॥

गुरुः

२१

परिति॥ ॥ प्रमदादधिवेश्मनिजवेश्मनि यत्पुरुषवारविधौ प्रत्युत्थानादिकर्मणि अलघोर्मदतः उरुभरात्परिमंथराभि
रुलसाभिरनुपदं पदे पदे स्वलिताभिरपि गतिभिः प्रणयाभिभूमिप्रेमप्रकर्षमगमत् प्रेमास्पेदीभूता अभूता अभूवन् इ
त्यर्थः प्रत्युत्थानादपि स्वलितग मनमोवपत्युः प्रीतिकरमभूदिति भावः स्त्रीणां स्वलनं पत्युः प्रीतिकरमिति विरोधाभासो

परिमंथराभिरुलघू रूभरादधिवेश्मण्यत्पुरुषवारविधौ ॥ स्वलिताभिरप्यनुपदं प्रमदाः प्रणयाभिभूमिमगमनू गतिभिः ॥ ७८ ॥
मधुरेन तभ्रूललितं वदशोः सकरप्रयोगश्चतुरं वचः ॥ प्रकृतिस्थमेव निपुणा गमितं स्फुटं नृत्यलीलमभवत् सुतनोः ॥ ७९ ॥

लंकारः ॥ ७८ ॥ मधुरेति ॥ मधुरं मनोहरं यथा तथोन्नेते उच्चलिते भ्रूवो यस्य सितमधुरेन तभ्रुगोस्त्रियोरूपसर्जनस्येति
रुच्यते दृशेत् ललितं नयनवेष्टावसकरं प्रयोगं हस्ताभिनयनसहितं तच्चतुरं वचश्च सुतनोः स्त्रियाः प्रकृतिस्थमेव स्व
भावसिद्धमेव सदपि यदि निपुणे न निपुणावप्येण गमितं मध्यासितमत एव स्फुटं प्रक्षितं यन्नाद्यंतस्य लीले वलीला
यस्य तत्र योक्तमभवति निदर्शनालंकारः ॥ तत्रथानत्र कुपमागम्यते ॥ ७९ ॥ ॥

मा. टी. २
२२

अथ कस्याश्चित्सप्ततीनामग्रहणेनारूतायाः कांतोयत्तंभोत्रिभिः कुलकेनारू॥ ॥ तदित्यादि॥ ॥ अंगेन्यामंत्रणे विश्वस
जाविधानातव ईदृशसहस्रतयं नेत्रसहस्रसमूहः संख्याया अवयवेतयथा न कृतं न सृष्टमिति यततदयुक्तं कृतः येन कारणे
नमयिविषये स्फुटं प्रत्यक्षमेव गोत्रभिदा नाम भेदेना इति भेदिना वा गोत्रनामिकुलेवा इति विवादः। त्वयेति शेषः। अथ
इंद्रता जगति प्रकटीकृता खलु॥ अत्र गोत्रभिदेति शेषानुप्राणितसहस्राक्षमिंद्रत्वमुत्प्रेक्ष्यते॥ ८० ॥ नेति॥ ॥ अनिश
तदयुक्तमंगतव विश्वस जानकृतं यदीदृशसहस्रतयं॥ प्रकटीकृता जगति येन खलु स्फुटमिंद्रता इधमपि गोत्रभिदा॥ ८० ॥
न विभावयत्यनिशमक्षिगतामपि मां भवान्न तिसमीपतया॥ हृदयस्थितामपि पुनः परितः कथमीक्ष्यते वहिरभीष्टतमां॥ ८१ ॥

मक्षिगतां चक्षुः संनिकृष्टामपि दृष्ट्वा मित्वेति वगम्यते। द्वेष्टे त्वक्षिगत इत्यमरः। मामतिसमीपतया भवान्न विभावयति शिषे प्र
थम इति प्रथमं पुरुषः। इंदुष्यसन्निकृष्टामपि न लक्ष्यत इति विरोधाभासतार्थोपि शब्दः। परमार्थस्तु द्वेष्टत्वादतिसामीप्याच्चा
विभावनं न विव्रमिति भावः। अभीष्टतमां पुनर्हृदयस्थितामपि हृदि स्थ्यां हृदयादनपेतां। अंतर्हितामिति वगम्यते। अतएव
विरोधाभासकार्योपि शब्दः। वहिः परितः कथं भवानीक्ष्यते। इदं तु विव्रं अतिसामीप्यावस्थानस्यापि दर्शने प्रतिबंधकत्वादि
ति भावः। प्रिमास्पदं वस्तु परीक्षमपि अपरीक्षमपि परीक्षमेवेति तात्पर्यार्थः। विरोधाभासयोः स करः =

गहः

२२

इतीति॥ ॥ इत्यभिधाय पुरीगंतुमिच्छुं क्षणं दृष्टोः पातेन विकसद्दनां परस्परदृष्टिमात्रगतकोपामित्यर्थः। कांचिन्नापिकांत
रूपेण युवास्वकरावलंबनं प्रियकरेण गृह्णं तेन विमुक्तो मुक्तबंधना अतएव गतं तीस्त्रवमाना कलामधुरा कंवी यस्मिन्कर्म
रिगतश्चातथा इरुणत् रुद्धवान्। रुधादिभ्यः अम्। एषा कलहं तरिता॥ ८२ ॥ अथ यातीति॥ ॥ सरोषयमगाध्याका

इतिगंतुमिच्छुमभिधाय पुरः क्षणं दृष्टिपातविकसद्दनां॥ स्वकरावलंबनविमुक्तगतकलकांचिकांचिदरुणा
त्तरुणः॥ ८२ ॥ विशेषकं॥ ॥ अथ याति सरोषयातिरस्तेकृतकं कामिनी बुद्धुवेमगाध्या॥ कलयन्नपि सव्य
थोऽवतस्थे शकुनेन स्वलितः किलेतरोपि॥ ८३ ॥ ८३ ॥

मिनी निरस्तेपयाति निर्याते सति कृतकं कृत्रिमं यथा तथा बुद्धुवेन निगमनप्रतिबंधार्थं क्षुतं कृतमित्यर्थः॥ क्षुशब्देभावे
लिङ्। इतरो विनायकोपि कलयन्नपि कृतकोपमिति जानन्नयि अशकुनेन स्वलितः किल निरुद्ध इव सव्यथः॥ सनिर्वदो
वतस्थे स्थितः तगत इत्यर्थः॥ उभावपि समानानुरागाविति भावः॥ एषा वकलहं तरिता॥ ८४ ॥ ८४ ॥

मा. टी. २
२३

आलोकोति॥ ॥ मानवत्याकोपवत्यास्त्रियास्त्रीणामीर्ष्याकृतः कोयोमानोऽत्यासंगिनिप्रियेप्रियतममालोक्यस्थित्यासमानक
र्तृकत्वान्निर्देशः। अंशुकेविनीवोप्रियालोकनाद्विगलितबंधेसतिभाषितपुंस्कत्वात्पुंवज्ञावः। स्त्रीकटिवस्त्रबंधेपिनीवीपरि
पलेषितेत्यमरः। नमितमुखेदुयव्यातथातस्येस्थितमिति यत्तत्तस्मान्नम्रमुखावस्थानात्तदुतंशीयुंप्रियात्येकनदक्षया
एवेत्यर्थः। अययानमास्थितस्यप्रयाणांगतस्यमानस्यकीयस्यपदंपदविहूमवलोकयांवभूवे। अन्वेषितमित्यर्थः। लज्जा

आलोक्यप्रियतममंशुकेविनीवोपन्नस्येनमितमुखेदुमानवत्या॥ तन्नूनंपदमवलोकयांवभूवेमानस्यद्रुतमययानमास्थि
तस्या ८४॥ सुदृशःसरसव्यालीकतप्रसरसाश्लिष्टवतःसंयौवनोऽस्या॥ कथमप्यभवत्स्मरानलोऽस्यःकुर्वभाहेतनखंपवः
प्रियस्य॥ ८५॥

निमिन्नायामुखेनतेरन्वेषणार्थत्वमुत्प्रेक्षते। नूनमितिमात्रगंधोप्यस्तमितइतिभावः॥ ८४॥ सुदृशइति॥ सरसमार्द्रनूतन
मितियावत्। तेनव्यालीकेनापरेधेनतप्रः। तथैवोवोषणासहवर्ततइतिसंयौवनोऽस्याकिंचस्मरानलोऽस्यः। कामाग्निसंतप्रः।
एवंत्रिविधाग्नितपोपिसुदृशःस्तनभारस्तरसावेगेनअतिदहदृशायामेवेत्यर्थः। आश्लिष्टवतः। आलिंगितवतःप्रियस्यकथम
पिकथंवाकुतोहेतोरित्यर्थः। नखंपवतीकाथयतिइतिनखंपवःमितनरेवचेतिरवशप्रत्ययः। अहर्द्धिषदजंतस्यमुमितिमु
मागमः। नाभवत्। तथोऽस्यःइषदुष्टोविनाभूदित्यर्थः। प्रियांगसंगमांतप्रतीकारःखलुकामिनांसंताप्यइतिभावः। तादृगौष्ट्या

८५॥ सुदृशइति॥ सरसमार्द्रनूतनमितियावत्। तेनव्यालीकेनापरेधेनतप्रः। तथैवोवोषणासहवर्ततइतिसंयौवनोऽस्याकिंचस्मरानलोऽस्यः। कामाग्निसंतप्रः। एवंत्रिविधाग्नितपोपिसुदृशःस्तनभारस्तरसावेगेनअतिदहदृशायामेवेत्यर्थः। आश्लिष्टवतः। आलिंगितवतःप्रियस्यकथमपिकथंवाकुतोहेतोरित्यर्थः। नखंपवतीकाथयतिइतिनखंपवःमितनरेवचेतिरवशप्रत्ययः। अहर्द्धिषदजंतस्यमुमितिमुमागमः। नाभवत्। तथोऽस्यःइषदुष्टोविनाभूदित्यर्थः। प्रियांगसंगमांतप्रतीकारःखलुकामिनांसंताप्यइतिभावः। तादृगौष्ट्या

गुरुः
२३

॥ ६ ॥ ५ ॥ ४ ॥ ३ ॥ २ ॥ १ ॥ ० ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

दधतीति॥ ॥ उरुमहदशीतलस्मरयोवनोष्णभ्यामुष्णपुरो जहयंकुचयुगंधधति। भुवस्तलंगतास्वयंसाक्षादुर्वशीवस्थितइत्यु
त्प्रेक्षा। काचनस्त्रीअप्रतिमेनमुखेनवभोतांप्रतिमेनकामेनकारव्याअक्षराश्रयासौंदर्येणाधिकानेत्यतिशयोक्तिः॥ तयोर्ममेके
नसंसृष्टिःवंशस्यंवृत्तं॥ ८६ ॥ इत्थमिति॥ ॥ इत्थमनेनप्रकारेण। इदमस्यपुरितिमुप्रत्ययः। सपदिशांतःशमितोमानःकोपस्त्वं
तरायाभिस्ताः। बादांतेत्यादिनाशमेर्षंताहंतेतिनिपातः। प्रालेयांशोश्चंद्रस्यस्वयोनारीःकामिभिर्घटयितुंमितादुस्वःपयः

दधत्युरोजहयमुखशीतलंभुवोगतेवस्वयमुखशीतलं॥ वभौमुखेनाप्रतिमेनकाचनश्रियाधिकातांप्रतिमेनकाचन॥ ८६ ॥
इत्थनारीर्घयितुमलंकामिभिःकाममासप्रालेयांशोःसपदिरुचयःशांतमानांतरायाः॥ आचार्यत्वंरतिषुविलसन्मम
थश्रीविलासाहीप्रत्यूरुप्रशमकुशलाःशीघ्रवश्चक्रुरासां॥ ८७ ॥ इतिश्रीशिशुपालवधेमहाकाव्येप्रदोषवर्णितोनामनवमः

प्रिवचनेष्वलमर्थेष्टितितुमुप्रत्ययः। कामंप्रकाममलसमर्थाश्वासनदूत्यइवेतिभावः। विलसंतीममथश्चाविलासाःमणितसी
त्कारादिमदनातिरेकविकारायाभिस्ताः। हीरेवप्रत्यूहोविद्युस्तस्यप्रशमेनिवारणेकुशलाः। शेरतेआभिरितिशीघ्रवोमदिसः।
शीघ्रोभुगितोरणादिकोभुक्युत्ययः। आसोरतिषुआचार्यत्वंआचार्यकत्वमुपदेशंवक्तुः। नर्मसरव्यइवेतिभावः। अत्रप्रथमार्द्धेप्रा
क्ततंचंद्रभासामानशमनकासिघटनपाठवविशेषणसाम्यादप्रस्तुतद्वतीत्वप्रतीतिःसमासोक्तिः। द्वितीयाद्धेतुशीघ्रस्यारोपि
तस्याचार्यत्वस्यप्रकृतोपयोगात्परिणामः। तयोःसापेक्षात्वात्संकरः। तेनववृत्तीनर्मसरव्यपमाध्वनिः। उत्तरसर्गेमधुपानरतोस
ववर्णनायाश्चापमेवप्रस्तावः। मदाक्रांतावृत्तंमंदाक्रांतजलविषउगेमोनितीतादुस्वेतइतिलक्षणम्॥ ८७ ॥ इतिश्रीपदमाक्य

प्रमाणपागवोरिति श्रीमत्सहस्रनामस्तोत्रम्

मा. टी. २
२४

नेपालिके दे नुरंग ह विभु कव चरे संख्या मिते धि श्रावणे शुभ्रे तंगति थो वंशो रिबारे लिख्यते
नवसर्ग माघं टिकां । नेपाले स्मिन्मणि चूड गिरे स्थितो ज्वला श्री मदु ग्रतारा सदा श्री मयोगि
न्या पूजका वार्य ज्वाला मणिने ति शिरसा प्रणम्य ॥ १ ॥ अभयस्तु सर्वदा काले जगति ॥

आशा मन्त्रवाचि
153
ASHA ARCHI

गुरु
२४

कारविनिश्चयः। वानिज्यज्ञोत्तवा दोषश्रुतं मुद्रारसायनं॥ यंत्रसंज्ञोजनं लेख्यं धनुर्वेदः शिवारुतं। लिपिकाकरुतं का
व्यं श्रायुधानापरिक्षणं॥ वेणिकंकारपत्रं चक्रं गंगायाश्चरवाद्यकं। गतागतपरिक्षातं स्वास्तुलक्षणमित्यपि॥ कुतेव
त्रपरिक्षावप्रतिमायाश्चलक्षणं। शल्योद्धारेन्द्रजाले च शास्त्रभारतसंज्ञितं। वंध्रादुसंवरश्चैव यद्दक्षेपस्तथैव वा॥ अं
गसंवाहनं होरावारिसंस्कारएव वा॥ खड्गवादस्तथा ह्युदो विषमः पतककर्तनं। वारोनिश्चास्पविज्ञेयो वारणं च विकि
त्सनं। श्रोत्रमायनमानुषाणां टालोघनमेव चारं जनं हि भुवादश्चस्त्रिपुरसगजवाजिनां। लक्षणं नाद्या शिक्षावभूतानां च
विकित्सनं। ताम्रकर्मसुवर्णनां काष्ठशंखादिसंज्ञिनाम्। आलेख्यं शस्त्रदंतानां कर्माण्येषां यथाक्रमं। ज्योतिषं हेतुवि
द्याचनिमित्तज्ञानमेव वा॥ निरुक्तिग्रंथ इत्येतावतुः षष्ठी कलास्मृताः॥ ॥ प्राणातिपातादन्नादानाब्रह्मवयं मृषा वा
दसुरामेरेयमंशुख्याननृत्यगीतवादितमाल्यगन्धविलेपनवर्णकधारण उच्चशयनमहाशयना कालभोजनेभ्य
ः प्रतिविरतिः पोषधनियमः॥ ॥ प्राणातिपातादन्नादानकाममिथ्याचारमृषा

